

1996

2-3

AETAS

Miskolczi Ambrus

Nemzetiség, szabadság, politika. Fejezetek a magyar és román emigráció párizsi dialógusának történetéből

Hermann Róbert

Görgei emlékiratai és a Kossuth-emigráció

Duskás Julianna

Magyar menekülők, emigránsok–„DP-k” és „56-osok”
(1944–1957)

Csorba László

„Ködfátyolképek”. Betyárillúzió és költészet a kútahyai magyar emigrációban

Modernizációs modellek, nacionalizmus és alkotmányosság

Magyarország a 19. században.

Beszélgetés Bödy Pál történésszel.

Következő számunk tartalmából

Wojtilla Gyula: Megjegyzések az indoárja migráció egy figyelemreméltó modelljéről

Ecsedy Ildikó: Kereskedelem a Selyem-úton: nomád közvetítés az iráni sztyeppén Kína és Róma között

Horváth László: Az athéni diplomácia műhelyéből

Németh György: Kritias. Egy íróból lett politikus és zsarnok szellemi fejlődése

Maróti Egon: Aristoteles felfogása a fiatalkori versenysportról a források tükrében

Bemutatjuk Andorka Rudolfot

W. Salgó Ágnes: A Vörös-tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig
(forrásközlés)

1996/2–3

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Pelyach István

A kiadvány
a Soros Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Magyar Kulturális Alap,
a József Attila Alapítvány
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

PELYACH ISTVÁN
(megbízott főszerkesztő)
BENKES RÉKA
DÁVID TAMÁS
DEÁK ÁGNES
HOMONNAI SAROLTA
KOSZTA LÁSZLÓ
LELE JÓZSEF
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ
VAJDA ZOLTÁN

TARTALOM

Tanulmányok

MISKOLCZY AMBRUS

Nemzetiség, szabadság, politika. Fejezetek a magyar és román emigráció párizsi dialógusának történetéből 5

HERMANN RÓBERT

Görgei emlékiratai és a Kossuth-emigráció 40

PUSKÁS JULIANNA

Magyar menekültek, emigránsok — „DP-k” és „56-osok” (1944–1957) 67

GULYÁS LÁSZLÓ

Egy sikeres emigráció anatómiája. Eduard Beneš első világháború alatti emigrációjának néhány momentum. . . 103

Műhely

LOVORKA ČORALIC

Magyarok Velencében a 15–17. században 139

TÓTH FERENC

Katonai és politikai emigrációk a 18. századi Francia Királyság területén. Vázlatok egy történeti integrációs modellhez 154

EÖRDÖGH ISTVÁN

Az 1848–49-es szabadságharc bukásának diplomáciai háttere a szentszéki iratok fényében 174

CSORBA LÁSZLÓ

„Ködfátyolképek”. Betyárillúzió és költészet a kütahyai magyar emigrációban 192

KURUNCZI JENŐ

A két világháború közötti emigráns orosz kultúra néhány fontosabb területe 202

Múltidéző

A Hóman–Mályusz ügy. (Sajtó alá rendezte, az összekötő szövegeket és a jegyzeteket írta Erős Vilmos.) 220

„Krisztusért és az ő ellenségei ellen.” A Maigret grófok adománylevele 1687-ből. (Bevezette és a jegyzeteket írta Csernus Sándor.)	244
--	-----

Határainkon túl

Modernizációs modellek, nacionalizmus és alkotmányosság Magyarországon a 19. században. Beszélgetés Bódy Pál történésszel.	256
Bódy Pál munkáinak válogatott bibliográfiája.	263
Bódy Pál: Eötvös József politikai eszméi 1848 után	265

Figyelő

Egy másrmilyen francia forradalom. (<i>Francois Furet: Gondoljuk újra a francia forradalmat. Fordította Hahner Péter. Pécs, 1994.</i>) Balázs Péter	278
Egy tudós pap az emigrációban (avagy hogyan nem szabad forrást kiadni). (<i>Rónay Jácint: Napló/Válogatás/. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Hölvényi György. Az előszót írta Katona Tamás. A kötetet szerkesztette Zombori István. METEM Könyvek 13. Budapest–Pannonhalma, 1996.</i>) Hermann Róbert	284
Előtanulmány egy monográfiához? (<i>Varga János: Románok és magyarok 1848–1849-ben. A Magyar Tudományos Akadémián 1991. október 3-án elhangzott székfoglaló szövege. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1995.</i>) Hermann Róbert	290
Egyház és társadalom, egyház és állam viszonya a francia forradalom alatt. (<i>Timothy Tackett: La Révolution, l'Église, la France: le Serment de 1791. Paris, 1986.</i>) Seláf Levante	295
Számunk szerzői	305
Beérkezett könyvek	306

MISKOLCZY AMBRUS

Nemzetiség, szabadság, politika

Fejezetek a magyar és román emigráció
párizsi dialógusának történetéből¹

A történetírás gondosan nyilvántartja a magyar és román emigráció párizsi tárgyalásait. Jelentőségét talán nem ismerte fel. Nem is annyira politikai jelentőségét, hiszen köztudott, a nagy horderejű politikai cselekvés nem hozott fordulatot. Nem is hozhatott. Eszmetörténetileg viszont annál fontosabb, ami történt, hiszen mindkét fél külső politikai kényszerítő kötöttségektől mentesen és minden korábbinál gazdagabb tapasztalatok birtokában nyilváníthatott véleményt, sőt az egyéni álláspontok minden eddiginél határozottabban megjelenhettek az egyes nemzeti táborokon belül is. Valamiféle pszichodrájának lehetünk a részesei, ha szakítva néhány előítélettel és beidegződéssel megpróbáljuk rekonstruálni azt, ami történt.

Kossuth alkotmányterve és Bălcescu eposza: a megegyezés és a konfliktus lehetőségei

A magyar emigrációt gyakran nevezik Kossuth-emigrációnak, ám ez meg tévesztő és helytelen is, hiszen az emigráció sohasem alakult testületté. Mindig akadtak, akik Kossuthal élesen szemben álltak, és ezt pontosan kell látnunk, ha Kossuth jelentőségéről próbálunk képet adni. A külföld előtt azonban, mint ezt Teleki László hangsúlyozta, ő képviselte a magyar ügyet. A párizsi román emigránsok például azért nem akartak a román emigráció élére egyetlen embert kiválasztani, mert nem akadt köztük — a kortársak szemében — karizmatikusnak látszó személyiség. „Nincs egyetlen Mazzinink vagy Kossuthunk, aki az egész forradalmat önmagában megsemmisítené” — fejtette Dumitru Brătianu.² Mi sem jellemzi jobban Kossuth egykorú megítélését, mint a Porta politikájában egyre inkább járatos, majd a számoszi kormányzóságot is elnyerő Ion Ghica ama — 1851 áprilisának elején kifejtett — véleménye, mely szerint Kossuth „hatalmas erő. Egy hadsereg, Törökország kezében”. És ezt — hangsúlyozta Ghica — maga a szultán is felismerte, míg Párizsban, Londonban már nem lesz ilyen „értékes” még akkor sem, ha széltében-hosszában ünneplik.³

¹ Dolgozatunk egy nagyobb — OTKA tervünk keretében készült — munkát (*A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar román párbeszéd 1850-1854*) része. A korábbi alfejezetekben Teleki László és Kossuth Lajos vitáját mutattam be, valamint azt, hogy a magyar és román emigránsokkal miként is alakult Jules Michelet viszonya, aki a Collège de France tanáraként magyar és román forradalmi ifjak bálványa volt, és mélyen megviselte a magyarországi nemzetiségi polgárháború.

² Cretzianu, Al.: *Din arhiva lui Dumitru Brătianu. I.* București, 1933. (a továbbiakban: Cretzianu) 228.

³ Miskolczy Ambrus: *Ion Ghica ismeretlen levelei.* Kézirat, előkészületben.

A párizsi magyar emigráció java része bizonyos fokig szembe is fordult Kossuthtal. 1851 tavaszán — dátumszerűen nem tudjuk, mikor⁴ — Teleki László javaslatára a párizsi magyarok az emigráció testületi vezetése mellett döntöttek. A kormányzóság mellett inkább valamiféle kormányzatot, direktóriumot javasoltak. Azt is leszögezték, hogy „nem lehetvén feladatunk a nemzet jövő képviselői testületének teendőibe vágva, hazánk számára előlegesen már is *alkotmányt* készíteni, csupán azon elveket jelölhetjük ki, melyekért készek vagyunk mind halálig vívni, és melyektől várjuk hazánk jövő feltámadása, felvirulása, ereje, jóllete és minden szabad szomszéd nemzettel való szoros bonthatlan szövetség biztosítását; ezen elvek: *szabadság, egyenlőség, testvériség* — egyénekre, nemzetiségekre egyaránt alkalmazva. Miből következik, hogy valamint minden kaszt, úgy minden nemzetiségi suprematíának ellenei vagyunk”.⁵ Egyértelmű: Teleki László elébe akart vágni annak, hogy Kossuth alkotmánytervezetet állítson össze, és ezzel korlátozzák a szomszédos nemzetekkel való szövetkezés lehetőségeit. Másrészt attól is tartott, hogy Kossuth a nemzetközi demokrata összeesküvőkkel szövetkezik, és ezzel az egész magyar ügyet kompromittálja a hatalmon levő és hatalmat gyakorló kormányok szemében. Teleki László, bár lelkileg megviselte a politikai helyzet képlékenysége, állandóan örlődött, és alapvetően erkölcsi imperatívuszokban gondolkodott, igazi diplomata volt, talán valóban „a legjelesebb diplomatánk”.⁶ A baloldali erőkkel is jó kapcsolatot tartott, olykor sokat is várt tőlük (még akkor is, ha plebejusi epétől keserű spicli-senkik arisztokrata göggel vádolták⁷), de nem kötelezte el magát. Hiszen látnia kellett a jobboldal erősödését, és mivel a hivatalos szervektől függött az emigránsok sorsa, nem is akarta őket ingerelni. Teleki mintha megérezte volna, hogy az alkotmánykészítés hátterében a nagy összeesküvő, Mazzini áll, neki volt szüksége Kossuthra, a korabeli európai Kossuth-kultusz ugyanis szalonképesebbé tehetette az összeesküvésdit. Mazzini nem akart beletörődni abba sem, hogy az esetleges magyar-román ellentéteken meg-
hiúsuljon a várt és áhított európai forradalom. Még 1850 novemberében arra szólította fel Kossuthot, hogy vesse papírra a nemzetiségi kérdésre és a konföderációra vonatkozó nézeteit. Végül is Mazzini ösztönzése nyomán született Kossuth híres — ún. kütahyai — alkotmánytervezete. De nemcsak neki válaszolt — hiszen csak 1851. április 20-a táján kapta meg az olasz összeesküvő levelét — hanem mindazoknak, akikkel korábban a nemzetiségi kérdéstről vitakozott, és véleményét kérték. (1851 márciusának végén Nicolae Bălcescu, miután konföderációs tervére megkapta Teleki László válaszát, arról írt Ghicának, hogy a magyarok Kossuthtól kérnek véleményt, ezért hatni kellene rá, gondoskodjon róla.⁸) Április 7-én Teleki László a magyar-román tárgyalásokról valóban Kossuth véleményét kérte: „Tudasd

⁴ Lukács Lajos: *Magyar politikai emigráció 1849–1867*. Budapest, 1984. (a továbbiakban: Lukács) 70.

⁵ Klapka György: *Emlékeimből*. Budapest, 1886. 318–319.

⁶ Klapka György: *Emlékeimből*. A szöveget gondozta, az eredeti kéziratokkal egybevetette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Katona Tamás. Budapest, 1986. 385.

⁷ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Informationsbüro (a továbbiakban: HHStA IB) 1849:660.

⁸ Bălcescu, Nicolae: *Opere*. IV. București, 1964. (a továbbiakban: Opere. IV.) 364.

velünk e részbeni nézeteidet minél előbb. Én ezt minden kérdések közt a legfőbbnek tartom. Olyannak, minek eldöntése nélkül hazánk sorsa a véletlenre lesz bízva.”

Április 25-én kelt Kossuth alkotmánytervének eredeti francia szövege, de tisztázatát csak júniusban küldte el Mazzininnek, álláspontját magyarázó levéllel.⁹ 1851 novemberében Henningsen kiadta angol változatát a *The Daily News*-ban, majd nyolc év múlva, 1859-ben napvilágot látott rövidebb francia változata is,¹⁰ és ugyancsak 1859 nyarán a magyar változatát haza is eljuttatták, mert a nemzetiségi kérdésben ezt tartották tárgyalási alapnak.¹¹

Arra a kérdésre, hogy Kossuth elstietve állította-e össze munkáját vagy sem, ő maga ad választ. Egyrészt a címmel: *Javaslat Magyar Ország jövő politikai szervezetét illetőleg tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására*, vagyis a szerző került az alkotmánytervezet kifejezésre. Tervezetét előterjesztésnek szánta, amelyet a majdani magyar nemzetgyűlés fog megvitatni. A hivatalos jelleg ellen szól a munka olykor személyes vallomások hangvitele is. Másrészt Kossuth nem öntötte zsinórmértékül tartandó végleges formába munkáját, hiszen a későbbiekben egyes részeit az adott politikai helyzetnek megfelelően módosította. Egészében mégis „a 19. század legkonkrétabb magyar tervezete volt Magyarország államberendezkedésének polgári demokratikus átalakítására”.¹² Nehezen képzelhető el ez azt megelőző belső és külső viták nélkül. Azonban nemcsak időbeni egymásutániságról van szó. Kossuth *Javaslat*a — mint jeleztük — válasz Teleki Lászlónak és Nicolae Bălcescunak. Olyan válasz, amellyel a magyar emigráció belső konföderációs-vitáiban átvette a kezdeményező szerepet.

Az alkotmány — a népfelség elvének jegyében — az egyéni szabadságot biztosító intézményrendszer-hálózatot vázolja fel: a családi, községi, megyei önkormányzatot. Ez utóbbi a legfontosabb eleme az egész építménynek, hiszen a megye hivatott a nem magyar népek nemzeti igényeinek kielégítésére, úgy, ahogy azt Teleki Lászlóhoz írt levelében Kossuth már kifejtette. Korábbi elképzeléseihez képest pedig új elem az, hogy az államon belül és attól függetlenül elismer olyan társadalmi szerveződést, amelyet ma kulturális-személyi autonómiának nevezünk: „az egy nemzetiséghez tartozó honpolgárok nemzetiségi érdekeik [— mint kiderül egyházi és iskolai —] előmozdítása végett társaságba állnak”, különböző egyleteket hoznak létre, s azokat „köznemzeti egyletbe összeforrasztandják”, akár nemzeti főnököket választanak.¹³

Kossuth alkotmánytervével el akarta hárítani azt, hogy a magyar emigránsok olyan lépéseket tegyenek, amelyek elidegenítenék a hazai magyar közvéleményt és reális szövetségeseket sem biztosítanak. Mazzininnek ki is fejtette, hogy aki többet

⁹ Kastner, Eugenio: *Mazzini e Kossuth*. Firenze, 1929. (a továbbiakban: Kastner) 10.; Vö. Spira György: *Kossuth és alkotmányterve*. Debrecen, 1989. (a továbbiakban: Spira) 23.

¹⁰ Kastner 7.

¹¹ Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszüjtán (1860–1861)*. Budapest, 1967. (a továbbiakban: Szabad 1967.) 22.

¹² Szabad György: *Kossuth Lajos politikai pályája*. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Szabad 1977.) 174.

¹³ Spira 56.

akar, másokat akar elnyomni, aki pedig kevesebbet, azt elnyomják, és „mi nem hagyhatjuk, hogy elnyomjanak”.¹⁴ Régi elképzelése ez Kossuthnak.¹⁵ Az 1840-es évek elején egyik cikkében fel is vetette Erdély valamiféle különállásának, helyi kormányzatának lehetőségét Magyarországon belül.¹⁶ Most erről szó sem esett, ragaszkodott az 1848-i egyesüléshez. A nemzetiségi kérdést továbbra is vallási kérdésnek minősítette, tehát olyannak, amely az állam egységét nem bonthatja meg, viszont az állam sem képviselhet elnemzetietlenítő törekvéseket. Kossuth alkotmánytervét korábbi vitapartnerei természetesen nem fogadták el. Viszont a további éles vitákat a magyar emigráció körében lezárta — igaz, komoly személyi meghasonlások árán.

Hajdan a kortársak körében és ma a szakirodalomban is élt és él az a vélemény, mely szerint Teleki és Kossuth elhidegülésének oka a nemzetiségi kérdésben tanúsított nézetkülönbség lett volna, az, hogy Teleki, Klapka és Szemere e téren továbblépett volna Kossuthnál. Valójában ez csak része annak az alapvető dilemmának, hogy milyen legyen az emigráció vezetése: egyszemélyi vagy testületi. Kossuth a múlt tapasztalatai alapján a diktátorságot választotta. Az emigráció jelentősebb alakjai viszont a testületi vezetés hívei voltak, és ebben Kossuthnak a primus inter pares szerep jutott volna. Barthányi Kázmér és Szemere Bertalan gyűlölködve támadtak Kossuthra, s kétségbe vonták, hogy joggal használja a kormányzói címet. Teleki leveleiben hol — némi arisztokrata fölényrel, vagy éppen fölényeskedéssel — évődött, hol kesergett „Lajcsi”, a „Rengeteg magyar” diktátori hajlamain, „parancsárságán”. A nemzetiségi kérdés csak egy érv volt Kossuth diktátorsága ellen, s hirtelen divat lett Kossuthra rálicitálni a nagy szólamokban és általánosságokban gazdag európai demokratikus frazeológia igényeinek megfelelően. Almássy Pál például — 1852. november 18-án — Szemeréhez intézett levelében Kossuth- illetve diktátorságellenes éllel hosszan esetelte, hogy olyan nyilatkozatban kellene kifejteni az emigráció politikáját, amely „a nemzetiségi kérdést a legdemokratább nézetek szerint taglalja, kiemelve; a népek solidaritását, fraternitását, vote universalet a republique, democratie és némely kérdésekben socialt elfogadja”.¹⁷

Utólag el lehet tűnődni azon, hogy melyik típusú vezetés — az egyszemélyi vagy a testületi — lehetett volna a hatékonyabb. Az viszont kétségtelen, hogy a különböző marakodások sokat ártottak az emigráció tekintélyének, bár nem azon fordult meg Magyarország sorsa. A vitát egyébként eldöntötte a történelem, amikor az évtized vége felé felvillant a nemzeti felszabadító háború lehetősége, az ellentétek szinte automatikusan a háttérbe szorultak, és Nemzeti Igazgatóság, azaz egyfajta triumvirátus állt az emigráció élére: Kossuth Lajos, Klapka György, Teleki László személyében.

Az 1850-es évek elején viszont a vita elmérgesedése az emigrációs léttel függött össze: a kilátástalanság fojtogató valóságával és azzal a hittel, hogy mégis a szavaknak, terveknek meghatározó jelentősége lehet a jövőben. 1852 elején Andrássy Gyula gróf találónan nevezte a Kossuth elleni kampányt és a belső meghasonlásokat „a hazafiak,

¹⁴ Kastner 134.

¹⁵ Asztalos Miklós: *Kossuth Lajos és az erdélyi kérdés*. Budapest, 1928.

¹⁶ Széchenyi István: *A Kelet népe*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Ferenczi Zoltán. Budapest, 1925. 187.

¹⁷ ELTE, Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: EKKt), LEO 581/6.

az emigráció purgatórium¹⁸-ának, ami mindent és mindenkit kompromittáló veszedelmesnek, az eszmék tisztázódását és a jellemet szilárdító, kijózanító vitának, szellemi párbajnak is tekinthető. Mindenki önmagát minősítette, s ez a kortársak felelősségét jelzi önmagukkal és az ügygel szemben. Példázza ezt az is, ahogy a nemzetiségi kérdésben mindegyik fél módosította az álláspontját, kereste a közeledést. Teleki László és Kossuth Lajos viszonyának alakulása ezt érzékelteti. Teleki 1851 tavaszán egyre kevésbé bírta tovább idegekkel a párizsi légkört: nem is annyira az elvi belső vitákat, mint inkább a kicsinyes személyi marakodásokat, amelyeket az osztrák-magyar spiclik is gerjesztettek, és még inkább nyomasztotta a francia belpolitika légköre. Svájcba költözött, és onnan fejtegette — 1851. május 16-án Genfből kelt levelében — Vukovicsnak, hogy Kossuthot meg kellene nyerni, mert nélküle „nehezen mozdulhatunk”. A címzetthez intézte, ám Kossuthnak is szólt, amikor ezeket — az eddig hamisan idézett sorokat¹⁹ — vetette papírra: „Ám a nemzetiségek tárgyalási discussióink újabb alapját illeti, ez abban állott, hogy hagyjunk most föl a provinciális országgyűlések eszméjével. Maradjon Magyarhon határaitra nézve a régi szabad communális s szabad vármegyei rendszerrel. A nemzetiségi jogok egyenlők lesznek mind a megyékben mind a községeken. A diétának és kormánynak se legyen törvény által kimondandó diplomaticus nyelve. A többit majd kifejti az élet! Mit mondasz ehhez? A Comité hozzá járult!”²⁰ A Comitén nyilvánvalóan a párizsi magyar emigráció vezető testületét értette, amelyben elsősorban Klapkára és Szemerére számíthatott.

Teleki optimizmusának alapját nyilván az a tapasztalat is alkotta — mindamellett, amit említettünk —, hogy azok a román emigránsok, akikkel most szemben állt — mindenekelőtt Bălcescu —, korábban felkarolták a magyar függetlenségi harc ügyét is. Teleki László — egyébként körültekintő — egyéniségével függ össze, hogy nem vizsgálta a mögöttes szándékokat, diplomata mivoltát kiegészítette a „filozófus”, hiszen gyakran nevezte magát filozófusnak, amin értékírányuló magatartását kell értenünk. Magyar kortársai közül talán senki nem hitt úgy, a szabadság és erkölcs transzcendenciájában mint ő, hitt abban, hogy a szabadság varázsában sok ellentét feloldódhat. Nem tartott attól, ha a nem magyarok a magyarhoz hasonló nemzetiségi szabadságot vallhatnak magukénak. Be is vonult a szakirodalomba az a nézet, hogy Teleki az erkölcsöt képviselte, míg Kossuth a politikát.²¹ Csak éppen azt felejtí el ez az egyébként némileg féloldalas nézet,²² hogy egyrészt Teleki Kossuthtal szemben politikai szempontokra is hivatkozott, másrészt éppen a demokrácia igénye hidalhatta át az ellentéteket. Alighanem a kültügyi alkotmányterv kapcsán írta Teleki — 1851. szeptember 13-án — Vukovicsnak, hogy „Kossuth véleménye, ahol a nemzetiségekre nézve részletekbe bocsátkozik, elfogadható. Én azonban azt hiszem,

¹⁸ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) R 295. Klapka György iratai, 6.d.

¹⁹ Horváth Zoltán: *Teleki László 1810–1861. I-II.* Budapest, 1964. (a továbbiakban: Horváth) I. 335.

²⁰ MOL R 216. Vukovics Sebő levéltára, 1. cs.

²¹ Horváth I. 399. Bizonyítékként Teleki Kossuthhoz intézett 1860. november 20-i levelét idézi, amelyet a továbbiakban majd szintén helyesen idézünk.

²² Szabad 1967. 22.

hogy e tárgyban jelenleg nem szükség a részlet. Nekünk nincs jogunk Magyarországnak konstitúciót oktrojizolni, s azonkívül bizonyos, hogy minden mi részlet vitára adhat alkalmat. Elég volna data occasione nyilvánosan csak annyit mondanunk ki, hogy mi a nemzetiségekre nézve is a szabadság, egyenlőség és testvériség elveit követjük, és semmiféle nemzetiségi arisztokrátiát vagy szupremátiát se magunk gyakorolni nem akarunk, nem fogunk, se semmi más nemzet által gyakoroltatni nem engedünk”.²³

Amikor viszont felvetődött a diktátorság kérdése, akkor a nemzetiségi kérdésben való nézetkülönbség is előtérbe került. Teleki László Szemere Bertalannak például — 1851. október 30-án Zürichből írva — a következőket szögezte le:

”Szabadságot akarok mindenben — valót s korlátlant — így a nemzetiségekre nézve is. S nem akarom, hogy a szent ügy, melynek bajnokai vagyunk, a *históriai jog* szűk korlátai közé szoríttatva, a *territoriális-integritási*, ellenforradalmi fogalmakon hajótörést szenvedjen. Ilyenmő fogalmakon alapuló szűkkeblű féltékenységeknek, föltéve azt, hogy a népek ügye Európában győzzön, helye többé úgysem lehet. Nép nevében a népek fejlődésének nem lehetend gátot vetni soha. Szabad Európában egy nép sem gyakorolhat szupremátiát a másik fölött — s egy népnek sem lehet ily szupremáciára szüksége.

Ha Kossuth önviselte ezen elveimmel megegyeznék vele mennék, ha azokkal ellenkezik, ott, ahol ellenkezik, s annyiban, mennyiben ellenkezik, ellene fogok szólni és írni.”²⁴

Egyiket sem tette. Késérően, ám mégis bizakodással vallotta meg Szemerének — még ugyanazon év végén, december 6-án —, hogy bár nem helyesli a Kossuth elleni fellépést: „Én nem bánám, ha Kossuthban hazánk megszabadítóját láthatnám — de fájdalom, ezt benne nem láthatom! Én hazánk jövőjét csak elvektől reménylem; azon elvektől, mik iránt mi ketten oly teljesen egyetértünk, és tehát bizton reménylem azt is, hogy ha nem is együtt lépünk föl Kossuth ellen, azért frigyesek maradunk — de még azt is hiszem, hogy a mi elveink ideje soha nem járand le, s néptestvériség zászlója alatt mindenkor győzhetlenek leendünk. *Utoljára is minden szabadelvű ember azt leend kénytelen követni.* Azért én most várni szeretnék.”²⁵

Szemere Bertalan azonban nem várt, bár többen is figyelmeztették, hogy Kossuth elleni fellépéseivel az egész magyar ügynek árt. Még 1849-ben a francia sajtóban meg akarta támadni Kossuthot, diktátori ambícióiban marasztalva el. Ezt — naplója szerint — állítólag Teleki László megakadályozta.²⁶ 1852 januárjában viszont az angol sajtóban öntötte ki epéjét, külön hangsúlyozva, hogy a történeti Magyarország egységének fenntartása „a magyar faj szupremáciáját jelenti, és ez minden más

²³ Teleki László *válogatott munkái*. Szerkesztette Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. (a továbbiakban: Teleki) II. 84.

²⁴ Szemere Bertalan *Összegyűjtött Munkái*. (a továbbiakban: SZBÖM) V. Pest, 1870. 95–96; Eredetije: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, (a továbbiakban: OSZKKr) Levelestár.

²⁵ OSZKKr Levelestár

²⁶ SZBÖM. I. Pest, 1869. I. 70.

fajt a magyarok kérlelhetetlen ellenségévé tesz”.²⁷ Ezért 1852 februárjában a párizsi magyar emigráció nyilatkozatban marasztalta el, külön kiemelve, hogy visszautasítják „az ország integritása ellen intézett nézeteit”.²⁸ Szemerét azonban semmiféle figyelmeztetés nem tartóztatta fel. 1853-ban könyvet is adott ki Kossuth ellen.²⁹ Elvakultságában azt sem vette észre, hogy két szorgos munkatársa osztrák ügynök volt. Az sem érdekelte, hogy munkáját angolul éppen azért nem tudta kiadni, mert az olvasók még Amerikában is megundorodtak a mocskolódástól. 1857-ben *A magyar emigratio* címmel könyvmatos röpiratot állított össze, amelyben Kossuthnak a nemzetiségi kérdésben tanúsított magatartását is támadta. „Két mértéke van, mint a rossz hitű kalmárnak” — írta róla, mert a nemzetiséget a vallással egy kategóriába sorozta, „mi a fajok jogszerű igényeit ki nem elégítheti, amennyiben a vallás tisztán belső dolog, merőn individuális érdek, mincképpen a politikával semmi köze, s mi a politikai osztályozásnak nem anyaga, ellenben a nemzetiség a statuséletnek egyedül természetes és jogszerű alapja”. Egyébként „ő neki szent a nemzetiség elve, de csak úgy, ha az a magyarnak kedvez”. A kossuthi alkotmánytervvel szemben nagyszabású elméleti konstrukcióban vázolta fel a maga dunai konföderációs elképzeléseit. A magyar eszmétörténet méltánytalanul elhanyagolt dokumentuma Szemerének ezen munkája.³⁰ Az európai demokratikus frazeológiába jobban illeszkedik, mint Kossuth alkotmányterve, és ugyanakkor Szent István intelmeit idézve, történelmi hagyományt is tudott magának teremteni, amikor a nemzetiségi egyenjogúság igényét hangsúlyozta. Magyarországnak az ő dunai konföderációjában is központi szerep jutott. Szinte — látni fogjuk — Michelet-i ihlettel írt a Duna hivatásáról, amikor azt fejtegette, hogy „íme a Duna körüli országok és népek rendeltetéséhez és jövődjéhez a kulcsot a Duna hivatása adja meg, mely abból áll, közép és nyugoti Európát a Fekete tengerrel és ez által kelettel érintkezésbe hozni”.³¹ Igaz, konkrétan nem derül ki, hogy akkor éppen milyen határokat álmódott Magyarországnak a nemzetiségi alapon kialakuló államalakulatok között. Az államot méltán tekintette „philosophiai szörnyetegnek”.³² Baljós előérzetei is lehettek, hiszen azt is hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi elvet alá kell rendelni a humanitás eszményének.³³

Szemere Bertalan egész életművét áttekintve az az érzésünk, mintha csak azért támadta volna Kossuthot, mert az tökéletesebben és sikeresebben tette azt, amit ő szeretett volna. Ő maga is próféta szerepet vállalt, miközben azt hangoztatta:

²⁷ Jánosy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. (a továbbiakban: Jánosy) Budapest, 1944. II/1. 473.

²⁸ Horváth II. 289.; Hadtörténeti Levéltár, Personalia, Nemeskéri Kiss Miklós iratai, 89. cs.

²⁹ Szemere Bertalan: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta, az Okmánytárat, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította Hermann Róbert és Pelyach István. Budapest, 1990.

³⁰ Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Az előszót írta Dr. Horváth Jenő, sajtó alá rendezte Szüts Iván. Budapest, 1941. (a továbbiakban: Szemere)

³¹ Szemere 116.

³² Szemere 15.

³³ Szemere 119.

„Republicanus ember nem lehet próféta, az ész világa efféle heterát nem ismer.”³⁴ Ugyanakkor ő maga volt az egyik legnagyobb magyar politikus-hetéra. 1860-ban elfogadta a császári alkotmányos centralizációs kísérleteket, majd azért támadta Kossuthot és dunai konföderációs tervét, mert szerinte Magyarországot akarja feldarabolni.³⁵

A nemzetiségi kérdésben — úgy tűnik — Klapka György tábornok volt a legpragmatikusabb, mégha ez némileg jellemtelenségnek is tűnik a visszatekintő kritikus szemében.³⁶ Katona lévén, katonai szempontok vezették. A felszabadító háborút úgy tartotta fő célnak, hogy a majdani berendezkedés elvi szempontjain nem sokat rágódott, mintha csak úgy gondolta volna: első a katonai erő, aztán majd ahhoz igazodnak a különböző igények. Egyébként Klapka saját magatartását olykor Kossuth szidalmazásával próbálta vonzóvá tenni. (Makacsul Kossuthnak tulajdonította például azt, hogy Dragos 1849-i békítő kísérlete kudarcba fulladt, mert szerinte a tárgyalások alatt a kormányzó támadásra adott volna parancsot,³⁷ ami egyszerűen nem igaz, mert a parancsra már a tárgyalások megíúsulása után került sor. Viszont arra legalább figyelmeztetett, hogy a fontos és sorsdöntő lépéseket össze kell hangolni.)

Klapka abban a tudatban tehetett ígéreteket, hogy a várt és óhajtott háborúban fő szerepet kap a hadműveletek irányításában, ezért a politikát talán nem tartotta olyan fontosnak, hogy a szavak súlyát úgy mérlegelte volna, mint a két nagy vitapartner: Teleki László és Kossuth Lajos. Szemere egyik későbbi, Vukovics Sebőhöz intézett levele szerint — 1854-ben — Klapka nem osztozott a nemzetiségi elvben, „de mégis elfogadta. Teleki az elvet elismerte, de midőn programot írni és aláírni kellett volna, kibuvót keresett. Amaz képe a gyöngye embernek, ez a diplomata.”³⁸ Valójában csak azt tették, amit egy politizáló katona és egy diplomata szerepet vállaló politikus tesz — tudva vagy érezve, hogy Kossuth nélkül komoly esélye nem lehet törekvéseiknek.

Kossuth alkotmánytervének hazai fogadtatásáról csak elszórt adataink vannak. Azt sem tudjuk pontosan, hogy miként értékelték a románok, mikor és milyen mértékben tekintették tárgyalási alapnak. Eddig arról tudunk, hogy az Erdélyből Moldvába telepedő A. Papiu-Ilarian — aki később Cuza fejedelem tanácsadója lett — az 1860-as években írt vitairataiban a Kossuth által javasolt nemzeti főnököket elsorvasztott jogkörű cigányvajdáknak nevezte,³⁹ ami nem egyszerűen a humorérzék vagy annak hiányának a jele, hanem az, hogy a magyar és a román hegemonia-törekvések között a románok sokáig meg sem próbáltak valamiféle áthidaló megoldást keresni, még olyan mértékben sem, mint a magyarok, pontosabban azok a magyar politikusok, akiket eddig bemutattunk. A dialógus — ebben a vonatkozásban — rossz csillagzat alatt indult.

³⁴ Szemere Bertalan levélfogalmazványa Házmának. 1857. október 23. OSzKKrt Levelestár

³⁵ Lengyel Tamás: *A magyar emigráció és a nemzetiségek Világos után*. Apollo, 1937. 2.sz. 147.

³⁶ Lengyel Tamás: *Klapka György emlékiratai és emigrációs működése*. Budapest, 1936.

³⁷ MOL R 90. I. 822.

³⁸ SZBÖM V. 52–53.

³⁹ Borsi-Kálmán Béla: *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák*. Bp., 1993. (a továbbiakban Borsi-Kálmán) 84.

Nem tudni pontosan, mikor ismerték meg a románok Kossuth alkotmánytervét. Feltehetően nagyon hamar, A. G. Golescu iratai közé bekerült román fordítása is. Fontosabb kérdés, hogy miként értékelték, és mit olvastak ki belőle. Úgy tűnik, nem azon tűnődtek el, hogy a kisebbségek problémáit miként lehetne orvosolni, hanem a lakosságcserre gondolatát karolták fel újra. Inkább azon fáradoztak, hogy Kossuthot elszigeteljék, és egyben — ennek látszólag ellentmondva — úgy állítsák be, mint aki egyetért az etnikai határok kialakításának gondolatával. 1851 novemberében Andrassy arról tudósította Kossuthot, hogy a románok azt mondták a tekintélyes párizsi *Le National* szerkesztőjének, Leopold Duras-nak, hogy még „Sumlában vagy Kütahyában egy oláhnak megígérted volna, hogy az erdélyi kérdés a székelyek Magyarországra való átköltözködése által fogna tisztába hozatni, ezáltal Erdély az oláh fejedelemséghez csatoltathatván”.⁴⁰ Pletykának tűnik ez a hír, de nem teljesen az. A. G. Golescu hagyatékában — Teleki Lászlónak a románokhoz intézett levele után — találunk egy feljegyzést. Ebben megjegyzik, hogy Teleki egy kisebbség élén egyetért velük, a többség magatartása miatt viszont megszakították a kapcsolatot a magyarokkal. E feljegyzés mellett pedig új oldalon a következő emlékeztető sorokat olvashatjuk: „Végül legutóbb egyikünk Kütahyába ment Kossuthhoz, akit engedékenyebbnek talált, mint a magyar emigráció nagy tömegét. Kossuth jelenleg elfogadja a terület átengedésének szükségességét. E rendezés lebonyolítására azt ajánlja, hogy a székelyek elfoglalhassák a románok által elhagyott azon községek egész területét, amelyek a végleg magyarnak nyilvánított megyékben fekédnének, míg maguk a románok a székelyek által elhagyott területen telepednének le.”⁴¹

Hogy ennek mi lehet a valóságfedezete, arról van néhány híradásunk. Kossuth valóban akart találkozni a román emigránsokkal,⁴² a történekről pedig maga a tárgyaló A. C. Golescu egyik levele igazít el, amelyet rokonaihoz és Bálcescuhoz intézett Brüsszából 1851 márciusában-áprilisában. Ebben keserűen panaszkolt el, hogy míg az összes többi európai nemzet megvallja hibáit, a magyar nem. (A románról nem beszél, úgy látszik, annak nem volt hibája — a levélíró szerint.) „A magyarok ellenkezőleg járnak el, és ebben Kossuth a főnökük, eme szörnyű és anakronisztikus aberráció élő megtestesülése: a magyarok továbbra is hódításra alapozott történeti királyságról beszélnek és csak azt akarják. Ez az ostoba góg egyáltalán nem nyugtalanítana minket, ha Kossuth összes fanatikus hívével és honfitársával (mert mind az ő nevére esküsznek) egyedül állna”, de támogatja őket Palmerston és Mazzini. (Mazzini egyébként jobban szerette a románokat, mint a magyarokat, mert — mint Kászonyi Dánielnek mondta — ezek sokat fecsegnek, méghozzá „mulékony szenvedélyből”, míg az olaszok és a románok úgy tudnak hallgatni, mint senki, „mert csak két uralkodó szenvedélyt ismernek, az örjögő szerelmet és az állandó, égő bosszúvágyat”.⁴³ Egyébként mélyen igaza van a

⁴⁰ Jánosy II/1. 16–17.

⁴¹ Biblioteca Națională, Colecții speciale, București, (a továbbiakban: BNCS), Saint Georges CCI – 13.

⁴² BNCS AB 143. c. 1949. Al. Zane – C. A. Rosettihez. Brussa, 1850. február. 28./ március 12.

⁴³ Kászonyi Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. Fordította Kosáry Domokos, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Márkus László. Budapest, 1977. 303.

népmegvető-népboldogító konspirátornak: ha a magyarok nem olyanok lettek volna, mint elpanaszolta, nem keveredtek volna bele az ő milánói felkelésdjébe, amikor Kossuth kiáltványát is meghamisította, és az egésznek jó néhány oktalan magyar áldozata is lett.) De ne ezen keseregiünk vagy derüljünk, lássuk inkább Golescu híradását. Kossuth — írta — „még mindig a régi, egyáltalán nem akar beszélni az igazságról, a nemzetiségek közötti tökéletes egyenjogúságról. Tudjátok meg a választ, amelyet felháborodott lelkemből kicsikart. Arra a javaslatomra, hogy a régi Magyarország valamennyi nemzetisége között széles, egalitárius konföderációt hozunk létre, amelyhez idővel csatlakoznának a moldvaiak és havaselveiek, és egy napon a szerbek és a bolgárok, stb, stb... és így a világnak, a jövő emberiségének az amerikaikénál is szebb példát ajánlanánk fel... azt válaszolta, hogy nagyon óhajtja a két fejedelemségnek szabad és független államba való egyesülését, éppen úgy, mint az egy és oszthatatlan Magyarországot, amely már a múltban kialakult, és kívánja, hogy a két ország jó viszonyban éljen, saját nemzetbeliek érdekében kölcsönösen fellépve.” Mire azt válaszolta Golescu, hogy ha így gondolkodnak, akkor „nekiünk a lehető legrosszabbat kívánják”, mert ha a két román fejedelemség egyesül, és létrejön Szerbia, akkor a magyarországi szerbek és románok mindent megtesznek, hogy elszakadjanak, semmint elmagyarosodjanak.”⁴⁴

A Kossuth-Golescu beszélgetés alkalmával azonban nem csak erről volt szó. Egyéb részleteket Szemere Bertalan jegyzett fel. 1857 elején megismerkedett a Golescu fivéreivel, és nyomban — január 7-én — el is újságolta Vukovicsnak, hogy az egyik Golescu elmesélte Kossuthral való törökországi, brüsszai találkozását. „A nemzetek egyenlőségét Kossuth nem ízlelte, de forgott mint a szélkakas, sérteni sem akart. Azóta azonban tőle a románok elfordultak.”⁴⁵ Szemere naplójának februári lapjai már bővebben adnak számot az 1849-i eseményről. Svájci, amerikai típusú konföderációról beszélt hosszabban A. C. Golescu, jelezve, hogy „a kivitelben az országos és szövetséges hatóságok határainak kijelölésében lesznek nehézségek, de most ne arról legyen szó, előbb az eszme mellett kell izgatni, a szövetség eszméje mellett, s kimondani alapjául a nemzetiségek egyenlőségét”. Ezt hosszasan elmesélte a román emigráns, de a naplóról nem emlékezett csak ellenfelére: „Elég az hozzá, hogy Kossuth tartalékkal hallgatta előadását, s azzal tette ellenvetéseit, végre, szorongattatván, kimondá: hogy Magyarország egységének eszméjét semmi másnak alá nem rendelheti.” A csalódott Golescut viszont arra kérte, fejtse ki nézeteit írásban, amit viszont ez elutasított.⁴⁶ Ha tehát Szemere kétféleképpen adott elő egyazon dolgot, akkor miért ne tették volna ezt a román kortársak is? Lehet, hogy amikor Kossuth „szélkakas”-ként forgott, a megyei határok nemzetiségi alapon való megvonásáról beszélt, a román fél ezt értelmezte az országhatárok megvonásának elveként. Jánosy Dénes szerint a román híresztelésből csak annyi volt igaz, hogy Kossuth 1848-ban pénzügyminiszterként foglalkozott a székelyek és csángók bánsági

⁴⁴ Fotino, George: *Din vremea renașterii naționale a Țării Românești. Boierii Golești. III.* București, 1938. 209–211.

⁴⁵ SZBÖM V. 52–53.

⁴⁶ SZBÖM II. Pest, 1869. 61.

megtelepítésének gondolatával.⁴⁷ 1848-ban valószínűleg ez hatott Maiorescura, amikor lakosságtelepítő javaslatát felvetette. 1851-ben azonban — úgy tűnik — csak a propagandaharc egyik manőveréről van szó. Ez a hazugság-propaganda egyik intő példája.

A magyar és román nézeteltéréseket Irányi Dániel és D. Brătianu vitte ki az utcára, amikor a francia sajtóban elkezdtek egymással vitatkozni az 1851. június 29-i román kiáltvány kapcsán.⁴⁸ Teleki László „hígvelejű”-nek tartotta Irányit, de ez nem csak a saját feje szerint járt el. A párizsi magyar emigránsok többségének véleményét képviselte, akiknek e kérdésben tanúsított álláspontját Gorove István így jellemezte: „az oláhok a desavouirozásra fel vannak szólítva, s ha ez nem történik, Irányi is mindnyájunk nevében fog szólani, s ekkor meg lesz kezdve a csata az alkudozás helyett”.⁴⁹ Andrassy Gyula ama kérdésére, hogy Brătianu cikke válasz-e a magyar emigráció levelére, Bălcescu határozott nemmel felelt, de hozzátéve, hogy Irányi cikkét sem lehetett válasz nélkül hagyni.⁵⁰ A sajtópolémia azonban önálló kötetben is megjelent, két egymást kizáró nemzeti mártírológiának a dokumentumaként.

Történelmi helyzettől függött a különböző viták hozadéka. Szemere Bertalan kivételével a nagy vitapartnerek 1859-ben egy időre megint találkoztak. Kossuth, Teleki és Klapka valamiféle triumvirátust alakítva fogtak össze az emigráció vezetésére, háttérbe szorítva az ellentéteket. Klapka 1859 márciusában az egyesült román fejedelemségek fejedelmével, Cuzával olyan szövetséget kötött, amelyben nemcsak a teljes jogegyenlőséget és a szabad községi és megyei nyelvhasználat szabadságát szögezték le, hanem azt is, hogy a felszabadító „háború után egy Erdélyben összehívandó gyűlés határozza ezen tartománynak Magyarországgal való adminisztratív egysége fölött, s ha a többség azt határozná, hogy Erdély régi, különálló adminisztratív helyzetébe visszalépjen, ez nem ellenezetné”.⁵¹ Nemsokára már maga Kossuth is hasonló álláspontot vallott. Odaadó hívének, Irányi Dánielnek a kérésére ugyanis magyarul is elkészítette hajdani alkotmányterve bővített változatát, és ugyancsak Irányi kérése nyomán elfogadta az erdélyi tartományi különállás lehetőségét Magyarországon belül. Azt viszont megtiltotta, hogy Irányi ezt a részt is közzétegye a Chassinél írt közös könyvében: *A magyar forradalom politikai történetében*.⁵² Amikor pedig 1860 nyarán hosszas és alapos előkészület után Klapkával és Telekivel levelet írtak Cuzának, melyet Kossuth Turinban szeptember 15-éről keltezett, akkor megint csak kihagyatta Telekivel azt a javaslatát, hogy Erdély lakossága népszavazással döntsön: tartományi önállóságot akar-e vagy inkább Magyarországgal egyesülni.⁵³ A vita tehát tovább folytatódott, csak hogy nem elvek hangztatásával. Nem véletlen, hogy Teleki és Kossuth úgy vélte, Klapka könnyelmű-

⁴⁷ Jánossy I. Budapest, 1940. 435.

⁴⁸ Opere. IV. 550.

⁴⁹ Gorove István – Nemeskéri Kiss Miklósnak. Párizs, 1851. július 9. Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Nemeskéri Kiss Miklós hagyatéka, 86. d.

⁵⁰ MOL R 295. 6. d.: Andrassy Gyula – Klapka György. Párizs, 1851. július 17.

⁵¹ Borsi-Kálmán 203–204.

⁵² Spira 35.

⁵³ Szabad 1967. 124.

en járt el a fejedelemségek ügyében.⁵⁴ A gyakorlati cselekvés terén kellett eredményeket felmutatni, hiszen már csak mindenki a saját igazát, politikájának helyességét bizonygathatta. Ezért korábbi álláspontjából mindenkinek áldoznia kellett az állandó manőverezést és taktikázást követelő feltételek közepette. 1860. november 26-án Teleki László némi elégtétellel jelezte Kossuthnak: „Mi Erdélyt illeti, éppen ezelőtt kaptam telegrammot Magyarhonból, előre kicsinált alakban szerkezve, mi azt tartalmazza, hogy az otthoniak innmár megegyeznek abban, hogy föltartva a magyar korona jogait Erdély fölött, s Magyarhon területiális épségét, valamint a legislativ kapcsot is Erdély és Magyarhon közt, Erdély beladminisztrációjának alakja, valamint az is: bírjon-e Erdély, azonkívül hogy a magyarroni diétához képviselőket küldene, még provinciális diétával is, az erdélyi öszves népség akaratától függővé tétessék. Ez reám nézve igen megnyugtató. Gondolom, így már könnyebben lehetend Cuzára hatnunk.”⁵⁵ Kossuth 1862-i dunai konföderációs tervébe már be is került az erdélyi autonómia gondolata. Igaz, ezt sem akarta közzétenni, és a hatalmas hazai vihar, amely a tervezet megszűltetése nyomán támadt, igazolta aggodalmait. Mihelyt alkalma adódott, egy Károlyi Györgynéhez intézett levélben kifejtette Erdéllyel kapcsolatos álláspontját, azt, hogy mikor meddig megy el és mit hoz nyilvánosságra: „Erdélyt a magyar koronától elszakítani semmi áron nem engedjük, s hogy az unióhoz, míg az osztrák uralom tart, rendíthetlenül ragaszkodni kell, de ha egyszer az osztrák járom lerázatot, az erdélyiekre kell bízni, akarnak-e adminisztratív is unióval maradni Magyarországgal, vagy pedig a magyar koronától függésben Kolozsvárt országgyűléssel, guberniummal stb., szóval saját törvényhozással s adminisztrációval bírni, — mondom, mindez anyira nem új, hogy ezen programom formulázásában még szegény Teleki Laci vett részt, az ő sürgetésére formuláztam, aláírtuk; ez alapon történt még 1859-ben azon egyetértés Bukaresttel, melynél fogva oda fegyvereket küldhettünk, s hadikészületekbe ereszkedhettünk. Ezen programot rég ismerték az otthoniak, s rég tudták, hogy én azt egyrésztől kikerülhetetlenül szükségesnek, másrésztől teljességgel nem veszélyesnek tartván, *attól soha el nem állok.*”⁵⁶

Vajon az erdélyi kérdésben valóban Teleki László hatására tette volna meg Kossuth ezt a lépést? Amíg nem kerülnek elő újabb források, addig azt kell hinnünk, hogy igen. Ám ne zárjuk ki az esetleges korrekció lehetőségét. Pro et contra két román emlékeztetést idézünk, egy „magyarbarát” és egy „magyarellenes” politikustól.

Az első emlékező Ion Bălăceanu, egykori 48-as román emigráns, aki Erdélyben Bem seregében is megfordult, aztán a század második felében Bécsben lett Románia követe, közben pedig 1859-ben Vasile Alecsandrival és a Brătianu fivérekkel szemben — sőt ellenükben — a magyarokkal való egyezkedés cuzai politikáját képviselte. Cuza azért küldte őt 1859 júliusában Turinba, hogy kiegészítő egyezséget kössön a Magyar Nemzeti Igazgatósággal. Amikor Kossuth a román megbízottnak szemrehányásokat tett, ő így válaszolt: „Tudom, hogy Ön személyes tapasztalatai alapján azzal gyanúsít minket, hogy meg akarjuk szerezni Erdélyt, amelyet egykor Mihály vajda alatt

⁵⁴ Horváth I. 427.

⁵⁵ Teleki II. 207.

⁵⁶ Áldor Imre: *A közelmúlt titkaiból. II.* Budapest, 1878. 124.

meghódítottunk. De ez a vád nem komoly, és nem hiszem, hogy cáfolatra szorul. Szó sem lehet tehát Romániához csatolt Erdélyről, de nem tudom, miért ne lehetne Erdélyt federatív szálakkal kapcsolni Magyarországhoz. Ennek következtében nem lenne sem román tartomány, sem annektált tartomány, sem tisztán magyar. Századokon keresztül erdélyi nagyfejedelemségnek hívták, olyan fejedelmei voltak, mint Moldvának és Havaselvének. Miért ne lehetne fejedelme az Önök királya?” Mire Kossuth úgy nyilatkozott volna, hogy olyan kapcsolatok fűzzék Magyarországhoz, mint ezt Ausztriához. A nyelvhasználat kérdését pedig svájci példára kellene megoldani — fejtette ki Bălăceanu —, amit szintén elfogadtak. Erre Teleki jegyzőkönyv összeállítását javasolta, és „a következő elvekben került sor megegyezésre: Erdély »Erdélyi Nagyfejedelemség« név alatt továbbra is az osztrák-magyar államok része. Az osztrák-magyar államokhoz olyan perszonális kötelékek kapcsolják, amelyek ezeket az államokat jelenleg egyesítik. A három nyelvet minden hatóság előtt lehet használni a legteljesebb egyenjogúság alapján, és a törvényhozó gyűléseken is. Ha Ausztria-Magyarország és Erdély konföderációt hoznának létre, akkor ez minden dunai állam számára nyitva állna, amely be akarna lépni”.⁵⁷

Kétségtelen, hogy Ion Bălăceanunak századunk elejére, amikor felidézte a múltat, kissé összekuszálódtak az emlékei, amelyekbe idealizált dualizmuskori élmények, vágyak és tapasztalatok is jócskán belejártak. Az, ahogy osztrák-magyar államokra emlékezett, a Monarchia elfogadásának következménye. Viszont az 1859-i Klapka-Cuza szerződésbe bekerült Erdély önállóságának kérdése, és ennek érvényét fogadták el akkor, amikor a magyar triumvirátus kiegészítő szerződést kötött Bălăceanuval, aki Cuza nevében lépett fel, és ebben a szerződésben a magyar fél fegyvereinek egy részét átengedte a román hadseregnek.⁵⁸ Az 1861 januárjában kötött Klapka-Cuza szerződésben viszont Erdély már nem szerepel. Ez a megállapodás a románok számára ugyanolyan nyelvi és önkormányzati jogokat köt ki, mint amilyeneket a magyarok élveznek, és hozzáteszi, hogy „ezeken kívül a fejedelemségek és Magyarország közti határok egy vegyes bizottság által fognak szabályoztatni, melynek feladata leendő mind a két félre nézve előnyös határvonalakat kitűzni”.⁵⁹ Vajon az erdélyi és a magyarországi román kérdést határkiigazítással akarták megoldani? Ezt a lehetőséget nem zárja ki a szöveg, pontosabban értelmezés (és erőviszonyok) kérdésévé teszi. Nem véletlen, hogy oly sokan illuzórikusnak tartották a magyar-román fegyveres összefogást, és inkább véres nemzeti háborútól tartottak.

A román politikában Brătianuék képviselték azt a vonulatot, amely erre az esetleges erdélyi nemzetiségi polgárháborúra hivatkozva nem tartotta kívánatosnak a magyarokkal való szövetkezést. 1859 júniusában D. Brătianu Cavourt kereste fel, és jelezte a románok igényét Erdélyre, mire az olasz miniszterelnök azzal fenyegette meg, hogy ha a magyar szabadságharcot akadályozzák az erdélyi kérdéssel, akkor megvonják a fejedelemségeknek nyújtott további támogatást. D. Brătianu innen Párizsba ment, ahol Jérôme herceget próbálta a magyarok ellen hangolni, nem is

⁵⁷ Bălăceanu, I.: *Souvenirs politiques et diplomatiques (1848–1903)*. 79–80. Biblioteca Academiei Române, București, (a továbbiakban: BAR) Fond Bălăceanu.

⁵⁸ Borsi-Kálmán 205.

⁵⁹ Borsi-Kálmán 208.

sikertelenül, mert a nemzeti mozgalmak pártfogója vissza is rettent a nemzetiségi konfliktusok lehetőségétől, és a béke előkészítője lett.⁶⁰ A román nacionalista teleologikus szemlélet számára Brătianu fellépése sorsfordítónak tűnt. Al. Lapedatu egyik — az 1920-as években tartott Irányi-D. Brătianu vita című — előadásában, miközben összetévesztette Ion C. Brătianut fivérével Dumitruval, úgy vélte, ennek a politikai aktusnak és vonalnak köszönhető, hogy „1914-hez teljesen szabadon és minden elkötelezettség nélkül jutottunk el. Íme, ezért köthettük meg az 1916-i augusztusi szerződést”.⁶¹ Brătianuék céltudatosságának értékeléséhez a román politikai mozgásteret és a kullissza-titkokat jobban kellene ismernünk. Fellépésük a nacionalizmus természetéből és részben Cuza-ellenességükből egyaránt következett. A majdani nemzeti egység víziója többet jelentett, mint a bizonytalan közeljövő, és így gondolkodtak a magyarok is. Nem véletlen, hogy mindkét fél igyekezett kódósítani azokat az engedményeket, amelyeket a másik fél javára tett, és az sem véletlen, hogy a visszapillantó szem olyan sorsdöntő ok-okozati összefüggéseket feltételez, amelyek a mindenkori jelen politikai irányvonalát legitimálják vagy éppen azt kérdőjelezik meg.

A múlt századi szerződések szövegezésekor az erdélyi kérdésben a magyar kortársak is igyekeztek óvatosan fogalmazni, tartva a nemkívánatos következményektől. Ezért hol beemelték az erdélyi tartományi önállóság lehetőségét, hol törölték. A nagy vihart kavart Dunai Szövetség tervezetében, amely Kossuth és Klapka közös munkájának is tekinthető, az erdélyi kérdésben a magyar emigráció számára irányadó álláspontot vetettek papírra. A későbbi magyar tapogatózások és együttműködési javaslatok a románok irányában elfogadták az erdélyi önállóságot. Annál is inkább így kellett eljárniuk, mert időközben megindult az erdélyi közélet, és az erdélyi románság zöme maga is az önálló Erdélyben próbálta érvényesíteni érdekeit. Olyan politikai erővé emelkedett, hogy az 1863-ban összehívott diétán viszonylagos többségre tett szert, és meghozta az egyenjogúságát, sőt hegemoniáját biztosítani akaró törvényeket. Így aztán, amikor 1865-ben Ion Ghica és Ion Bălăceanu Cuza megbuktatása miatt két magyar emigránssal szövetségelt, nyugodt lélekkel köthették ki, hogy „az egyesült fejedelemségek el fogják ismerni és tiszteletben fogják tartani a magyar állam területének integritását, beleértve ebbe Erdélyt is, valamint Magyarország függetlenségét, ha a jövőben a nemzet e mellett dönt”.⁶² Kossuth 1862 után általában minden szervezkedéstől távol tartotta magát, helytelenítette a megfelelő külső hatalmi támogatás nélkül tett lépéseket, és olykor — a napi politikai marakodások és hatalmi spekulációk közepette — mintha elfelejtkezett volna arról, hogy Erdély ügyében tett lépésével tulajdonképpen lemondott a magyar politikai nemzet egységéről. Jérôme Bonaparte hercegnek 1866. július 20-án írt levelében azt fejtette ki, hogy „a nyolcmillió magyar faj tizenötmillió magyar nemzet magját alkotja, amely egy félszázadon belül megkésztereződhet. Magyarország csak legyen szabad és független, és Magyarország nem magyar népei olyan jó

⁶⁰ Koltay–Kastner Jenő: *A Kossuth-emigráció Olaszországban*. Budapest, 1960. (a továbbiakban: Koltay–Kastner) 156–157.

⁶¹ BAR Arhiva Lapedatu, VIII. ms. 26.

⁶² Borsi–Kálmán 214., 216.

magyarok lesznek, mint a régi Elzász németjei jó franciák”.⁶³ Még ugyanabban az esztendőben, december 29-én, Szilágyi Virgilnek azt fejtegette, hogy „Nemzet és nemzetiség között különbséget teszek — a »Nemzet« az állam maga. Nemzet determinált territoriumot feltételez. Horvátország »Nemzet«, a Szerbek »Nemzet« Szerbiában, az Oláhok Rumániában, de Magyarországon Szerb, Oláh, Ruthen, Tót sat. »Nemzetiség« nem »Nemzet« — s elvem az, hogy teljes tökéletes jogegyenlőség alapján »mindent a Nemzetiségeknek az államban, de az államot nem«. Tudok Francia, Német, Olasz nemzetiségekről cantonokról Svájcban, de csak Svájci nemzetről tudok”.⁶⁴ A magyar politikai nemzet egységéről azonban nem mondott le, ha az a népszuverenitás letéteményesét jelentette. Mégis az erdélyi kérdésben is hű maradt önmagához. Amit Károlyi Györgynek írt — erdélyi tartományi önállóság, ha Magyarország független —, 1870-ben megírta Irányi Dánielnek is, hangsúlyozva, hogy még a dualizmus körülményei között is a román megyéknek olyan „univerzitási szervezetet”, tehát nemzeti autonómiát lehetne esetleg adni, mint amilyet a magyarok, szászok és székelyek élveznek. Ellenezte ugyanis a homogenizáló centralizációt, mint mondta: az unificatiót. Politikushoz méltó önkritikával pedig azt is jelezte: tudja, „hogyan alkotmánytan jelen állásával ezen eszme nincs összhangzásban, de hát az alkotmánytan nemzetiségi kérdést sem ismer, hanem csak egyenjogúságot faj, nyelvkülönbség nélkül — s az élet kineveti a doctrinát, mert hát a nemzetiségi kérdés is megvan — s a politica az exigenciák tudománya”.⁶⁵

Azt, hogy Teleki László hatására fogadta volna el Kossuth Erdély önállóságának lehetőségét, D. Brătianu emlékezései kérdőjelezik meg. Mazziniról szóló nekrológijában az 1870-es évekből visszatekintve arról adott számot, hogy 1853 őszén Mazzini hatására Kossuth és ő, mármint D. Brătianu, abban egyeztek meg, hogy mindketten harcba szólítják népüket, saját zászlóik alatt harcolnak, aztán a győzelem után Erdély lakói népszavazással döntenek el, hogy akarják-e Erdély és Magyarország egyesülését.⁶⁶ A megegyezés, netán „egyezmény”⁶⁷ szövege nem került elő. Talán nincs is, hanem csak szóban maradt minden. Talán csak rábólintott Kossuth a megegyezésre, vagy valami kétértelmű fordulattal kitért előle. C. A. Rosettinek fennmaradt egy eligazító feljegyzése. „Kossuthot — szól a keltezetlen töredék — nem akarom Angliában látni, mint ahogy nem akartam 48-ban Magyarországon sem, mert nagyon igazságtalan volt a románokkal szemben, a legerőszakosabb.” A krími háború elején azonban Mazzini rávette a találkozásra, és Mazzininál közösen kiáltványt készítettek. Ebben „Erdély dönti el, szabad népszavazással, amelyben mindenki részt vesz, hogy akarják-e vagy sem országuk egyesítését Magyarországgal”.⁶⁸ Rosetti hagyatékában azonban Kossuthnak csak az a kiáltványa maradt fenn — 1853.

⁶³ Archives Nationales, Paris, 400 AP 132.

⁶⁴ OSzKKr Jánossy Dénes hagyatéka, F 27:19.

⁶⁵ Szabad György: *Nézetek Magyarország és Erdély államjogi viszonyának rendezéséről a polgári átalakulás korában*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerkesztette Rácz István. Debrecen, 1988. (a továbbiakban: Szabad 1988.) 132.

⁶⁶ Cretzianu II. București, 1934. 286.

⁶⁷ Kovács Endre: *A Kossuth-emigráció és az európai szabadsághozmozgalmak*. Budapest, 1967. 313.

⁶⁸ BAR Ms. 4777. 113.

december 6-i keltezéssel —, amelyben megbízottjának, Berzenczey Lászlónak a támogatását kéri, és a magyarországi, valamint az erdélyi románok nemzetiségének, vallásának és autonómiájának tiszteletben tartását ígérte.⁶⁹ Elképzelhető, hogy Brătianu és Rosetti emlékezete — akár Bălăceanu — is csalt. Talán Kossuth későbbi álláspontját vetítették vissza 1853-ba. Érdeklük volt a dualizmus alatt, hiszen akkor éppen a román politika kardoskodott Erdély önállósága mellett. Az erdélyi román politika ragaszkodott a Diploma Leopoldinumhoz, amelyre hivatkozással az 1830-as években a magyar reformmozgalom zászlót bontott. A magyar politika már elvetette a régi alkotmányt, az erdélyi románok számára jogalapként szolgált, és így az ún. magyar jogi formalizmust éltették tovább. Kossuth 1870-ben némileg ironikusan írta: „Nem lehet felejtenünk, hogy Erdély egy anomáliát képezett Európában 3 nemzetre és 4 vallásra alapított alkotmányával, melyből az oláh, a legszámosabb nemzetileg is, vallásilag is ki volt zárva. Innen aspirációk keletkeztek nála s nem hiszi magát szabadnak, ... ha csak arra az avult régi mintára új ruhát nem kap.”⁷⁰

Kossuth az erdélyi kérdés megítélésében az élethez igazodott. Mindig is elvetette a natiók és vallások egyenlőségén nyugvó erdélyi rendi alkotmányt, mert a kor magyar felfogása szerint a modern nemzeti államszervezethez nem kínált alapot. Elvetette — egyszerűen — a történelmet. A valóság azonban arra kényszerítette, hogy megtérjen a történelemhez, a megkerülhetetlen hagyományokhoz.

A történelem megosztott, de kínálta az álláspontok közelíthetésének lehetőségét is. Példa rá Nicolae Bălcescu eszmélkedése. Talán a magyar-román tárgyalások szempontjából Bălcescu visszavonulása kedvezőtlenül hathatott. Ő történetíróként a történelemben keresett menedéket, miután fokozatosan kilépett a politikai tervezések világából. Igaz, a történetírásban is politikusi maradt. Nem fanatikus, de elkötelezett és rugalmas. Olyan, aki nemcsak azt állapította meg, hogy a nemzetiségi érzés milyen sok szenvedést hozott Erdélybe, hanem — Ghicához írt 1850. október 16-i levelében — miközben a magyarokkal a román álláspont elfogadtatásának igényén tündődött, akkor azt is hangsúlyozta: „a szükség arra kényszeríthet, hogy kölcsönös engedményeket tegyünk, mi, és a magyarok”.⁷¹ Paradox módon ő maga ezeket az engedményeket nem külső „szükség” hatására tette, hanem belső késztetés hatására: a történelem vezette tollát.

A politikától visszavonuló, ám mégis politizáló Bălcescu az országegyesítő Mihály vajda történetét akarta megírni: a nemzeti egység eposzát. Megmutatni az isteni rendelést a román népnek, küldetését tudatosítani. Michelet-i program már az első mondat is: „Már 18 és fél évszázad eltelt azóta, hogy Krisztus megdöntötte a régi világot, a pogány civilizációt — amely a természet és az erő külsőleges, objektív elvét képviselte —, és ezt másik világgal, civilizációval váltotta fel, amely szubjektív, belső

⁶⁹ Közli Alexandru, Marcu: *Conspiratori și conspirații în epoca renașterii politice a României 1848–1871*. București, 1930. (a továbbiakban: Marcu) 66–67. Külön kiemelte Kossuth – szerinte – bizonytalan ortográfiáját. A gonoszkodó historikus azonban elfelejtette közölni, hogy Rosetti másolatát tette közzé, és nem az eredetit. Alul Kossuth aláírása Rosetti másolatában a következőképpen néz ki: Louis Kóssuth gouverneur élu de Hongrie; a pecsét feliratát a következőképpen másolta le Rosetti: A Magyar Álladalom kormányzó elnöke.

⁷⁰ Szabad 1988. 132.

⁷¹ Opere. IV. 335.

elven, az emberi gondolkodás és munka abszolút fejlődésén alapul, térben és időben, és az emberi, valamint az isteni szellem lényegének azonosságán, ő felfedte minden egyes embernek a szabadság, a méltóság, az erkölcsiség és az abszolút tökéletesedés törvényét.⁷² A nemzeti egység az isteni rendelés beteljesítése tehát konkrét történeti feltételek között. A teleologikus történelemszemlélet ezért aktualizál, keresi a jelen számára hasznosítható tanulságokat. Bálcescu a konföderációról szóló fejtegetései a nemzeti mártírológia jegyében születtek, Mihály vajdáról írt könyve azonban nem. A múlt színes szöttezésében „a románok örök azíliuma”, ahogy Erdélyt nevezte, a maga soknemzetiségi valóságában pompázott. A romantikus Erdély nem csak az utazót nyugtázza le. „A politikus megcsodálja majd ama nemzetek és vallások sokféleségét, amelyek a világ minden sarkából sereglettek e tájra, ahová mintha maga az Isten hívta volna őket, ily bőséges asztalt terítvén nekik, úgyszintén megcsodálhatja nagyszerű demokratikus intézményeit, amelyeket a hegyek koszorúja megoltalmazott, midőn a zsarnoki kény elsöpörte mindegyiket egész Európában.”⁷³ A Kossuth által már az 1840-es években elmarasztalt rendi intézmények dicsérete ez, még akkor is, ha a románokat a rendiségből, mint nemzetet, kizárták, pontosabban: nem engedték be.

Egyértelmű Bálcescu napi politikai üzenete is. Hibának tartotta, hogy az erdélyi románok Mihály vajda fellépésével egy időben „elkezdték öldökölni” a magyar nemeseket. Nem vezethetett eredményre, mint ahogy az sem, hogy román vajdák gyilkolták olykor bojárjaikat, ahelyett, hogy a bojárság intézményét szüntették volna meg. De ennek csak később jött el az ideje. „Egyedül az 1848-as havaselti forradalom értette meg, hogy a szabadság biztosítása érdekében hagyni kell a bojárokat rohadni békében, s a bojárság rendjét kell kiölni a közszabadság kikiáltásával.

Az erdélyi románok nem értették ezt 1848-ban sem, s annál inkább nem érthették 1599-ben. Nem gondolták meg, hogy nem igazságos, nem is hasznos, nem is lehetséges megtisztítani Erdélyországot az összes idegenektől, akik csaknem harmadát teszik lakosságának; elfelejtették, hogy a tartós birtoklás alapvető és kétségbevonhatatlan jogokat teremt; hogy egy nemzetiséget — legyen az bármilyen kicsiny — tiszteletben kell tartani, mert szent joga adatott élni azon a földön, amelyet lakik; hogy e természeti jog fölötté áll bármely történelmi jognak, minthogy a föld az emberé, és nem az ember a földé. Az Erdélyben megoldandó kérdés az volt, és ma is az, hogy nem azt kell tenni, amit a románok, magyarok, szászok és székelyek külön-külön akarnak: egyikük maradjon az országban, a többi népeket pedig elűzzék, hanem ki kell kiáltani a közszabadságot, vagyis az egyenlőséget az egyének és a nemzetiségek számára, és ezáltal keresni az egyetértést szövetségi államot hozván létre. Kétségtelen, hogy az erdélyi románok száma minden esetben természetes és jogos túlsúlyt biztosít számukra az ország ügyeiben, s Erdélyt valamennyire román országgá változtatja.

Így hát a románok és magyarok 1848-ban, egymás ellen harcolva, egyazon téves elvből indultak ki, és egyazon szolgásgba estek.”⁷⁴

⁷² Bálcescu, Nicolae: *Opere. III.* București, 1986. (a továbbiakban: *Opere. III.*) 11.

⁷³ Bálcescu, Nicolae: *A románok Vitéz Mihály vajda idejében.* Fordította V. András János. Bukarest, 1963. (a továbbiakban: Bálcescu) 239.

⁷⁴ Bálcescu 306.

Bălcescu eposzában Mihály vajda hübrisze az volt, hogy miközben nemzeti felszabadító háborút vívott, népe, a parasztság sorsán nem könnyített, sőt röghöz kötötte a jobbágyokat. A 48-as nemzedék hübrisze a nemzeti önzés. Ezt így nem mondta ki a politikus Bălcescu, kimondta viszont a historikus, egyértelmű politikai célzattal. A kortársak tudták és érezték a nemzeti önmérséklet követelményét, legfeljebb nem mindig tudatosították azt, vagy ha igen, akkor nem egyszerre. Hatalmi helyzetüknek megfelelően foglaltak állást e kérdésben, és olykor a nemzeti pátoz, vagy a veszélyeztetettség érzésének foglyaiként nyilatkoztak azok, akiket a tisztánlátás hordozóiként tisztelünk. Bălcescu például 1851 májusában — az erdélyi románok 1848-i mozgalmáról szóló párizsi előadásában — a románok által felégetett magyar város romjain „édes és lágy” éneket daloló nőt magasztosította fel: „látomásnak tűnt, mintha a román nemzetiség géniuszát láttam volna az idegen ellenségek sírján állva a feltámadás himnuszát énekelve”.⁷⁵ Kossuthról is feljegyzik, hogy 1864. július 17-én a nemzeti ellentétek elhatalmasodása láttán — és nyilván az 1848–49-i polgárháborús emlékek hatására — úgy nyilatkozott, hogy „borzasztó csak gondolni is, de ha elvitázhatatlan feltétel az existenciához, ha összeszedi magát még egyszer a magyar, nem marad neki egyéb hátra, ki kell üznie, irtania az oláhot meg a szerbet az országból! Itt nincs egyéb megoldás.”⁷⁶

A politikai harc logikájából következően a csatára készülődők vagy kényszerítettek lehetséges engedményeiket nem jelezték. Így aztán mindig az alulmaradó fél karolta fel az erdélyi önállóság gondolatát. Aligha hozhatott volna ez eszményi megoldást, hiszen jogosan vethették fel a kortársak a kérdést: ha Erdélyben elismerik a román nemzetet, akkor miért nem ismerik el a Bánságban vagy Máramarosban? Ugyanakkor miért erőltessék a dolgot Máramarosban — mondhatták a magyarok —, amikor onnan több, mint tízezer román aláírással készült beadvány a kormányzathoz a magyar hivatalos nyelvhasználat érdekében.⁷⁷ Miért támasszanak ott nemzetiségi vetélkedést, ahol nem volt addig. Az erdélyi önállóság pedig nem csak román vonatkozásban hathatott. Ha a román nemzetet törvényes és alkotmányos nemzetként elismerik, akkor ez elvi alapot kínál a szlovákok számára is. A szlovák elit nemzeti létet, területi autonómiát követelhet, és e követeléshez precedensre lel Erdélyben. Az erdélyi kérdés megoldása — a tartományi önállóság jegyében — azonban a nem magyar nacionalizmusokat is súlyosan érintette: a kisebbségek tiszteletben tartásának követelményét érvényesítette. Márpedig a nem magyar elitek évszázados nemzeti sérelmeket hangoztató politikájában a magyar fél igényeit gondosan átmagyarázták. Frázis szinten nemzeti egyenjogúságot hangoztattak, gyakorlatilag soha nem jutottak el oda, hogy átfogó tervezetben feszegetnék a nem magyar többségű megyékben élő magyar kisebbség kérdését. Bălcescu néhány észrevétele ezért jelent — papíron — valamiféle áttörést: saját konföderációs tervezetének elvi kritikája. Homlokegyenest ellentétes nem egy társának hatalmi törekvésével, viszont arra már nem jutott ideje, hogy a soknemzetiségi együttélést biztosító szabadság intézményrendszerét felvázolja.

⁷⁵ Bălcescu, Nicolae: *Opere. I.* București, 1953. 335.

⁷⁶ MOL Tanárky Gyula naplói. R 195. 1. cs. 15. k. 92.

⁷⁷ HHStA IB 1854:1577.

Bălcescu és Kossuth először 1849-ben tudtak megegyezni hosszas tárgyalások nyomán és kegyetlen kényszerítő körülmények terhe alatt. Utána egymástól függetlenül — de az azonos probléma megoldására törve — jutottak valamiféle spontán konszenzusra. Mindketten úgy képviselték koruk nacionalizmusát, hogy egyben rést vágtak annak falán. Nem véletlen, hogy a francia nemzet-modellben gondolkodó román utókor elmarasztalta Bălcescu és Kossuth 1849-i szerződését: a *Projet de pacificationt*, hiszen az kézzel fogható, szilárd hivatkozási alap volt a monolit nemzetállam eszméjével szemben. „Sajnos, elámította a magyarokkal való testvériesülés eszméje” — írta a román fejlődés értelmezésének nyugatos teoretikusa az 1920-as években Bălcescuról.⁷⁸ Számunkra az ámítás eredménye a történelmi érték.

Mivel a nemzetiségi kérdés ma is megoldatlan, fájó kérdés, múltja is aktuális, visszanyúló történelmi dimenziói tanulságokat rejtene. Önmagában talán nincs sok jelentősége annak, ami 1851-ben a párizsi értelmiségi térben történt. Némileg gusztustalan propagandaharc. Nos, éppen ebben rejlik a jelentősége. Tapasztalatként beépült a kérdéskör egész történetébe, a maga kínos, elhallgatott mozzanataival együtt, és része annak, ami Michelet otthonában történt: a legendaképzésnek. Ugyanakkor a nemzetiségi kérdés rendezését célzó elméleti és gyakorlati erőfeszítéseket sem tekinthetjük öncélú szellemi játéknak, semmibe hullt machinációknak. Történeti személyiségeket minősít, mennyire vették komolyan a kor nagy eszméit, s mennyire csak a frazeológia szintjén utaztak benne. Nagy szellemi erőfeszítésekből éppen úgy lehet tanulni, mint a szálnalmas kisszerűségekből.

Rosetti (ellen)propagandája

Jules Michelet, ha a magyar-román tárgyalásokat nem is követte figyelemmel, a kudarcról értesülhetett. Sőt, ennek még ihlető hatása is lehetett, és bár nem mélyülhetett el azokban a részletkérdésekben, amelyek alkalmat adhattak a tárgyalások zátonyra futására, nem elemezte a nacionalista kizárólagosság természetét, hanem valamiféle embernél erősebb integratív erőt és tényezőt keresett. Ezt vélte felfedezni a Dunában. A Duna számára valamiféle szimbólum és menedék lett, a népek összetartozásának szimbólumát kereste benne, és némi menedéket az érzelmi életét is nyugtalanító magyar-román nemzeti torzsalkodás elől. Rosettihez intézett — 1851. november 7-i — levele tanúsága szerint azért nem tud találkozni a címzettel, mert „elmerült a Duna hullámaiban”: a folyóra vonatkozó énekek kötötték le a figyelmét. Román énekeket kért tőle is. „A Duna egységét, génuszát és lelkét keresvén meg szeretném ragadni ezekben a különböző dallamokban a nagy fogoly-folyó panaszát és sóhaját ... Kitől kérném ezt, ha nem Öntől, aki a Duna legmeghatóbb hangja?”⁷⁹

Rosetti ennek megfelelően próbált válaszolni. Természetesen nem tagadta „fájdalmát” amiatt, hogy nem tud „a mi Dunánk egyetlen énekéről és legendájáról”, s azt sem tudta, hogy egyáltalán van-e ilyen. A Dunáról az Oltra próbálta terelni a

⁷⁸ Lovinescu, Eugen: *Istoria civilizației române moderne. I.* București, 1992. 134.

⁷⁹ Bucur, Marin: *Jules Michelet și revoluționarii români.* Cluj-Napoca, 1982. 141. (a továbbiakban: Bucur) 141.

figyelmet, hangoztatva, hogy mivel a törökök csak 1828 után adták vissza Havas-
elvének a Duna bal partját (azaz a balparti Giurgiut), „az Olt tehát az egyetlen folyó,
amelyben a Szabadság fürödhetett”. Az Olt mellékéről jöttek a forradalmárok és
harcosok, „hősei és nemes rablói”. A Dunának ezzel szemben más sors jutott. A nép
egyetlen emléke az a lakodalmas ének, amely egyhelyt így szól: „mint hullámszik a
Duna”. E sorral „emlékezünk arra, miként szenved és nyög a Duna az idegen uralom
alatt, mi pedig vele szenvedünk, megosztjuk fájdalmát és így erősítjük lelkünket és
testünket, hogy méltók és képesek legyünk a bosszúra, és arra, hogy felszabadítsuk
zsarnokaitól”.

A Duna óhatatlanul a népek közös harcának eszményét idézte, és ez Rosettinek
nem tetszett. „A legmeghatóbb hang” eltorzult. A szenvedés romantikus pátosza
átadta helyét a gyűlölködés reálpolitikájának, ahogy fokozatosan áttért a magyar
szabadságharcra. Először a dunai konföderáció gondolatát utasította el: „engedje
meg, kedves Mester, hogy megragadjam az alkalmat annak elmondására, hogy ha Ön
dunai egyesült államokat akar felépíteni, olyan federációban, mint a svájci, vagy az
Egyesült Államok, nem ér el az irtóháborúnál más eredményt”, mert a románok és
a dunai szlávok más szavakat nem fogadnak el, csak ezt: „Óvakodjatok a keveréktől,
mert a legeredményesebb dolgok is, ha összevegyülnek, rossz dolgokat eredményez-
nek. A kor értelme, a jog diadala, minden áron igaznak kell lenni. Ti az élet
princípiumával bírtok, és mi megparancsoljuk, hogy éljete, pusztuljon a történelem,
mert mi újakezdjük. A kiválasztott a tegnapi, a máé az igaz.” Ehhez Rosetti még azt
tette hozzá, hogy a román pópák soha nem voltak, és nem is lesznek Ausztria és
Oroszország eszközei. (Nyilván azért, mert magyar forrásai alapján Michelet arról
beszélhetett, hogy az ortodox papok a reakció és pánszlávizmus eszközei voltak.)
Ezzel szemben — fejtegette a román levélfíró — „a magyarok, és nem mi restauráltuk
Ausztria trónját”. Hiszen maga Kossuth mondta azt, hogy kezében tartja a Habs-
burgok koronáját, és elég, ha elereszti, leesik az. „És ez nagyon igaz” — tette hozzá
Rosetti, egyrészt azért, mert maga is elhitte, másrészt a magyar felelősségről szóló
tézisért akarta imigyen alátámasztani. Hangsúlyozta is azonnal, hogy nem a gyűlölet
beszél belőle,⁸⁰ de amit előadott, a „legtisztább” nacionalista gyűlölködés szem-
léletének felelt meg. (A levél következő fejtegetését nem tették közzé, az 1980-as évek
cenzúrájának nyomása alatt nyilván a sajtó alá rendező is érezhette, hogy az olcsó
uszításnak milyen gyúanyagát kell rejtve hagyni. Mások esetleg kompromittálónak
tartották ún. román szempontból, bár a Brătianu-Michelet levelezés újabb kiadása
sokkal bővebb, mint a korábbiak. Más szóval: soknak látszott az áthallás. Viszont
ebben rejlik a minden részletre figyelő clemzés tisztító hatása. Amikor a továbbiakban
a kihagyott részeket felidézzük, akkor a tudományos vizsgálódásokat gátló
mozzanatokra is fel akarjuk hívni a figyelmet.)

”Azt állítom tehát — fejtegette C. A. Rosetti —, és a történelem ezt tanúsítja,
hogy a 80 csata ellenére, amelyeket mi tiszteletben tartunk, a magyarok egész múltja
nem más, mint a szlávokkal és románokkal szembeni igazságtalanság, és ha Ön azt
hiszi, hogy eléri a testvériséget a magyarok hiúságának hízelegve vegyes federációval,
amely tehetetlen, mint valamennyi eddig látott ilyen képződmény, ha azt hiszi, hogy

⁸⁰ Bucur 142–144.

eléri a testvériséget azzal, ha azt mondja a románoknak és szlávoknak, hogy nem tudva mit tesznek restaurálták Ausztria trónját, miközben a magyarok 80 csatát vívtak a demokrácia és a testvériség érdekében, akkor egyrészt Ön megerősíti és megkeményíti a magyarokat abszolutista eszmékben, másrészt csak fokozza az eme három nemzetet megosztó gyűlöletet, és Önnek minden egyesült államokat célzó javaslatára a románok és a szlávok azt fogják mondani: »Most a népek szövetségének ideje járja, és federatív egyesülésük nem sikerülhet.« És aztán még hozzátesszik: »Magyarország utasította el az Ön felhívását az egyesülésre és testvériségre, Magyarország tartotta fenn Ausztriát, amikor saját erőivel elnyomta Csehországot, Horvátországot és Romániát és Itália ellen 50 000 katonát szavazott meg.«

Ami pedig a jövőt illeti, azt fogják mondani, mi nem bízhatunk az Ön javaslatában, mert egyrészt úgy látjuk, hogy Franciaország nem vesz tudomást szenvedéseinkről és jogainkról, másrészt látjuk, amint hóhérunk kezei atyáink véréből véresek, és ahelyett, hogy megmosná, büszkén mutogatja Európának, mint a fölöttünk való jogának bizonyítékát, és olyan dicsőséget, amihez Európa csak tapsol. Harcoljunk tehát, megismételve imánkat, mint a múltban: Istenem, nem halok meg, és teljesítem parancsaidat.»⁸¹

Az irigység elgondolkoztató megnyilvánulása ez, egyben jelezve annak lehetséges következményeit is. Nem most lobbant fel ilyen hévvel a káros szenvedély Rosettiben, hanem már 1849 áprilisában Franciaországban, és így vallott róla Ion Ghicának: „szégyen, ezerszer szégyen! De mit mondok: átok azokra, s ezek közé tartozom én is, akik eljátszották a román dicsőséget, hogy ránk boruljon a szenvedések hosszú sora, a szégyenletes rabság! Ah, ha mi valóban román kormány lettünk volna, a dicsőség: felszabadítani a világot a rabságból nem a magyaroké, hanem a miénk volna; vagy egyesülvén a magyarokkal biztosan bevettük volna Bécset, és proklamáltuk volna a közszabadságot. Most pedig reszketünk, és igyekszünk a magyar lakmározás morzsáit gyűjtögetni!»⁸² Olyan ember vetette papírra ezeket a sorokat, aki nem tapasztalta közelről a háború borzalmait. Míg Bălcescu és Ghica nemegyszer keserűen állapították meg azt, hogy a nemzetiségi eszme mennyi szenvedést hozott a dunai népek számára, Rosetti ezzel szemben a szenvedélyek felkorbácsolásának újságíró mestere volt. 1850 áprilisában — egy másolatban is fennmaradt levelének tanúsága szerint — még bízott abban, hogy némi ügyességgel a magyarokat „a valódi igazság útjára lehet visszatéríteni”, főleg ha „a magyar ember alkotmányának” — értsd: gondolkodásának — megfelelően adagolja az igazságot.⁸³ Különösebb erőfeszítéseket nem tett ennek érdekében, bár tapogatozásának lett mártírja D. Rosenthal. 1851 végére viszont a befeketítő propagandát választotta.

De vajon milyen hatása lehetett a fenti Rosetti-levélnek Michelet-re?

⁸¹ Bibliothèque historique de la ville de Paris, Correspondence Michelet, tome X. 87–88.

⁸² Ghica, Ion: *Amintiri din pribegie. I.* Szerkesztette O. Boitoș. Craiova, é.n. 70–71.

⁸³ Rosetti, C. A.: *Correspondență*. București, 1980. (a továbbiakban: Rosetti) 405.; BNCS Fond Brătianu, XXXVIII. 4. b.

Michelet külpolitikája (és annak revíziója?)

A románok gyakran azt hitték: a magyarok állnak jobban a franciáknál, a magyarok fordítva. A franciák, eltekintve azoktól, akik egyértelműen elkötelezték magukat — de még ezek is — saját elképzeléseiket követték. Részben külpolitikai vágyaikat szerették volna megvalósulva látni, részben pedig azt az archaikus világot és egzotikumot keresték és élvezték, amelyet ők úgy éreztek, hogy végleg elvesztettek, ugyanakkor — paradox módon — ennek ellentmondva, a civilizáció újabb — boldogítható — célpontját is keresték Kelet-Európában.

Michelet e magatartás hordozója volt. Feltehetően még a jelzett Rosetti-levél kézhezvétele előtt papírra vetette készülő legendás könyvének előszavát, illetve annak fogalmazványát — még a Duna-legenda jegyében. Ebben Ausztriát és Törökországot úgy jellemezte, mint két „mesterséges és természetellenes” képződményt. Helyükben „egy élő lényt (être vivant)” látott emelkedni: a Dunát. „Csak értse meg egységét, olyan erős, mint a világ. Éppen különbözősége az egység hatalmas eszköze. A természet a legszerencsésebb kézzel rajzolta meg e csodálatos völgy nagyszerű vonulatát, gondoskodott arról, hogy itt helyezze el egy teljes világ három harmonikus elemét, ahol a fajok és a gazdaságok azért oly különbözőek, hogy kölcsönös szolgáltatásokat nyújtsanak és testvériesüljenek.” A harmincmillió dunai federációt tartotta Michelet a jövő birodalmának. „A fajok harmonikus háromságában teljes Európát látunk születőben a Duna mellett. Bárcsak ezek az egyesült államok olyan, vagy jobb sorsra jussanak, mint Észak-Amerika!” Még a véres közelmúlt is a jövő záloga lett. „A népeket egymással szembe fordító kegyetlen félreértés mára eloszlott. A hüvelyükbe visszadugott kardokat csak a közös ellenség ellen vonják ki.” Michelet saját tanári varázsának tudatában úgy szólt ezekhez a népekhez, mintha csak a katedrájáról tekintett volna alá. Mivel Oroszország volt a főellenség, a szlávokról írt a legtöbbet. Még a szerinte cseh, valójában szlovák Ján Kollár, a pánszlávizmus első apostola is megdicsőült. A magyarok és románok kisebb teret foglalnak el. „Magyarország antik (és örökre dicső) nemzetisége, a fiatal és hatalmas szláv faj, új megjelenésében, saját eszméink és személyes barátságaink révén voltak kedvesek. És a legfiatalabbat valamennyi közül, a nemzetek Benjaminját, Romániát, ezt a virágot, Kelet Itáliáját nem láttuk-e Franciaország fuvallatára kivirulni?” Büszke is volt arra Michelet, hogy katedrája körül a legendák hőseit, Bemeket és Dembiúskiket láthatott. „Degérando-Teleki révén Magyarországgal kötöttem frigyét, könyveiben ugyanis azt állította élénk.” Rögtön hozzátéve: „És Romániát ne imádtam volna.” A magyar-román viszonyt azonban nem taglalta, inkább a szláv kérdéseket ecsetelte.⁸⁴

Az előszó befejezetlensége szinte szimbolikus. Talán nem annyira Rosetti heves érzelmi kitörései, mint inkább a történelem, azaz Napóleon Lajos december 2-i államcsínye miatt napolta el munkáját. Hiszen a kelet- és közép-európai fejleményeket nem öncélú megfontolásokból vagy politikamentes érdeklődésből taglalta Michelet. Nem, ő az új világ mérnökeként lépett fel továbbra is. Már a bevezető első mondata is arra utalt, hogy valamiféle világforradalomban gondolkodott: „A forradalom,

⁸⁴ Michelet, Jules: *Oeuvres complètes*. XVI. Szerkesztette Paul Viallaneix. Paris, 1980. (a továbbiakban: Michelet 1980.) 314-317.

amely a kevésbé fejlett országokban tisztán politikai, Franciaországban társadalmi lesz, következésképpen vallásos jellegű.” Forradalmi dagály következik. A jezsuita és kozák szövetsége éppen a jövő forradalmának jellegére utal. A kelet- és közép-európai forradalmak pedig, ha nem is mondja ki egyértelműen, a francia társadalmi forradalom biztonságát szolgálták volna. Az államcsíny, majd a császárság eme reményeknek vetett véget. Igaz nem teljesen, és nem végleg. Reményeiből valami mindig felébredt, ha európai konfliktusok adódtak és nagyobb robbanással fenyegettek.

1853 nyarán Michelet újra elővette a legendákat. Július 11-én ugyanis a Párizsból Brüsszelbe menekült kiadónak P. J. Hetzelnek a következő könyv elkészítésére tett ajánlatot: „Négy legendáról van szó, vagy inkább négy történelmi jelenetről, nagyon is komoly történelemről (regényes jellegük ellenére), amelyek minden részletét bizonyítani tudom:

1. Az 1848-i havaselti forradalom vezetőinek fogsága és kiszabadításuk Madame Rosetti által. Ez az epizód megjelent a *Le Siècle*-ben. Ez után közlöm az ország régi népi énekeit, a parasztok és földesurak közötti 1848-i figyelemre méltó gyűlés anyagát, ami teljesen eredeti mű, valamint más — még 1853-ban is aktuális — érdekességeket.

2. Egy magyar legenda, a nemzeti költő története, az iskola és a fiatalság tribünjéé, ami a legjellegzetesebb volt 1848-ban. Mindezt nem az újságok után, hanem olyan eredeti dokumentumok alapján, amelyek csak az én birtokomban vannak meg.

3. Lengyelország és Kościuszko, a lengyel és az orosz kérdés.

4. Oroszország mártírjai.

Ez utóbbi két legenda megjelent az *Événement*-ban. Jacotet-nak, az *Événement* kiadójának kötetben kellett volna ezeket megjelentetnie, de politikai okokból csak *Kościuszkót* adta ki. Egyébként szerződésünknek egyik pontját sem teljesítette. Jogai, ha vannak, 1853. október 1-én lejárnak.

Összegezve, a román legenda azonnal megjelenhet, és utána a magyar rövidesen. A lengyel és az orosz októberben.

Egyébként, úgy vélem, az illusztrálás nem teszi lehetővé, hogy gyorsabban haladjunk.

Azok a lengyelek, magyarok, románok, akikkel kapcsolatban állok, kézbe veszik majd az ügyet, és felelnek azért, hogy a megjelent munkák eljussanak haza és Oroszországba. Franciaországban minket fedez az első közlés. Olyan sürgős az ügy, hogy talán jobb lenne először kiadni a román és a magyar legendát illusztráció nélkül, mindkettő kiadatlan és a legsürgősebb.”⁸⁵

Végül egy év múlva Michelet párizsi kiadót talált. A mű — *Észak demokratikus legendái* — négy részből áll: „Lengyelország és Oroszország”, „Oroszország mártírjai”, „A dunai fejedelemségek - Madame Rosetti”, és a „Dunai Forradalom. Függelék.” Ha a *Madame Rosetti* címmel korábban megjelent részre és a — népballadákat is tartalmazó — függelékre gondolunk, láthatjuk: nincs komoly koncepcionális változás, sőt, amit korábban mondott, azt egészítette ki. „Hogyan

⁸⁵ Parménie, A.-Bonnier de la Chapelle, C.: *Histoire d'un éditeur et ses auteurs, P.-J. Hetzel (Stahl)*. Paris, 1953. 223–224.

nevezzem Romániát, a havaselveket és a moldvaiakat? feláldozott nemzet. Magyarország és Lengyelország legalább dicsőséget arattak szenvedéseikért, nevéiktől visszhangzik a világ. Az al-dunai népek alig keltették fel Európa figyelmét.⁸⁶ Így vezeti be Rosettiné legendáját, amely valóságos idill, ha arra gondolunk, hogy a könyv egyéb részei szerint a lengyel asszonyok Szibériába is követték férjüket, Magyarországon pedig az oroszok ugyancsak kegyetlenkedtek a nőkkel. A függelék pedig a román fatalizmusról vallott nézeteit ötvözi a fajok harcáról szóló korabeli közhelyekkel. Nem magyarellenes mű, nem rejtegeti a magyarok iránti tiszteletét, de a magyar kérdést gondosan mellőzi. Ausztriáról is csak érintőlegesen ír, mesterséges képződménynek, karikatúrának minősítve azt. A cári Oroszország a fő cél, minden rossz oka, ennek a szemléletnek rendelt alá Michelet mindent: Duna-kultuszának is csak kezdeti elemeit és aztán maradványait lelhetjük itt fel.

Michelet dichotóm szemléletének határai is voltak. A krími háború alatt készült el *Franciaország történeté*-nek 16. századi részeivel. Jellemző ebbena mohácsi csata értékelése. A nyugat számára felszabadítónak tartja azt a francia politikát, amely megegyezett a törökkel, és valamiféle biztonsági zónát állított fel, mely Lengyelországból, Törökországból és magyar Törökországból állt. Ez utóbbi Bécs kapujánál alkotott szilárd gátat. És „ki rombolta le Magyarországot?” — tette fel a kérdést, s a válasz: „Senki más, mint saját maga. Az idegen uralkodó választás végzetes szokása eltorzította a nemzeti érzést”. Néhány példát is említ arra, miként öröklődtek a magyarok a török (=szeszély, megaláztatás) és az osztrák (=adó, ólomnehéz bürokrácia) között. Eckhardt Sándor, aki minderre felhívta a figyelmet, a michelet-i gondolatmenet belső ellentmondásait állította előtérbe: az Anjouk alatt virágzott az ország, holott idegenek voltak, érthetetlen tehát Michelet szemrehányása, ha látjuk, hogy a valós helyzetet is alaposan felmérte. Mindezt az után fogalmazta meg, hogy Voltaire és Joseph de Maistre részvétellel és együttérzéssel nyilatkozott a mohácsi Magyarországról. A nagy reakciós, mármint de Maistre is szükségszerűnek tartotta a mohácsi csatát, de az emberiséget sújtó metafizikai rossz következményének és az emberiség áldozatának tartotta.⁸⁷ Csakhogy Eckhardt Sándor nem vizsgálta Michelet érzelmeinek és külpolitikai elgondolásainak hullámnázását. Mohács értékelése ugyanis annak része, magyarázza az ellentmondást, és a rész ellentmondásossága — természetesen — az egészét is tükrözi.

Michelet legendáinak modern sajtó alá rendezője szerint a magyar legendát fel kellett áldoznia. Ez — úgy mond — nagyon forradalmi volt a párizsi kiadó számára, hiszen alig néhány év telt el a napóleoni államcsíny óta, és nem fedezte a kiadót korábbi közlés sem, mint a lengyel, orosz és a román legenda esetében.⁸⁸ Lehet, hogy így van. De egyik tanítványa, aki egyébként mesterének a Collège de France-ról való menesztése ellen írta első cikkét, Charles-Louis Chassin 1854-ben megírta a magyar legendát *A magyar legenda: Hunyadi János* címmel,⁸⁹ egy év múlva pedig könyvet írt

⁸⁶ Michelet 1980. 251.

⁸⁷ Eckhardt, Alexandre: *De Sicambria à Sans-Souci*. Paris, 1943. 207–215.

⁸⁸ Michelet 1980. 126.

⁸⁹ Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin: *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*. Fordította Szoboszlai Margit, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Spira György. Budapest, 1989. I.15.

Magyarországról és annak küldetéséről. Mint ő mondta: történeti és filozófiai esszét, amellyel Auguste de Gerando nyomdokaiba akart lépni, és a francia külpolitikát akarta befolyásolni.⁹⁰ Chassin könyvét a független Magyarország barátainak ajánlotta. Michelet-hez bejáratos volt ő is, de úgy látszik, különösebb hatással nem volt a Mesterre. Ez elővehette vagy felidézhetette román barátainak hozzászóló intő leveleit is, és eltűnődhetünk azon, hogy azoknak milyen hatása lehetett. Láttuk, hogy nem egy esetben milyen érzelmi zsarolással éltek a Mester lelkéért folyó propagandaháború során. Láttuk, és még látni fogjuk, hogy idealizmus és alantasság, önzetlen fennköltség és önző ravaszkodás miként szőtte át az érvelést. Igaza van Marin Bucurnak, amikor Rosetti fentebb bemutatott — részben közölt — leveléhez azt a magyarázatot fűzte, hogy „a nacionalista reakciók szembefordították egymással az emigráns forradalmárok csoportosulásait”. Abban is igaza van, hogy a románellenes magyar propagandának is vannak dokumentumai Michelet hagyatékában.⁹¹ És tény, Michelet műhelyében a magyarellenos román kampány több sikerrel járt, mint a románellenes magyar kampány. Rosetti levelei nyilvánvalóan hatottak. Úgy vélte, Romániát a francia barátok ómiatta és társai miatt szeretik.⁹² Mégsem egyszerűen barátság vagy lelki ráhatás játszott döntő szerepet, pontosabban nem egyszerűen a lelki hadjárat döntötte el Michelet állásfoglalását — bár nyilván ez is nagy szerepet játszott — hanem a politika. Hogyan viszonyult tehát az, amit Michelet tett és írt III. Napoleon politikájához?

Michelet a kényelmesebb emigrációt választotta, Brüsszelből még haza is térhetett. Nem vállalta azt a kérlelhetetlen emigráns ellenzékiiséget, amelyet Victor Hugo képviselt. A költő nemcsak vad indulattal élcelt a francia császár parányiságán, hanem az emberiség nagy kérdéseit foglalta a *Századok legendájának* hatalmas víziójába. Igaz, Michelet is megírta az *Emberiség Bibliáját*-t, de az ő nacionalizmusa: a nemzet testében való misztikus részvétel, a megszemélyesített nemzet önimádatába fordult.⁹³

Talán az sem véletlen, hogy Hugo a magyar emigránsokkal jó kapcsolatokat ápolt, míg Michelet nem. Ez utóbbi naplójában csak annak van nyoma, hogy esetleg Teleki Lászlóval érintkezett, de mélyebb viszony nem alakult ki közöttük. A magyarok nem találták meg vele a hangot. Michelet magyar levelezői és általában a párizsi magyarok nem tanulták meg a romantikus érzelgősséget, amiben a románok, mestereknek bizonyultak. Nem úrták meg Magyarország éneklését. Teleki László például gyűlölte Párizst, legszívesebben párbajra hívta volna ki. A tehetetlenség reakciója is volt ez, mivel a politikai fejlemények nem kedveztek a magyar függetlenség ügyének. A magyar emigrációnak meg kellett ígérnie, hogy a rendszerrel szemben nem politizál. Kossuthot nem is engedték be Franciaországba, amikor 1851-ben elhagyhatta török kényszerlakhelyét, és csak 1860 táján akadtak olyan pillanatok, amikor a magyar ügy érdekében könyveket is meg lehetett jelentetni. Ezt használhatta ki Szemere Bertalan, és még inkább Irányi Dániel, aki Michelet

⁹⁰ Chassin, Charles-Louis: *La Hongrie, son génie sa mission*. Paris, 1856. 11–12.

⁹¹ Bucur 145.

⁹² Lévy, Armand: *Lettre à M. Jean Bratiano*. București, 1869. 5.

⁹³ Albouy, Pierre: *Mythes et mythologies dans la littérature française*. Paris, 1969. 219.

tanítványával, Chassin-nel társult a magyar forradalom és szabadságharc történetének megírására.

Alapvetően a politikai érdek határozta meg a magyar és román propagandaharc esélyeit. 1849 után Magyarország nem játszott olyan fontos szerepet a francia külpolitikai elképzelésekben, mint a két román fejedelemség, Franciaország nem akart magyar frontot nyitni. III. Napóleon külpolitikája a cári Oroszország ellen irányult, Ausztria-ellenességét mérsékelte, hiszen nem akarta életre hívni az 1849-ben még Magyarország ellen oly hatékonyak bizonyuló „Szent Szövetség”-i örökséget. Részben azt tette, amiről azt hitte, hogy a demokráciától átjárt francia közvélemény vár tőle, hosszú távú elképzelések nélkül akarta éreztetni a francia hegemoniát. Nem véletlen, hogy a politikai racionalizmus kategóriáját alaposabban ismerő, vagy minden dogmatizmusa ellenére abban tetszelgő orosz diplomácia III. Napóleont kalandornak tartotta. Igaz, a cári apparátus arányvételére jellemző, hogy a Keletet, a Török Birodalom keresztény részét, az ortodox vallási közösség révén valamiféle jogos örökségnek tekintette. Heroikus fatalizmussal készült a háborúra, nem törődve a két nyugati hatalom, Anglia és Franciaország gazdasági és katonai fölényével. A krími háború keserű lecke volt Oroszország számára. Valósággal kiszorították a Fekete-tengerről, a Duna-deltától — amelyet eddig gyakorlatilag ellenőrzése alatt tartott —, úgy távolították el, hogy Dél-Besszarábiát, amelyet 1812-ben csatolt el, Moldvának ítélték, „amit a krími háború elején senki sem látott előre” — mint azt a magyar nemzeti mozgalom egyik esküdt publicista ellensége H. Desprez írta.⁹⁴ A románok így kardcsapás nélkül jutottak európai stratégiai fontosságu — hajdan Moldvához tartozó — területekhez. Az „ajándék” anyiban keltett az emigránsokban némi rossz érzést, hogy nem harcolhattak, hiszen lelkesen tervezgették és ígérgették a nyugati hatalmaknak a szabadságcsapatok felállítását és népiük mozgósítását. A történelem azonban diplomáciai képességeiket tette próbára. Azt kellett felismerniük és kihasználniuk, hogy III. Napóleon hajlandó valamiféle ütközőállam létrehozására a két román fejedelemségből, mert el akarta zárni Oroszország útját a Balkán és Konstantinápoly felé, és nemcsak személyes ajánlkozással próbálták megnyerni, hanem a közvélemény révén is. „Napóleon abszolút zsarnok — írta Rosetti egyik barátjának 1856 januárjában —, de minden zsarnoknak, és főleg Franciaországban, figyelembe kell vennie a közvéleményt is.”⁹⁵

A nagyhatalmi nyomás pótolta a román fejedelemségekben a belső forradalmat. A nyugati államok 1858-as párizsi konferenciájukon el is rendelték a modern polgári állam és társadalom kialakítását célzó belső társadalmi reformokat. Az viszont a románok leleményességén múlt, hogy 1859-ben egyesítették a két fejedelemséget, ugyanis egyazon személyt, Alexandru Ioan Cuza választották meg Iasi-ban és Bukarestben a két trónra, hogy egy legyen belőle. A fejedelem pedig egyenesen Napóleon keleti helytartójának mutatta magát, ha szükségét érezte, de nemcsak ő tett hűségnyilatkozatokat. Rosetti 1860 végén így vonta meg saját és társai erőfeszítéseinek mérlegét: „1848-ban olyan forradalmat csináltunk és láttunk, amelynek során egy puskát sem süttöttünk el; egyetlen szerencsénk a tűzoltók Dealul Spirii-i

⁹⁴ Archives des affaires étrangères, Paris. PA 19.

⁹⁵ Rosetti 293.

harca volt [amikor a román tűzoltók harcba keveredtek és összezsaptak a bevonuló török csapatokkal], és méginkább valamennyi forradalmár bukása, többé-kevésbé a korabeli politikusok bűnének. Minden nemzet, miután sok mindent kellett volna saját magának szemére hánynia, arra kényszerült, hogy hallgassa el hibáinkat. Mindemellett, megjelent néhány brosúra, amelyek azt állították, hogy a románok nem nemzet, mert még egy napot sem küzdöttek nemzetiségükért, következésképpen a Dunát más nemzetre kell bízni, amely fegyverrel tudja védelmezni. Szerencsére jött a száműzetés. Ezek a száműzöttek éjjel-nappal a legkülönbözőbb emberekkel találkoztak, megfordultak valamennyi szerkesztőségben, iskolákban, klubokban, titkos és nyilvános társaságokban, a minisztériumokban és magán szalonokban, sikerült sokféle ismeretségre és barátságra szert tenniük, így ügyünket sokfelé népszerűsítették, iskolákban, a munkások műhelyeiben, a sajtóban, a kabinetekben és még a bíróságoknál is. Röviden, nagy zajt csaptunk, oly nagyot, hogy egy bizonyos pontig még ellenségeink hangját is elnyomtuk, és nemcsak a nép rokonszenvét nyertük meg, de még Napóleon is azt hitte, hogy mindent megadunk, amiről a 3-4 év folyamán minden hangszerezen zengedeztünk, azaz olyan tízmillió dunai Franciaországot, amely generálisai alatt az Ausztria elleni háborúban és Törökország felosztásában kétszáz-ezres hadsereget tud kiállítani.⁹⁶

Az elkövetkező évek azonban nem lettek ilyen idillikusak. Nem sikerült stabil politikai rendszert kiépíteni, válság válságot követett, nemegyszer komoly félelemként jelentkeezett az orosz, osztrák és török katonai megszállás eshetősége. Igaz, ezek az aggodalmak nem bizonyultak megalapozottaknak. A román fejedelemségek életének felügyeletére olyan bonyolult rendszert hoztak létre, amely nagyfokú mozgási szabadságot tett lehetővé, s a románok várakozáson felül éltek is ezzel a lehetőséggel, hiszen az egymással szembenálló vagy éppen csak részletkérdésekben eltérő nézeteket képviselő nagyhatalmakat ki lehetett játszani egymás ellen. Az egymást követő válságokban pedig senki nem vállalta a fegyveres beavatkozást, nehogy még nagyobb problémákat idézzon elő. Miután pedig az országegyesítő uralkodó megoldotta a társadalmi reformok fájdalmas kérdéseit, kisebb államcsíny árán végrehajtotta a jobbágyfelszabadítást, őt is puccsszerűen eltávolították. Zsarnokságára — bonapartista módszereire — hivatkozva a radikális liberálisok és a konzervatívok összefogtak ellene. 1866-ban Hohenzollern Károlyt ültették a trónra, akit aztán 1881-ben acélkoronával koronáztak meg, 1877-ben ugyanis Románia belépett az orosz-török háborúba, és elnyerte függetlenségét.

Hogyan illeszkedett tehát Michelet magánpolitikája a nemzetközi fejleményekhez? Következtetéseinket megelőlegezve úgy látjuk: *Észak demokratikus legendái* a messianisztikus demokrácia és a bonapartizmus kompromisszumának, vagy inkább a cári Oroszország elleni alkalmi szövetség eredményeként születtek. A kötet tematikáját megszabó kiadó szűrőnek bizonyult, vagy inkább olyan laboratóriumnak, amelyben a művet kialakító szándékok, igények és lehetőségek összjátéka érvényesülhetett. Olyan alkura kerülhetett sor, amilyenhez hasonlók sora jellemezte (jellemzi?) könyvkiadásunkat, tisztelet a kivételnek. Egy kis cenzúra és egy kis öncenzúra, egy kis hazugság és egy kis igazság, több-kevesebb harsányság, végül a jól

⁹⁶ Rosetti 345–346.

megérdemelt szerzői tiszteletdíj. Az örök napi politika ilyen áttételekkel hatott Michelet látomásos publicisztikájára. És ne felejtjük, Michelet minden pátosza ellenére politikus is volt, ami természetesen prioritások feltételezésével járt együtt. Mindez — több esetben is — tetten érhető a legendák „fejlődéstörténetében”. Ennek felvázolásában először is az öncenzúrában rejlő pozitív mozzanatot kell jelezniünk.

Az öncenzúra azok kíméletét is szolgálhatta, akik veszélyben éltek, vagy még nagyobb veszélyeknek voltak kitéve. Amikor Michelet a *Le National*-ban felvázolta Auguste de Gerando portréját, a család arra kérte, hogy ne írjon semmi Ausztria előtt kompromittáló epizódról, arról, ahogy Győrnél megmentette a magyar csapatzászlót, és az ellenség szeme láttára elégette.⁹⁷ Némileg talán jogos az a feltételezés is, hogy Michelet azért nem írt a magyarországi 1848–49-i fejleményekről bővebben, mert félt, hogy árt a kufsteini börtönben sínylődő Teleki Blankának, de Gerando sógornőjének, és Lövei Klárának. 1862-ben viszont már nem árthatott, és mégis elég silány Teleki Blanka-nekrológót írt,⁹⁸ pedig ha valaki, akkor a forradalmár grófkisasszony volt Michelet eszméinek autentikus mártírja. Igaz, ekkor Michelet már túl volt a legendaírási korszakán, bár 1863-ban a lengyel felkelés alatt újra kiadták legendáit, természetesen cárellenes előszóval. Ugyanakkor ne felejtjük, Michelet férfi volt, coitusait is kvázifilozófiai egzisztenciális tapasztalatként értékelte naplójában, illetve annak azon részeiben, melyeket az özvegy abból nem vakart ki. Teleki Blanka pedig nem volt a Terra Mater eszményének megfelelő alkat. Fogolytársa, Lövei Klára, aki nagyon szerette volna, ha a Mester barátnője emlékét méltóképpen örökíti meg, kissé ingerült is lehetett, s némi kritikát sejtető csodálkozással megjegyezte, hogy nem megy férjhez.⁹⁹ Michelet-nek Teleki Blankáról inkább Franciaország jutott eszébe. 1852 szeptemberében vigasztként a következőket írta a kufsteini fogolynak: „Ha valami szerencsés véletlennek köszönhetően e szavak eljutnak börtönének homályába, mondja azt asszonyom, hogy ez az éjszaka Európa fénye. A mártiroktól jövő sugár élteti. Az idő halad. E borzalmas napfogyatkozásnak vége.

Oh! Asszonyom, mennyire szenvedek Franciaorszáért, amikor Önnek írok.

Így kellett legyen. A győzelemmel való visszaéléstől bűnhődünk. 15 éven keresztül ittasak voltunk az erő sikerétől. Az eredmény: ez a bálványimádás, ez a Moloch, amelyet atyáink imádtak és amely felfalja gyermekeit.

Eme ország történetének hosszú tapasztalata hozzászoktatott erős és gyors változásaihoz. Nem csodálkozom azon, ami történt, és biztosan tudom, hogy holnapra másként lesz.¹⁰⁰

Természetesen a politika határozta meg Michelet és levelezői barátságának hőfokát. Mivelhogy Michelet a közvéleményalakítás mestere is volt, elsősorban a közvélemény további alakításának igénye adta kezébe a tollat. A Mester megnyerése győzelemnek számított — a szimbolikus térben. Az 1850–51-i évek forradalmi messianizmusában lángoltak a szenvedélyek, feloldódtak az érzelmi közösségben.

⁹⁷ István, Fodor: *Michelet et la Hongrie*. Europe, 1973. nov–déc. (a továbbiakban: Fodor) 195.

⁹⁸ István, Fodor: *Michelet et ses amis hongrois*. Nouvelles Études Hongroises, 1975. 195.; Fodor 202.

⁹⁹ Michelet, Jules: *Journal*. III. Paris, 1976. 149.

¹⁰⁰ *Hongrois et Français. Une famille franco-hongroise les Teleki-de Gerando*. Musée Jean-Jacques Rousseau, Montmorency, 1986–1987. 52.

Aztán ez a nagy közös eufória alábbhagyott, amikor kiderült, hogy nem hoz kézzelfogható eredményeket. 1853 februárjában például Rosetti keserűen tette szóvá barátjának, A. Dumesnilnek, hogy Michelet megírta ugyan az iskolamester legendáját, de egy iskolaigazgató, akivel az egyik faluban találkozott, nem is hallott a Mesterről. „Kinek írta akkor az iskolamester legendáját?” A következtetés a kiábrándultság szüleménye: „akik forradalmat akarnak csinálni, ne nyúljanak tollhoz, hacsak nem kiáltványokat és leveleket írnak. Franciaországban a szellemnek szinte minden embere otthon ül, szenvednek és könyveket írnak. Ha viszont forradalom lesz, erre Önök nélkül kerül sor: mert IV. Henrik nem ír könyveket.”¹⁰¹ Aki pedig ezt a levelet írta és olvasta, nyilván rögtön arra gondolt, amit Bourbon Henrik mondott, amikor felajánlották neki a trónt, ha áttér a katolikus vallásra: „Párizs megér egy misét”. Talán ez bujkálhatott Michelet lelke mélyén is, amikor 1857-ben arra figyelmeztette Rosettit: nemes gesztus, ha francia herceget akarnak meghívni a román trónra, de a fatalizmus jele, hogy most úgy fordulnak egy idegen uralkodó felé, ahogyan hajdan a néphez, és ez meg is bosszúlhatja magát, hiszen ilyen alapon még orosz is kerülhet az élre.¹⁰² Majd azt üzent a hozzá forduló román fiataloknak: federalizálják a Dunát, ne utánozzanak senkit, legyenek önmaguk...¹⁰³

A minapi forradalmi demokraták azonban csak a realitásoknak engedtek, viszont ha válsághelyzetbe kerültek, újra a Mester kezét keresték. Amikor például Rosetti 1863-ban a belső politikai marakodások közepette egyik fiatal munkatársát, Eugen Caradát ajánlotta, akkor őszintén előrebocsátotta: „Ha hazám még az élő nemzetek körében van, akkor ezt Franciaországnak köszönheti. Önnek és Quinet-nek köszönhetjük azt, amit közönségesen életnek hívunk. Önök tanítottak meg minket arra, hogy soha ne keverjük össze az életet azzal a mozgással, amelyet néha és bizonyos ideig a despotizmus rákényszerít egy nemzetre, még akkor sem, ha ez győzelmekhez és a fegyverek legnagyobb dicsőségéhez vezet.”¹⁰⁴ „Az emberiség! Ez az igazi zászló. Hic signo vinces!” — írta Michelet,¹⁰⁵ és a válasz meghatotta a pártarcokba merült Rosettit, aki 1865-ben azzal biztatta az Olténiában szervezkedő Caradát: „Michelet leckéjének megfelelően harcolni fogunk a lehetetlen ellen.”¹⁰⁶ A Románia létét fenyegető 1866. évi válságban még őszintébben öntötte ki szívét a Mesternek: „Minden reményünk Önben van, második hazánkban.”¹⁰⁷

Ha Michelet nem is, III. Napóleon ismét segített; neki (is) köszönhetően megoldódott a román válság, Franciaország viszont az ő jogára alatt sodródott a végzetes porosz háborúba. Michelet, akinek szellemi életútja elkanyarodott a politikától, a vereség hatása alatt töprenghetett el a múlton. *Franciaország Európa előtt* című könyve burkolt önkritika, még akkor is, ha mindenért a bukott császárt tette felelőssé. Az 1870-es években figyelme a magyarok felé irányult, román kapcsolatait nem is

¹⁰¹ Rosetti 211.

¹⁰² Breazu, Ion: *Studii de literatura română și comparată*. I. Cluj, 1973. 53.

¹⁰³ Bucur 212.

¹⁰⁴ Bucur 234.

¹⁰⁵ Bucur 242.

¹⁰⁶ Rosetti 176.

¹⁰⁷ Bucur 249.

emlegette, holott „román legendájával” ő maga is III. Napóleon politikáját képviselte, és román vonatkozásban ez a politika sikeresnek mondható. Amikor azonban a császár politikájának mérlegét megvonta, ez sem érdekelte: „Az orosz, krími ügy nem nélkülözte a nagyszerűséget. De nem merete továbbvinni Lengyelország fellázításával. Az itáliai ügy szép volt, de nem merete továbbvinni Magyarország fellázításával. Kossuth és Ausztria között ez utóbbi felé hajlott.”¹⁰⁸

Alighanem jelzésértékű, hogy Michelet mellőzte a dunai konföderáció gondolatát akkor, amikor Kossuth Lajosról megemlékezett. (Arról a Kossuthról, akinek nevét nem is említette naplójában, viszont a kvázimetaforikus említés jelzi, hogy tudta, kiről van szó.) Láttuk, a dunai konföderációnak, mint a Habsburg Monarchia alternatívájának jelentőségét felismerte Michelet. Lelke mélyén feltehetően jelen volt a konföderáció gondolata, de nem feszegette. Elvette volna kedvét a közvetlenül érdekelt felek visszataszító gyűlölködése? Annyira meggyőzték őt román barátai a konföderáció életképtelenségéről, hogy nem is akart róla tudomást venni? Úgy látta volna, hogy a különböző népek állami keretek közötti egyesítése illúzió? A kérdést nem feszegette, márpedig III. Napóleon felelőssége kapcsán fel kellett volna vetnie, hiszen a felszabadító háborút eleve konföderációs programmal lehetett volna csak megindítani. Gondoljunk a különböző szerződésekre és tervezetekre. Gondoljunk arra, hogy maguk az érdekelt felek is, ha felvetődött az Ausztria elleni háború lehetősége, elővették a konföderáció kérdését. Aligha hihető, hogy Michelet nem tudta volna, hogy III. Napóleon vagy inkább környezete is támogatta a konföderációs gondolatot, és elvárta: a közös harc előtt a magyar és román fél előre egyezséget kössön. A gyűlölet vakította volna el Michelet-t? Mert írt ugyan a császár „rémisztő környezetéről”, de az önmagát „filozófus paraszt”-nak nevező Jérôme herceget nem említette. Márpedig ha őt sokan egyszerűen csak a napóleoni politika jellegét elfedő szépségflastromnak is tartották,¹⁰⁹ olyan dolgokat mert papírra vetni, amelyeket a Palais Royalban más aligha. A birodalom feladatát a következőképpen ítélte meg: „Felszabadítani a népeket, diadalra juttatni az új világot a régivel szemben, mindenütt megszervezni a demokráciát, azaz jólétet és szabadságot adni a tömegeknek, és végül igazi szabadságot, komolyat, rendíthetetlen Franciaországnak, az itt uralkodó zsarnokság kárhozatos szokásait módosítva.” A szándék komolyságát — legalábbis eszmei síkon — pedig az érzékelteti, hogy az angol néppel és a liberális polgársággal akart szövetséget kötni. Ami pedig a külföldet illeti, Itáliát akarta emancipálni, Magyarországot „visszaállítani”, megakadályozni, hogy az oroszok Konstantinápolyhoz jussanak, megnyitni Kínát a nyugati civilizációnak, megerősíteni Skandináviát, egyben a francia katonai költségvetést is csökkenteni. „Mindez lehet utópia, de jobban szeretem az utópiát, amely felemel, mint a valóságot, mely lealacsonyít.”¹¹⁰ Nem véletlen, hogy Kossuth késő öregkorában is ápolta kapcsolatait a szintén száműzött „vörös herceg”-gel.

¹⁰⁸ Michelet, Jules: *La France devant l'Europe*. In: Michelet, Jules: *Oeuvres complètes*. XX. Paris, 1987. (a továbbiakban: Michelet 1987) 675.

¹⁰⁹ Lukács 131.

¹¹⁰ Archives Nationales, Paris, 400 AP 155. Napoléon Jérôme levele Persignynek, 1860. aug. 30.

Michelet a bonapartizmus külső ellenzékéhez tartozott. Úgy tűnik, élete vége felé a román nacionalizmustól fokozatosan elpártolt és a magyar mellé állt. Belejártszhatott ebbe a bonapartizmus román barátsága, bár e téren — mint láttuk — valamiféle alkalmi szövetséget kötöttek, és talán az is hatott, hogy román barátaitól elszakadt. Magyar barátainak érvei az addigi politika kudarc mellett most már jobban hatottak, Kossuth említése ugyanis nem lehet véletlenszerű. A magyarok egyre gyakrabban bukkannak fel könyveiben. A francia vereség okait elemző munkájában Teleki Blanka és Lövei Klára kufsteini fogságáról is megemlékezett, majd arról írt, hogy 1798-ban a svájci hegyek között magyar huszárok inkább a szakadékba ugrattak, de nem adták meg magukat.¹¹¹ A 19. század történetében pedig kiemelte, hogy „Ausztia és a heroikus Magyarország” lapjaikban részleteket közöltek előző könyvéből, amelyet olyan szívből jövő sikolyként jellemezett, mely megtörte a borzalmas csendet. Aztán azt ígérte, „megadom azt, amit meg kell adni a magyaroknak, szlávoknak, azoknak a nemzeteknek, amelyek brutális módon elvesztek az osztrák névben, és amelyek oly sokszor ebben a harcban emlékeztetre méltó szívóssággal tartották fenn Ausztriát.”¹¹² Ígérését nem válthatta valóra.

A magyar-román versenyfutás történetéhez hozzátartozik az is, hogy ha a magyarok a temetési menetben nem is foglaltak el olyan előkelő helyet, eszméit talán némileg jobban ápolták. Könyveiből ugyanis többet fordítottak és hamarabb magyarra, és nemcsak Pesten, hanem Kolozsvárt is jelentettek meg belőlük. (Románul először — Magyarországon — 1869-ben adtak ki részleteket a dunai fejedelemségekről szóló munkájából, majd 1876-ban jelent ez meg Rosetti lapjában és önálló kötetben is.¹¹³ 1893 táján Rosettiné 1864-es írásainak kötetét éppen Michelet *Madame Rosettijével* vezették be, ezt követően 1895—96-ban válogatást tettek közé munkáiból, 1909-ben önálló kötetben a *Madame Rosetti*, 1915-ben *A nő* került kiadásra. Magyarul először Lövei Klára fordításában *A tenger látott napvilágot* 1868-ban Pesten, majd ugyanott 1878-ban *Lengyel és Oroszország*, 1893-ban Kolozsvárt a *D'Arc Johanna*, 1884-ben pedig ott kezdték el kiadni *A francia forradalom történetét* tizenkét kötetben, s a nagy vállalkozást 1891-ben már Pesten fejezték be. Az elmúlt évtizedekben viszont csak román válogatást tettek közzé, amelyben természetesen szerepelt a román legenda is, de minden magyarázat nélkül. Az előszó — Marin Bucur munkája — viszont bölcsen jelezte, hogy szinte hihetetlen a román fordítás elmaradása, amit némileg magyaráz, hogy a románok eredetiben olvasták a Mestert, de ez nem mentség.¹¹⁴ A román Michelet-kultusz hiányának talán maga Michelet az oka, a legenda és valóság szembesítése nem bizonyult túl vonzónak, részben személyi, részben történeti okok miatt. Sokaknak nem tetszhetett a Rosettiné-kultusz, másokat pedig olyan magyarázkodásra szorított volna Michelet román képének elemzése, amit nem szívesen vállaltak az ünnepi megemlékezések

¹¹¹ Michelet 1987. 665., 686.

¹¹² Michelet, Jules: *Histoire du XIX siècle*. (1872) In: Michelet, Jules: *Oeuvres complètes*. XXI. Szerkesztette Paul Viallaneix. Paris, 1982. 54., 61.

¹¹³ Bucur, Martin: *Entre le martyre et l'espoir. Michelet et les révolutionnaires roumains*. Europe, 1973. nov.-déc. 205.

¹¹⁴ Michelet, Jules: *Istoria Franței*. I. București, 1973.

légkörében. Így aztán Rosettiné volt az egyetlen, aki szóvá tette, hogy Románia elismerését nem juttatta kifejezésre,¹¹⁵ aminek ugyancsak személyi és történeti okai lehettek a fentiekén túlmenően. Rosetti az 1860-as évektől is általában a hivatalos hatalom ellenzékéhez tartozott, akár D. Brătianu, Michelet pedig III. Napóleon ellenfelének számított. Díszállanpolgársága 1870-ig nem szolgálta volna a két ország közötti jó viszonyt, utána pedig Michelet halálával az elismerés kérdése feledésbe merült, bár alakja még élt a kortársak emlékezetében. A román politikai stabilitás művésze I. C. Brătianu a hatvanas éveiben járva — 1884-ben — még emlékeztette fiát, hogy Michelet véleményét képviseli, aki szerint „az a király, aki minden nap ellátja kötelességét, és nem az, aki olykor dicső tetteket hajt végre”.¹¹⁶)

Michelet azt az utat járta végig a kelet- és közép-európai népek emancipációjának kérdésében, amit a hivatalos politika. III. Napóleonon azt kérte számon, amire ő a saját maga körében sem vállalkozott. A francia külpolitika feladta „a nemzetiségi elv”-et, igaz, a Habsburg Birodalom belső átalakítását szorgalmazta. Ez felelt meg a bankárok érdekeinek is. Tény, a cári külpolitika is szorgalmazta a Monarchia belső reformját, méghozzá az aulikus magyar arisztokráciával rokonszenvezve, mert a korlátozott föderalizálásban látta a béke zálogát. Mégis ki tagadná, hogy a több mint félévtizedes vajúdas eredménye, az osztrák-magyar kiegyezés, hosszú ideig a béke ügyét segítette elő? Michelet viszont még annyira sem vállalkozott, mint egy közepes, ám jobb tollú francia vagy orosz diplomata, nem próbált érveket és ellenérveket szembesíteni. A saját napi politikáját érvényesítette öröknek tételezett értékek szolgálatában, sub specie aeternitatis.

Arra sem gondolt, hogy a francia császári külpolitika a Habsburg Birodalom belső átalakításának támogatásával a béke fennmaradását biztosította. A kompromisszumos megoldások ugyanis eleve elfogadhatatlanok annak, aki abszolutumokban gondolkodik. Jellemző, hogy a poroszok königgrätzi győzelmének még örült is, mint írta: Franciaországgal, bár még egy pragmatikus politikai félánalfabéta is sejthette, hogy Ausztria jobb partner lenne, mint Poroszország. A német kérdés megoldása láttán Michelet a nemzeti messianizmus helyett a proletármessianizmus felé kezdett tájékozódni. Ugyanakkor — mint naplója tanúsítja — számot vetett a totális háború megvívásához szükséges és alkalmas nagyhatalmi szövetekezés lehetőségével: német-orosz háborúval és angol-francia szövetséggel. Európa pedig — szép békekorszakán keresztül — elindult századunk „harmincéves polgárháborúja” felé. Az emberiség nagy álmai visszájukra fordultak. A nemzetet és etnikumot fájja stilizálták, istenné vagy inkább bálvánnyá emelték. Áldozatul esett a nemzetek szabad társulásának törekény — sőt, olykor csak eszközként szolgáló — eszménye is.

¹¹⁵ Rosetti, Maria C. A.: *Scrieri din 1864*. București, 1893. 70.

¹¹⁶ Ion C. Brătianu levele Ion I. C. Brătianuhoz, BAR S 6 (15) CCCLXI.

MISKOLCZY, AMBRUS

Nationalität, Freiheit, Politik. Kapitel aus der Geschichte des Dialogs der ungarischen und rumänischen Emigration in Paris

Die Studie bildet einen Teil des Buches *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-román párbeszéd 1850-1854 (Der Zauber der Legenden. Die osteuropäischen Mythen von Jules Michelet und der ungarisch-rumänische Dialog 1850-1854)*, das in Vorbereitung ist. In den früheren Unterkapiteln stellte Verfasser neben den Verhandlungen der ungarisch-rumänischen Emigranten die Diskussion zwischen László Teleki und Lajos Kossuth dar sowie die Entwicklung der Beziehungen von Jules Michelet mit den ungarischen und rumänischen Emigranten. Jules Michelet, Lehrer des Collège de France, war ein Idol der ungarischen und rumänischen revolutionären Jugend, der auch seelisch unter dem Bürgerkrieg der Nationalitäten in Ungarn 1848–49 gelitten hatte.

Vorliegende Studie stellt dar, welchen politischen Ansprüchen und Zielen der Verfassungsentwurf des in die Türkei emigrierten Lajos Kossuth gerecht werden wollte. Er wurde auch durch Mazzini dazu gedrängt, seine Vorstellungen über die Nationalitätenfrage und die Konföderation niederzuschreiben. Nachdem Kossuth ihm geantwortet hatte, reagierte die ungarische Emigration in Paris auch auf den Konföderationsentwurf des rumänischen Nicolae Bălcescu. Parallel dazu wandten sie sich auch an László Teleki, der das nationale Selbstbestimmungsrecht den in Ungarn lebenden Nicht-Ungarn in der Form sichern wollte, daß die Mehrheit der ungarischen Emigranten die Integrität des Landes gefährdet sahen. Während der rumänische Entwurf aufgrund des Prinzips der ethnischen Mehrheit neue Landesgrenzen ziehen wollte, wollte Kossuth die Landesgrenzen beibehalten und das ethnische Prinzip nur bei den Komitatsgrenzen berücksichtigen. Er erkannte die Begründetheit der nationalen territorialen Autonomie nicht an, schlug jedoch eine dermaßen breite Komitatsautonomie vor, die einer territorialen gleichkam, wobei er einen Minderheitenschutz plante, der — im Unterschied zum rumänischen Entwurf — nicht nur auf der verbalen Ebene bestand, sondern auf Verfassungsgarantien basierte.

Den Vorschlägen von Kossuth folgte keine Diskussion. Die ungarischen Emigranten wurden vielmehr durch die Frage gespalten, wer ihr Anführer sein sollte: eine einzige Person, wie es Kossuth vorschlug, oder eher eine Körperschaft. Dieses Dilemma wurde mit der Beurteilung der Nationalitätenfrage verknüpft. Als seine ungarischen Gegner Kossuth mit der Begründung angriffen, er habe nicht auf das historische Recht der Ungarn verzichtet, wollten sie auch die Ansprüche eines Diktators diskreditieren. Die Rumänen wollten das Zerwürfnis der ungarischen Emigration für ihre Propagandazwecke ausnutzen. Sie griffen den Gedanken des Bevölkerungsaustausches auf, den sie bereits früher schon mal aufgeworfen hatten, und verbreiteten das Gerücht, Kossuth wolle einen Teil der ungarischen Bevölkerung in Siebenbürgen nach Ungarn aussiedeln. Der Schauplatz dieser Propagandakampagne war die Wohnung von Jules Michelet. Der französische Historiker arbeitete gerade an seinen — im Jahre 1854 auch veröffentlichten — "demokratischen Legenden". Die unganfeindlichen Briefe von C. A. Rosetti und Dumitru Brătianu veranlaßten ihn, auf die Entwicklung des Gedankens der Donaukonföderation zu verzichten. Von rumänischer Seite wurde dieser nämlich als ein "Mischmasch" bewertet, das nur einen

Bürgerkrieg zur Folge haben kann. Die "ungarische Legende" der Heldentaten im ungarischen Freiheitskampf stellte er wiederum deshalb nicht fertig, weil sich inzwischen die internationalen Kräfteverhältnisse so gestalteten, daß es nicht mehr in Frankreichs Interesse stand, Ungarn aufzuwiegeln.

Kennzeichnend für das Verhältnis der ungarischen und rumänischen Emigration war die Opposition und die Suche nach der Zusammenarbeit. Daß die Diskussionen in Gehäßigkeit umschlugen, hing mit der Aussichtslosigkeit der internationalen Lage zusammen. Während des französisch-österreichischen Konflikts 1859-60 jedoch konnte das Triumvirat der ungarischen Emigranten sogar einen Vertrag mit dem Herrscher der zwei vereinten rumänischen Fürstentümer schließen. Und während viele sich auf die historischen Rechte wie die Rechte des mittelalterlichen Ungarns oder auf die Größe des Römischen Reiches beriefen und im Sinne der nationalen Gehäßigkeit handelten, kam es paradoxerweise gerade in der Auslegung der Geschichte zu einem spontanen Konsens. Als Nicolae Bălcescu 1850 an der Geschichte des ehemaligen walachischen Woiwoden Michael arbeitete und somit in dessen Machtansprüchen die Vorstufen für die rumänischen Einheitsbestrebungen beschrieb, stellte er das harmonische Zusammenleben der siebenbürgischen Völker und Konfessionen als historischen Wert dar, argumentierte für die Autonomie Siebenbürgens. Die Autonomie Siebenbürgens wurde von Kossuth nicht nur akzeptiert, sondern er hielt die Erhaltung der Rahmen der mittelalterlichen nationalen Autonomien, die er früher verurteilt hatte, für wünschenswert und war sogar dafür, daß man für die Rumänen ähnliche Rahmen sichern soll. Eine Lehre für den westlichen wie östlichen Leser: Wer sich mit der Wirklichkeit der Vergangenheit und der Gegenwart ausführlich auseinandersetzt, kann seine Dogmen und Phantasmagorien leichter loswerden.

MISKOLCZY, AMBRUS

*Nationality, Freedom, and Politics. Chapters from the History
of the Dialogue between the Hungarian and the Rumanian
Emigration in Paris*

The paper is part of a work in progress entitled *Magic Legends: The East-European Myths of Jules Michelet and the Hungarian-Rumanian Dialogue between 1850 and 1854*. Earlier chapters discuss, in addition to the negotiations between Hungarian and Rumanian emigrants, the debate between László Teleki and Lajos Kossuth, and the relationship Jules Michelet had with Hungarian and Rumanian emigrants. Michelet, the professor of Collège de France, who was idolized by young Hungarian and Rumanian revolutionaries, was psychologically deeply affected the civil war between the nationalities in Hungary in 1848-49.

The chapter printed here investigates what political needs and aims the constitution that the emigrant Lajos Kossuth planned in Turkey was meant to serve. Mazzini urged Kossuth to write down his ideas on the issue of nationality and on confederation. When Kossuth answered him, the Hungarian emigration in Paris also answered the confederation plan of Nicolae Bălcescu as well as László Teleki, whose plans to guarantee the principle of national self-determination for Non-Hungarians in Hungary made most of his emigrant compatriots feel that he was jeopardizing the

integrity of the country. While the Rumanian plan wanted to draw new state borders on the basis of the principle of ethnic majority, Kossuth, insisting on leaving the state borders alone, wanted to take the ethnic principle into consideration while modifying the county borders only. He would not recognize the justification of national territorial autonomies, but his proposed county autonomy would have nearly equal territorial autonomy, and his planned protection of the minorities, in contrast with the Rumanian proposal, was not merely verbal, but based on constitutional guarantees.

The merits of Kossuth's proposals were never really discussed. The Hungarian emigrants were instead divided over the issue of the leadership of the emigration: whether the leadership should be personal, according to Kossuth's wish, or corporate. This dilemma was intertwined with the views on the question of nationalities. When attacking Kossuth for not willing to give up Hungarian historical law, his Hungarian opponents wished to discredit his claims to dictatorship as well. The Rumanians wanted to use the division of the Hungarian emigration for propaganda purposes. They supported the idea of the exchange of populations, raised previously by themselves, and spread the rumour that Kossuth wanted to have a part of the Hungarian population in Transylvania moved to Hungary. The home of Jules Michelet became the scene for the big propaganda campaign. The French romantic historian was currently working on his "democratic legends", to be published a few years later, in 1854. Under the influence of the anti-Hungarian letters of C. A. Rosetti and Dumitru Bratianu he abandoned his plan to elaborate the idea of the Danube Confederation. For the Rumanians said that was a "mixture" that could result in nothing but civil war. The reason he did not write his "Hungarian legends" about the heroic deeds of the Hungarian war of independence, on the other hand, was that by that time the international situation was not favourable for France to be interested in inciting rebellion in Hungary.

The relationship of the Hungarian and Rumanian revolutionary emigration was characterized by opposition and the search for cooperation. The debates turning into personal hatred could be explained by the hopelessness of the international situation. In 1859-60, however, as a result of the Franco-Austrian conflict, the leading triumvirate of the Hungarian emigration was already able to conclude a treaty with the ruler of the two united Rumanian principalities. And while a number of emigrants were acting in the spirit of national hatred, with reference either to the historical rights of medieval Hungary or to the greatness of the Roman Empire, it was paradoxically in the interpretation of history that some kind of spontaneous consensus was arrived at. When writing the history of Voivode Nicholas of Wallachia in 1850, Nicholae Bălcescu presented his aspirations to power as prefiguring the wish for Rumanian national unity. With that, he pointed to the historical value of the harmonious coexistence of Transylvanian peoples and denominations and, condemning ethnicidal excitement, argued for the autonomy of Transylvania. And Kossuth not only accepted the autonomy of Transylvania, but, after 1867, he thought it was desirable to maintain the framework of the medieval national autonomies he had denounced so far, and to secure similar frameworks for the Rumanians as well. Moral for the Eastern and Western reader: he who seriously studies the realities of past and present will find it much easier to get rid of his own dogmatism and phantasmagorias.

HERMANN RÓBERT

Görgei emlékiratai és a Kossuth-emigráció¹

Az 1848–49-es szabadságharcról szóló külföldön megjelent magyar emlékirat-irodalom az emigráció első éveiben két fő szempont szerint csoportosítható. Az első fajtába az emigráció belső hatalmi harcaihoz kapcsolódó memoárokat kell sorolnunk. A leghevesebb viták éppen a végnapok történetéről folytak, s Kossuthot augusztus 11-i lemondása és a diktatúra Görgeire ruházása miatt már augusztus végétől egyre élesebb támadások érték az emigráció katonai vezetői, Bem, Perczel, illetve a volt miniszterelnök, Szemere Bertalan részéről. Amennyiben meg akarta tartani az emigráció vezetését, el kellett határolnia magát ettől a kínos emlékü aktustól, s többek között ezért fogalmazta meg a küllhoni magyar diplomáciai ügynökökhöz szóló 1849. szeptember 11-i vidini levelében olyan határozottan Görgei árulásának vádját. Amikor pedig 1849. szeptemberében több lapban megjelent Kossuth és a kormány lemondásának okmánya a miniszterek mindegyikének aláírásával, az éppen Athénban tartózkodó Szemere Bertalan érezte szükségét annak, hogy tiltakozzon ez ellen a hamisítás ellen, mondván, hogy ő nemcsak nem írta alá a kormány lemondását, de sem arról, sem a diktatúrának Görgeire ruházásáról nem kérték ki előzetesen a véleményét. Szemere tiltakozásának megjelenését a francia lapokban Teleki Lászlónak ugyan sikerült megakadályoznia, de 1850-ben, az említett okmány egy újabb, hasonló formában történt megjelentetésekor Szemere ismét eljuttatta tiltakozását immáron a *Kölnische Zeitung*hoz. A nyilatkozatra Vukovics Sebő és Horváth Mihály válaszoltak, állítva, hogy ha Szemere nem is írta alá az említett okmányt, tudomása volt a döntésről, s mivel annak felelősségében nem akart osztozni, eltávozott Aradról. Ezt követte Szemere viszontválasza, majd Vukovics és Horváth újabb cikke. Szemere utolsó megnyilatkozásában már határozottan kimondja, hogy a jelen és a jövő érdekében fontosnak tartja „a magyar kérdést tökéletesen földeríteni”, s ezért a magyar szabadságharc vezetőinek hibáit is feltárni. „A népeknek nem bizonyos nevekre van többé szükségök — írja, egyértelműen Kossuthra utalva —, ez az idő elmúlt. Aki még ma is a szabadság szent nevének kívül más névhez ragaszkodik, az bálványimádó. Én részemről nem tartozom ebbe a sorba”. Utoljára a Kutahiába internált gróf Batthyány Kázmér szólalt meg e vitában, és ő is Szemere állításait erősítette meg. A tét tehát nem egyszerűen egy immáron történeti jellegű filológiai kérdés eldöntése volt, hanem az, hogy ki lesz az emigráció vezére. Mert ha Kossuth lemondása törvényes, de a minisztériumé nem az, akkor a volt kormányzó nem tarthat igényt az emigráció vezetésére; a miniszterelnök viszont igen. Szemere számítása azonban nem vált be.

¹ A tanulmány az OTKA F 013416. kódszámú, Görgei Artúr 1848–49-es iratainak összegyűjtését célzó pályázatának támogatásával készült.

Bár az emigránsok többsége látta Kossuth személyes hibáit, s torkig volt az exkormányzó arrogáns megnyilatkozásaival, mégis úgy vélték, hogy Kossuth nevére szüksége van az emigrációnak, ha a magyar ügyet a nagypolitika szintjén akarják képviselni. Ezért a többség kénytelen-kelletlen ugyan, de elfogadta Kossuth egy-személyi vezetését, s Szemere egyre kevesebb sikerrel ismételte meg a legkülönbözőbb lapok hasábjain egyre elkeseredettebb támadásait Kossuth ellen.

Az emlékezések másik fő célja a magyar ügy iránti rokonszenkveltés volt. Ezt szolgálták Pulszky Ferenc feleségének, Waltherr Teréziának németül és angolul megjelent memoárjai, vagy a kalandos sorsú Wilhelmine Beck emlékezései csakúgy, mint a katonák, Klapka, Csetz János, Prágay János, Szillányi Péter, Pataky Mihály munkái. E munkák többé-kevésbé igazodtak az emigrációs történetírás általános tételeihez: a magyar küzdelem jogossága, a bécsi kamarilla szerepe, Görgei árulása szinte mindegyikükben megtalálható. A kevés kivétel közé tartozott Klapka első emlékirata, amely viszonylag tárgyilagosan szólt Görgei szerepéről, s abszolút kivételnek számított Üchtritz Emil honvéd ezredes Görgeit védelmező munkája.

Az emigránsok azonban egymás között is folytattak erősen politikai jellegű, de történeti megalapozottságú vitákat. Klapka és köre félig-meddig a világosi fegyverletétel pozitív ellenpontjaként mutatták be Komárom hős védelmét. Klapka ellenfelei, a Perczel Mór köréhez tartozó Thaly Zsigmond és a lengyel emigránsok sorait szaporító Theophil Lapinski viszont gondatlansággal vádolták Klapkát Komárom túlzottan korai feladásáért. Lapinski munkájára Nedbal Frigyes Ignác honvéd alezredes, a komáromi várórség hadosztályparancsnoka válaszolt, s nemcsak Klapkát, de Görgeit is megvédte néhány alaptalan váddal szemben.

Szintén Klapka volt az egyik kezdeményezője és fő szervezője annak a vállalkozásnak, amely az emigránsok kollektív munkájaként a magyar szabadságharc történetének feldolgozását célozta. Ennek "előtanulmányait" képezték Klapka György és Csetz János 1850–1851-es munkái. A vállalkozásban részt vett volna Vukovics Sebő, Spelletich Bódog, Teleki László és Horváth Mihály (aki egy "sajár" összefoglalót is tervezett). Klapka adatokat szerzett be több volt honvédtiszttól, így Duka Tivadartól, Kiss Antaltól, Vetter Antaltól és másoktól.

Végül néhány más magasrangú honvédtiszt még Törökországban elkészítette emlékiratait, de ezek kiadása — részben az európai politikai viszonyok, részint a negyvennyolcas "könyvpiac" telítettsége miatt — elmaradt. Közéjük tartozott Mészáros Lázár hadügyminiszter, Henryk Dembiński altábornagy, s ekkortájt kezdte meg emlékiratai írását Perczel Mór.

A hazai 1848–49-es memoárirodalom kialakulását több tényező is nehezítette. Az első a cenzúra volt; nem nagyon volt remény ugyanis arra, hogy ilyen jellegű munkák megjelenjenek. A második tényező maga a megtorlás. A börtönben ülők egyes börtönökben nyugodtan írhattak, hiszen büntetésüket már megkapták. Legfeljebb azért óvakodtak ettől, mert ha műveik a cs. kir. hatóságok kezére kerülnek, csak a büntetlenül maradtak helyzetét súlyosbíthatták volna. A szabadlábon lévők hasonló okokból óvakodtak saját 1848–49-es tetteik megörökítésétől. Az itthon közzétett emlékirat-irodalom néhány gyűjteményes kötetten kívül jórészt az emigrációból hazatértek munkáira korlátozódott. Ezek olyan munkák voltak, amelyek nem a legkedvezőbb fényben tüntették fel az emigráció viszonyait, s csak a nemzeti

összefogás eszméjét gyengíthették. Hasonló okokból engedélyezték a hatóságok Kossuth vidini levelének — igaz, megcsonkított — magyar kiadását is.²

Ebből a szempontból valóságos kuriózum volt Görgei Artúr tábornoknak, egy ideig a magyar hadsereg fővezérének és hadügyminiszterének emlékirata. Görgei részben megélhetési gondok, részben a személyét illető árulási vád miatt határozta el 1849 novemberében emlékiratai megírását. A munkában segítségére volt öccse, Görgey István volt honvédszázados is, aki nemcsak írnokként, hanem első „lektor-ként” is működött bátyja mellett. Ő hívta fel Görgei figyelmét a kézirat pontatlanságaira, következtetlenségeire s hiányosságaira. Görgei először Bécsben akarta kiadatni a munkát, de amikor a könyvkiadó megismerkedett az osztrák kormányzattal és a hadsereg egyes vezetőit bíráló kézirattal, elállt szándékától, s a közlés jogát átengedte a lipcsei Brockhaus kiadónak. Itt jelent tehát meg a munka 1852 áprilisában. A kiadó a megjelenés előtt hirdetésben hívta fel a figyelmet az újdonságra.³

A visszaemlékezés megjelenése természetesen foglalkoztatta a magyar emigránsokat is, hiszen a szabadságharc legjelentősebb katonai vezetője hallatta hangját 1848–49 történetével kapcsolatban. A magyar emigrációt ekkorra már több vitás kérdés is megosztotta, de a különböző emigráns csoportosulások többsége számára Görgei árulása ugyanolyan politikai evidencia volt, mint például az 1848-as törvények visszaállítása, mint minimális alap.

Görgei ugyan 1849 őse óta Klagenfurtban, internáltságban élt, de ha esetleges és vékony szálakon is, kapcsolatban volt az emigráció egyes tagjaival. Legalább öt személyiségről tudjuk, hogy érintkezett vele, egyről pedig valószínűsíthető ez a kapcsolat. Gróf Károlyi Györgyné Zichy Karolina 1850 elején névtelen levélben Görgei megkegyelmeztetésének okairól érdeklődött. Károlyné ekkor már Klapka élettársa (szeretője) volt, s ha Görgei válaszát megkapta, Klapkát is informálhatta a kérdésről.⁴ Arthur Seherthoss gróf, honvédszázados, Görgei parancsörtsíztje 1850 júniusa előtt két levelet is írt, egyet Görgeinek, egyet a feleségének. Figyelmeztette Görgeit, hogy Klapka újabb emlékiraton dolgozik, s ebben már korántsem nyilatkozik olyan enyhén róla, mint előző emlékiratában.⁵ Legalább egy levél erejéig volt segédtsíztje, Duka Tivadar is megkereste tábornokát Párizsból 1850 márciusában.⁶

² Az 1848–49 utáni memoáirodalomra lásd Kosáry I. passim és Hermann Róbert: *Műfajok és tendenciák az 1848–49. évi polgári és politikusi emlékiratirodalomban*. Századok, 1994/1. 113–134.

³ Görgey István 1918. 23. A munka születésére ld. Kosáry I. 306–316.

⁴ A levél eredetijét nem ismerjük, tartalmára lásd Görgei válaszát. Magyar fordításban közli Görgey István 1918. 68–70.

⁵ A levél eredetijét nem ismerjük, tartalmára lásd Görgei válaszát. Magyar fordításban közli Görgey István 1916. 76–78. Seherthoss életrajzát lásd Bona 1988. 539. és Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*. Bp., 1984. 195. skk.

⁶ MOL Széchenyi-gyűjt. 14. csomó. 1850. március 31. Duka életrajzát lásd Bona 1988. 184–185. Emigrációs ténykedésére lásd Pelyach István: *Egy korszakzáró és áruló-mitoszi teremtő fegyverletével. (Duka Tivadar emlékirata a világsí fegyverletével)* AETAS, 1992/1–2. és Kosáry Domokos: *Klapka György és Duka Tivadar*. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80.*

Ludvigh János, Görgei seregének volt kormánybiztosa két ízben, 1850, majd 1851 nyarán írt Görgeinek. Az utóbbi levélből kitűnik, hogy Görgei érdeklődhetett rehabilitációja esélyeiről. Ludvigh válasza a következő volt: „Ott hallgatnod kell, másutt szólnod; de nem nemtelenül tolvaj hibáit másokra”. Ebből a levélből tudjuk, hogy Görgei 1849–1850 fordulóján Szabó Imre ezredessel, volt hadügy-minisztériumi államtitkárral is kapcsolatban állt. A kapcsolatot valószínűleg Görgei feleségének testvérén keresztül tartották. Ludvigh egyébként röviden beszámolt a párizsi emigránsok Görgeivel szembeni hangulatáról is: „Hogyan, hogyan nem, Klapka rehabilitálta magát, mert bizottmányi tagnak elválasztották Párizsban. A többről nem írok, mert az ügyis mindig ellened volt”.⁷

Végül pedig valószínű, hogy a Görgei mellett nyíltan kiálló Üchtritz Emil ezredes is érintkezésben maradt tábornokával. Erre mutat, hogy ő közölte először — igaz, téves dátummal — Haynau tábornagy azon levelét, amelyben Görgeit megkegyelmeztetéséről értesítette, illetve Görgeinek az aradi haditanácson elhangzott beszédét, amelynek kézírata minden bizonnyal Görgei birtokában volt. Üchtritz munkáját ugyanaz az Otto Wigand adta ki, aki Klapka első emlékiratát is.⁸

Ezekkel a kapcsolatokkal magyarázható, hogy Görgei emlékiratának megjelenése nem érte egészen váratlanul a magyar emigrációt. Sőt, a munka közzétételének híre a tényleges megjelenés előtt elterjedt. Czetz János tábornok 1852. január végén Henryk Dembiński altábornagytól hallotta, hogy a munka megjelent, s már deponálták is a bécsi hadilévtár könyvtárában. A mű Dembiński szerint „oly erős Ausztria ellen, hogy ha a muszka közbe nem jön — [Görgeinek] Spielberg lett volna lakása”, de a „civilistákat” (azaz a polgári politikusokat) is alaposan lehordja.⁹ A megjelenést követően az emigránsok levelezésében az első híradás Görgei munkájáról Andrássy Gyulától származik, aki április 26-án tudatta Klapkával, hogy Görgei kiadta emlékiratát.¹⁰

Szemere Bertalannal először Ludvigh János közölte, hogy az emlékirat rövidesen megjelenik. „Én e könyvet pseudonymnak tartandnám, ha Brockhaus neve némileg az ellenkezőről nem kezeskednék” — írta. Bár nagyon szerette volna, „hogy [Görgei] vallja meg tartózkodás nélkül a maga s mások bűneit, s mulasztásait, most miután tudom, hogy vallomásai sajtó alatt vannak, félek megjelenésüktől, nehogy azon

születésnapjára. Szerkesztette Glatz Ferenc. Bp., 1993. 319-322.

⁷ MOL Széchenyi-gyűjt. 14. csomó. Brüsszel, 1851. július 31. Ludvigh már ennek alapján tudósította Kossuthot Görgei helyzetéről 1851. augusztus 13-án, idézi Kosáry I. 147.; Ludvigh és Görgei korábbi kapcsolatát gazdagon dokumentálják Ludvigh kormánybiztosi jelentései. Nagybörzszt közli őket Steier Lajos: *Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei*. Bp., é. n.; Steier Lajos: *Haynau és Paskiewicz* I. Bp., é. n.; Waldapfel IV.; *Budavár bevételének emlékezete 1849*. Szerkesztette Katona Tamás. S. a. r. Hermann Róbert, Pelyach István és Tirts Tamás. Bp., 1989.

⁸ [Üchtritz Emil]: *Görgey und die Capitulation bei Világos. Von einem Officier des Generalstabes der ungarischen Armee*. Leipzig, 1850. 47-51., 63. Az utóbbi eredetijének fordítását lásd Görgey Artúr II. 435.; Üchtritz életrajzát lásd Bona 1987. 327. 1848–49-es tevékenységére és Görgeihez fűződő kapcsolatára lásd még feleségéhez írott leveleit, közli Waldapfel II-IV.

⁹ Klapka 1986. 344., 1852. január 9-i dátummal. Az eredetin január 29-e szerepel. MOL Klapka-ir. 22. tétel. Czetz János levelei. Kosáry I. 338. szerint a dátum elírás, június 9-e helyett.

¹⁰ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Andrássy Gyula levelei. 1852. április 26.

esetben, ha Kossuth ellen kikel, tevékenységének s így ügyünknek ártson firkaival, mint ártott Világosnál fegyverletételével”. A könyv tartalmától nem sokat vár, mivel a jelenlegi németországi sajtóviszonyok között „az üldözést csak az paralizálhatja, ha tízszer sújtja a könyv Kossuthot, míg egyszer az osztrákot, vagy éppen a muszkát. — Én a könyvnek tartalmáról mit sem tudok, de előérzetileg már bosszankodom. De békétűrés.”¹¹ A megjelenés tényét Bangya János volt honvéd ezredes, ekkor már az osztrák titkosrendőrség ügynöke tudatta Szemerével május 3-án. Bangya volt az egyik fordítója Szemere újabb munkájának, Batthyány Lajosról, Görgeiről és Kossuthról írott három jellemrajzának. (Ekkor éppen Görgei jellemrajzán dolgozott). Bangya szerint Julius Campe, a mű reménybeli kiadója úgy kommentálta Görgei emlékiratát, hogy az „Ausztria parancsára íratott”.¹² Május 12-én Ludvig megküldte másolatban Szemerének az emlékirat néhány reá vonatkozó paszusát, főleg az 1849 augusztus eleji orosz-magyar tárgyalásokra vonatkozó részeket.¹³ Szemere nem igazán örült a hírnek; „jellemrajzom távulról sem fogja tenni azon hatást, melyet G. munkájának megjelenése előtt teendett vala” — jegyezte fel naplójába. Ám a megjelenés ellenére is fölöslegesnek érzett bármilyen változtatást a kéziratban: „én őt úgy adom, amint akkori tettei és szavai után őt felfognom kellett”. Júliusban már egyenesen úgy vélte, Görgei emlékirata Kossuthra is „nem kis csapás”, mert valamennyi lap, még a Görgeit teljesen kárhozhatók is úgy vélekednek, „miképpen Görgei nem árul, amely értelemben annak őt Kossuth hirdette”.¹⁴ Ludvig is úgy vélte Szemeréhez írott levelében: „Ha G. jellemrajza az ő munkáját megelőzte volna, hatása roppant leende, mert könyvével, vagy inkább a benne rajzolt egyéniségével összevág — most utólagos kritikának fog nézneti, s hatása nem lesz”.¹⁵ Szemere Görgeiről írott jellemrajza már készen volt tehát, de valószínű, hogy a tiszafüredi eseményekről szóló nagy terjedelmű lábjegyzetet Görgei művének hatására, utólag illesztette munkájába. Ez ugyanis az eredeti kéziratban nem szerepel.¹⁶

Az emigránsok többsége az *Augsburger Allgemeine Zeitung* 1852. április 30-i, május 1-i és 3-i számainak mellékletében olvasta az első kivonatokat Görgei munkájából.¹⁷ Czetz János is sietett felhívni rá Klapka figyelmét. Kiemelendőnek tartotta, hogy a munka szerint „Bertalan bácsi” — azaz Szemere Bertalan — Görgeit 1849 júliusában duumvirátussal kínálta meg. Czetz kimondottan örült ennek a ténynek, s hozzátette, hogy ez jó ürügy — ti. a Szemere elleni fellépésre. „[Batthyány] Kázmér

¹¹ OSzK Kt Levelestár. Ludvig János levele Szemere Bertalannak. Brüsszel, 1852. április 21.

¹² Ld. Bangya április 24-i és május 3-i leveleit. OSzK Kt Levelestár. Kihagyásokkal közli őket Ács Tivadar: *New-Buda*. Bp., 1941. 246-247. Bangyára lásd Bona 1987. 98-99. és Frank Tibor: *Tükösgyűjtemények Kossuth körül: Bangya és Zertfi*. In: *Marx és Kossuth*. Bp., 1985.; Szemeréhez fűződő kapcsolatra lásd Pelyach István: *Egy elfeledtetett kézirat. Szemere Politikai jellemrajzainak történetéről*. In: *Szemere Bertalan és kora*. I. Szerkesztette Ruszoly József. Miskolc, 1991.

¹³ OSzK Kt Levelestár. Ludvig János levele Szemere Bertalanhoz. Brüsszel, 1852. május 12.

¹⁴ Szemere Bertalan: *Naplóm*. Száműzetésében írta —. Pest, 1869. I. 160., 164.

¹⁵ Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Litterae et epistolae originales. 582. Ludvig János levele Szemere Bertalanhoz. Brüsszel, [1852.] augusztus 10.

¹⁶ Szemere 624-625.

¹⁷ Az április 30-i és május 1-i számok a világsi fegyverletételt megelőző napok történetét közölték. Lásd Borus 1975. 31-32.

sincs kevésbé megkínélve, mint Lajos” — folytatta. Úgy vélte, Klapkára és reá is sor fog kerülni, s erre az esetre felajánlotta „legőszintébb, legbuzgóbb” közreműködését. Kérte Klapkát, hogy csak azután írjon választ a munkára, ha előbb neki megmutatta azt. „Tartsunk szorosan együtt, és ha gyalázni kezdene — öljük meg moraliter egészen” — javasolta. Ha szükséges lenne, akár el is utazik Klapkához, „de a költségek tekintetéből csak akkor, mikor másképp nem lehet”.¹⁸

Dessewffy Dénes, a csornai ütközet vitéz huszártisztje Clavens-ből Klapkához írott levelében szintén felhívta a figyelmet az *Allgemeine Zeitung*ban megjelent kivonatokra. Mint várható volt, írja, Görgei nem kíméli Kossuthot, „sőt, inkább szarkazmusa egész fullánkját reá irányozza”. Dessewffy végkövetkeztetése azonban tökéletesen más, mint Czetzé: „mindenesetre nemcsak érdekes, sőt szükséges lesz ezen művet olvasni; ezen mű igen lehetőképpen haláldöfése lehet a már sokaknál sarlatánná aljasult egykor hatalmas agitátornak” — azaz Kossuthnak.¹⁹ Dessewffy mint komáromi kapituláns került külföldre, s Magyarországról való távozása előtt találkozott Görgei öccsével, Istvánnal. Átala üzent a tábornokának, hogy iránta még mindig a régi tisztelettel viseltetik.²⁰

Május 26-án három párizsi magyar emigráns is írt Klapkának az emlékiratok ügyében. A dolog érdekessége, hogy 1848–49-ben mindhármán Görgei közeli barátai és hívei közé tartoztak. Szabó Imre ezredes, volt hadügyminisztériumi államtitkár, ebbéli minőségében Görgei helyettese, gróf Arthur von Seherthoss őrnagy, parancsörtszt, aki Világosig követte tábornokát, végül Kászonyi József ezredes, egy ideig a II. hadtest Görgei által kinevezett parancsnoka. Az együttes reagálás okát megvilágíthatjuk, hogy a Kászonyi által írottak Czetz aznapi levelének utóiratát képezik. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy Klapka kezdeményezésére Czetz kérte meg az említett személyeket, fejtsek ki véleményüket Görgei munkájáról. Erre mutat az is, hogy Klapka — egyelőre ismeretlen — levelét Seherthoss adta át Szabó Imrének.

Szabó Imre szerint Görgei munkája sok olyan dolgot napvilágra hoz, amelyben eddig sokan kételkedtek. Ő mégis ezerszer szívesebben vette volna, ha Görgei hallgatott volna. Tagadhatatlan, hogy az osztrákokról igen erősen ír, de jobban örült volna, ha ezen az áron hiányoznának „barátaink” hibái. Mindent, ami szent, sárral bemocskolni, mindent, ami lényegtelen, kiemelni, mindent nevetségessé tenni — ez számára kifogásolható cél, ahogy Görgei azon törekvése is, hogy elvegye a nemzetből önbizalmát és hitét önnön erejében. Jobb lett volna, ha Görgei semmit sem ír, mint hogy így tegye. Mit fog szólni a világ? Dembiński már válaszolt a *Kölnische Zeitung*ban, s Szabó Imre beszámolója szerint Görgei valamennyi hazugságát meg fogja torolni.²¹

A legrészletesebb kommentárt Arthur Seherthoss írta Klapkának. Kászonyi és Szabó már megúrták általában a véleményüket, ő most a részletekre tér ki. Reméli,

¹⁸ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Czetz János levelei, 1852. május 4.

¹⁹ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Dessewffy Dénes levelei. 1852. május 5. Életrajzát lásd Bona 1987. 399. és Alföldy-Boruss Dezső: *Dessewffy Dénes felső-magyarországi szervezkedés tervszövege 1859-ből*. HK, 1986/4.

²⁰ Görgey István—Görgei Artúr. Bécs, 1850. június 8. MOL Széchenyi-gyűjt. 14. csomó, dátum szerint.

²¹ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Szabó Imre levelei. 1852. május 26. Életrajzát lásd Bona 1987. 299.

hogyan azokat Klapka is helyeselni fogja, ha átolvasta a munkát. Görgei egy olyan munkát írt, amely minden olvasóját meg fogja lepni, de egyiket sem fogja kielégíteni. Görgei pökhendi, triviális és közönséges módon ír, egész leírása leplezetlen kifejezése működésének, a dolgokról és személyekről alkotott ítéletei egy mélyen megmérgezett lélekéi. Ha Klapka még nem olvasta volna a két kötetet, siet felhívni a figyelmet a két kötet eltérő írásmódjára. Az első kötetben Görgei azon méreg hatása alatt írt, amelyet az "áruló" megnevezés ereibe csepegtetett. Itt ugyanis a legcsípősebben és leglealacsonyítóbb módon ír nemcsak a személyekről, de magáról a nemzetről, sőt a hadseregről is. Schol nincs sem egy katonai, sem egy politikai vezérmotívum. Mindent gyaláz. Az Ausztriával szembeni ellenállást ugyan nevetségessé teszi, de jogosnak mondja, s nincs egy bűnbánó szava Ausztria irányában. A második kötetben Görgei már nem látszik ezen istentelen hatás alatt állni, hanem érzi annak szükségességét, hogy ténykedésének és cselekvésmódjának motívumait megmagyarázza, s kimutassa az árulási vád abszurditását. E kötet politikai vezérmotívuma az, hogy Görgei célja a monarchikus alkotmány megőrzése volt, amely elsősorban azon a meggyőződésen alapult, hogy a nemzet nem maradhat tartósan győztes az őt körülvevő ellenfeivel, Ausztriával és Oroszországgal szemben. „Ezt Európa akkori körülményei közepette nem lehet feltétlenül tagadni” — veti közbe Seherthoss. Az orosz intervenció után Görgei azt mondja saját és a nemzet morális szükségletéből fakadó politikai vezérmotívumának, hogy a valószínűleg bekövetkező vereség előtt minden erőt arra kell fordítani, hogy Ausztriára még egy utolsó, halálos csapást mérjenek. Itt legalábbis úgy beszél, mint egy magyar! Katonai szempontból legkevésbé maga a katona tűnik elő; a szövegben csak egymástól távol találhatók hadászati fejtegetések. Buda ostromának hibáját főképp a kormányzatnak és serege felszerelési hiányosságainak tulajdonítja. Hebehurgyaságnak nevezi, hogy hitt a kormánynak. Saját hadászati hibáját a Vág menti hadműveletnél tökéletlenül próbálja palástolni. Ugyanakkor pontos és találó csaknem minden katonai és politikai fejtegetése, amelyeket a hadsereg Komáromtól Világosig tartó útjáról ír. Seherthoss szerint minden magyarnak, s főleg minden magyar katonának kevésbé szégyenteljes olvasni Görgei munkájában a feldunai hadsereg utolsó napjairól szóló beszámolót, mint Rammingét, a hivatalos osztrák összefoglaló szerzőjét a Dembiński vezette főszerep szégyenteli vereségről és az azt követő feloszlásáról.

Ami a személyiségeket illeti, Görgei Kossuthot, Dembińskit, Mészároost, Szemerét és Perczelt szólja meg leginkább, de mindegyiküket valóságosan és találóan ábrázolja. Ha Kossuth megszívlelné a hibáiról mondottakat, s ha a nemzet és a külföld világosan megértené a többi személyiségről írottakat, a munkának igen nagy értéke lenne. Klapkának csak néhány kisebb gyöngöseséget vet a szemére, de egyébként nem megvetendő dicséretet mond róla. Tagadhatatlan, hogy Görgeit végig nagy őszinteség jellemzi, s nemcsak mások, hanem saját hibáiról is beszél. Dembiński diühében egy fulmináns cikket írt a *Kölnische Zeitung*-ba. Erre nagyon is hasznos lenne egy száraz dorgálást írni a szégyentelen jövevénynek. Magát a cikket Seherthoss még nem olvasta. Batthyány Kázmér is éjjel-nappal azon dolgozik, hogy Görgei reá vonatkozó állításait megcáfolja. Szemere Görgei munkájának kivonatát olvasván a diühtől kék-zöld lett. Andrassy azt írta neki, nagyon örül, hogy Görgei Szemerét némi választóvízzel nyakon öntötte.²²

²² MOL Klapka-ír. 22. tétel. Arthur Seherthoss levelei. 1852. május 26.

Seherthoss véleményével Kászonyi csak általánosságban értett egyet, részleteiben nem. Mint írja, Görgei munkájában nem talált őszinteséget, csak arcátlanságot, szemérmertlenséget, hitványságot és intrikát — a legjobb még Szemere és Dembiński megsemmisítése. Ugyanakkor nem látja be, hogy miért kellene Dembiński választát pimaszságnak minősíteni: senkinek sem szabad senki ellen pártot ütnie Görgei mellett.²³

Klapka viszonylag rövid időn belül válaszolhatott, s beszámolt arról a szándékáról, hogy széljegyzeteket (Randzeichnungen) szándékozik írni Görgei művéhez. Ezt tudatta Mednyánszky Sándorral is.²⁴ Június 8-án Czetz már örömmel nyugtázta, hogy véleményük Görgei emlékiratáról „ugyanaz az ittlelvő gondolkozó barátainkéval, mint Gorove, Mednyánszky sat. — ha van még józan ész és becsületérzet a világban, úgy senki se találhatott volna jobb módot az öngyilkolásra, mint Görgei maga”. Az emlékirat talán lemossa Görgeiről azt a „buta vádat”, hogy hazáját pénzért árulta volna el, „de ellenben kitünteti morális haszontalanságát azon férfinak, kit egyszer egy magyar hadsereg bámult”. Az emlékirat megmutatja, „mennyre állása alatt volt, mint hadvezér és tábornok, milyen éretlen nyomorú képzelődéssel telt, mint politikus, milyen gyermekies hiúsággal és gyalázatos ármánnyal kelt bajtársi viszonyokban”. Ez igen szomorú, „mert szégyenítő a nemzetre nézve”, s csak az lehet „higgasztó ír ily sebek ellen”, hogy a negyvennyolcas forradalom minden nemzetnél „nyomorú jellemeket” szült a főbb szerepekre, s így „a mi szegény egyszerű magyar népünk is csalódhatott”. A vigasz csak az, hogy az idegen népek Görgeit elfelejtik, de Kossuthot emlegetni fogják.

A kérdés már most az — folytatja Czetz — hogy kell-e válaszolni Görgeinek. Sokan vannak pro és kontra, s relatíve mindenkinek igaza van. Az egyik vélemény szerint minden holttest boncolása undorító, kellemetlen szaggal tölti el a levegőt, „és az a komisz kaszányai cadavre [hulla], milyen Görgei emlékiratában, csakugyan nagyon bűdös lehet”. A másik vélemény szerint „ott áll a történet kérlelhetlen igényeivel, s parancsolja a halandóknak, hogy az igazságot állítsák helyre”. Végül „ott van személyes becsületünk óvása is — és ez eldöntő”. Ezért olvasta örömmel Klapka szándékát. Ha valamiben Klapka segítségére lehet, parancsoljon vele. Azonban előre is figyelmezteti néhány dologra: 1. A közönséges ellentéte az emelkedett és méltóságteljes; azaz, Görgeit méltósággal kell megsemmisíteni. 2. „Aki a nemzetet bántja, vonattassék a nemzet bírálószéke elébe, s ítéltessek el azáltal”. 3. „Aki bajtársait gyalázza, azon honvédeket, kik csaknem meztelen lábbal és kézzel készítették neki a piederstált, hogy belépjen a dicsőség templomába — vettessék ki onnan ugyanazon honvédek véres emlékei által”. A feladat nem könnyű, „de jóakarát és szorgalom mindenhol és mindenütt célra vezetnek ott, ahol az Isten azonfelül se tagadta meg az ész szikráit”. Klapka tehát készítse el a piszkozatot, „majd kifaragjuk azt egy szép szobrászművé” — bízta a tábornokot.²⁵

²³ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Czetz János levelei. 1852. május 26.

²⁴ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Mednyánszky Sándor levelei. London, 1852. július 1. Életrajzát lásd Bona 1987. 233-234.

²⁵ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Czetz János levelei. Párizs, 1852. június 8.

Mednyánszky Sándor is megkérdezte Klapkát, fog-e válaszolni Görgei munkájára, „és ha igen, mely hírlapba? Angolba nem volna legjobb?”²⁶ Alig két hét múlva Mednyánszky már úgy vélekedett, hogy Klapkának nem érdemes idejét „Görgei csinálványára” vesztegetni. „Ő nem érdemes azon fáradságra, mellyel a követ megütésére felvesszük”. Véleménye szerint Görgei „ha még nem lett volna is azelőtt, munkájával minden bizonyára [!] önmagát is a közvéleménybe mint katona agyonverte”. Mednyánszky szerint Klapka dolga most nem a cáfolat, hanem „utolsó harcunk” történetének megszerkesztése. „Ahhoz úgysem ért senki, mint Ön. Az anyagok mind kéznél vannak. Ha Lajos [Kossuth — H. R.] írni akar, írja a politikai történetet”.²⁷ A munka megjelenése lehetett tehát az egyik magyarázata annak, hogy ismét előkerült a nagy emigrációs (hadtörténeti) összefoglaló munka megírásának terve.

Teleki László május 8-án még csak az *Augsburger Allgemeine Zeitung* kivonatát olvasta az emlékiratból. Úgy vélte, a munkával Görgei csak önmagát fogja még inkább kompromittálni — ha lehetséges —, de az emigránsoknak nemigen árt. „Tudhatja ügyvis mindenki, hogy általa az osztrák kormány nyilatkozik”. Három nappal később Batthyány Lajos özvegyéhez írott levelében hasonlóan nyilatkozott, hozzátéve, hogy a munka aligha lesz nagy hatással a világra, s Kossuthnak sem igen árthat, „mert hiszen a munkát osztrák szellemben írtak tekintendik mindenütt”.²⁸

A Jersey szigetén lévő emigránsok egyike, Beöthy Ödön május 13-án arról számolt be Vukovics Sebőnek, hogy Mészáros Lázár hír szerint megrendelte a munkát Párizsban, „a lapokba van róla említés —, de természetes ebből eligazodni nem lehet”. Ő más egyebet nem várt tőle — folytatta —, „hogy gonosz, azt tettei bizonyítják, hogy áruló, a világosi esemény”. Beöthyt egyedül az döbbenette meg, hogy Görgei már 1849 telén „áruló” volt, „alkuba bocsátkozott az osztrák hatalommal — miről senkinek se volt tudománya”. A végkövetkeztetés ezúttal Kossuthot sújtja: Beöthy szerint mindez „bizonyossága újfent azon könnyelműségnek, mellyel K. viseltetett ügyünk iránt”.²⁹ (Görgei egyébként Ludvig János útján tájékoztatta Kossuthot Windisch-Grätz tárgyalási ajánlatáról).³⁰

Mészáros egyébiránt kijelentette: „Én azon részeket, ahol ellenem beszél, el fogom olvasni, mert még sokat nem tudok magamról, a többit el hagyom magamnak beszélhetni, és kopasz fejemet nem fogom igen tömi rajta”.³¹

A Londonban tartózkodó Mednyánszky Sándor május 21-én tudatta Klapkával, hogy ő is elolvasta Görgei munkáját, s „Önnel egészen egyetértek annak megbíráásával”. Mednyánszky szerint „vannak esetek, melyekben még a betyárnak is, habár

²⁶ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Mednyánszky Sándor levelei. London, 1852. június 17.

²⁷ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Mednyánszky Sándor levelei. London, 1852. július 1.

²⁸ MTA Kt Ms. 364/158. (Horváthnak); HL Personalia. 180. doboz. Teleki László levelei. (Batthyány Lajosnének)

²⁹ MOL Vukovics-ir. név és dátum szerint. Beöthy Görgeihez fűződő kapcsolatára lásd Hankovits György ömágy 1849. augusztus 1-i levelét Görgeihez, közli Waldapfel IV. 270-271.

³⁰ Lengyel Tamás: *Ludvig János felfjegyzései a magyar szabadságharcról*. Történetírás, 1938. 148.

³¹ Mészáros Lázár-Szemere Bertalan és Szemere Bertalan. Jersey, St. Helier. 1852. május 19. OSZK Kt Levelestár.

szidalmakat mondjon is, a dolog komolyságához illő méltányos nyelven kell szólania, másként neveltségessé leend, vagy megvetésre méltó sem”. A megírás módját kritizáló megjegyzés utáni következtetés viszont egybecseng Beöthyével: „S egy éven át ily kontár s kopár ember volt képes ügyünket bitorolni! ez a legjobb kommentár akkori vezetőink kormányzói s emberismereti tehetségéhez”.³²

Viszonylag későn, 1852. június végén értesült Vetter Antal altábornagy, egy ideig a magyar hadsereg fővezére, a munka megjelenéséről. Egy Londonból írott levélben azt olvasta, hogy a munka semminemű jóindulatú ítéletet nem tartalmaz, hanem csak azt, hogy mindenki számára volt, kivéve Görgeit. Vetter értesítette Klapkát, hogy a munkát már Torinóban is nyomják.³³

Az Angliában élő Perczel Mór felolvastatta magának az egyik lap Görgei munkájáról írott recenzióját. „Midőn vége volt, s róla említés nem történt — számolt be Klapkának Mednyánszky Sándor — a próféta [azaz Perczel — H. R.] annyira dühbe jött, hogy a felolvasóra ráparancsolt, mondaná meg a bírálónak, 'huncfut és gazember', ha Perczel neve említése nélkül mer Magyarország történetéről írni”.³⁴

Guyon Richárd tábornok 1852 novemberében Damaszkuszról írt Kossuthnak. Úgy hallotta, hogy Görgei munkája megjelent, s ebben őt, Guyont „hitvány [infame] fényben állítja be”. Úgy hallotta, hogy Kossuth a könyvre válaszolni szándékozik. Mint Magyarországról írják neki, Görgei a Simunich elleni két expedíció és a február 2-i iglói ütközet kapcsán támadja az ő katonai becsületét. Mint már korábban jelentette Kossuthnak, mindegyik esetben Görgei viseli a felelőséget. Mivel e jelentések talán már nem állnak Kossuth rendelkezésére, a következő postával elküldi neki a tények összefoglalását. Kossuth egy hónapig nem válaszolt, ezért Guyon ismét írt neki. A könyvet ugyan még nem olvasta — írja —, de a különböző kivonatokban sok pontatlanságot talált, ezért az 1848. novemberi, Simunich elleni expedícióval kapcsolatban egy 23 oldalas dolgozatot küld Kossuthnak. Ebben főképp Görgei 1848. október-novemberi működését bírálta, de mellékesen egész szabadságharcos pályafutásáról leújtó véleményt mondott.³⁵

Görgei munkáját használta fel az emigráció soraiból kiközösített Csernátony Lajos, a Marcius Tizenötödike egykori szerkesztője is arra, hogy megkísérelje magát visszalopni Kossuth kegyeibe. „A világosi áruló megtöré hallgatását. Hisz! Ön is hallá bizonyosan egész Amerikába át a fenevad-ordítást, melyet e hiéna a temetővé változtatott hazába tört, szentségtelen körmeivel a nemzeti dicsőség sírhalmait felkaparni s telhetetlen gonoszságával mártíroink szent tetemein rágódni”. A képzavarokban és nyelvhelyességi hibákban gazdag bevezető után Csernátony — hátsó szándékoktól nem mentesen — fejt ki véleményét a teendőkről. Ő maga „e könyv felett egy köz kibékülést” szeretne látni, s vétkesnek tartana bármi olyan csekélységet, „mely a világnak bizonyosságul szolgálhatna, hogy a magyar emigráció még ama könyv megjelenése után sem tud egy lenni”. Attól tart ugyanis, hogy „semmi vgy közös felelet helyett a rágalmasan megtámadottak mindenike csak saját

³² MOL Klapka-ir. 22. tétele. Mednyánszky Sándor levelei. London. 1852. május 21.

³³ MOL Klapka-ir. 22. tétele. Vetter Antal levelei. Genova, 1852. június 25.

³⁴ MOL Klapka-ir. 22. tétele. Mednyánszky Sándor levelei. London, 1852. július 1.

³⁵ MOL Kossuth-ir. 2012. (1852. november 3.), 2048.

magáért szálland síkra, szomszédjaira nézve, a közös ellenség támadását hallgatagul, ha tán nem helyesléssel tekintvén”. Máris lehet olyan hangokat hallani, hogy „Már hiszen amit Kossuth ellen ír, az mind kézzel fogható, de azt meg kell adni, hogy Perczelt ugyancsak semmivé teszi”; avagy „A Perczel ellen írottakat a gyerek is rágalomnak láthatja, de mi Kossuthot illeti, bizony meg van neki adva”. És így folytatják tovább Batthyány Kázmér vagy Dembiński hívei is. „Ha e színpalak mögötti nyilatkozatok ily szellemű egyéni feleletekben kerülnek a közvélemény elibe, úgy Görgeinek különben saját piszkába fulladó munkája roppant nyomatókossá váland, a világ ugyanis összeszámlítván az egyéni véleményeket, belőlek egy ítéletet vonand ki, melynek értelme ez leend: magát mindenik védi, de társait egyik se, s így Görgeinek ítélete, rendre mindenik felett, egyhangúlag — minus egy szó — hagyatik helybe mindnyájok által”.³⁶

Csemátony, akinek 1849 februárjában azért kellett lemondania Kossuth mellett betöltött titkári pozíciójáról, mert a Marcius Tizenötödikében túl erősen támadta Mészáros Lázár hadügyminisztert, s túl hevesen állt ki Görgei mellett, ellenszenves hangú levelében tökéletesen megfogalmazta az emigráció „választ, de hogyan” dilemmáját. Az adott helyzetben ugyanis nem volt jó megoldás. Nem is nagyon lehetett, hiszen Kossuth 1851-es nyilatkozatai az emigráció egyszemélyi vezetéséről, Klapka elszigetelését célzó akciója, Szemere Bertalan és Batthyány Kázmér éles hangú támadása Kossuth ellen 1851–1852-ben a kormányzói cím használata miatt, végül Perczel Mór monomániás megnyilatkozásai lehetetlenné tették az egységes fellépést. Ludvig János Szemerehez intézett levelében hasonló aggodalmait fejtette ki: „Félek, hogy a történet kritikája a szabadság harcosait még jobban fogja elválasztani, s szakadásra viinni. Gondolkozzál valami egyesülési összeforrasztási kapocsról — erre van szükségünk — csak ez, mi megmenthet bennünket”.³⁷

Az *első olvasók* egyike a Brüsszelben tartózkodó Jósika Miklós, az Országos Honvédelmi Bizottmány egykori tagja volt. Fejérváry Miklóshoz írott levelében „humorisztikus regény”-ként aposztrofálta a munkát, s három pontban foglalta össze véleményét: 1. Görgei „kétségtelen bizonyossággal kimutatja, hogy szívtelen gazember, intrigáns és a gyerekeségig hiú”. 2. Ugyanakkor könyvében „sok hasznos — mert keserű igazság van”. Mivel az osztrák vezéreket is magas lóról tárgyalja, a könyvet érdemes elolvasni. „Szemere, Kossuth s még néhányon élők és halottak gonosz, kíméletlen szapulón mennek át — olykor egyet nagyot, rémtelent hazudik”; de sok igazságot mond. 3. Ami Görgei „úri személyének kiszappanyozását és szerezsenetlenítését illeti”, munkája e tekintetben hazug és gyönges, s ezért „a dialektika minden erő[]lködése mellett” csak hármast adhat neki — mert négyes nem létezik.

³⁶ Csemátony 1852. július 31-i levelét közli Jánossy II. 997-1002. és Horváth Zoltán: *Teleki László 1810-1861*. Bp., 1964. II. 299-303.; Görgeihez fűződő kapcsolatára lásd Kosáry Domokos: *A forradalom és szabadságharc sajtója, 1848-1849*. In: *A magyar sajtó története, 1849-1867.*, II/1. Szerkesztette Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp., 1985. 243-245.; *Kossuth Lajos Összes Munkái*. XV. *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai*. S. a. r. Barta István. Bp., 1955. 894-897.

³⁷ Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Litterae et epistolae originales. 582. Ludvig János levele Szemere Bertalanhoz. Brüsszel, [1852.] augusztus 10.

Jósikát a mű azonban egyáltalán nem bosszantotta fel annyira, mint hitte, s néhányszor el is nevette magát „az itt-ott bár gyéren sikerült viccekre”. Kiemelendőnek tartotta, hogy senki nem kap annyit, mint Windisch-Grätz, Szemere, Dembiński és Kossuth — „bár az utóbbi ellen a szarkazmusok nem túlzottan keserűk”.³⁸ Véleményét megírta Gorove Istvánnak, volt képviselőnek is, aki szintén megrendelte a munkát, de még nem olvasta. Ettől függetlenül előre úgy vélte, „az indulatok közül a hideg megvetés a leghelyesebb, mellyel e munkát fogadni kell, s csak szánandó az, hogy ily embert a magyar föld szült s hordott históriánkban — ily iszony, mint ez, még nem merült fel”.³⁹

Szintén az elsők között jutott a munkához Ludvigh János volt kormánybiztos, aki ekkor Brüsszelben tartózkodott. (Még azt is felajánlotta Szemerének, hogy ha a párizsi könykereskedési viszonyok bizonytalanok, ő megszerzi számára Görgei művét). Május 12-én már arról számolt be Szemerének, hogy már régen olvasta Görgei „két nagy kötetű könyvét”. A könyvből az ember megismeri Görgeit. „Olyan ő, mint a könyve, ha nevét oda nem teendő, reá lehetett ismerni. Miként megítéltem, kevés hiánnyal olyannak találtam könyvében”. Ludvigh pontosnak találta Klapka jellemzését is; „nem fog-e sírni, ha megolvassa?” Dembińskiről Görgei bebizonyítja, „hogy örültek házába való”. Kossuth ellen mindent elmond, amit csak mondhat; „kijut mindenkinek a maga része, de *Duis minorum gentium*, mint *k[ormány]-biztosok*, sat. — de még a miniszterekről sem igen beszél”. Szemerét adminisztratív zseninek nevezi, „de sarcastice, mert igen jól láttad el a sereget élelemmel”. Kiemelendőnek tartotta, hogy Görgei „a váci proklamáció hőségének mutatja be magát következetességgel mindvégig. Megvallja, hogy az oroszoktól pénzt vett fel — s hogy az osztrákokat békére akarta fegyverrel szólítani [sic!], s hogy a békepárttal konspirált”.⁴⁰

Az egyik *elsőkritikus* a Zürichben tartózkodó Horváth Mihály volt, aki Vukovics Sebővel már május 14-én közölte véleményét. „A munka hangulata egészen katonailag dölyfös a civil hatalom ellenében” — írta. Görgei célja az, hogy „a haza veszedelmét” egészen Kossuthra tolja, önmagát pedig tökéletesen kimossa az árulás vádjából. „De ez neki nem sikerül, sőt önmaga nem akarva is újabb argumentumokat szolgáltat maga ellen. Aki kombinálva olvassa, nem fog többé kételkedni árulásáról”. Kossuthról mindig csípős gúnyval beszél, de mivel e gúny „sokszor igen keresett, gyakran még gyermekes is”, nemigen fog Kossuthnak ártani. Horváth szerint sokakat meg fog talán lepni, hogy Görgei milyen „nagy merészséggel nyilatkozik” az osztrák kormány ellen. Véleménye szerint azonban csak azért beszél így, „hogy annál nagyobb hitelt nyerjen azokban, miket Kossuthról s ügyünk veszendőségéről mond”. A munka legfőbb hibája az, hogy még a népből is sokszor gúnyt űz, „pedig ha volt valami nagyszerű forradalmunkban, az a nép volt lelkesedésében s áldozatkészségében”. Görgei érvei olyan gyengék s olyan szofisztikusak, hogy még erősebb érveinek hatását is semmivé teszik. Horváth ide sorolja azt, hogy Görgei Windisch-Grätz

³⁸ Jósika 32-33.; Görgeiről alkotott véleményére lásd [Jósika Miklós]: *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes*. Leipzig, 1851. I. 155-175.

³⁹ Közli Jósika 538-539. Noisy le Grand, 1852. május 24.

⁴⁰ OSzK Kt Levelestár. Ludvigh János levele Szemere Bertalanhoz. Brüsszel, 1852. május 12.

támadásának kezdetén „kész volt letenni a fegyvert s véget vetni a reménytelen, egyenetlen harcnak; de harcolt, nehogy az úrbériség visszaálltassék”. Néha azonban „becses felfedezéseket ad a történetírónak”. Horváth ezek közé sorolja azt, hogy Görgei „már Szegedről vett levelet Szemerétől, melyben ez őt felhívja, vessen véget Kossuth uralmának, s osztozzék vele a hatalomban”. Horváth ezt az állítást nemcsak fontosnak, de hihetőnek is vélte. Egy hónappal később egy másik levelében meg is jegyezte: „Tudva azt, mit Görgei az aradi minisztertanácsban mondott Szemere jelenlétében, én éppen nem kételkedem Görgei e mondásának igazságán...”

A levél további részében sorra veszi a Görgei által adott értékeléseket: „Szegény Nagysándor emlékében minden holtak közt legméltatlanabbul gázol gúnyaival”. Nem igen kíméli Klapkát; s Damjanichon, Aulichon és Leiningenen kívül „mindenkit többé-kevésbbé gúnyol”. Vukovicsról csak az utolsó aradi minisztertanáccsal kapcsolatban emlékezik meg, „elég kímélőleg”.

Horváth abban reménykedett, hogy Kossuth sem fogja válasz nélkül megállni, „s ha ez is megtörtént, aztán teljesen informálva lesz minden oldalról a történetíró”. Ő tehát megvárja Kossuth valószínű válaszát. Erre egyébként már csak azért is kénytelen, mert a jelenlegi körülmények között aligha találhatna kiadót összefoglaló munkájára.⁴¹ Véleménye némileg egybecsengett Mészáros Lázáréval, aki azért örült Görgei megszólalásának, mert ez Kossuthot is megszólalásra fogja bírni, „s így cum sufficienti cognitione causa fogjuk tudni, miképp rontottuk meg magunkat”.⁴²

Horváth kritikájához volt hasonló az ekkor Amerikában tartózkodó Perczel Miklós ezredesé, Perczel Mór testvéréé is. Ő az amerikai lapok szemelvényes közlései alapján alkotott véleményt: „Kossuthot nagyon leszólja, de a többi hazafiakat és vezértársait is, kivéve Aulichot és Damjanichot. Míg a régi hadsereg katonáit égis magasztalja, a honvédekről ócsárlólag nyilatkozik; a népet a lelkesedés hiányával vádolja, de szava sincsen a középosztálynak, ebben a középnemességnek és néhány derék főúr hazafiasságának és áldozatkészségének elismerésére”. Az idézetekben tökéletesen megfogalmazódik a „profi” és a „táblabíró” katonák nézőpontja közötti különbség, amely eltérő társadalmi helyzetükből fakadt. A summázat a megszokott: „Mond sok igazat is, de több benne a hazugság és alávaló kicsinylés; ilyenekkel akarja igazolni szereplését, palástolni gaz árulását”. Perczel Miklós is kijelentette: „Majd megfeleliünk neki”.⁴³

Horváth egy Telekihez írott levelében úgy vélte, egy nagy eredménye lehet a Görgei munkájának: „az, hogy ha még létezett valahol a hazában vagy külhonban a földönfutók közt Görgei-párt, azt tökéletesen megölte”. Teleki ekkor még csak az *Augsburger Allgemeine Zeitung*-ban és más lapokban megjelent kivonatokat olvasta,

⁴¹ MOL Vukovics-ir. Horváth Mihály levelei. Zürich, 1852. május 14., június 20. Az első közli Jánossy II. 830-832.

⁴² Mészáros Lázár–Szemere Bertalanné és Szemere Bertalan. Jersey, St. Helier. 1852. május 19. OSzK Kt Levelestár.

⁴³ Perczel Miklós 1848/49-es honvéd ezredes: *Naplóm az emigrációból. II. Amerikai napló*. S. a. r. Papp János és Závodszy Géza. Bp., 1979. 146-147.

de úgy döntött, ezek után megszerzi magának.⁴⁴ Ő maga is csodálkozott azon, hogy Görgei „sok helyt igen kikelt Ausztria ellen”, de úgy vélte, ez természetes, mivel „Ausztria azt kívánja, hogy ily munkának hitele legyen”. Márpedig nem lehet hitele, „ha néha Ausztriát is meg nem támadja”.⁴⁵ Teleki közölte Horváth észrevételeit Almásy Pállal, a képviselőház volt elnökével. Almásy szerint „annyira érdekesnek látszik a munka jellemzésed következtében, hogy meg kellett vennem — ha drága is; megrendeltem” — írta Horváthnak. Május végén még sem Bernben, sem Genfben nem lehetett kapni a munkát.⁴⁶

Az első megjelent reagálások két olyan személyiségtől származtak, akiket Görgei a legerősebben bírált, s akik nem tartoztak sem a párizsi, sem a londoni magyar emigráns csoportok vezetői közé. Véleményükre azonban — 1848–49-es szerepük miatt — mégis odafigyelt mind a külföldi, mind az emigráns magyar közvélemény. Dembiński az *Augsburger Allgemeine Zeitung* kivonataiban olvasta Görgei beszámolóját Kossuthal folytatott utolsó aradi beszélgetéséről, „ahol ő ezt a világosi szégyenletes fegyverletételének büntársaként akarja feltüntetni”. Szintén itt olvasta a tiszafüredi eseményekről szóló beszámoló kivonatát is. Ez indította május 18-án arra, hogy levelet írjon a lap szerkesztőségének. A Kossuthal folytatott beszélgetést illetően nem tudhatja, írja, hogy az a tiszta igazságot tartalmazza-e, de azt igaz lelkiismerettel állíthatja, hogy Görgei egész elbeszélésének rá, Dembińskire vonatkozó része „merő hazugságot, ravasz, de mégis ostoba hazugságot tartalmaz”. Ő immáron két éve megírta visszaemlékezéseit, s ha azok megjelennek, mindenki, aki csak valamennyire is ért a hadtudományhoz, meggyőződhet arról, hogy ő „a dolgokat mind a hadműveletekben, mind az élelmiszerek beszerzésében” jól intézte. Akinek a nagy háborúról magasabb fogalmai vannak, be fogja látni, hogy csak Görgei lázadása mentette meg az osztrák hadsereget a teljes vereségtől, „attól a vereségtől, amely még márciusban bekövetkezett volna úgy, hogy az orosz intervenció lehetetlenné vált volna”, és ez utóbbi hatalom maga is egy veszélyes védekező állásba szorult volna vissza. Csak egy dologban tehetnek neki szemrehányást: abban, hogy Görgeit nem állította hadbíróság elé, de ehhez a hibához is csak a legnemesebb érzések vezették.⁴⁷ Amikor pedig a *La Presse* Görgei emlékiratát ismertető sorozatának szerzője mellékesen megjegyezte, hogy külföldön előbb értesültek Görgei világosi megadásáról, mint Dembiński temesvári vereségéről, a lengyel tábornok ismét tollat ragadott, s közel öt hasábon fejtegette, hogy a temesvári csatavesztés oka nem ő volt, hanem Bem.⁴⁸ Ludvig János azonban úgy vélte Szemeréhez írott levelében, hogy

⁴⁴ MTA Kt Ms. 364/160. (június 4.) Idéz belőle Márki Sándor: *Horváth Mihály*. Bp., 1917. 171. Közli *Teleki László válogatott munkái*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kemény G. Gábor. Válogatta Kozocsa Sándor, Gunst Péter és Horváth Zoltán. Bp., 1961. II. 94-96.

⁴⁵ MOL Vukovics-ir. Teleki László levelei. Genf, 1852. május 24. Közli Jánossy II. 842-844.

⁴⁶ MTA Kt Ms. 364/2. (május 24.) Almásy ebben a levélben tudatta Horváthtal Thaly Zsigmond munkájának megjelenését is, azzal, hogy Thaly levele szerint „nem bántja Klapkát nagyon”. Vö. Márki Sándor: *Horváth Mihály*. Bp., 1917. 171.

⁴⁷ *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 1852. május 27. Másolata: MOL Vörös-ir. No. 575. 50-51. Magyar fordításban közli Borus 1975. 32-33.

⁴⁸ *La Presse*, 1852. július 24. Dembiński július 19-én küldte be a cikket, egy példányát lásd MOL Dembiński-ir. 2. kötet. No. 61.

Dembiński nem fog többé szerephez jutni, „bármily meghazudtoló nyilatkozatokat is firkáljon; egyébiránt kár neki a tiszafüredi jelenetet tagadni, tudva levő dolog, s ellene legalább Görgei hamis adatot, amint a történeteket ismerem, nem idézett, sőt, még néhányat s elég furcsát, melyről neked is pozitív tudomásod van, kihagyott”.⁴⁹

A másik reagáló Szemere volt. Ő Görgei két állítását igyekezett cáfolni az *Augsburger Allgemeine Zeitung*-ban. Az egyik az, hogy ő és Batthyány Kázmér azért ment volna Görgei táborába 1849. július végén, hogy Magyarország koronáját felajánlják az oroszoknak. Szemere határozottan állította, hogy erről sem a Nagyváradról, sem a Gyapjúról küldött államiratban nem volt szó. Az egész kiküldetés Görgei azon jelentésének következménye volt, amelyet az oroszokkal folytatott tárgyalásairól juttatott el Szegedre. Az okmánymásolatokat tartalmazó jelentéshez írott kommentárjában maga Görgei jegyezte meg, hogy közölte a hadikövetekkel: véleménye szerint „Magyarország legszorongatóbb állásában inkább orosz fejedelmet fogadna el, mint osztrákot”. Ebből két dolog látszik: egyrészt az, hogy az oroszok politikája volt a hadsereget mindenféle ígéretekkel a magyar kormányzat biztosított jövőjétől elidegeníteni; illetve hogy Görgei a koronát alkalmasint feltételesen, ha nem tényszerűen, esetleg véglegesen felajánlotta, noha erről Görgei munkájában mit sem szól. Tehát maga Görgei volt az egyedül, aki az oroszokkal tárgyalásokba bocsátkozott. Szemere és Batthyány Kázmér csak azért utazott Görgei táborába, hogy az orosz politika szándékairól bizonyosságot szerezzen, illetve hogy Görgei rejtélyes és kétértelmű magatartását megfigyelje. Ők sohasem hitték, hogy Oroszország egy 200 000 fős hadsereggel tárgyalni akarna, illetve hogy Miklós cár egy új korona kedvéért becsapná szövetségését. Éppen azért nem engedtek Görgei állandó sürgetéseinek, hogy az oroszokat részletes ajánlatokkal keressék meg, mert a már agóniában fekvő nemzetet meg akarták kímélni attól, hogy koronáját visszaautásítva lássa.⁵⁰ Nagyjából hasonló szellemben írt a *Journal des Débats*-nak. E cikkben azt is állította, hogy Kossuth a korona felajánlását be akarta iktatni a Szemerének és Batthyáynak adott utasításokba, de a miniszterek többsége és maguk Szemerék is visszaautásították ezt. Szemere szerint azonban augusztus 9-én az ő távollétükben Kossuth és Görgei megegyeztek ebben, s a minisztertanács elé is terjesztették. Ennek indítóokai számára ismeretlenek, de csak olyan, reményvesztett ember műve lehetett, mint Kossuth, s olyan elvek nélkülié, mint Görgei. Ő és Batthyány azonban a legkevesebb bizalommal sem viseltettek sem Ausztria, még kevésbé Oroszország irányában.⁵¹ Szemere cáfolatában kétségkívül vannak igaz elemek, arról azonban megfélemedezett, hogy a második államirat elküldésekor a követek szóbeli utasítást kaptak, „hogy az ausztriai házon kívüli király elfogadását is megemlíthetik” — mint ezt maga Szemere jelentette Kossuthnak 1849. augusztus 7-én. S ehhez még hozzátette: „Ha van jóakarata vagy utógondolata a muszkának, most előáll vele, vagy hiában reményletünk”.⁵² S arról is megfélemedezik, hogy az augusztus 10-i minisztertanács határozatában expressis verbis előfordult a korona felajánlása

⁴⁹ OSzK Kt Levelestár. Ludvig János levele Szemere Bertalanhoz. Brüsszel, 1852. május 28.

⁵⁰ *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 1852. május 28. Másolata: MOL Vörös-ir. No. 575. 48-50.

⁵¹ *Journal des Débats*, 1852. július 7. MOL Dembiński-ir. 2. k. No. 60.

⁵² Szemere 592.

Konstantin nagyhercegnek, I. Miklós cár fiának. Márpedig ezen a minisztertanácson Szemere és Batthyány is résztvett, s az említett felajánlás a nekik adott utasítás első pontját képezte.⁵³

Teleki június 5-én közölte Klapkával, hogy Szemere egy válaszcikket küldött az *Augsburger Allgemeine Zeitung*nak, s ha ez nem is közölné, „kijön a cikk valamely francia lapban is”.⁵⁴ A válasznyilatkozatról Horváth is tudott, s röviden úgy foglalta össze tartalmát, hogy Szemere tagadja az egész felajánkozást.⁵⁵

Görgei munkájának fogadtatása Angliában nem volt kedvezőtlen. Az *Examiner* egyenesen azt írta, hogy Görgei tábornokként kétségkívül nagy volt. Kossuthot először Nemeskéri Kiss Miklós, londoni megbízottja értesítette április 30-án arról, hogy „rövid napok alatt megjelenend” Görgei munkája. Kiss megrendelte a munkát, s erről értesítette Kossuthot.⁵⁶ Szintén ő tudósította a volt kormányzóelnököt az első válaszok megjelenéséről, s arról, hogy a könyvet „az egész osztrák birodalomban eltilták”.⁵⁷ Az *Examiner* egyébként felajánlotta a magyar emigránsoknak válaszcikkek közlését is. Kiss Miklós íratott is egyet, amelyet megküldött véleményezésre Andrásy Gyulának, aki ekkor már a londoni emigránsok sorait szaporította. Kiss a választ „Hungarian Exile” néven íratta, Andrásy azonban úgy vélte, hogy ezúttal „tökéletes fausse-couche-t [elvetélést] csinált”, s ezért az *Examiner*nek „vagy nem kell felelni, vagy oly feleletet küldeni, melybe be legyen bizonyítva, hogy Görgei nem volt jó katona — nem volt jó politikus — és nem volt jó hazafi — a kérdéses cikkben mindebből semmi sincs, én tehát haszonvehetetlennek tartom”. Ebben az ügyben — folytatta —, nem sokat kell írni, hanem jót, „non multa sed multum”. Meg kell tehát vágni Kmety cikkének megjelenését, s „ha azután az nem mutatkozik megfelelőnek, akkor írni más”.⁵⁸

Kiss említette május 28-án Kossuthnak írott levelében, hogy Kmety „egy talpraesett derék választ írt” az *Examiner* című lapba Görgei munkájáról.⁵⁹ Kossuth válaszát nem ismerjük, de bizonyos, hogy megbízta Kisst egy újabb válasz elkészítésével arra az esetre, ha a munka angolul is megjelenik. Erre mutat, hogy Kiss következő, június 4-i levelében arról számol be, hogy Görgei munkájának angol kiadása még nem jelent meg, de amint „napfényt látand”, készen tartja rá a „keserves

⁵³ Hermann Róbert: *Minisztertanács, Arad, 1849. augusztus 10. A világosi fegyverletétel előtörténetéhez*. História, 1988/2-3. 52-54.

⁵⁴ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Teleki László levelei.

⁵⁵ MOL Vukovics-ir. Horváth Mihály levelei. Zürich, 1852. június 20.

⁵⁶ MOL Kossuth-ir. 1802. Kiss Miklós, London, 1852. április 30., részben közli Jánossy II. 808-810. Életrajzát lásd Bona 1987. 349. Kissnek 1848 őszén volt egy konfliktusa Görgeivel a bábolnai ménesből a honvédsztek számára kiszolgáltatott lovak miatt. Lásd erre Steier Lajos: *Görgey és Kossuth*. Bp., é. n. 164. és *Kossuth Lajos Összes Munkái. XIII. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. I. S. a. r. Barta István. Bp., 1952. 450., 545. és 719.

⁵⁷ Kiss 1852. május 28-i levelét lásd MOL Kossuth-ir. 1838., közli Jánossy II. 851.

⁵⁸ HL Nemeskéri Kiss-cs. ir. Andrásy Gyula levelei dátum nélkül. „Péntek reggel”. A „Hungarian Exile” álnévre lásd Jánossy II. 729.; Görgei és Andrásy kapcsolatára lásd Hermann Róbert: „A szép akasztott”. *Andrásy Gyula 1848–1849-es szerepéről*. HK, 1990/4.

⁵⁹ 1852. május 28-i levelét lásd MOL Kossuth-ir. 1838., közli Jánossy II. 851.

recenziót”. Ez a válasznyilatkozat nyilván nem volt azonos Kmety munkájával, mert Kiss arról panaszkodott, hogy „ezen iratgatások meglehetősen öszevegecskét” emésztenek fel. Ő maga is örömmel megtenné „éjjelei feláldozásával”, de sem ideje, sem „efféle írói tehetsége” nincs.⁶⁰

Szintén Kiss küldte el Kossuthnak Dembiński május 18-i nyílt levelét. Kiss — Kossuth közlésére utalva — írni akart Dembińskinek, hogy „a Görgei által felhozott párbeszéd aközött s Kormányzó úr között nem igazak”. Ezt már csak Dembiński közeljövőben megjelenő emlékiratai miatt is fontosnak tartotta, de Kossuth felhatalmazása nélkül nem akarta tenni. Úgy vélte, sokkal üdösebb lenne, ha Kossuth írta Dembińskinek pár sort, „mert ama párbeszéd csakugyan mérges koholmányok, s kell, hogy meghazudtolassék Görgei”.⁶¹

Ekkor már közsímet tény volt, hogy készül Görgei munkájának angol fordítása. Andrassy Gyula úgy vélte, ha ez megjelenik, akkor kell felhasználni az *Examiner* ígérétét, „ha nem, úgy kár írni”. Jelezte Kissnek, hogy ha Görgei munkája Angliában megjelenne s zajt csinálna, ha jókedvében volna, még írna is róla. A lehetséges kritika irányáról csupán egy mondatot írt: „Mi volt Görgei hibája — hogy ahelyett, hogy magának nagy ideákat teremtett volna, a másokét kritizálta — ebbe a hibába nem akarok esni”.⁶²

1852 őszén megjelent Görgei munkájának angol fordítása is. Kmety csak erre az alkalomra várt, s november elején az ő válaszának angol kiadása is napvilágot látott. A német változat megjelentetését Otto Wigandra, Klapka emlékiratainak kiadójára akarták bízni. A bírálatról Mednyánszky Sándor Klapkához írott levelében úgy vélekedett, hogy „igen talpra esett munka, melyben Km[ety] Görgeit egyenesen megöli s eltemeti”.⁶³

A megjelent bírálat, amelyet az emigráció kossuthiánus csoportja hivatalos reagálásának tekinthetünk, nem olyan kollektív munka eredménye volt, mint az, amelyet Czetz tervezett. Kmety az elejétől a végéig maga fogalmazta, s kínosan ügyelt arra, hogy hivatkozásaiban alig legyenek ott az emigránsok munkái, inkább csak az osztrák és orosz hivatalos összefoglalók.⁶⁴ Így idézte — Görgei véleményével szemben

⁶⁰ 1852. június 4-i levelét lásd MOL Kossuth-ir. 1847., közli Jánossy II. 859. Kossuth Kiss Miklóshoz írott leveleit kiadta Kun József–Böhm Jakab: *Kossuth Lajos levelei nemeskéri Kiss Miklóshoz (1851-1864)*. HK, 1957-1958. Az 1852-es levelek között azonban a június 8-iban Kossuth a május 14-i és 21-i levelekre válaszolt; ezt követő következő ismert levele pedig augusztus 30-ról származik. HK, 1957/3-4. 345-347. A tárgyalt időszakra vonatkozó levelek tehát hiányoznak.

⁶¹ 1852. június 11-i levelét lásd MOL Kossuth-ir. 1859., közli Jánossy II. 877. Mellékelve van hozzá Dembiński nyilatkozatának angol változata.

⁶² HL Nemeskéri Kiss-cs. ir. Andrassy Gyula levelei, dátum nélkül. ”Péntek reggel”.

⁶³ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Mednyánszky Sándor levelei. London, 1852. november 8.

⁶⁴ A munka német nyelvű fogalmazványát lásd MOL Kossuth-ir. 2064. Ez egyértelműen cáfolja Görgei Artúr azon sejtését, hogy a munkát Czetz János írta, illetve Görgey István azon állítását, hogy a munka nem Kmety munkája. Görgey István 1918. 192., 237., 337.; Angol kiadása: Kmety, George: *A Refutation of Some of the Principal Mistatements in Görgei's "Life and Actions in Hungary in the Years 1848 and 1849" with Critical Remarks on his Character as a Military Leader*. London, [1852.]; Német kiadását lásd Kmety, Georg: *Arthur Görgey's Leben und Wirken in Ungarn*. Beurtheilt von —. London, 1853. Az angol kiadás rövidebb, mint a német. Az 1861-ben megjelent fordítás a német kiadás alapján készült. A továbbiakban a könnyebb hozzá-

— Wilhelm Rammingnak, Haynau vezérkari főnökének Bemről írott dicsérő szavait is.⁶⁵ Sőt, ami nem vallott jó ízlésre, erre a munkára hivatkozott a fegyverletétellel kapcsolatban is, s mintegy azt sugallta olvasóinak, hogy az osztrákok előtti fegyverletétel kedvezőbb eredménnyel járt volna, mint az oroszok előtti.⁶⁶ E hivatkozásokkal is erősíteni akarta a munka objektivitásának látszatát, s e célt szolgálta az is, hogy Kmety alig néhány szót szánt Kossuth védelmére; igaz, megvédte őt Buda ostromának felelősségtől, s azt állította, hogy Kossuth helye nem a komáromi várban volt, hanem a nép közepette, ahonnan „küldött ő sereget sereg után a fővezérnek, és felemelte őt a magasságba ékesszólásának egész hatalmával”. Az állításban persze van egy csúsztatás, hiszen Görgei 1849. június végén javasolta a kormány és Kossuth Komáromba költözését, s Kossuth ezután semmilyen sereget nem küldött a néhány nap múlva leváltott fővezérnek.⁶⁷ A 'lóláb' csupán akkor lógott ki, amikor Kossuth védelme ürügyén Kmety keményen megtámadta a Kossuthot kritizáló két exminisztert, Szemerét és Batthyány Kázmért, akik részéről „Görgei váratlan segélyre talál”.⁶⁸ Klapka megjelent munkára csak egyetlen egyszer hivatkozik, amikor megállapítja, hogy Klapka nem lehetett a trónfosztás ellenfele.⁶⁹ A közös és objektív felelet látszatát volt hivatva erősíteni, hogy Kmety 'megvédte' Görgeivel szemben Bemet, illetve az emigrációban egyik pártot sem támogató, de minden emigráns által tisztelt Mészáros Lázár hadügyminisztert.⁷⁰

A személyes hitelt akarta alátámasztani az írás bevezetője: „Ezen irat szerzője katonai működését Magyarországon nem a világosi fegyverletétellel fejezte be augusztus 13-án, hanem egy csatával Lugosnál 1849. augusztus 15-én”.⁷¹ Szintén erre szolgált az, hogy Kmety saját tapasztalataira hivatkozva próbálta meg bebizonyítani, hogy Görgei, „és egyedül csak ő juttatta tönkre Magyarországot, lépésről lépésre, makacssága és katonai tudományának hiányossága által”.⁷² A választott módszer azonban inkább szofisztikát, mint érdemi kritikát eredményezett. Kmety kiválasztotta Görgei néhány állítását, s a munka adatainak önkényes csoportosításával kísérelte meg bebizonyítani, hogy Görgei nem volt nagy tábornok, csak egy bátor őrmester, illetve egy nagy kémikus, aki Magyarországot stratégiai úton feloldotta.⁷³ Kmety moralizáló érvelésével erkölcsileg ugyan megsemmisíthette a művet és íróját, de ez elégtelen volt a munka adatainak megcáfolására.

Saját tapasztalataira csak három esetben utal. Először az 1848. december 16-i eseményekkel kapcsolatban, amikor megállapítja, hogy Görgei december 15-én

férhetőség miatt az utóbbit idézzük. Kmety, 1861. 28-29., 33-34.

⁶⁵ Ramming 531. Ez a passzus a röpirat angol nyelvű kiadásából kimaradt.

⁶⁶ Ramming 416.

⁶⁷ Kmety 1861. 36.

⁶⁸ Kmety 1861. 36-37.

⁶⁹ Kmety 1861. 24.

⁷⁰ Kmety 1861. 33-36. A Kmety által hivatkozott passzusokat lásd Görgey Artúr I. 230-231. és 415-417.

⁷¹ Kmety 1861. 5.

⁷² Kmety 1861. 7.

⁷³ Kmety 1861. 30., fordítása itt pontatlan: „Magyarországot stratégiai úton vegytanilag feloldozta”.

egymásnak ellentmondó parancsokat küldött csapatainak, s ennek következménye volt, hogy a határmenti dandárok, köztük a parndorfi, amelyben Kmety akkor szolgált, majdnem megsemmisültek. Ezen a ponton Kmety adatai megbízhatóak, amint ezt Görgei fennmaradt parancsai bizonyítják.⁷⁴ Csupán azt érdemes megjegyeznünk, hogy Kmety György *alezredes* 1848. december 26-án testvéréhez írott levelében még nyoma sincs annak az elégedetlenségnek, amit Kmety György *tábornok* 1852-es röpirata tükröz. Sőt, azt olvashatjuk benne, hogy Görgei egészen kitűnő hadvezér lesz, mert akkor nyugodt és akkor tüzes, amikor az szükséges.⁷⁵

A második eset az, amikor Görgei azt állítja, hogy Dembiński kineveztetése után Kmety hadosztálya biztosította őt feltétlen engedelmességéről még azon esetre is, ha szükségesnek látná Debrecen ellen vezetni. Kmety ezt egyenesen tagadja.⁷⁶ Ennek az állításnak a hitelessége már nehezebben eldönthető. Beniczky Lajos visszaemlékezése szerint Dembiński kineveztetése után Kmety előterjesztésére hadosztálya tisztjei egy hűségnyilatkozatot intéztek Görgeihez. Ebben kinyilvánították Görgei iránti bizalmukat, s komoly és kimért szavakban fejezték ki sajnálatukat, hogy nem ő lett a fővezér, hanem egy idegennak volt kénytelen átengedni e helyet. Végül kijelentették, hogy a hadosztály bármikor kész hazája iránti kötelezettségét a legteljesebb mértékben teljesíteni.⁷⁷ Thurzó Miklós, Kmety segédtisztjének 1851-ben írott visszaemlékezése szerint „Kmety Görgeinek valódi híve volt, csaknem az exaltációig. Ő volt egyike azon parancsnokoknak, kik a [tisza]füredi táborban a tisztikar által Görgeit fővezérnek kiáltatták ki, de egyszersmind Kmety volt az, ki a haditanácsban Kossuth meghívását indítványozta, s kivitte”.⁷⁸

A harmadik eset látszólag apróság. Görgei azt állította emlékiratában, hogy 1849. június 28-án, a cs. kir. fősergely Győr elleni támadása során még Győrből Szentmártonon át parancsot küldött Kmetynek, hogy hadosztályával Romádon és

⁷⁴ Kmety 1861. 7-8. Vö. Görgey Artúr I. 259-261. A parancsokat lásd MOL Görgey-lt. b/13/b. fasc. T. 194. Dispozíció december 16-ra. b/4. fasc. T. 195. Pusztelik Henriknek, 1848. december 15. este 9 óra. Másnap, december 16-án szintén a határvonal tartását rendelte el, de túlnyomó ellenséges erő támadása esetén a dandárparancsnokok belátására bízta a visszavonulást. HL 1848/49. 5/425. Elképzelhető azonban, hogy ez a parancs már nem jutott el a csapatokhoz.

⁷⁵ Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Handschriftensammlung Series nova 358. Zur Geschichte der Jahre 1848 & 1849. Briefe und Aktenstücke aus der von Lacroix'schen Autographen-Sammlung. II. 97-98. f.

⁷⁶ Kmety 1861. 9. Vö. Görgey Artúr I. 346.

⁷⁷ Steier 265.; Beniczky visszaemlékezéseit 1851–1854 között írta, uo. 212-213. Nem állapítható meg ugyan, de elképzelhető, hogy e fejezet írásánál ismerte Görgei munkáját. Az olmiúti várbörtönben fogva tartott Kossuth Sándor ezredes visszaemlékezései írásakor például használta Klapka 1850-es emlékiratait. — Az említett emlékirat eredetijét nem ismerjük, de az Aulich-hadosztály tisztjei hasonló szellemű irat közös aláírására szólították fel a Guyon-hadosztály tisztjeit 1849. február 15-én. MOL H 2 Kossuth Polizei Akten 623. Szintén ebben az értelemben íródott az a memorandum, amelynek megfogalmazását Görgey István Kmetynek tulajdonítja. MOL Görgey-lt. b/44. fasc., magyar fordításban közli Görgey István I. 229-230.

⁷⁸ Thurzó Miklós: *Kmethy* [sic!] *György*. Hazánk. Szerkesztette Abafi Lajos. X. Bp., 1888. 117. o. — Ez megmagyarázza azt is, amit Beniczky ír Kmety tiszafüredi magatartásáról. Eszerint amikor néhányan a katonai diktatúra szükségességét fejegették, Kmety határozottan felszólalt ellenük a haditanácsban. Steier 286. Vö. Borus 1975. 310.

Kisbéren át Komáromba vonuljon vissza. Kmety szerint ő a június 27-i veszített íhászi ütközet után eredetileg Székesfehérvár helyett Románd felé indult, de ott két egymásnak ellentmondó rendeletet kapott. A Bayer József ezredes vezette Központi Hadműveleti Iroda június 27-én arra utasította, hogy Romándon és Kisbéren át Nagyigmánd felé tartson. Röviddel ezután érkezett meg egy szakasz huszár Görgei sajátkezü parancsával, amely Székesfehérvár felé utasította őt. Ez a magyarázata annak, hogy Kmety hadosztályával nem tudott visszacsatlakozni a fősereghez, holott ez „legforróbb vágya volt”. De erre Görgei nem emlékezik, írja Kmety, s a Hadműveleti Iroda utasítását a sajátjaként adja ki, „valószínűleg, hogy ezáltal katonai szegénységének meztlenségeit fedezze”.⁷⁹

Az eset annak sajátos példája, amikor mindkét fél rosszul emlékezik vissza az eseményekre. A fennmaradt iratokból ugyanis megállapítható, hogy a Központi Hadműveleti Iroda június 27-én reggel 5 órakor a Rába-vonal védelmére utasította Kmetyt, s hátrálási útvonalként Pápát szabta meg. Innen akár Romándon át Komárom, akár Veszprémen át Székesfehérvár felé továbbindulhatott. Az aznap este fél 11-kor Klapka tábornok által kiadott diszpozíció Pápán át Veszprém felé határozta meg Kmety visszavonulását, de olyan módon, hogy az összeköttetést Kisbéren át tartsa fel a főcörkkel. Ezen a napon Kmety sikertelen ütközetet vívott Íhászinál, majd visszavonult Tapolcafőre. Innen másnap Lovászpatonára indult, hogy a hír szerint Téten lévő ellenséget megtámadja. 29-én reggel itt kapta a Központi Hadműveleti Iroda június 28-án este 11 órakor írott utasítását, hogy minden további előnyomulással felhagyva 29-én Romándra, 30-án pedig Kisbérre induljon. Itt fogja megkapni a tudósítást arról az állásról, amelyet a Győrből Ácsra visszavonulni kényszerült VII. hadtest elfoglalt. Kmety ezt követően el is indult Romándra, de itt Görgei azon parancsát kapta, hogy mielőbb igyekezzen elérni Székesfehérvárt. Ez utóbbi parancs szövegét nem ismerjük, tudjuk viszont, hogy Görgei Győrből visszavonulva utasította a Liptay alezredes vezette hadosztályt egy járőr Veszprém felé küldésére. Ez utóbbinak kellett Kmety számára az ismertetett parancsot vinnie. Kmety ennek vétele után június 29-én este 6-kor Romándról Zircre indult, majd onnan 30-án este Várpalotára ért. Itt kapott egy újabb utasítást Bayer ezredestől, amelyben ismét a fősereghez való visszacsatlakozásra utasította, azzal, hogy Kmety felvételére az egész, a Concó-patak vonalán állomásozó tábor egy támadó mozdulatot tesz. Kmety július 1-én Palotáról Bodajkra indult, itt azonban arról értesült, hogy az ellenség előőrsei már Kisbéren és Kőcson vannak, mire feladta egyesülési szándékát, s július 2-án Székesfehérvárra indult.⁸⁰ Mint látjuk, Görgei rosszul emlékezett a saját maga által küldött parancsra, de rosszul emlékezett Kmety is, hiszen a Központi Hadműveleti Iroda általa 27-re datált parancsa 28-án éjjel íródott. S némi kritika még amiatt is érheti Kmetyt, mert a 28-án éjjel 11-kor írott parancsból nyilvánvaló volt, hogy később keletkezett, mint a Görgei által a késő délutáni órákban Győrből küldött utasítás. Azt pedig Kmety egyszerűen elfelejtette megemlíteni cáfolatában, hogy a 29-

⁷⁹ Kmety 1861. 9-11. Vö. Görgey Artúr II. 198.

⁸⁰ HL 1848-49. 35/242. Görgei-Liptay-ho., d. n.; 35/243. Bayer-Kmety. Tata, 1849. június 28. éjjel 11.; 35/360a. Bayer-Kmety. Tata, 1849. június 29. este fél 8.; 35/408. Kmety-Központi Hadműveleti iroda. Palota, 1849. június 30.; MOL Dembiński-ir. 4. k. No. 227. Kmety-Kossuth. Székesfehérvár, 1849. július 2.

i parancs egyértelműen a csatlakozásra utasította, s hogy ő saját helyzetmegítélése alapján döntött a Székesfehérvárra történő visszavonulás mellett.⁸¹

A továbbiakban Kmety tagadta, hogy Görgei akár a haditervek kidolgozásában, akár hadserege csatáiban és ütközeteiben fontosabb szerepet játszott volna. Különösen részletesen foglalkozik a Görgei által Buda ostromával kapcsolatban felhozott okok cáfolatával. A végkövetkeztetés semmiben sem tér el Kossuth vidini levelétől: Görgei az orosz intervenció után lelkében már letette a fegyvert, s célja csak a hadsereg demoralizálása és a személyes amnesztia volt.⁸²

Kmety válaszának visszhangjáról nem sokat tudunk. Teleki Sándor eljuttatta Mészáros Lázárhoz a füzetet, s Mészáros miután megköszönte Kmety róla írott sorait, a rá jellemző öniróniával mindjárt meg is jegyezte: „hanem azt gondolom, amint ez egy részről sok volt a jóból, úgy másrészt Görgei irányában a rosszat illetőleg keresztülvágtál a zsinóron, mint a német mondja”. Ha ugyanis, mint Kmety írja, „egy őrmesteri tulajdonokkal bíró egyén vív ki több győzelmet, s ha őt — bár rajta kapták a rosszban — mégsem bírták elmozdítani, úgy mindannyiunkra ránk illik: 'Inter vaccas bos est abbas'.⁸³

Batthyány Kázmér viszont elégtételt követelt Kmetytól, aki Görgeit bírálva egy oldalvágást tett Szemere és az ő irányába. Görgei nem ismeri Magyarország törvényeit — írta Kmety —, a magyar nyelvet, sem pedig azt a magyar szokást, hogy a becsületes szerencsétlenséget többre kell becsülni a bűnös sikernél. De a két volt miniszter mindezt ismeri. Miért akarják tehát hírlapi cikkekben kioltani a remény utolsó szikráját is, amely a magyar nemzetre a távolból világít? „Azt hiszi a két egykori miniszter, hogy a magyar nép bármit is megért e cikkekből? Nem; de ellenségeink értik azokat, s bennük a legjobb nyilvános kémeket találják, kik fizetetlenül játszanak kezükre”.⁸⁴

Batthyányt ez a kitétel háborította fel. „Távol vagyok attól, hogy én akárkitől a jogot eltagadni akarnám, hiszerint nemcsak közdolgokról, de saját közéletbeli eljárásomról a véleményét legszabadabban, sőt, erős kifejezésekkel is élve, kinyilatkoztassa, mint én is, még többség ellenében is, magamét kinyilatkoztattam, s tovább is kinyilatkoztatni fogom, hol célszerűnek tartom” — írta Kmetynek. De a Kmety értekezésében előforduló kém szó olyan, amelyet még legdühösebb ellenségétől sem várt volna, hiszen ez „a legméltatlanabb sértést foglalja magában”. Ő Kmetyt olyan férfiúnak tartja, aki, ha nem akarva sértett meg valakit, kész annak elégtételt szolgáltatni. S ezért — mivel a kettejük közötti további levelezés „csak kellemetlen lehetne”, megkérte Kásonyi József ezredes, hogy lépjen érintkezésbe Kmety megbízottjával az ügy elrendezésére.

⁸¹ Kmety állításait többször is cáfolta Görgey István II. 648-656. és Görgey István 1918. 194-201. Cáfolata a lényegét tekintve megállja a helyét, de az időpontokban és a motívumokban már többször téved.

⁸² Kmety 1861. 39.

⁸³ *Mészáros Lázár külföldi levelei és életirata*. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1867. 21. Jersey, 1852. december 12.

⁸⁴ Az angol és a német szöveg itt eltér egymástól. Az angol szöveg szerint „ellenségeink értik azokat, s örvendeznek egyenetlenségünk által nyert pótkémeknek”.

Kmety a levelet „feltétlen párbajkihívásnak tekintvén” Párizsba utazott. Itt azonban Kászonyi és Arthur Seherthoss közölték vele, hogy „az érintett levél nem feltétlen kihívásnak, hanem egyedül Kmety tábornok által írt röpiratban előfordult kém szó iránti felvilágosítás kérésnek tekintendő”. Erre Kmety megbízottjai, Nemeskéri Kiss Miklós ezredes és Kiss Antal őrnagy kijelentették, „hogy az említett kém szavat [!] gróf Batthyány Kázmér személyére nem alkalmazhatván, az sértő szándékkal nem íratott”. S ezzel elmúlt annak a veszélye, hogy a honvédsereg egyik legvitézesebb tábornoka párbajt vívjon a volt magyar külügyminiszterrel. Batthyány a történetek után ismét írt Kmetynek, s kifejezte reményét, „hogy ezen kis felhőnek szétoszlatása után akármi csekély véleménykülönbségek dacára is, azon barátságos viszony újra életbe fog lépni, mely már Magy[ar]országban legelső megismerkedésünk óta keletkezett, s a vidini és sumlai száműzetésünkben még jobban kifejlődött”.⁸⁵

Mi okozta végül a közös válasz elmaradását? Hiszen ezt az emigráció közös érdekei is indokolták volna, Görgei munkája ugyanis négy nyelven (németül, angolul, olaszul és svédül), angolul két kiadásban (Londonban és New Yorkban) is megjelent. Hasonló nyilvánosságot az emigránsok munkái közül csak Kossuth vidini levele, illetve Klapka első emlékirata kapott. (Ez utóbbi angolul, németül, olaszul és svédül jelent meg.) Az okokat csak találgathatjuk. Az első ok az emigráció ekkor már végletes megosztottsága lehetett. Nemigen akadt olyan tekintélyes személyiség, aki a németországi, svájci, londoni, párizsi és amerikai magyar emigránsok minden pártáryalatának megfelelt volna a válasz megfogalmazásakor. Annál kevésbé, mert az emigráció nevében fogalmazott válasz egy lépést jelentett volna az emigráció informális vezetése felé is.

A másik ok a Csernátóy által leírt magatartásforma volt, vagyis hogy mindenki arra volt kíváncsi, hogy Görgei mit ír az ő szerepéről, s csak annak cáfolatára vállalkozott — ha vállalkozott. Így tett Szemere és Dembiński, Kmety és Guyon. A részlet cáfolatok pedig nem álltak, nem is igen állhattak össze egésszé, hiszen részben kizárták egymást.

További problémaként jelentkezett, hogy az első két megjelent cáfolat írója, Dembiński és Szemere egyáltalán nem voltak népszerűek az emigráció köreiben. Aligha volt elképzelhető, hogy például Klapka vagy Vetter egy részletes cáfolatban Dembińskit védje Görgeivel szemben, hiszen mindketten megtapasztalták a lengyel Xenophón esztelen hadvezetésének következményeit. Klapka már meg is írta korántsem húzelgő véleményét Dembiński 1849 februári ténykedéséről a *Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen...*-ben. Ludvigh János pedig egyenesen felszólította Szemerét: ha már olyan élesen támadták Batthyány Kázmérral Kossuthot, legalább azt akadályozzák meg, hogy Dembiński „magát mindig a mi főtábornokunknak begyezze [sic!]; vitte volna el a manó!”⁸⁶ Az emigráció belső ellentéteit folyamatosan

⁸⁵ MOL R 87. Kmety György iratai. 1. csomó. 1. tétel. Kiss Miklós, Kiss Antal, Kászonyi és Seherthoss nyilatkozata, Párizs, 1852. december 23. 2. tétel. Batthyány Kázmér levelei, Párizs, 1852. december 17., 1853. január 2.

⁸⁶ OSZK Kt Levelestár. Ludvigh János levele Szemere Bertalanhoz. Brüsszel, 1852. május 28.

a sajtóban szellőztető Szemere után és Szemere mellett felszólalni sem tartozott a vágyott lehetőségek közé.

A harmadik ok az alkalmas személyiség hiánya volt, hiszen megeshetett volna, hogy a kiemelkedő, s a többség számára elfogadható személy fogalmazza meg a választ. A katonák között viszonylag kicsi volt a lehetséges jelöltek száma, gyakorlatilag csak Klapka, a komáromi szereplésével európai hírre szert tevő tábornok, esetleg Vetter, mint egy időben a magyar hadsereg fővezére, s mint veretlen tábornok jöhetett szóba. Czetznek és Kmetynek nem volt elegendő súlya, Guyon nem volt magyar, s az utóbbi kettő túlzottan el is kötelezte magát Kossuth mellett. Perczelt már ekkor is csak holdkórosként emlegették mindenütt, s stílusáról mindenkinek megvolt a véleménye. Mészáros, a „vén kőfic”, aki minden csatáját elveszítette nem jöhetett szóba Dembiński pedig nem annyira a magyar, mint inkább a lengyel emigrációt képviselte. Különben is nehezen volt elképzelhető, hogy a kápolnai és szőregi kudarcairól, állandó visszavonulásairól elhíresült lengyel altábornagy írjon a magyar emigráció nevében.

A politikusok közül természetesen szóba jöhetett Kossuth, de neki több esze volt annál, hogy sem egy ilyen hírlapi polémiaába avatkozzon — ha már eddig minden ilyen vitából kimaradt. Bár az emlékiratot megkapta, egyelőre csak azt tudjuk meghatározni, hogy legkésőbb 1882-ig elolvasta.⁸⁷ Szóba jöhetett a le nem mondott miniszterelnök, Szemere, ő viszont Batthyány Kázmérral együtt éppen néhány hónapja tette magát lehetetlenné Kossuth elleni fellépésével. Teleki László 1848 októbere óta Párizsban és Londonban tartózkodott — az ő cáfolata tehát hiteltelen lett volna, Vukovics Sebő, Andrássy Gyula, Jósika Miklós pedig csak a magyar emigránsok között számítottak mértékadó személyiségnek. Maradt volna még a 'főállású' történész, a tudós püspök, Horváth Mihály — ő azonban legfeljebb a keresztvizet szedhette le Görgeiről, hiszen korántsem marciális foglalkozása és a forradalomban betöltött szerepe alapján az ő cáfolata sem számíthatott túlzott hitelre. A Görgeit közvetlen közélről ismerő Ludvig János foglalkozott egy bírálattal megírásának a gondolatával, de aztán ő is felhagyott vele.⁸⁸

Vetterben — tudomásunk szerint — meg sem fordult a cáfolatírás gondolata. Klapkával már nem ez volt a helyzet. Visszaemlékezései szerint barátai előbb értesültek a könyvről, mint ő maga, „s még nagyobb haragra lobbantak most Görgey, mint előbb Szemere és Batthyány ellen”. Ő maga is felette megbotránkozott, amikor látta, hogy „mily cinikus modorban tárgyalta Görgei minden kímélet nélkül a legszentebb s legtöbb tiszteletet és óvatosságot érdemlő dolgokat is”. Őt magát „minden oldalról” azzal ostromolták, hogy „kíméletlen bírálattal” válaszoljon a műre. Sokáig habozott, „s mivel időközben különböző folyóiratok és hírlapokban honfitársaim közül többen, a legelsők közt mindjárt Kmetty tábornok, nem maradtak adósok a felelettel — jónak láttam részemről a saját ügyemben való bírálkodástól, egyúttal vádlott is lévén, tartózkodni, s elhatározám, hogy későbbi alkalmas időre halasztom Görgei könyve fölött kimondandó ítéletemet”. Az 1886-os visszaemlékezésben kétségkívül találhatók igaz tények, de Klapka természetesen nem

⁸⁷ Kosáry I. 325-326., II. 39-40.

⁸⁸ OSzK Kt Levelestár. Ludvig János levele Szemere Bertalanhoz. Brüsszel, 1852. május 12., 28.

mondja el a teljes igazságot. A válasznyilatkozat ügyében Klapkát megkeresők közül egyedül Czetz képviselt következetes álláspontot: ő a közösen írandó válasz híve volt. Mednyánszky Sándor hol a válaszádra, hol a válasz mellőzésére kapacitálta Klapkát. Nem volt egyértelmű a Szabó Imre — Kászonyi József — Arthur Seherthoss-hármas álláspontja sem, még ha el is ítélték Görgeit könyve hangvételeért.⁸⁹

Mit mondhatunk összefoglalásként a munka fogadtatásáról? Egyrészt figyelemre méltó, hogy a többség anélkül nyilvánított róla véleményt, illetve fogadta el másokét, hogy olvasta volna azt. Kiemelendő, hogy a munka osztrákellenes kitételei mindenkit megleptek, s ezért számíthatott hitelre Görgei elfogatásának híre is. Láttuk, ez már a mű megjelenése előtt elterjedt. A Görgei elfogatásáról szóló álhírt július 27-én a *Times* is megírta azzal, hogy a tábornokot Kufsteinbe szállították.⁹⁰ Ludvig „egy udvari embertől” hallotta, hogy Görgeit Klagenfurtból Kufsteinba vitték „s hűsre tették”.⁹¹ Jósika Miklós némi kárörömmel írta Fejérváry Miklósnak, hogy Görgei munkáját a Habsburg-birodalom egész területén betiltották. „Alkalmasint azt hitték, hogy Görgei uraság a megbízást, Kossuthot bornuttá [bárgyúvá] silányítani, ökelmének teljes kimosdatásával fogja eszközölni, s mivel látták, hogy ez nem történt így, hanem Görgei Windisch-Grätz és Jellačić urakat istenesen megcibálta — most nem tudnak eléggé sietni könyvét lefoglalni, ahol csak találják”.⁹² Néhány nap múlva azonban már arról számol be — hasonulva a többi emigráns értékeléséhez — hogy Horn Ede szerint csak azért bántak vele ilyen szigorúan, „hogy jobban keljen az osztrák mártással készült encomium görgeianum” [Görgei-féle dicsőítés]. Majd arról ír, hogy Görgei munkáját „rövid ijedelem” és Windisch-Grätz meg Jellačić rövid ideig tartó hasmenése után ismét szabadon árulják. „Úgy okoskodnak, hogy a piszkos serpenyőben több lévő, mint a haragosban — jobb, ha élni hagyják”.⁹³ Az újraengedélyezésről szóló hírt Ludvig János közölte Szemerével. „Reájok parancsolta-e ezt is a muszka, vagy csak azért adták ki [a rendeletet], hogy a kíváncsiságot felingereljék, vagy azt találták, hogy bizony jó lesz, ha K[ossuth] és te ellenedben a mocskolódásokat olvassák” — taglalta az állítólagos visszavonás lehetséges indokait.⁹⁴ Az emigráció pszichológiájából következően egyszerűbb volt egy összeesküvés teóriába illeszteni az Ausztriát bíráló kitételeket, mint némi erkölcsi elismerést adni az éppen erkölcsileg megsemmisíteni kívánt ellenfélnek. Mindez azért is érdekes, mert Friedrich Heller von Hellwald cs. kir. vezérkari ezredes éppen az emlékiratok alapján vélte úgy: az osztrák kormánzatnak jobban kellene Görgeit őriznie, mert félő, hogy megszökik Klagenfurtból, és csatlakozik az emigránsokhoz. Hiszen, mint emlékiratából kiderül, Görgei Ausztria ellensége volt és maradt...⁹⁵

⁸⁹ Klapka 1986. 353. Vö. Kosáry I. 324-325.

⁹⁰ MOL Klapka-ir. 22. tétel. Mednyánszky Sándor levelei. London, 1852. július 28.

⁹¹ Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Litterae et epistolae originales. 582. Ludvig János levele Szemere Bertalanhoz. Brüsszel, [1852.] augusztus 10.

⁹² Jósika 34. (1852. május 17.)

⁹³ Jósika 35. és 38. (1852. május 22. és június 4.)

⁹⁴ OSzK Kt Levelestár. Ludvig János levele Szemere Bertalanhoz. Brüsszel, 1852. május 28.

⁹⁵ Kriegsarchiv, Wien. Nachlässe. B/801. Friedrich Heller von Hellwald 5. tétel. Denkwürdigkeiten aus dem Leben eines österreichischen Generals. 226. ív

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Levéltári rövidítések

1848–49.	HL Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc iratai
Dembiński-ir.	MOL R 23. Henryk Dembiński iratai
Görgey-lt.	MOL P 295. A Görgey-család levéltára
HK	Hadtörténelmi Közlemények
HL	Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)
Klapka-ir.	MOL R 295. Klapka György iratai
Kossuth-ir.	R 90. I. Kossuth Lajos iratainak időrendi gyűjteménye
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
MTA Kt	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár
Nemeskéri Kiss-cs. ir.	HL Personalia. A Nemeskéri Kiss-család iratai
OSzK Kt	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
Széchenyi-gyűjt	MOL P 626. Széchenyi-gyűjtemény
Vörös-ir.	MOL R 123. Vörös Antal iratai
Vukovics-ir.	MOL R 216. Vukovics Sebő iratai

Könyvészeti rövidítések

Bona 1987.	Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. 2. kiadás. Bp., 1987.
Bona 1988.	Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Bp., 1988.
Borus 1975.	Borus József: Dembiński fővezérsege és a kápolnai csata. Bp., 1975.
Görgey Artúr I-II.	Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1988. I-II.
Görgey István I-III.	Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I-III. Bp., 1885-1888.
Görgey István 1918.	Görgey István: Görgey Arthur a száműzetésben 1849-1867. Bp., 1918.
Jánossy I-II.	Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851-1852. I-II. Bp., 1940-1948.
Jósika	Jósika Miklós: „Idegen, de szabad hazában”. Szerkesztette Kokas Károly és Szajbély Mihály. Bp., 1988.
Klapka 1986.	Klapka György: Emlékeimből. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1986.
Kmety 1861.	Mein Leben und Wirken in Ungarn. Írta Görgei Arthur. Megbírálva Kmety György egykori magyar tábornok által. Ford. H[uszár] I[mre]. Pest, 1861.
Kosáry I-II.	Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. Bp., 1994. I-II.

Ramming	[Wilhelm Ramming:] Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850.
Steier	Steier Lajos: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezzredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Bp., 1924.
Szemere	Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok. - Okmánytár. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert és Pelyach István. Bp., 1990.
Waldapfel II-IV.	V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. II-IV. Bp., 1952-1965.

HERMANN, RÓBERT

Görgei's Memoiren und die Kossuth-Emigration

In der Studie wird aufgrund von publizierten und unveröffentlichten Quellen die Wirkung der Memoiren von Görgei auf die Kossuth-Emigration dargestellt. Die Arbeit von Görgei erschien 1852 und fand bei den Emigranten ein starkes Echo. Den erhalten gebliebenen Korrespondenzen nach setzte sich fast jeder bedeutende Emigrant mit dem Werk, bzw. mit dem darin entworfenen Bild vom ungarischen Freiheitskampf auseinander. Ein wesentlicher Teil der Emigranten bildete sich jedoch eine Meinung über die Schrift, ohne sie gelesen zu haben. Die scharfe Kritik an den Österreichern überraschte jeden. Viele waren der Meinung, die Emigranten sollten auf die Memoiren antworten, dazu kam es schließlich doch nicht.

Warum blieb nun die gemeinsame Antwort aus? Der erste Grund dafür ist, daß die Emigranten zu dieser Zeit bereits endgültig gespalten waren. Ferner waren alle gespannt, was Görgei über seine eigene Rolle schreibt, und wollten ursprünglich diese widerlegen — wenn überhaupt. Schließlich fehlte die geeignete Person. Unter den Soldaten war die Zahl der potentiellen Kandidaten recht klein. In Frage kamen praktisch nur Klapka oder Vetter. Von den Politikern wäre noch an Kossuth zu denken gewesen, er hütete sich aber, sich in eine derartige publizistische Polemik einzumischen. Als dritter soll noch der eigentlich immer noch sein Amt bekleidende Ministerpräsident Szemere erwähnt werden, der sich jedoch gerade vor einigen Monaten zusammen mit Kázmér Batthyány — durch seine Opposition gegen Kossuth unmöglich gemacht hatte.

HERMANN, RÓBERT

Görgei's Memoires and the Kossuth Emigration

The paper, by examining published and unpublished material, examines the influence Görgei's memoirs had on the Kossuth emigration. The memoirs were published in 1852, and made a considerable echo in the emigrant community. According to the testimony of surviving correspondences, nearly every important emigreé commented on the work and the image it created of the Hungarian war of

independece. A great number of the emigrees, however, formed opinions about the book without bothering to read it. Everybody was surprised by the anti-Austrian aspects of the work. Most was of the opinion that the emigration should reply to the memoirs, but this reply was eventually never written.

Why was the common reply never written? The first cause was that by that time extreme disunity of the emigration. The second was that everybody was interested only in what Görgei had to say about his own role, and they were ready to refute only that — if at all. The third cause was the lack of a suitable person. The soldiers had relatively few possible candidates among themselves. In fact, the only possibilities were Klapka, and, perhaps, Vetter. Of the politicians, Kossuth might have been acceptable, but he was unwilling to get involved in journalistic polemics like that. Szemere, the unresigned prime minister was also mentioned, but he had put himself into an impossible situation along with Kázmér Batthyány by attacking Kossuth just a few months before.

PUSKÁS JULIANNA

Magyar menekülők, emigránsok — „DP-k” és „56-osok” 1944–1957

A nemzetközi migráció iránti érdeklődés megnövekedését tanulmányok és monográfiák gyarapodása jelzi az elmúlt két évtizedben. Ezekben tükröződik, hogy a társadalomtudományok művelői kutatásaikat a nemzetközi migráció két vonulatára összpontosították: a szociológusok a jelenlegi folyamatok értelmezésére, a történészek a „hosszú 19. században” Európából a tengerentúlra irányuló modern népvándorlás első nagy hullámára. Csaknem fehér folt viszont máig a II. világháború végétől az azt követő évtizedekig tartó sajátos népességmozgások tanulmányozása. A tartózkodás ettől főleg azzal a körülménnyel függ össze, hogy a nemzetközi migráció kérdése a II. világháború után már teljesen átitatódott politikai érdekekkel. Ez időtől mindenütt állami kontroll alá vonták a nemzetközi vándorlásokat. Évtizedekig tabu volt például a téma tudományos vizsgálata a szovjet érdekszférába került közép-kelet-európai országokban, noha az 1945 utáni években, miután az USA megnyitotta kapuit a hontalanok, menekültek előtt (1948-ban), 1948–1953 között az összes európai bevándoroltjának 60%-a Közép-Kelet-Európából származott.¹

E bevándorlók azonban egészen más társadalmi csoportokból és rétegekből kerültek ki, mint az első világháborút megelőző évtizedekben. Akkor az elvándorlók tömegei a falvak népeiből verbuválódtak, 1945-től pedig a városi népességből. A hajdani, főleg gazdasági indítékoktól motivált elvándorlások önkéntesek voltak és szabad elhatározásokon alapultak, az utóbbiak viszont — bár különféle típusú, motivációjú és sokféle társadalmi-politikai háttérű népességmozgások — „kényszer-vándorlások”, és politikailag meghatározottak. Az ilyen típusú vándorlások elemzését aligha lehetséges eredményesen végezni, problémaköreit hagyományos történeti módszerekkel pontosan körülhatárolni, a kutatás szabványos textusait és elméleti struktúráját felépíteni. A téma természete nemcsak igényli, hanem követeli is a komplex társadalomtudományi megközelítést. Ezért a hagyományos történeti módszerek mellett szociológiaiakra is támaszkodunk: kötött és kötetlen formában készített interjúkra, oral testimonies-re, visszaemlékezésekre, emlékiratokra. Emellett a rokontudományoktól elméleteket is kölcsönzünk e korszak sajátos vándorlási pattern-jeinek rekonstruálásához, az okok és következmények mélyebb összefüggéseinek megismeréséhez.

¹ *US Annual Report of Immigration and Naturalization Service. Fiscal Years 1948–1953.* Washington D. C. A bevándoroltak száma 1948 júliustól 1953 júliusáig Európából összesen 397 177 fő, ebből Kelet-Közép-Európából 238 915 fő (60,55%).

A szakirodalom lényegesnek tartja a migráció két fő- és egyben alaptípusának megkülönböztetését: önkéntes vándorlások (voluntary migration) és kényszer-vándorlások (forced migration). Úgy értelmezi, hogy az önkéntes vándorlásokat inkább a vonzás, a kényszersvándorlásokat a taszítás irányítja. Kényszerítő gazdasági körülmények, éhség, betegség, túlnépesedés, és a társadalmi felemelkedés lehetőségeinek hiánya gyakran katalizátor egy más helyen való időszakos vagy végleges letelepedés elhatározásához. Valamely „Arany Álomkép”, az „Ígért Földje” vonzása nélkül azonban kevesen indulnának el. A kényszersvándorlóknak nincsenek ilyen lehetőségeik. Távoznok kell akkor is, ha semmi elképzelésük sincs jövőjük lehetőségeiről, és gyakran abban a tudatban, hogy eredeti otthonukba talán sohasem térhetnek vissza.

A történelmi körülményekkel módosulnak az önkéntes vándorlók, a kényszersvándorlók típusai. A kényszerelvándorló egyik legáltalánosabb megjelenése a „menekült”, azaz olyan csoport vagy személy, aki politikai, faji vagy vallási üldöztetés áldozataként keres menedéket hazája határain túl. Bár a „menedékhelyet keresők” olyan régi szereplői az emberi drámának, mint maga a közösségi élet, jogi szóhasználatba a „menekült” kifejezés nem oly régen lépett.² Sok „menekült” a latin gyökerű kifejezés eredeti értelmében: „kivetett”, „számkivetett”, „kiűzött” hazájából. Mások modern értelemben „száműzöttek”, akik hazájukat annak az elfogadhatatlan sorsnak a jövőképétől üldözve hagyják el, ami bekövetkezett volna, ha az otthon maradást választják. És — talán a legnagyobb csoport — a „hányódó tömegek” azok, akik otthonukat konfliktusok keresztáramába kerülve hagyják el.

Miután minden közösségben az egyének egymástól abban is különböznek, hogy mennyire azonosulnak környezetükkel, hogy az intenzitás milyen fokán osztják az uralkodó többségi hiedelmeket, feltételezhető, hogy egy bizonyos menekülthullámon belül is egyesek marginálisabbnak érzik magukat abban a társadalomban, melyet elhagynak, mások kevésbé. Minthogy a letelepedési szakaszban a menekültek sok problémája múltjukkal kapcsolatos érzelmi köteleikbe és függőségükbe ágyazódik, fontos annak a vizsgálata is, hogy a menekült kapcsolata mennyire volt marginális régi hazájával, illetve mennyire azonosult azzal.

E tanulmány a kényszersvándorlások hullámaiból a magyar „DP”-k és az „56-os” menekültek sok irányú és sok rétegű mozgásainak, változatos típusainak megvilágítására törekszik. A fentiek értelmezésében és demonstrálásában konkrét történeti példákkal egy folyamatban lévő kutatás részeredményei. Az eddig megismert források tetemes mennyisége ellenére is ma még több kérdést lehet megfogalmazni, mint amennyit meg tudunk válaszolni.

Kényszersvándorlások közép-európában

A II. világháború előzményei, eseményei és a befejezését követő politikai-társadalmi változások a történelemben példátlan méretű népességmozgásokat idéztek

² Rose, Peter I.: *Some Thoughts about Refugees and the Descendants of Theseus*. International Migration Review, Vol. 15. No.1. 1981. 8–15.

elő Közép-Kelet-Európában. A háború első szakaszában ebben főleg két tényező játszott közre: a tengelyhatalmak hadseregeinek előrenyomulása és a németek munkaerőszükséglete. Ekkor Európában a kényszervándorlások nyugatról kelet felé irányultak. 1943-tól a németek visszaszorításához újabb nagy vándorlási hullám kapcsolódott, de ez már keletről nyugati irányba haladt. E kényszervándorlások a közép-kelet- és déleurópai országokban a civil lakosságnak előzőleg soha nem tapasztalt méretű meneküléseit idézték elő, etnikumok erőszakos kiszakítását otthonukból kényszermunkára és haláltáborokba.

A háború végén több mint 11 millió volt a nem német „hontalan”-ok száma Európában.³ Többségük a fegyverek elhallgatása után néhány hónap alatt visszatért eredeti otthonába: új népvándorlás zajlott a Győzelem Napjától 1945 szeptember végéig. Közép-Európa országújtait emberkaravánok népesítették be északról-délre, délről-északra, keletről-nyugatra, nyugatról-keletre vonulva. Gyalogosan, kerékpáron, kis kocsikat húzva, szekereken, lovakat, ökröket hajtva, lassan cammogó vonatok marhakocsijaiban vagy nyitott teherkocsijaiban összezsúfolódva vándoroltak sokan a szélrózsa minden irányába. Az érdekelt országok kormányai és az UNRRA, valamint önkéntes szervezetek segítették hazaszállításukat Németországból, Ausztriából és Olaszországból.⁴

Még 1945 szeptember végén is közel hétmillióra becsülték a hontalanok számát a nyugati szövetségesek megszálló hadseregei. Mindenféle típusú egyén található volt közöttük: náci kollaboráns és az ellenállókkal szimpatizáló bűnöző és kamaszkorú ártatlan, teljes családok, politikai disszidensek csapatai, gránátnyomások vándorlók, ex-SS-ek szökésben, kommunisták, koncentrációs táborok őrői, mezőgazdasági napszámosok, szétrombolt országok polgárai és fosztogató bandák. Minden európai nemzetiség jelen volt keletről és nyugatról egyaránt.

A nyugati szövetségesek katonái júliusban Németország nagy részéből kivonulva a Szovjetunióval kötött megegyezés alapján nagy számban adtak át az oroszoknak névlegesen szovjet illetőségű személyeket: több mint kétfélmillió-hétszázötvenezer személyt négy és fél hónap alatt, sokukat akarataik ellenére.⁵ 1945 szeptember végére a több mint hétmillió hontalانبól kétfélmilliónál kevesebben maradtak a nyugati szövetségesek hatáskörébe tartozó területeken.

1945 novemberétől 1947 júniusáig több mint egymillió menekültet segített vissza otthonába az UNRRA különlegesen gyors repatriáló tevékenységgel. Több mint egymillióan — 850 000-en Németországban, 148 000-en Ausztriában és a többi Olaszországban — politikai vagy más okokból nem kívántak származási helyükre visszatérni. Helyzetük meglehetősen reménytelennek tűnt. A legtöbb ország fenntartotta a bevándorlás szigorú korlátozásának törvényeit. A hontalanok jövőbeli sorsát illetően egyre élesebbek lettek a véleménykülönbségek a Szövetséges Hatalmak

³ Lásd ezekről részletesen Kulischer, E.: *The Displacement of Population in Europe*. Montreal, 1947. Jó áttekintést nyújt a periódusról Kun, Salomon: *Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Postwar Era*. Lund, Lund University Press, 1991.

⁴ Az UNRRA tevékenységéről Woodbridge, George: *UNRRA. The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. New York, Columbia University Press, 1950.

⁵ Wyman, M.: *D. P. Europe's Displaced Persons, 1945–51*. Philadelphia, The Balch Institute Press, 1989. (a továbbiakban: Wyman) 61-85.

között. A Szovjetunió képviselői repatriálásukat szorgalmazták, a hazatérésre akár kényszerítve is őket. Szerintük menekült probléma nem is létezett, Vyshinski „kvizlingeknek, árulóknak és háborús bűnösöknek” minősítette azokat, akik megtagadták a hazatérést.⁶

Tapasztalván a repatriálás erőszakolásának esetenként tragikus következményeit, a nyugati hatalmak képviselői nem voltak hajlandók azt tovább folytatni. Gondolva a menekültek befogadásának gazdasági-politikai előnyeire is, egyre nyíltabban hangoztatták, hogy antihumánus cselekedet hazatérésre kényszeríteni őket. „Az amerikai tradícióktól elképzelhetetlen eltávolodás lenne, ha a nyugati zónában levő menekülteket akarattuk ellenére repatriálnák” — érveltek az európai menekültügy amerikai szakértői.⁷ Javaslatuk szerint egyedüli kiút a lehetetlenné vált helyzetből harmadik országba telepítésük (re-settlement). Ennek megszervezése nemzetközi összefogást igényelt, mivel az újratelepítésükből adódó feladatok meghaladták volna a meglévő menekültügyi szervezetek és az UNRRA hatáskörét. Az új nemzetközi szervezet felállításának javaslata heves vitákat váltott ki az ENSZ-ben. Végül 1947-ben tizenhat kormány együttműködésével megalakult az ENSZ égisze alatt az *International Refugee Organization*, a *Nemzetközi Menekültügyi Szervezet*, az IRO. Működése 1947. július elsején indult, s kiterjedt „a hazatelepítésre, személyazonosság megállapítására, segélyezésre, jogi és politikai védelemre, valamint a harmadik országba (tengerentúliakba, illetve a kontinensre) település elősegítésére”.⁸

Az IRO tevékenységében a kelet és a nyugat közötti kompromisszumok tükröződnek. A szervezet alkotmánya „menekülteként” kezelte a náci és a fasiszta rendszer hazájuktól elszakadt áldozatait (beleértve azokat is, akiket a háború előtt elűldöztek), a spanyol köztársaságiakat és más háború előtti száműzötteket — ezek között voltak, akik nem tudtak, de olyanok is, akik nem akartak hazatérni „olyan események miatt, amelyek a II. világháború kitörése után következtek be”. „Hon-talan”, „menekült” státuszra igényjogosultak voltak a deportáltak, illetve kényszer-munkások, s a tengelyhatalmak egyéb áldozatai. Specifikusan kizárták az ügynökség mandátumából a „háborús bűnösöket, quislingeket és árulókat”, valamint „más háborús kollaboránsokat”.⁹

A folyamatos munka révén 1948-ban és 1949-ben jelentősen változott a DP táborok helyzete, az ENSZ tagállamaitól a szervezetnek — sok nehézség után — sikerült elegendő anyagi alapot szerezni. Az IRO több mint egymillió „DP-r” telepített le 1948 és 1952 között széles körű bevándorlási politikával, a legtöbbjükét

⁶ Vyshinsky's speech to the General Assembly, United Nations. (Vyshinsky beszéde az Egyesült Nemzetek Közgyűlésén) *Official Records, Plenary Meetings of the General Assembly. First Session. 1946. Part I.* 414. Idézi Wyman.

⁷ Smith, Howard Alexander: *Displaced Persons Problems. Printed for the use of the Committee on Foreign Relations.* Washington D. C., 1948.

⁸ Holborn, Louise W.: *The International Refugee Organization. A Special Agency of the United Nations. Its History and Work. 1946-1952.* Toronto-New-York, 1956. (a továbbiakban: Holborn)

⁹ Marrus, Michael R.: *The Unwanted European Refugees in the Twentieth Century.*, New York-Oxford, Oxford University Press (a továbbiakban: Marrus) 341-392.

tengerentúli országokba.¹⁰ A történelemben ez volt az első jól tervezett és védett tömeges bevándorlás.

Európában a háború után még nem mutatkoztak a prosperitás jelei, ígéretesebbnek tűnt a háború sújtotta kontinensről távol egzisztenciát teremteni, különösen az „ex-enemy” („volt ellenség”) státuszban levőknek. A „DP-k” úgy látták, hogy az öreg kontinens túlnépesedett, és állandósul a megbomlott egyensúly a gazdasági erőforrások és a lakosság nagy tömegei között; keserves tapasztalataik a szövetségesek és a németek velük szembeni magatartásáról szintén az öreg kontinens elhagyására ösztönözte őket. Vernant szerint „a legtöbb menekült, aki jelenleg Németországban van, bizonytalanságban érzi magát és szeretne a tengerentúlra kivándorolni”.¹¹ Az újrakezdés és otthonépítés lehetőségeire azonban a legtöbb „45-ös”-nek még négy-öt évig kellett várnia az azílium első állomáshelyein, Németországban és Ausztriában, sajátos életformák és közösségek keretében.

Kényszervándorlások hullámai Magyarországon

A kényszervándorlások első nagy hulláma Magyarországon az első világháborút követően mutatkozott. Két fő típusa és iránya formálódott: az egyik a körülbelül 350 000 magyar kényszer-áttelepülése a trianoni békeszerződéssel elcsatolt területekről a nemzeti kisebbségi sors elől az anyaországba,¹² a másik a bukott forradalmak (az 1918-as októberi forradalom és az 1919-es Tanácsköztársaság) aktivistáinak politikai emigrációja Magyarországról külföldre, elsősorban Bécsbe.

A kényszervándorlások következő nagy hulláma a II. világháború kitörése előtt kezdődött. Már a hadbalépés előtt menekültek magyarok az anyaországba a trianoni államhatárok korrigálásakor vissza nem csatolt területekről, de sok nem magyar is menedékre lett Magyarországon 1943 végéig a szomszédos országokból. Könyvében M. R. Marrus erről a következőket írja:

„Mind Lengyelországból, mind Szlovákiából menekültek ezrei bújtak át Magyarországra, hogy megszabaduljanak a deportálástól és a meggyilkoltatástól. Egyedül Szlovákiából 1942-ben több mint tízezerre becsülik a menekülteket. Az arisztokratikus és megbékélni szándékozó Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt 1942 március és 1944 márciusa között Magyarország menedéket adott szökött zsidóknak, a lengyel hadsereg volt tagjainak és a Szövetséges Hatalmak repülő-tisztjeinek, illetve katonaszökevényeknek. Budapesten helyi zsidó aktivisták bonyolult segítőhálózatot alakítottak menekültek számára, a Zsidó Kölcsonös Segítség Bizottságát, ami héber nevének jelölése alapján VAADA néven volt ismert. Ez a

¹⁰ IRO Office of Statistics and Operational Reports. In: Holborn 426.

¹¹ Vernant, Jaques: *The Refugee in the Post-War World*. London, 1953. (a továbbiakban: Vernant) 181.

¹² Mócsi, István: *The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918-1921*. In: *War and Society in East Central Europe*. Vol. XII. New York, Columbia University Press, 1983.

testület, láthatóan a magyar hatóságok passzív jóváhagyásával, ezrével bújta a szökevényeket, és sikerült is nekik egyeseket kicsempészni az országból Izraelbe. A náciak tudtak erről a tevékenységről, de 1944-ig nem kívánták magyar szövetségeseiket e kérdésben támadni. Edmund Weesenmayer, a régió szakértője 1943 áprilisában tett jelentést egy magyar menedékhelyről berlini levelezésében. A budapesti magatartást azzal magyarázta, hogy a magyarok feltételezhetően a zsidókon keresztül szándékoznak kedvezményekhez jutni, és ezzel elkerülni a szövetségesek légitámadásait. Nincs kétség afelől, hogy ekkor a magyarok kétségbeesetten próbáltak kikerülni a német ölelésből, és a menekültekkel szembeni engedékenyebb politika egyik módja volt annak, hogy jelezzék a szövetségesek iránti preferenciájukat. Ezért például a kormánytisztviselők beleegyeztek abba, hogy korlátozott számban bevegyenek zsidó szökevényeket a szövetségesek hadifoglyainak Jugoszlávián keresztül történő Törökországba szállításánál. Mindez természetesen arra épült, hogy a náci karnyújtásnyira maradjanak, túlságosan elfoglalva az oroszokkal és a szövetségesek légi támadásaival ahhoz, hogy magyar szövetségeseiket kényszerítsék. Ezek a körülmények 1944 tavaszán megváltoztak. A németek elfoglalták Magyarországot, véget vetettek a Kállay-érának, bezárták a kaput minden további menekült előtt.¹³

1944 nyarán kezdődött történelmünk legszégyenteljesebb időszaka, amikor az állami szuverenitás utolsó maradványairól is lemondva az akkori vezetők hozzájárultak és elősegítették több százezer magyar zsidó elhurcolását és likvidálását a lengyel és német területeken felállított koncentrációs táborokban, Auschwitzban, Birkenauban.¹⁴ A nyilaskeresztes kormány novemberben elrendelte valamennyi fontos közhivatal evakuálását, az emberi és az anyagi erők szervezett kiszállítását Németországba. Nyugatra menekültek a nyilas mozgalom aktív tagjai és sokan a csendőrök és a levették, e félkatonai szolgálatba szervezett fiatalok közül.¹⁵ Német parancsnokok Nyugat felé irányítottak magyar katonai egységeket. 1944 őszén a „nyugatra” menekülés nagy hulláma kezdődött, amely a háború végéig körülbelül egymillió embert szakított ki otthonából. A parancs szerint a minisztériumok és a vezérkari főnökség tisztjei családtagjaikkal együtt voltak kötelesek a kijelölt helyre kiköltözni.¹⁶ 1945 március utolsó napjaiban lépték át az ország nyugati határát a magyar katonaság mellett a rendőrség, a minisztériumok és egyéb hatóságok. Március végétől német földön keresett menedéket a nyilas kormány (élén Szálasi Ferencsel) és az 1939-es országgyűlés mindkét házának több tagja, valamint számos civil. Tetemes magyar értéket, vagyont is Nyugatra menekítettek: a Nemzeti Bank arany és deviza készletét,

¹³ Marrus 251.

¹⁴ Braham, R. L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. II.* New York, 1981. Lásd a statisztikai kimutatásait.

¹⁵ A Szálasi kormány a német nemzetiszocialista szervezetekkel egyetértésben Ausztriában Felső-Ausztriát jelölte ki a magyarországi hadműveletek elől kitelepülő, illetve kitelepítendő szervek és személyek felvevő területéül. Ennek körkeretében 1945 március közepéig a tervszerű kiűrés során előre kijelölt szerveket és személyeket, ez időtől fogva a lehetőséghez képest minden magyart, aki Ausztria területére került, Felső-Ausztriába igyekeztek irányítani. Dr. Máday Béla: *Beszámoló a Magyar Vöröskereszt ausztriai és németországi kirendeltségeinek tevékenységéről.* Salzburg, 1947. (a továbbiakban: Máday) 44.

¹⁶ Tarcai Béla: *Magyarok a nyugati hadifoglytáborban.* Budapest, 1992. 9.

múzeumi értékeket és történeti rekvizitumokat, a Szent Koronát és a Szent Jobbot is.¹⁷

A szovjet hadsereg elől hátráló németekkel a hadkötelékben lévők mellett 1945 elején a civil lakosság jelentékeny tömegei is átlépték Magyarország nyugati határát. 1945 tragikus húsvétján negyedmillió polgár menekült nyugati irányba az előre nyomuló orosz hadsereg elől.

„A Semmering-hágó alatt 30 kilométeres szekérsor torlódott össze. Jöttek a Raták, az amerikai és angol »humanista« mélyrepülő, akik ugyanúgy belegéppuskáztak a magyar menekülők végláthatatlan soraiba, mint Bruck-Királyhídnál az ukrán sorokba. Gyalogszerrel és kiehazetett teljes egy hónapon át jöttünk, pajtában hálva inkább kiúzva, mint befogadva, a Führer vendégeként.”¹⁸

A menekülés útjának keserves tapasztaltait hasonlóan idézték emlékeikből a meginterjúvolt személyek is.¹⁹ Olykor már a dunántúli városok és falvak lakói is bizalmatlanul és ellenérzéssel fogadták a menekülőket, de még inkább az osztrák és német községek, ahová magyarok nagyobb számban kerültek 1945 márciusában és áprilisában. A helyi lakosok és a menekülők közötti konfliktusok feltételezhetően számosabbak és élesebbek lehettek volna, ha a befogadó nép — saját korábbi vezetőitől kifosztva, a háborútól megtizedelve és a megszállóktól megalázva — nem élt volna ugyanolyan nyomorúságos körülmények között, mint a jóindulatára és segítőkészségére támaszkodó idegenek.

„A háború végétért, és a »nyugatos« magyarok közül is ki-ki úgy igyekezett haza, ahogy tudott, tehervonatra, kocsikra kapaszkodva, vagy ha másként nem, hát gyalog.”²⁰ 1945 októberében kezdődött tervszerű hazaszállításuk az amerikai megszálló erők részéről, ebbe bekapcsolódott a Magyar Vöröskereszt Ausztriai és Németországi Kirendeltsége is. 1945. szeptember 10-től 1946. július 30-ig közel félmillió (455 305) személy hazatérésében működtek közre.²¹

„A hazaszállítás az 1945. évi lendületes indulás után csakhamar megrekedt, akadozott, hogy végül is 1946 decemberében végleg megszűnjék. Ettől az időponttól kezdve csak Ausztriából és csak egyenként lehetett hazatérni. A kint rekedt

¹⁷ 50 tehervagonból összeállított vasúti szerelvényen szállították el lezárt ládákban 25 kg-os tömbökben a Magyar Nemzeti Bank aranykészletét, a magyar pénz fedezetét: 36,5 tonna aranyat; külön ládákban a Corvinákat, a platínából készült kétméteres hossz mérték magyar mintáját, milliókat érő bélyeggyűjteményt, külföldi valutát és papírpénzt. Kisbarnaki Farkas Ferenc: *Az altűntingyi országgyűlés története*. München, 1961. (a továbbiakban: Kisbarnaki)

¹⁸ Böszörményi Endre: *A menekülő ország*. In: *Trianoni Almanach 1920-1960*. München, 1960. (a továbbiakban: Böszörményi)

¹⁹ Interjú L. Szatmárral (Chicago 1986.); O. Zoltáival (St. Paul, Minnesota, 1986.); P. Rupprechtel, G. Graczával (Minnesota, St. Paul. 1995.). Az interjúk szövegei kéziratban a szerző tulajdonában vannak.

²⁰ Bécsben az őszelelő pályaudvarok körül elpusztított parkok satnya bokrai alatt dideregtek százszámra a lerongyolt hazatérők, és könnyes szemekkel köszönték meg az osztrák lakosság szűkös fekete kenyereiből számukra lehulló morzsákat. Fialat leventék katonagúnyában, alsónemű nélkül, mezítárb, kis batyúval a hátukon vánszorongtak vissza szüleikhez. Gyermekes családok, megmaradt, utolsó móttyójukat hátukon cipelve csitították a romok tövében éhségtől, vagy a betegség kínzó fájdalomtól síró gyermekeiket. Máday 20.

²¹ Máday 18-19.

magyarságnak az elmúlt két év folyamán rossz sejtései voltak a hazatérést illetően, ezért a gyűjtőtáborokban elkecseregelt versengés folyt a hazatérő szállítmányokra való feljutásért. Néhol lelkiismeretlen személyek »helyjegyeket« adtak el drága pénzén, hogy ezáltal sorrendet biztosítsanak. Másutt tüntetéssel, éhségstrájkjal próbálkoztak kisebb csoportok a legközelebbi szállítmányra feljutni, és ezekben a próbálkozásokban a heves hazatérés-ellenes propaganda, amely néhol szintén nem volt lebecsülendő, sem tudta őket megfékezni. Végül is azonban lezárultak a hazaszállítások, leereszkedtek a határsorompók, a »feketén« átkelők mind nagyobb számban kerültek a hatóságok fogházaiba, és a visszamaradt tömeg, amelynek egy ötöde jelentkezett még hazatérésre, anyagi és erkölcsi mélypontra jutott.²²

1946-ban a kényszervándorlók újabb tömegei formálódtak Magyarországon a győztes antifasiszta hatalmak követelésére a német-magyarok kitelepítésével. Ugyanezen évben történt Csehszlovákiából a magyarok kiutasítása, kényszeráttelepítésük Magyarországra, innen szlovákok költöztetése Csehszlovákiába „önkéntesen” a két ország közötti lakosságcserére vonatkozó kormányegyezmény alapján. Ebben az időben kényszerültek menekülni az ismét jugoszláv fennhatóság alá került Bácskából az odatelepített bukovinai, moldvai magyarok is az ország délnyugati megyéibe.²³

Az orosz érdekszférába került Közép-Kelet-Európában, így Magyarországon is a háború után polgári pártokból és a kommunista pártból koalíciós kormányok alakultak. Mivel a demokratikus átalakítást illetően a pártok programjai eltérőek voltak, egyre élesebb belpolitikai küzdelmek kísérték a politikai és a társadalmi változtatásokat: a földreformot, az államosításokat, és a kommunisták hatalmi törekvéseit. A békeszerződések megkötése 1947-ben Romániával, Csehszlovákiával, Magyarországgal és Bulgáriával szentesítette a kialakuló kommunista rendszereket. A megszálló orosz csapatok segítségével és a kezükben levő rendőrséggel a kommunisták elérkezettnek látták az időt hatalmi monopóliumuk, az egypártrendszer bevezetéséhez. Kizártak a szavazásból kommunizmuselleneseket, pártfűzőkat erőszakoltak ki, feloszlattak ellenzéki pártokat, megfélemlítették a polgári pártok vezetőit s nem egyet közülük bebörtönöztek vagy deportáltak.

1947-től a szovjet blokk és a nyugati hatalmak konfrontációi, a kommunisták politikai irányvonalának, a diktatúrának mind kizárólagosabb érvényesülése lettek a menekülés fő forrásai. Akik nem tudtak, vagy nem voltak hajlandók az új rendbe beilleszkedni, azok emigrációba kényszerültek — így a koalíciós pártok legtöbb vezetője (élükön az ország miniszterelnökével), az államosításokkal vagyoniukat veszített bankárok, ipari vállalkozók. Végül, de nem utolsósorban az 1947–1949-es évek vándorlási hullámában távozott az országból a szellemi, tudományos, művészeti élet sok kiválósága is, pótolhatatlan úrt hagyva a magyar szellemi életben.²⁴ A rövid életű polgári demokratikus Magyarország legtöbb társadalmi és szellemi vezetőjének kényszerelvándorlásával azok az amúgy is gyér számú csoportok ritkultak meg, melyek tagjai egy demokratikus magyar társadalom felépítésében vezető szerepet

²² Máday 33.

²³ E kényszerelvándorlásról újabban több publikáció is megjelent, lásd pl. Füzes Miklós: *Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között*. (Tanulmány- és interjúkötet) Pécs, 1990.

²⁴ Szentgyörgyi Albert Nobel-díjas tudós, Zilahy Lajos író és sokan mások.

játszhattak volna.²⁵ Nemcsak Magyarországot, hanem az egész közép-kelet-európai régiót jellemzi a második világháború alatt és az azt követő években az eszmei zűrzavar eluralkodása, a társadalomvezetés erőszakos eszközei és százezrek, milliók hontalanná tétele vagy kiűldözése.

Az 1950-es évek elejétől egyre szórványosabban fordulhattak elő illegális távozások, menekülések a nyugati szabad világba. Magyarország nyugati határánál tilalmi zónát létesítettek 1949 áprilisában 30 mérföld szélességben; azt aknamezővel és őrtornyokkal, fényszórókkal valamint jól idomított kutyákkal látták el. Ugyanerre került sor 1950 májusában a magyar-jugoszláv határ mentén is 10 mérföldnyi szélességben. A vasfüggöny az 1950-es évek elejére annyira zárta az ország határait, hogy csaknem lehetetlen volt átjutni rajta. A röviddel ezután megalkotott törvények mindazokat megfosztották magyar állampolgárságuktól, akik külföldi útjaikról felszólítás után sem tértek haza 30, illetve 60 napon belül (a határidő tartózkodási helyüktől függően módosulhatott); a külföldön maradtak tulajdonát konfiskálták. 1950 áprilisában annesziát hirdettek azok számára, „akiket az ellenséges propaganda félrevezetett”, de felismerték, „hogy nem élhetnek jól máshol, mint hazájukban”. A szabad visszatérés végleges határidejét 1950. október 4-ében jelölték meg. (A felhívás eredményéről nincsenek információink.)

Nyugat- és Kelet-Európa között a II. világháború után nemcsak társadalmi, de gazdasági értelemben is differenciált fejlődés bontakozott ki. A modernizáció lendülése az 1950-es évek végétől Nyugat-Európában nagy keresletet támasztott a külföldi munkaerő iránt.²⁶ A kelet-közép-európai országokat – közöttük Magyarországot – demográfiai adottságaik és gazdasági körülményeik ez időben is alkalmassá tette volna munkaerő kibocsátására, de a „népi demokratikus” rendszerben ez a szocializmus építésével nem fért össze,²⁷ s az országok közötti munkaerő-vándorlások szabadságának megszüntetése az erőltetett iparosítást, a belső migráció mesterséges gerjesztését eredményezte. A kötött munkaerő-gazdálkodással, a munkaerő szabad nemzetközi áramlásának tilalmaival a szovjet érdekszférába került régiók kívül rekedtek a nemzetközi migrációnak azon a nagy hullámán, amely az 1950-es évek második felétől elsősorban Nyugat- és Észak-Európának kedvezett, de lendített a szabad mozgásban nem gátolt dél-európai népek gazdaságán is.

Becslések a „DP” magyarok számáról

Módszeres számbavétel, hivatalos statisztikák hiányában számukat illetően becslésekre vagyunk utalva, ezek adatai azonban szembetűnően különbözőek. Az

²⁵ A sort 1947 nyarán az ország miniszterelnöke, Nagy Ferenc nyitotta meg. Hamarosan többen követték őt a Kiszgádpártból, a Parasztpártból például Kovács Imre.

²⁶ Ezzel kezdetét vette egy nagy vándorlási hullám az európai kontinensen belül, az ún. „Gastarbeiter” periódus. 1955-ben kezdődött az első német-olasz megállapodással külföldi munkaerő toborzására és közvetítésére. Ezt további szerződések követték a spanyolokkal és a görögökkel 1960-ban, a törökökkel 1961-ben, a portugálokkal 1964-ben, Tunéziával és Marokkóval 1965-ben és 1968-ban Jugoszláviával is.

²⁷ L. Rédei Mária: *Küldő ország – fogadó ország. Változások a kelet-közép-európai vándorlási folyamatokban*. Régió, 1991. 72.

eltérések nagyrészt abból adódnak, hogy eltérnek az egyes becslések időpontjai, és készítőiknek sem volt kellő áttekintésük a valóságos helyzetről. Nyolcszázezer és egymillió között volt a magyarok száma Németországban és Ausztriában, amikor a Győzelem Napja elérkezett. J. Vernant szerint „a magyarok adták a hontalanok legnagyobb kvótáját a II. világháború után — legalábbis a körülbelül tízmilliónyi lakoshoz viszonyítva egy olyan országban, amely már eddig is elvesztette területe kétharmad részét és fele lakosságát 1919-ben.²⁸ Bár közülük sokan visszatértek, 1945 júniusában Ausztriában és Németországban még 400 000 magyar volt menekült-táborokban, és két évvel később még mindig 23 000 ember tartózkodott Németország amerikai zónájában.²⁹ Egy másik becslés szerint a körülbelül 800 000 menekültből 100 000 katona, 150 000 levente, 300 000 polgári személy — köztük 40 000 nyilas — és 250 000 népi német volt.³⁰ A magyar menekültek ügyeivel foglalkozó Taubinger László az amerikaiak előtt kapitulált magyar alakulatok tagjainak számát mintegy 120 000-ben jelölte meg 1945–46-ban Dél-Németországban. Összesen 280 000 magyar katona kerülhetett nyugaton fogságba.³¹ A szövetséges megszálló hatóságok 1945. szeptember 30-i kimutatásában 122 183 a magyar, 25 482 a csehszlovák és 58 560 a román menekültek száma.

Borbándi Gyula viszont azt írja könyvében, hogy Németország amerikai övezetében még 1949-ben is 181 000 magyar élt, közülük 108 000 táborokban és 73 000 táboron kívül.³² Magyarországon az 1949. évi népszámlálás a háborús embervesztések becsléssel megállapított adatainak elkülönítése után mindössze 62 000 fő hiányát jelzi.³³ A többszöri népességmozgás folytán véglegesen eltávoztak számát azonban ezzel az egyenleggel sem azonosíthatjuk.

Az IRO 1947. július 1-től 1951. december 31-ig 62 001 magyar menekültet telepített Ausztriából, Németországból harmadik országba.³⁴ Tényleges számuk mindenképpen több lehetett, ugyanis kimaradtak a magyarok közötti számbavételből azok, akik nem a magyar kvóta terhére települtek, illetve nem magyar útlevéllel rendelkeztek (a menekültek kiugróan magas száma Ausztriából is erre enged következtetni). A valóságos helyzet jobb megközelítésének tűnik John Kósa becslése: eszerint Magyarországról 1956-ig 95 000-en hagyták el végleg otthonukat, közülük 55 000-en 1945 tavaszán, 40 000-en pedig az azt követő években.³⁵ Az osztrák belügyminisztérium kimutatásaira támaszkodva Szépfalusi István 60 971 főben jelöli

²⁸ Vernant 182.

²⁹ Lásd erre Kisbarnaki 12.

³⁰ A statisztikát közli Holborn 238–239. A kimutatás nem foglalja magába a német menekülteket.

³¹ A Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének kiadásában a hadifoglyokról megjelent „Fehér könyv” szerint 1950-ben „mintegy százezer emigráns tartózkodott Németországban, beleértve a magyar hadseregnek azokat a kereteit, amelyeket Németországba helyeztek át.” *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. München, 1950.

³² Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza — 1945–1983*. Bern, 1983. Második kiadása két kötetben Budapest, 1989. (a továbbiakban: Borbándi I–II.)

³³ *Magyarország történeti demográfiaja*. Szerkesztette Kovacsics József. Budapest, 1963.

³⁴ IRO Office of Statistics and Operational Reports. Table IV. Közli Holborn 426.

³⁵ Kósa, John: *A Century of Hungarian Emigration*. The American Slavic and East European Review, Dec. 1957. 313.

azon magyar állampolgárok számát, akik Ausztriában 1948–1955 között menedékjogot kértek.³⁶ Hozzáfűzi, hogy közöttük 22 055-en népi németnek vallották magukat. Szépfalusi Nagy Kázmér becslését³⁷ a 200 000 „DP” magyarról 1945-től 1956-ig túlzottnak minősítette.³⁸ Körültekintő becsléssel maximum 110–120 000 főben jelölhető a „DP” magyarok száma.

Átmeneti menedékhelyre Németországban és Ausztriában leltek, e két országban regisztrálták a magyar „DP-k” 93,1%-át.³⁹ „Passau, Tirol, Salzburg felé zörögtek az alföldi vasalású magyar szekerek,” azokra a helyekre, amelyeket még a nyilas kormány és a hitleri német hatóságok megállapodása jelölt ki a menekültek számára.⁴⁰ Magyar központok, menekülttáborok formálódtak Ausztriában Graz, Salzburg valamint Innsbruck és környékén, Bajorországban pedig főleg München, Landshut, Passau, Pfarrkirchen, Eggenfelden, Dingolfing, Ganghofen, Metten, Rosenheim környékén. A legnagyobb menekülttábor Pockingban működött, ahova azokat gyűjtötték, akik a hazatérés mellett döntöttek.⁴¹ Akik Nyugaton maradtak, azok egy harmadik országba település, a végleges azilium lehetőségeire 3–5 évig várakoztak, sokan közülük a létminimumon tengődve. Amorf tömegekből új közösségek szerveződtek az azilium első állomásain szinte a semmiből, építve egyházi, társadalmi, politikai és oktatási intézményeiket.⁴² (Történetük ismertetése külön tanulmány témája!)

A „DP-k” demográfiai és társadalmi jellegzetességei

Megközelítő kép alakítható ki a „DP” magyarok korstruktúrájáról az Egyesült Államokba bevándoroltak megoszlásának adataiból. Az USA Bevándorlási Hivatalának regisztrálásában a Magyarországon született „DP-k” 22,02%-a volt 19 éven aluli, 45,10%-a tartozott a 20–39 éves, és 28,25%-uk a 40–59 éves korcsoportba. Középkorúak gyakrabban fordultak elő más nemzetiségű „DP” bevándorlók körében, de korántsem oly mértékben, ahogyan ezt az irodalom jelzései alapján vélhetnénk.

A nemek szerinti megoszlásban az IRO statisztika a férfiak többségét jelzi (62,8%). Az USA-ba bevándorolt magyar „DP-k” között viszont enyhe többségben a nők voltak, arányuk 51,49%. Minimális eltolódás a férfiak javára egyedül a 40–59 éves korcsoportban mutatkozik (51,1%).

Az Egyesült Államokba vándorolt „DP” magyaroknak foglalkozási ágak szerinti megoszlása: 11% vallotta magát felsőfokú képzettségűnek, 1,8% vezetőnek, szervezőnek, 4,5% irodai dolgozónak, 18% iparosnak, illetve kézművesnek, 15% a

³⁶ Szépfalusi István: *Ládsátok, balljátok egymást. Mai magyarok Ausztriában*. Bern, 1980. 50-70.

³⁷ Nagy Kázmér: *Az elveszett Alkotmány*. Budapest, 1984. 210.

³⁸ Szépfalusi István: *Százezzerrel kisebb veszteség*. Élet és Irodalom, 1983. július 17.

³⁹ Franciaországban és Belgiumban (5,8%), a Balkánon, főleg Görögországban (1,1%) keresett menedéket.

⁴⁰ Máday 44.

⁴¹ Lásd erre Borbándi I. 39.

⁴² Wyman 107-130.

szolgáltatásban foglalkoztatottak, 18% vállalkozónak, illetve menedzsernek, 2,3% háztartásban foglalkoztatottak, 7% ipari munkásnak, 1,5% mezőgazdasági munkásnak, 3,1% „service worker”-nek és 33,8% foglalkozás nélkülinek. A magyar „DP-k” tömegei a városi népességből kerültek ki, sok képzett, iskolázott, művelt személlyel, de az Egyesült Államok Bevándorlási Hivatalának adatai megoszlásukról foglalkozási ágak szerint társadalmilag jóval differenciáltabbnak jelzi azt, mint az irodalom.⁴³

Középosztálybeliek reprezentálják az ún. „47-esek”-et: politikusok, értelmiségiek — köztük neves tudósok és művészek —, valamint vállalkozók, kereskedők, iparosok, tisztviselők, akiket a politikai és társadalmi változások sodortak marginális helyzetbe. Az ország elhagyásának motivációiban — főleg az értelmiségiekénél — a politikai okok többnyire összefonódtak a külföldön jobb érvényesülés kilátásaival. Mindenesetre az 1945 utáni kényszerszármazottak „akár zsidók voltak, akiket a kormány üldözött, akár az uralkodó osztályhoz tartoztak, akár professzionális ill. üzletemberek voltak, akik a politikától távol tartották magukat, valamennyien az ország elit rétegeit képviselték. Iskolázottak voltak, tapasztalt szakemberek és pénzüik is volt valamelyest”.⁴⁴ A fentieknek nem mond ellent, hogy aki Magyarországot akár a háború végén, akár az utána következő években hagyta el, minden esetben politikai menekültnek vagy emigránsnak nevezte és érezte magát, (s ez így volt a többi ún. népi demokratikus országban is). Már csak az elvándorlási tilalmak következtében is politikai állásfoglalásnak lett minősítve valamennyi távozás: „lábbal szavaztak a rendszer ellen”.

A „DP-k” státuszába etnikailag, társadalmilag és kulturálisan valamint politikailag is tarka népesség sodródott. Feltételezhető, hogy e vonatkozásban a magyar „DP-k” még rétegzettebbek voltak, mint a többi közép-kelet-európai országból származók. A nyelven kívül közös jellemzőjük csak az volt, hogy valamennyien hazájukon kívülre kerültek, elsősorban Németországba és Ausztriába. Előző életformájuktól teljesen eltérő életformát kellett kialakítaniuk a háború által szétzilált gazdasági-társadalmi környezetben. Túlzott leegyszerősítéssel lehetett tehát e kényszerszármazottakat csak „az urak futásának” minősíteni, ahogyan azt Magyarországon az új politikai hatalom sajtója láttatni igyekezett.

A politikai emigráns „DP-ket” is 1951-ben az amerikai titkosszolgálat egyik jelentése az alábbi osztályozásban ismerteti:

Autoritárius konzervatívok: Ebbe befoglaltatnak a Horthy Miklós volt kormányzó, Kállay Miklós volt miniszterelnök és a két világháború közötti kor más fontosabb alakjai körül csoportosulók. Ezek konzisztens antikommunistákként vannak számon tartva, de náciellenes és nyugatbarát állásfoglalásuk csak a háborúnak az 1943–44-es években történt fordulatától datálódik.

⁴³ A „DP” magyarok minősítését lásd Várdy, Béla Steven: *The Hungarian Americans*. Boston, 1985. 115–119.; továbbá Dreisziger H. F.: *Struggle and Hope: The Hungarian Canadian Experience*. Toronto, 1982. 196. „The new wave of immigrants was made up of upper and upper-middle class.”

⁴⁴ Kósa, John: *Land of Choice, the Hungarians in Canada*. Toronto, 1957.

A tengelyhatalmak mellett állástfoglaló elemek: Ezekhez olyanok tartoznak, akik azelőtt Szálasi nyilaskeresztes mozgalmát, a Sztójay és az Imrédy kormányokat támogatták, a neofasiszták, a kleriko-fasiszták, katonai terroristák és szabadcsapatok tagjai. Múltbeli vezéreiket, akiket mint háborús bűnösöket a II. világháború után kiadtak Magyarországnak, ott bebörtönözték vagy kivégezték. Ezek az egyének — akiket gyakran „nyugatosok”-nak neveznek, minthogy 1944–45-ben nyugatra menekültek — szintén antikommunistákként voltak nyilvántartva — rövid megszakítással a német-szovjet paktum idején — de olyképpen, hogy ez magában foglalta a nyugati demokráciák hangos gyűlöletét is.

Demokratikus elemek: Olyan emigránsok, akik következetes demokrata meggyőződésükre alapozott nyugatbarát attitűdöt mutattak. A náciak háború alatt üldözték vagy bebörtönözték őket, és ugyanez a sors várt volna rájuk, vagy érte el őket a kommunisták részéről. Ezek az emberek erős ellenszenvet tanúsítanak mindennemű totalitárius rendszerrel szemben. Sokuknak felelős tisztük volt a II. világháború utáni kormányban, egyeseknek még a koalíció szétesése és a kommunisták jogtalan hatalomátvétele után is. Az emigrációban élő szociáldemokraták, akiknek besorolását ebbe a csoportba a magyar szociáldemokrata mozgalom története és sajátossága indokolja, két csoportra válnak az egyet nem értés miatt: az egyiket Peyer Károly, a másikat Bán Antal vezette. Egy harmadik kis frakció belgiumi székhellyel egyik vezetőjét sem ismeri el, általában „függetlenek”-nek nevezik őket.

Disszidens diplomaták: Ezek az emigránsok megtagadták Sztójay náci bábkormányának elismerését 1944-ben. Közöttük vannak tekintélyelvű konzervatívok, demokrata elemek, függetlenek, sőt még néhány ún. legitimista is (királypártiak, Habsburg Otto-pártiak).⁴⁵

A négy csoport valójában három politikai áramlatot képviselt: konzervatív, demokrata és szélsőjobboldali. A motivációk és a szemlélet alapján a magyar „DP-k” összessége sokszínűbb volt a négy kategóriába soroltaknál. A nyugati hadifogságból szabadultak és a leventék egyes csoportjait — a legkülönbözőbb társadalmi háttérrel — például a hazatéréstől elsősorban nem a politikai helyzet, hanem az általánosan leromlott gazdaság riasztotta el. Főleg ezért láttak több lehetőséget karrierjük számára más országokban, elsősorban a tengerentúliakban.

Sajátos réteget képviseltek a „DP-k” körében a koncentrációs táborokat túlélő magyar zsidók is. Az elszenvedett traumák egyaránt taszíthatták el az országtól az új életet máshol kezdeni akaró demokratákat és konzervatívokat. Többen a koncentrációs táborokból szabadulva anélkül, hogy hazatértek volna bevándorlásért folyamodtak, mások rövid magyarországi tartózkodás után jutottak ezen elhatározásra. A magyar zsidók aránya viszonylag magas a háború utáni ún. „új menekültek” között: 1945-től a Kanadában és az USA-ban letelepedett Magyarországon született bevándoroltak körülbelül 20%-a volt koncentrációs táborok túlélője, vagy a Budapestről ugyan el nem hurcolt, de sérelmeket szenvedett magyar zsidó a legkülönbözőbb társadalmi háttérrel. Bár elvándorlásaikat valószínűleg elsősorban az antiszemitizmustól és a gazdasági-politikai változásoktól való félelem motiválta, formálta azokat a láncmigráció, a fejlettebb ipari társadalom vonzása is.

⁴⁵ US State Department: *Report on Emigré Hungarians. Organizations and Leaders*, 22. May 1951. National Archives of the United States, Washington D. C.

A bevándorlás kapuinak nyitása 1947-től

Az első nagyarányú bevándorlási lehetőséget a „DP-knek” 1947-ben Belgium ajánlotta fel. Olyan 20 000 menekült befogadására tett ajánlatot, akik hajlandók voltak bányában és más iparágakban fizikai munkát vállalni. Családtagokkal együtt ez várhatóan 50 000 fő bevándorlását jelentette volna. Ígérte, hogy 5 év után a menekültek belga állampolgárságot kapnak. A negyvenötös magyar menekültek közül — Borbándi szerint — körülbelül 5000 ment Belgiumba és a negyvenes évek második felében további 2500–3000.⁴⁶

Hamarosan széleskörű letelepítést kezdeményeztek az angolok is, akik rájöttek, hogy „örültség ezeket a jó embereket tétlenségben és szegénységben senyvedni hagyni, amikor saját üzemeink munkaerőhiánnyal küzdenek. Hogy talpraállítsuk a háború sújtotta gazdaságot, és fizethessük az újonnan bevezetett szociális szolgáltatásokat, az export növelésére volt szükség, és ehhez munkások kellettek.”⁴⁷ Az angol Munkaügyi Minisztérium önkénteseket kezdett el toborozni a „DP” táborokban, több programot is készítettek, melyek keretében a nagyszámú külföldi háborús veteránon kívül még 86 000 „DP-t” telepítettek be. E programok Nagy-Britanniát 1948 végére az európai menekültek legnagyobb befogadjává tették.⁴⁸

Anglia példáját követte Kanada és Ausztrália, valamint néhány latin-amerikai ország, akik 1947-ben szerződésre léptek az IRO-val, meghatározva, hogy hány bevándorlót s milyen feltételekkel engednek be országukba. Ez időtől fogva szemléletváltozás észlelhető ezen országokban a menekültekkel kapcsolatban. Kezdték őket potenciális bevándorlókként értékelni s változtattak népesedési politikájukon. Előzőleg ugyanis olyan nemzetekből kerestek bevándorlókat, például a britek és a franciák közül, akik már addig is többségben voltak népességükben. A kanadai közvélemény változásához az is hozzájárult, hogy a háború után a várt depresszió helyett gazdasági fellendülés következett be, és a kanadai munkások ezrei egyre jobban fizető munkahelyeken tudtak elhelyezkedni. Nem munkanélküliség, hanem munkaerőhiány állt be, és így sürgős felhívások érkeztek a kormányhoz, hogy toborozzanak munkásokat az európai „DP” táborokban Kanada számára.⁴⁹ Ennek következtében 1947 januárjában kanadai bevándorlási hivatalnok érkezett a németországi táborokba, és márciusban már két kanadai újratelepítési csoport működött. A „DP-k” első csoportjai 1947. április 4-én hajóztak Kanadába, és ezzel elkezdődött az a folyamat, mely a következő öt év során áramlattá dagadt. Faki-termelők, cukorrépa farmok, bányák, a vasút és más fontos munkáltatók siettek munkaerő-szükségletüket menekültekkel kielégíteni. A számok folyamatosan nőttek,

⁴⁶ Borbándi I. 114–115.

⁴⁷ Wilson, M. Francesca: *They Came As Strangers. The Story of Refugees to Great Britain*. London, 1958. 241.

⁴⁸ Kay, D. N.–Miles, R.: *Refugee or Migrant Workers? The Case of the European Voluntary Workers in Britain, 1945–1951*. *Journal of the Refugee Studies*, 1988. (3–4.) 214–236.

⁴⁹ Warren, E. Kalbach: *The Impact of Immigration on Canada's Population*. The Queen's Printer for Canada, 1970.

és Kanada is egyike lett azoknak az országoknak, ahová 1951 végéig nagyszámú menekült — 157 687 fő — érkezett.⁵⁰

Kezdeményezőként lépett fel mindjárt a háború befejezése után Ausztrália, éves bevándorló kvótája 70 000 fő volt. Bevándorlási politikája ekkor még etnikailag szigorúan szelektív volt: brit eredetű bevándorlókat részesített előnyben, olyanokat, akiket könnyen lehet asszimilálni az ausztrál életbe. Végül is 182 159 „DP” emigrált Ausztráliába, közöttük 60 000 lengyel és 36 000-en a Baltikumból. Elég nagyszámú kelet-európai lépett földjére ahhoz, hogy illúzióvá váljon a nemzet sokat hirdetett homogenitása.⁵¹ Magyarországról 1954-ig mintegy 14 000-en érkeztek Ausztráliába, közöttük 6000 nőtlen vagy hajadon. Legtöbbjük Sydneyben és Melbourne-ben (4000, illetve 3000) telepedett le, de jutottak szép számmal Adelaide-be (1200), Brisbane-be (600) és Perth-be (600) is.⁵²

A „DP-k” újratelepítését nagy remények kísérték, de komoly kritikák is hangot kaptak. Sok panaszt éppen azok a hivatalnokok fogalmaztak meg, akik addig a nyitott kapuk mellett agitáltak. Ellenérzésük főleg abból fakadt, hogy a legtöbb ország elsősorban fiatal, erős, nőtlen menekülteket toborzott. Ahogyan a londoni Times írta: „A rabszolgapiac szele leng akörül, ahogyan a DP-eket invitálják, hogy egyes országokba menjenek.” Az IRO vezetői is támadták ezt a „lefölözést”, mint károsat, mint a szervezet humanitárius céljainak tagadását. Sok „DP-t” visszautasítottak, mert túl öreg, illetve túl gyenge volt; mások egészségügyi problémák miatt voltak befogadhatatlanok, vagy sok volt a hozzátartozójuk, vagy egyszerre mindkettő. Az izomerő hangsúlyozása a kritikusok szerint egy másik rossz „eredményt” is hozott: arra készítette a „DP-ke”t, hogy hazudjanak.

A Kanadai Munkaiügyi Minisztériumhoz címzett egyik memorandum szerint sok „DP” leány, akiket mint háztartásbeli alkalmazottakat interjúvoltak meg „elmulasztják elárulni a tényt, hogy magasabb iskolai végzettségűek”. A hivatalnokokat arra utasították, hogy ilyen gyanú esetén „utasítsák vissza a jelentkezőt”.

„Magyarországról és Csehszlovákiából, egy tanultabb háború előtti társadalomból sokan érkeztek egyetemi végzettséggel és professzionális elismertséggel.”⁵³ A szakmai képzettségnek azonban nem volt sok haszna Ausztráliában, mert például megtagadták a menekültek között érkezett orvosok regisztrálását, és más munkakörbe helyezték őket. Miután pedig leszolgálták a kötelező kétéves szerződésüket, mint munkások, meg kellett ismételniük bizonyos egyetemi kurzusokat, s csak ezt követően helyezkedhettek el az orvosi pályán.

A munkaerő szempontjából mérlegelte a vízumok kiadását az argentin kormány is. A párizsi Magyar Katolikus Misszióban a kivándorlási ügyekkel foglalkozó Gácsér Imre bencés szerzetes 1948 végén úgy nyilatkozott, hogy a hivatalos felfogás szerint

⁵⁰ Behozatali terv alapján 56 609 fő, mások egyéni munkavállalók szponzorálásával. Lásd Corbett, David C.: *Canada & Immigration Policy*. Toronto, University of Toronto Press, 1957.

⁵¹ Sherington, Geoffrey: *Australias & Immigrants, 1788-1978*. Sydney — London, 1979.

⁵² Lásd részletesebben Kunz, F. Egon: *Blood and Gold*. Camberra, 1969.

⁵³ Kunz, F. Egon: *The genesis of the post-war immigration and the evolution of the Labour Displaced Persons Scheme*. Ethnic Studies (Melbourne) Vol. 1. No. 1. 1977. 30-41.

az addigi gyakorlat nem szolgálta a befogadó állam, Argentína érdekeit, mivel a kiérkezettek nagyrészt Buenos Airesben maradtak, és többségükben nem azt a munkát vállalták, amelynek címén a vízumot igényelték. Ennek következtében az argentin kormány felülvizsgálta addig követett politikáját a bevándorlókkal kapcsolatban.

A második világháborút megelőző időkben Venezuelában nem volt jelentősebb magyar kolónia. Közvetlenül a háború befejezése után ide elsősorban magyar zsidók telepedtek le. Voltak hónapok, amikor a háborút átvészelt magyar zsidók körében annyira népszerűvé vált a venezuelai letelepedés gondolata, hogy a sajtó mintegy feladatának tekintette a túlzott remények eloszlátását. Az IRO segítségével végül is 1999 magyar bevándorló települt le Venezuelában.

A haláltáborokból visszatért magyar zsidók első számú új letelepedési helye Izrael volt. Borbándi Gyula szerint a nyugaton maradt és a magyarországi zsidók közül a negyvenes évek második felében mintegy 115 000-en „alijáztak”, vagyis éltek azzal a jogukkal, hogy Izrael államban végleges lakhelyet válasszanak.⁵⁴ Aki zsidónak számított — vagyis akinek anyja zsidó volt —, engedély nélkül „térhetett haza”, elegendő volt ebbéli szándékát közölni. Minden egyebet elintézett a Jewish Agency nevű szervezet. Aki az izraeli törvények alapján nem számított zsidónak, vagyis anyja nem volt zsidó, de annak tudta és érezte magát, az is bejuthatott engedéllyel az újonnan alakult önálló zsidó államba.

Viszonylag későn nyitotta meg kapuját az európai menekültek előtt az Egyesült Államok, bár már az 1946 őszén alakult „DP Polgári Bizottság” (Earl G. Harrison vezetésével) szorgalmazta a letelepedések engedélyezését.⁵⁵ Hosszas vita után kompromisszumos megoldás született, s ez az 1948. július 1-én életbe léptetett első Displaced Persons Act-ban (a hontalan személyek befogadásáról szóló törvény) jutott kifejezésre. Ez speciális rendelkezésekkel tette lehetővé a következő két évben 200 000 kvótavízum kiadását olyan alkalmas hontalan személyek bevándorlására, akik Németország, Olaszország és Ausztria amerikai, brit vagy francia zónájában tartózkodtak.⁵⁶ A bevándorlást korlátozni szándékozók győzelme fejeződött ki a törvénynek abban a legtöbbet vitatott rendelkezésében, amely a „DP-k” beengedését is a kvótához kötötte. Olyan megoldást dolgoztak ki, amely a rendes évi kvóták 50%-át annyi évre „elzálajosította”, amíg a „DP-k” a letelepedésre adott engedélyeket

⁵⁴ Borbándi I. 129.

⁵⁵ Smith, H. A.: *Displaced Persons Problem. Report on Displaced Persons Problem submitted to Senate Foreign Relations* 80. Congress 2nd. Session. Washington D. C. Government Printing Office. 1948. 1–10.

⁵⁶ A letelepítés programjának irányítására megalakították a Displaced Persons Commission-t, amely félévenkénti jelentésében tájékoztatta az elnököt és a kongresszust a DP bevándorlás menetéről, az érkezők jellegzetességeiről, elhelyezésük módjairól és a problémákról. A jelentések nyomtatásban is megjelentek. Lásd *The Displaced Persons Commission. Third Semiannual Report to the President and to the Congress*. Washington D. C. 1950.

„visszafizetik”.⁵⁷ A törvény azt is megkövetelte, hogy minden egyes beengedett család számára biztosítva legyen munkaalkalom és lakás. A Displaced Persons Act a kvótakeretek előzetes megterhelésével, alkalmasnak ítélt hontalan és menekült személyek bevándorlására a következő két évben 202 000 kvótavízum kiadását tette lehetővé.⁵⁸ A Displaced Persons Act-ot kompromisszumos mivolta miatt Truman elnök is élesen bírálta: „A diszkrimináció és a toleranciahiány olyan mintája, ami teljesen összeegyeztethetetlen az amerikai igazságérzetével”. Negatív vonásai ellenére — nyilatkozta — „a törvényt annak érdekében írom alá, hogy lehetővé tegyem 200 000 hontalan újratelepülését”.⁵⁹

Nagy nehézségeket okozott konkrét esetekben a törvény alkalmazása. Az Egyesült Államokba szeretett volna letelepedni például a magyar menekültek többsége is. Erre viszont az 1950-ig hatályos amerikai bevándorlási törvény értelmében csak az IRO-ba történt felvétel után nyílt lehetőség. A magyarokat a németek szövetségeseinek tekintették, „volt ellenség”-ként bántak velük. Nem részesültek UNRRA segélyben és nem vették fel őket az IRO-ba. „Messzire vezetne — olvasható Hennyei Gusztáv visszaemlékezésében —, ha e helyütt le akarnánk írni, hogy mennyi akadály nehezítette, illetve gátolta a magyarok Amerikába vándorlását.”⁶⁰ A politikai kontroll az Egyesült Államokban volt a legszigorúbb. A bevándorlásból ki voltak zárva olyan személyek, akik embertelenségeket követtek el, vagy azokat pártolták és elnézték, akik a nyilas kormányok idejében szerepet vállaltak, szélsőjobboldali felfogásukat tüntetően kifejezésre juttatták. Az ilyenek többsége nem is igen jelentkezett amerikai vízumért, inkább Kanadába, Ausztráliába, és a dél-amerikai államokba települtek, ahol politikai szempontból liberálisabbak voltak velük szemben, különösen a latin-amerikai országokra érvényes ez. Akik mégis megpróbálták és bejutottak az Egyesült Államokba, rendszerint fennakadtak valamely szűrőn, leggyakrabban az Ellis Island szigetén működő bevándorlási szerveknél. Volt, akit onnan szállítottak vissza Európába.

Problémát okozott a magyar katonák USA-ba vándorlásának engedélyezése, mivel a DP törvény 13. szakasza szerint nem nyerhetett bebocsátást, „aki a II. világháború alatt fegyvert fogott az Egyesült Államok ellen”. Magyarország hadiállapotban állt ugyan az Egyesült Államokkal, de magyar katonák nem harcoltak amerikai alakulatok ellen. Jogi mérlegelés kérdése lett tehát, hogy mi értendő fegyverfogáson, és a magyar honvédség tagjai valóban kizárandók-e a bevándorlásból.

⁵⁷ E szükség törvény preferenciákat nyújtott bizonyos foglalkozásúaknak. Első helyre kerültek a mezőgazdasági munkát vállalók, második helyre a professzionisták, a harmadikra akiknek amerikai állampolgár rokonai voltak.

⁵⁸ Lásd részletesebben Bennett, M. T.: *American Immigration Policies*. Washington, 1960. (a továbbiakban: Bennett) 70-93.

⁵⁹ 1948. június 25-én azzal a minősítéssel írta alá, hogy az „legrosszabb jellegzetességeit kombinálja a Szenátus és a Ház törvényeinek.”

⁶⁰ Hennyei Gusztáv: *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között*. Budapest, 1992. Fordította Félix Pál, a jegyzeteket írta Vargyai Gyula, szerkesztette Antal László. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Hennyei) 158. Hennyei visszaemlékezéseiben említi, hogy Dr. Habsburg Ottó főherceg a háborút követő első években gyakran ellátogatott a magyar menekülttáborokba. „Első jelentős segítséget a főherceg az IRO-ba való felvételünkhöz adta.” Uo. 180. Többször előfordult, hogy az IRO a magyarok regisztrálását megtagadta. Borbándi I. 111.

Többször tárgyaltak erről az illetékes amerikai szervek és a magyar menekültek képviselői, s a problémák megoldását segítette, hogy az amerikai felfogás jelentősen módosult a hidegháború kezdetén.⁶¹

„1948-ban az ausztriai és németországi magyar már ott állhatott rosszemlékű screanerje előtt, aki azt kérdezte: 'harcolt-e szövetségesünk, a dicsőséges szovjet hadsereg ellen'? S ekkor elhangzott a válasz: persze, hogy harcoltam. De mi ebben a bűn? Hiszen a berlini hídon át az amerikaiak viszik az élelmet a legyőzött ex-enemynek, magyar fiúk rakják a vagonokba az amerikai lőszert a holnap reggel bekövetkezhető szovjet támadás ellen, akkor vajon 'volt ellenségek' vagyunk-e még?'⁶²

1950 elején a németországi Magyar Iroda vezetője az amerikai menekültügyi megbízottaktól azt a felvilágosítást kapta, hogy megkezdődött a magyar katonaismeretek kivándorlása.⁶³

Az IRO statisztikák szerint 1947-től 1953-ig a DP törvény alapján az Egyesült Államokba 17 000 magyar vándorolhatott ki. Valóságos számuk azonban valamivel nagyobb volt, mert az iménti adat nem foglalja magában azokat, akik a szomszédos országok állampolgárai voltak, és azokat sem, akik nem az IRO segítségével kerültek Amerikába. Kimaradhattak olyan egyének is, akik más országok kvótáinak terhére más néven, más nacionalitét vallva jutottak amerikai vízumhoz. (Ilyen esetek ismeretese!)

Bár a „DP” magyarok is a legfontosabb célországnak az Egyesült Államokat tekintették, és legnépesebb csoportjuk ott is telepedett le, ez azonban csak 27%-át jelentette az összes menekültnek. Ausztráliába — ahol az 1947. évi népszámlálás mindössze 1227 főben adta meg a Magyarországon születettek számát — 13 320-an vándoroltak, az összes „DP” 21,5%-a. Jóval kevesebben hajóztak a latin-amerikai országokba, Brazíliába, Argentínába és Venezuelába, mindössze 13,2%-uk. Európában számottevően csak Franciaországban (3,065%) és Angliában (3,013%) telepedtek le. Mivel az európai országokba újratelepülők szorultak a legkevésbé az IRO segítségére, valószínűleg itt a leghiányosabbak a regisztrálások. Svédország bevándorlási statisztikája például nagyobb létszámban jelzi a Magyarországról bevándoroltakat, mint az IRO kimutatásai. (Tény, hogy Svédországba Magyarországról legális bevándorlás is volt mezőgazdasági munkára.) Az Izraelbe települők számát illetően is jelentős az eltérés az IRO és az izraeli bevándorlási statisztikák között: az előbbi 7191 az utóbbi 15 104 bevándorló magyar zsidót jelez.

A hiányosságok ellenére kibonthatók az adatokból azok a lényeges változások, amelyek a magyar diaszpórában a „DP” magyarok kényszervándorlásaihoz kapcsolódnak. Ennek két aspektusát már itt említeni lehet: 1/ A magyarok nemzetközi migrációjában a II. világháború után döntő változás kezdődik, lényege, hogy művelt, magasan kvalifikált személyek tömegesen vesznek részt benne. 2/ A magyar diaszpóra

⁶¹ Böszörményi 158-159.

⁶² Lásd Hennyey 162—182., Tevékenységem az emigrációban című fejezetét.

⁶³ L. Canada, Department of Citizenship and Immigration, *Canadian Immigration, an Outline of Developments in the Post-War Period*, Reference Paper No.1. (November 1957. Ottawa 1958.)

földrajzi kiterjedését öt világrészre a „DP-k” alapozták meg, nevükhöz fűződnek az első népesebb magyar közösségek Ausztráliában, Venezuelában.

A legnagyobb magyar menekülési hullám 1956 őszén

1956. október 23-án Budapesten forradalom tört ki a magyarországi kommunista kormány ellen.⁶⁴ Amikor röviddel ezután a forradalmat az orosz tankok könyörtelenül leverték, a nemzetközi migráció történetének kivételes jelensége bontakozott ki, „a spanyol polgárháború óta a civil lakosság legnagyobb spontán elvándorlási mozgalma”.⁶⁵ Hasonló tömegű kiáramlás hasonlóan rövid idő alatt a modern korban európai országból aligha fordult elő. Néhány hónap alatt közel 200 000 ember lépte át Magyarország határát, túlnyomó többségük Ausztria, kisebb csoportok pedig Jugoszlávia irányában. Ismerjünk meg néhány adatot a menekülési kronológiájából.⁶⁶

1956 januárjától október 27-ig mindössze 1121 magyarországi menekültet regisztráltak Ausztriában. Számuk közvetlenül október 23-a után kezdett növekedni, október 28-tól 31-ig 780-an, november 1-től 3-ig naponta 400–600-an hagyták el az országot. A menekülési hullám hirtelen magasra csapott az orosz invázió után, november 4-én már körülbelül 7000-en lépték át az ország határát. November 5-e és 9-e között naponta 1000–1100-an távoztak, majd november 21-re számuk elérte a napi 4600 főt. Ezt követően kissé csökkent a hullám, de még a hónap utolsó hetében is kétezren távoztak naponta. December első felében még mindig 1500, a hónap közepén mintegy 1000, a hónap végén pedig 500–600 menekültet fogadtak naponta Ausztriában. December közepétől már meglehetősen kockázatos volt a magyar határ átlépése, minthogy azt felfegyverzett orosz katonák őrizték. Januárban megkezdődött ugyan a menekültek számának jelentős csökkenése, de még ekkor is naponta 500–600-an lépték át a határt. 1956 október végétől 1957. január 31-ig összesen 176 422 magyar állampolgár kért menedékjogot Ausztriában az ENSZ menekültügyi bizottságának kimutatása szerint. Számuk február elején napi 300, 6-ától a hónap közepéig körülbelül napi 100, a hónap végéig pedig napi 50–60 fővel növekedett. A tömeges kiáramlás márciustól csitult el teljesen.

Jugoszlávia irányába a menekülések lényegében csak december végén indultak és január első felében öltöttek tömeges méretet. Az ország déli határán legtöbbször — közel 800-an — január 11-én keltek át. Az ENSZ menekültügyi bizottsága Jugoszláviába 19 857 magyar érkezését jelentette.

⁶⁴ Az 1956-os forradalomról az első bibliográfiát — tudomásom szerint — Halász de Béky állította össze *Bibliography of the Hungarian Revolution, 1956* címen. Toronto, University of Toronto Press, 1963.

⁶⁵ Marrus, M. R.: *The largest spontaneous movement of a civilian population since the Spanish Civil War*. 359.

⁶⁶ KSH jelentés: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai 1956. október 23-tól 1957. április 30-ig. In: Régió, 1991/4.

A különböző statisztikákban eltérő a magyar menekültek száma. Az ICEM 1957 végéig összesen 196 279 magyar menekültet jelez. A magyarországi hivatalos statisztika szerint külföldre 151 731 személy távozott illegálisan az országból. A kimutatások eltéréseit magyarázhatják a számbavételek különböző időpontjai és a magyar menekültek nagyfokú földrajzi mobilitása.⁶⁷ Nehezen lehetett ugyanis megállapítani, hogy egy adott időben hol, hányan tartózkodtak.

Az „56-osok” demográfiai és társadalmi jellemzői

Az elvándorlókat, menekülteket mindig is a fiatal korosztály jellemezte, és ez fokozottan érvényes az „56-osok”-ra. Közel 55%-uk volt 25 éven aluli, 31%-uk 25–39 éves, nem egészen 12%-uk 40–59 éves, és kevesebb mint 1%-uk 60 éves vagy idősebb. Korévenként számszerint legtöbbször 20 és 19 évesek voltak.

A nemek megoszlásában férfi többlet mutatkozik: az eltávozottak 66,3%-a férfi, 33,7%-a nő. Ez az arány azonban jelentősen módosul, ha korcsoportonként vizsgáljuk. Férfiak legtöbbször a 15–19 évesek körében voltak (68,4%), de a 20–29 évesek között is 66,8%-kal szerepeltek. A nőknél leginkább szembetűnő a 15 éven aluliak kiugróan magas aránya. A kimenekült nők közel 1/5-e e korcsoportból került ki.

A városok és a községek disszidálási arányában is jelentősek az eltérések: az eltávozott személyek 72%-a városi (ezen belül budapesti 53%), 28%-a községi lakos volt. A következő városokból volt a leggyakoribb az elvándorlás: Sopron (12%), Mosonmagyaróvár (5,97%), Pápa (5,61%), Győr (5,09%), Kőszeg (4,49%), Budapest (4,17%), Oroszlány (3,56%), Szentendre (3,10%). A száz lakosra eső disszidálási arány a tiszántúli városokban 1% alatt maradt.

Földrajzi régiók szerint eltérő módon alakult a disszidáltak kormegoszlása is: a nyugati határszélhez közel eső területeken viszonylag magas a gyermekek, valamint az idősebbek aránya. A Nyugat-Dunántúlról menekültek 19%-a 15 éven aluli, 11%-a 40 éves és idősebb.

A férfiak disszidálási aránya magasabb minden korcsoportban. Budapestről átlagosan a fiatalabb, produktív korú (15–19 éves) férfiak közel 11%-a, és a 15–24 évesek közel 15%-a távozott. Családi állapot szerint az eltávozottak 59%-a volt nőtlen, illetve hajadon, 35%-a házas, 3,5%-a elvált, 1,5%-a özvegy, 1% esetében a családi állapot ismeretlen.

A publicisztika és az irodalom „az értelmiség magas arányát” hangsúlyozza az „56-os” menekültek körében is, a kiáramlás legnagyobb létszámú rétegének jelölve őket. A meglehetősen részletes statisztikai kimutatások lehetővé teszik, hogy a valóságot megközelítő képet alkothassunk foglalkozási struktúrájukról.

⁶⁷ Az eltéréseket ez esetben magyarázza az is, hogy a KSH jelentése az illegálisan külföldre távozott személyek adatait az 1956. október 23-tól 1957. április 30-ig terjedő időszakra tartalmazza, az ICEM (Intergovernmental Committee of European Migration — Európai Migráció Kormányközi Bizottsága) pedig 1957 végéig.

A kimutatások szerint a menekültek 2/3 része volt kereső és 1/3 részük eltartott. Az összes kereső 64%-a fizikai, 25%-a szellemi dolgozó, mezőgazdasági foglalkozású mindössze 7%. A szellemi dolgozók köréből mérnök volt 8,9%, egyéb műszaki 27,1%, orvos 2,8%, pedagógus 4,9%, egyetemi dolgozó, tudományos kutató 1%, egyéb értelmiségi 7,95%, egészségügyi alkalmazott 4,4 %, adminisztratív alkalmazott pedig 43,0%.

Feltűnően sok a diák, az egyetemista, a diplomás (pl. orvos, mérnök). Egyedül Sopronból körülbelül 450 egyetemista érkezett Ausztriába november 4-én: 220 erdész, a többiek bányász-, földmérőmérnök-, illetve geológushallgatók voltak. Velük együtt mintegy 50 professzor lépte át az osztrák határt családjával együtt, 25-en az Erdészeti Fakultásról.⁶⁸ A Művelődésügyi Minisztérium jelentése szerint a külföldre távozott egyetemi hallgatók 40%-a a műszaki egyetemekről, 22%-a az Agrár-tudományi Egyetemről és mintegy 14%-a tudományegyetemekről került ki.

Az értelmiségiek, diplomások szembenítően magas aránya azonban nem fedheti el, hogy az „56-osok” többsége fizikai dolgozó volt. Ez utóbbiak között legnagyobb számmal ipari szakmunkások voltak, ők tették ki az összes disszidált fizikai dolgozó 52,4%-át. Az ipari szakmunkások 17,2 %-a lakatos, 9,3%-a esztergályos, 7,6%-a bányász, 6,8%-a villanyszerelő, 6%-a műszerész, 5,3%-a szabó-varrónő, 4,6%-a gépjárműkezelő volt.

A transzformálható szakmákkal rendelkezők népes csoportjai jelzik — mind a szellemi, mind a fizikai dolgozók körében — a menekülési hullámban résztvevők gazdasági megfontolásait is. Nixon alelnök, amikor a magyar menekültek tanulmányozása után Európából hazatért, megalapozottan állíthatta, hogy „azok az országok, amelyek a magyar menekülteket befogadják, tapasztalni fogják, hogy nem terhet vettek magukra, hanem értékes nemzeti vagyonnal gyarapodtak”.⁶⁹

Ami a befogadó országoknak értéket, a kibocsátónak veszteséget jelentett. Mérlegeléséhez tudni kell, hogy e menekültáradatban Magyarországot elhagyta a szellemi dolgozók 3,3%-a, a fizikai dolgozók 4,0%-a — a mezőgazdasági dolgozóknak 0,4%-a —, az összes műszaki értelmiségi 7,4%-a (a mérnökök 10,6%-a, az orvosok 4,9%-a), az egyetemisták és főiskolások 11,2%-a.

Egészében körülbelül egy teljes naptári év születésszámával azonos az 1956 őszén hazánkban eltávozott „disszidensek” száma, és megfelelt 3–4 év természetes szaporulatának. A számbeli veszteség súlyát növelte, hogy fiatalságuk, iskolá-

⁶⁸ Lásd részletesebben Rorrel, Kálmán: *The Sopron Chronicle. Sopron 1956*. Vancouver, 1985. 51–70.

⁶⁹ *Report to President Eisenhower by Vice-President Nixon* (Nixon alelnök jelentése Eisenhower elnöknek) 1957. január. Dept. of State Bulletin, 36. 1957. 94-95. (a továbbiakban: Nixon Report) A foglalkozások kimutatásainak pontatlanságával — ez esetben főleg a bevándorlási statisztikákra vonatkoztatva — számolni kell az „56-osok” foglalkozás struktúrájának elemzésekor is — noha az ebből eredő torzítások ellentétes irányúak, mint a 45-ös DP magyarok foglalkozási statisztikáiban. A DP-k szakmai képzettségüket olykor elítölték, az „56-osok” inkább felülértékelték. Tehetséges és ambíciózus fiatal technikusok esetenként mérnöknek vallották magukat. Anekdoták is születtek erről. Közismert tréfás találós kérdéssé vált például magyar közösségekben: „No tud-e ki a hajómérnök?” A válasz: „Akiből úrközben, a hajón lett mérnök!”

zottságuk, szakképzettségük következtében az ország kiemelkedően produktív korú népességet veszített — a 20–29 éves korcsoportba tartozott a szellemi dolgozók többsége, mintegy 44%. E veszteségnek is szerepe volt abban, hogy a demográfiai problémák Magyarországon néhány éven belül manifesztrálódtak. Az 1950-es évek felelőtlen politikája, amely népesedési téren is rekordokat kívánt dönteni, éppen ezen a téren szenvedte el a leglátványosabb vereséget. A Ratkó-korszakban kényszerűségből előrehozott sok tízezer szülés, és az országot néhány hónap alatt elhagyó fiatal tömegek hiánya következtében a népesedés üteme rövidesen a mélypontra zuhant.⁷⁰

1957. január 30-án adta hírül a Népszabadság, hogy az osztrák kormány hathetes várakozás után beutazási engedélyt adott a magyar hazatelepítési bizottságnak, amely 3 napig tárgyalt Bécsben, s ezt követően lehetővé vált, hogy a magyar Külügyminisztérium kifejezetten a menekültügyi kérdések rendezése céljából Ausztriában különmegbízottat foglalkoztasson. A hónap végén vegyesbizottság alakult az ENSZ, a Nemzetközi Vöröskereszt, az osztrák és a magyar kormány megbízottjainak részvételével. Ez a bizottság sorra felkereste a táborokat, ismertette a hazai rendeleteket, s aki a hazajövetel mellett döntött, úti okmányokat és ingyenes vonatjegyet kapott. A magyar kormány mindent elkövetett, hogy a menekülteket hazatérésre biztassa. Nemzetközi fórumokon különösen a család nélkül távozott kiskorú gyermekek hazahozatalát szorgalmazta. A propagandairodalom a disszidálás sötét árnyoldalait, a csalódásokat ecsetelte, és a hazatérésre vonatkozó kérelmeket ismertette.⁷¹

A tömeges kiáramlás okai és jellege

Noha az előző korszakok elvándorlásainak több jellemzőjét tartalmazza, sajátosságainál fogva az 1956-os forradalom leveréséhez kapcsolódó tömegek kiáramlása önálló és független fejezetet képvisel a magyarországi kivándorlás történetében. Értelmezéséhez vissza kell tekinteni az 1950-es évek magyarországi társadalmára, amelyet 1956-ig minden területen szigorú utasításrendszerek uraltak. Részletekbe menően szabályozva voltak az állampolgárok alárendeltségi viszonyai a jogok és kötelezettségek aránytalanságaival.⁷² A társadalmi struktúra spontán változásainak korlátozását az ország vezetői csak úgy vélték eredményesnek, ha

⁷⁰ Lásd részletesebben Szabó Ferenc: *Egy millióval kevesebben. Embervesztések, tendenciák és népesedési politika Magyarországon (1941-1960)*. Budapest, 1990. 220.

⁷¹ A hatodik világifüvéségi találkozóra például a magyar küldöttek angolnyelvű brosúrárt kaptak, hogy azt terjesszék: „Help Hungarian Youth to Return Home”. A hazahívogató irodalomból említhető még Rényi Péter: *Szabad földre üzenik. Disszidáltakról, hazatértekről*. Budapest, 1957.; Szilágyi Edit (1957), Szamos Rudolf (1958). Az 1960-as években megjelent munkák az emigráltak lejárására irányultak, például Szabó Miklós: *Zsoldosok, hazadrulók*. Budapest, 1961.; Eröss János: *Magyar munkásvezérek — Nyugaton*. Budapest, 1961.

⁷² Lásd Balla Bálint: *Az 1956-os kivándorlásunk elözményei a magyar kivándorlás történetében*. In: *Együtt Európában*. Szerkesztette Szépfalusi József. München, 11-26.

egyidejűleg korlátozzák a területi mozgást is. Merev szabályozás alá helyezték mind a külső, mind a belső területi mobilitást. Lényegében nem volt sem kivándorlás, sem bevándorlás, sőt eltekintve a keveseknek nyújtott kivételektől, tiltott volt az átmeneti, nem kivándorlás szándékú és jellegű külföldre utazás is.

1956 őszén a forradalom kitörésével e merev társadalomszervező elvek egyik napról a másikra összeomlottak. Az általános zűrzavar és káosz következtében az ország korábban szigorúan lezárt határai őrizetlenek lettek. Így, amikor az orosz csapatok ismét bevonultak Budapestre, és a forradalom leverése, a korábbi rendszer restaurációja már nem volt kétséges, az ez elleni tiltakozás jutott kifejezésre a menekülésekben, a hirtelen fellobbanó tömeges kivándorlás sajátos változatában. A lehetőséget a tömeges kitóduláshoz a magyar politikai válság teremtette meg.

Habár e kényszervándorlás óriási hullámát létrehozó okok sokféleségét jelzik már azok az interjúk is, amelyeket a menekülttáborokban készítettek, természetesen a politikai okokat állították előtérbe. Idézzünk az egyik kérdező jelentéséből, amelyben az interjúk tapasztalatait foglalja össze:⁷³ „Voltak egyesek, akik sokkal előbb, mint ahogy ezek az események bekövetkeztek, el akarták hagyni az országot, és csak arra vártak, hogy alkalmuk legyen ezt megtenni. Ezek az emberek éltek a forradalom adta lehetőséggel, hogy mihamarább elhagyják az országot, noha nem vettek részt sem tüntetéseken, sem a harcban, ami ezt követte.

Mindazonáltal az interjúalanyok nagy többsége hazájuk intenzív szeretetét mutatta. A lakosság egy része kész volt Magyarországot elhagyni már 1953 előtt, de bizonyos események akkoriban erősítették azt a reményt, hogy jobb napok következnek. Ez a várakozás nem teljesedett be, és az elégedetlenség általános volt, de amíg az 1956-os októberi forradalmat sikeresnek látták, nem gondoltak általános exodusra. Valamennyi meghallgatott tanú meglehetősen boldogan maradt volna Magyarországon a felkeléssel megvalósítani remélt új rendszerben. Amikor azonban kiderült, hogy a forradalom elbukott, sokan jutottak arra az elhatározásra, hogy szükséges, illetve nagyon ajánlatos az ország elhagyása. Egyesek azért, mert aktívan részt vettek a forradalmárok oldalán, mint a Munkás Tanácsok választott tagjai, vagy az általános sztrájk megszervezésében, vagy a harcokban az ÁVO és az oroszok ellen. Félték tőle, hogy az ÁVO összeszedi őket, és hosszú bebörtönzésnek, deportálásnak, illetve koncentrációtáborba zárásnak vagy kivégzésnek néznek elébe. Valóban, miként az egyik meginterjúvott esetében is, a titkosrendőrség már kezdte felkutatni a bűnösöket. Ennek tudata sokakat ösztönzött arra, hogy azonnal meneküljenek.

Mások a forradalom kitörésekor börtönben voltak, és a forradalmárok szabadították ki őket. Ezek úgy érezték, hogy amint a titkosrendőrség és a párt újraszerveződik, a legkisebb rossz, amit elvárhatnak az, hogy megnövelt büntetéssel ismét bebörtönzik őket. Voltak olyanok, akik múltbéli politikai vétségeikre kiszabott börtönbüntetésük letöltése után azt tapasztalták, hogy előző hivatásukat, illetve foglal-

⁷³ Az American Hungarian Foundation, USA, New Brunswick, N. J. archívumában jelentős mennyiségű dokumentum található az 1956-os forradalomról, többek között az interjúkat készítőik jelentései: „ENSZ Gyűjtremény 1956-ról.” (a továbbiakban: ENSZ interjúk)

kozásukat nem folytathatják. Állandó gyanú árnyékában nehezen találtak megfelelő alkalmazást. Számukra az országban maradás nem nyújtott jövőt, sem biztonságot.

De az interjúalanyok szerint az ország elhagyásának döntő oka, ami minden más megfontolásnál inkább szerepet játszott, a magyarországi életvitellel kapcsolatos zúgolódás és elégedetlenség volt. Úgy érezték, nem tudnak tovább élni olyan körülmények között, ahol a kommunista uralom erővel nyomja el a népet, ahol nincs szólásszabadság, a párt és az ÁVO tetteitől állandósult a félelem, ahol nincs szavuk az ország kormányzásában, ahol a gazdasági helyzet olyan, hogy alig tudnak megélni. Úgy érezték, hogy a kommunisták újbóli hatalomátvétele révén csak megtorló intézkedések várhatók, jogaik további korlátozása és még szigorúbb életfeltételek. E jövővel szemben úgy döntöttek, hogy inkább elmennek, odahagyván minden holmijukat, és új életet kezdenek egy új országban. A szökési vágy erősödését bizonyítják a tanúvallomások — mint például azé a férjé, aki nyolcadik hónapban lévő terhes feleségével érkezett, vagy a másiké, aki kosárban hozta egy hónapos csecsemőjét. Valamennyi tanú erős ellenséges érzéséről vallott az 1956. október 23-át megelőző időben fennálló rendszer bizonyos jellegzetességeivel szemben. Egy meginterjúvolt személy különbséget tett a »kommunizmus« és a »Magyarországon létező kommunizmus« között”.⁷⁴

Az exodus szakszerű elemzését nyugati szociálpszichológusok kezdték el a kérdezettek tudattartalmai alapján. A motivációikat vizsgálva E. Pintér (Svájc)⁷⁵ arra a következtetésre jutott, hogy 5%-nál kevesebb volt a menekültek körében, akik a fegyveres felkelésben való részvételük miatti megtorlástól tartva távoztak. Az 1956 előtti magyarországi politikai helyzet — mint például a szociális és gazdasági hátrányok, rettegés az elnyomástól, illetve bebörtönzéstől — motiválta körülbelül 50–60 %-uk döntését. A politikai motivációk gyakran összefonódtak „más okok”-kal is, mint például pszichológiai tényezőkkel, egyéni jellemvonások és élettörténetek s nem utolsósorban családi körülmények alakulásával.⁷⁶ Jelen voltak a kivándorlókat általában jellemző szelektív faktorok is: a pszichotikusak, az egyéni karakterben rejlő problémák vagy a személyes életutak befolyása. Esetenként a magánélet problémái elől menekültek: munkájukkal kapcsolatos konfliktusoktól, illetve elrontott házasságukból igyekeztek szabadulni.

A társadalom gyökeres átszervezésére irányuló erőknek ekkor már csak a társadalom kereteiből való kiválás lehetősége maradt. Ők elmenetelükben politikai feladatot láttak, és e tevékenységük folytatására gondoltak, hiszen erre Magyarországon már nem nyílt lehetőség. Voltak, akik tehetségük kibontakoztatására reméltek jobb esélyeket, fiatalok, akik otthon nem jutottak főiskolára, külföldön remélték megszerezni az előrehaladáshoz szükséges tudást. Másokat a különféle hátrányos megkülönböztetések űztek el hazájukból. És voltak, akik megelégték az emberek magánéletébe való sorozatos állami beavatkozásokat, akik megcsömörlöttek

⁷⁴ ENSZ interjúk.

⁷⁵ Pintér, E.: *Wohlstandsflüchtlinge. Eine Sozialpsychiatrischen Studie an Ungarischen Flüchtlinge in der Schweiz*. Basel, 1969. 43–62

⁷⁶ Weinstock, S. Alexander: *Acculturation and Occupation. A Study of the 1956 Hungarian Refugees in the U. S.* Hága, Martinique Nijhoff.

minden felső irányítástól, és egyéni autonómiájuk megőrzése végett választották az idegenben való életet, akik egyszerűen jobban, szabadabban, emberibb módon akartak élni, hátat fordítva minden közösségi érdekeknek, közügynek és politikának. Olyanok is voltak közöttük, akiket az addig kilátástalannak tűnő kalandozás lehetősége hajtott, hogy „külföldet, nyugatot lássanak”. Illúzió ösztönözte őket, hogy az emberi kapcsolataik problémáira majd az új környezet ad megoldást. Sokan potenciális elvándorlónak tekinthetők, olyanoknak, akik szabad vándorlási lehetőségek esetén vagy korábban, vagy később, de távoztak volna. Az ország határainak megnyílásával adódó hirtelen lehetőség, a soha vissza nem térőnek hitt alkalom láza a „most vagy soha” érzését keltette, a csoportos távozásokban a felelősség átháríthatósága pedig esetenként kiiktatta a távozás vagy maradás melletti érvek racionálisabb mérlegelését. Sajátos lélektani helyzet jött létre, amikor olyanok is, akiknek az ország elhagyása egyébként eszébe sem jutott volna a távozók közé sodródtak, főleg 14–19 éves fiatalok. A nagy többség tehát a soha vissza nem térő alkalomnak ítélte meg a helyzetet, amikor még nagyobb kockázat nélkül kijuthat a nyugati szabad és jóléti társadalomba, és ott új életet kezdhet. Növelték e jóléti társadalmak vonzását a korábban elmentek visszajelzései is, sok „56-os”-nak voltak rokonai főleg Észak-Amerikában. E kényszervándorlásban az egyéni esetek változatossága mellett vörös fonalként húzódik végig a politikai és a gazdasági motivációk egybefonódása, kölcsönhatásainak érvényesülése. Vizsgálatainak eredményeként ezt állapította meg az „56-os” magyar menekültekről említett munkájában Pintér, svájci elemző is.

Segítség az azílium első állomásain

A magyar menekültek áradata felkészületlenül érte az osztrák kormányt. Napok alatt kellett kialakítani elhelyezésük lehetőségeit és számbavételük módozatait. Ausztria területén még 114 000 DP hontalan tartózkodott, amikor 1956 őszén Magyarországról elindult a menekültek áradata. A lakáshiány ekkor még olyan súlyos volt az országban, hogy az osztrák polgárok közül is 30 000-en laktak táborokban és barakkokban. Így szállásként az „56-os” menekültek számára azok a használaton kívüli katonai laktanyák kínálóztak, amelyeket a visszavonuló szövetséges haderők hagytak hátra.⁷⁷

A magyar lázadók megsegítésére „semmit sem lehet tenni, mert fennforog egy háború veszélye a Szovjetunióval” — nyilatkozta az USA elnöke, Eisenhower. Az Egyesült Államoknak viszont „minden lehető módon” segítenie kell „a szovjetek bűnös tettei elől” menekülteket.⁷⁸ A harcok még folytak Budapest utcáin, amikor a Kongresszus egy 20 millió dolláros alap létesítését engedélyezte sürgős esetekre, hogy élelemmel, menedékkal és orvosi szolgáltatásokkal segíthessék az Ausztriába beáramló menekülteket, és azokat is, akik még Magyarországon tartózkodtak.

⁷⁷ United Nation: *The Exodus from Hungary*. Reprint from the United Nations Review, 3. January 1957.; United Nations High Commissioner for Refugees. 1963.

⁷⁸ Eisenhower, Dwight D.: *The White House Years. Waging Peace, 1956-1961*. 1965. 84.

Néhány órával azután, hogy november 4-én a magyar menekültek első csoportjai megjelentek Ausztriában, az ENSZ főtitkára sürgőnyileg kérte az egyes országok kormányait, hogy adjanak nekik annyi menedéket, amennyi csak lehetséges. Ugyanakkor az ICEM vállalta szállításuk, regisztrálásuk szervezését, és az együttműködést a vízumokat kiadó konzuli hivatalokkal. A világ közvéleményét megrázták a magyarországi események — az „56-os” szabadságharcosok mindenütt a lapok első oldalára kerültek —, ezért még olyan országok is kaput nyitottak előttük, akik külföldieket hosszabb idő óta nem fogadtak be. Így fordulhatott elő, hogy lakosságának számához viszonyítva az elzárkózásáról híres Svájc fogadott be közülük legtöbbet, több mint 10 000 embert. Példáját követve kvótákat ajánlott fel a bevándorlásra egymás után több nyugat-európai ország.

A menekültek befogadásáért, elhelyezésükért és mozgásukért Ausztrián belül általánosságban az osztrák szövetségi belügyminiszter volt felelős. A menekültügyi főbiztos is felhasználta befolyását, hogy meggyőzze a kormányokat a magyar menekültek befogadásának szükségességéről és hasznosságáról, valamint arról, hogy anyagi hozzájárulásokkal támogassák az osztrák kormányt.

A Nemzetközi Vöröskereszt Liga november 5-én szervezte meg az első segélynyújtó helyeket Burgenland határán, november 7-én pedig arra is felelősséget vállalt, hogy 30 napig fedezi 10 000 újonnan érkezett magyar szükségleteit. Az osztrák kormány ekkorra már megnyitott három nagy menekülttábor: Traiskirchenben, Judenauban és Grazban, majd sürgős felhívással fordult a Vöröskereszt Ligához, hogy előző vállalását kétszerezze meg, és 20 000 menekültől gondoskodjon 60 napon át.⁷⁹ A vöröskeresztprogramot november 15-én tovább szélesítették.

A menekültek vasúti szállítását Ausztrián belül egész idő alatt az osztrákok vállalták. Sok szállítást maguk a segélyeket küldő vöröskereszt szervezetek fizettek. Ausztriában csak a Vöröskereszt Liga közel 2 650 000 dollárt költött a segélyezési programra. Egyes önkéntes szervezetek a határok közelében lévő menhelyeken nyújtottak segítséget. Mások a nagyobb közösségi táborokban, magánházakban és szállószerű intézményeknél elhelyezett menekültcsoportok speciális szükségleteit, illetve tanulási igényeit igyekeztek kielégíteni. Egyházi testületek nagyszámú képviselői nyújtottak eligazítást kivándorlási lehetőségekről, és támogatták a célországba érkezven a barátok illetve rokonok nélküli menekülteket. Az ICEM szervezte és gyakran fizette is a menekültek továbbutazását Ausztriából.

Befogadó országok — végleges letelepedés

A magyar menekültek gyors és zökkenőmentes újratelepítése érdekében több országban szükség volt a befogadásukat gátló bevándorlási politika kemény korlá-

⁷⁹ *Hungarian Refugee Relief Report on the relief measures for Hungarian refugees undertaken by the League and member National Societies in Austria, Yugoslavia and countries of transit and settlement.* October 1956. – September 1957. Geneva, League of Red Cross Societies, 1957.

tainak oldására. Közvetlen feladatot jelentett ez az USA vezetésnek is. Az 1953. évi Refugee Relief Act (Menekült Segély Törvény) alapján „olyan gyorsan, ahogy lehet” 5000 magyar bevándorlását engedélyezték. November 26-án a Fehér Házban az elnök a magyar menekültek egy csoportjának fogadásakor kijelentette, hogy az USA 21 500 magyarnak fog menedéket felajánlani. A Kongresszustól fogja kérni olyan szükség törvények megalkotását, amelyek alapján magasan képzett menekültek állandó tartózkodásra kaphatnak engedélyt. Végül is a Refugee Relief Act alapján 6 500 személynek tudtak vízumot adni. Mivel a „non-quota immigrant visa”-k „gyakorlatilag elfogytak”, további 15 000 fő az Immigration and Nationality Act (1953. Section 212.) 5. cikkelyében foglalt „parole” (becsületszó) előírása alapján léphetett Amerika földjére. Először fordult elő, hogy „parole” alapján ilyen nagy számban (35 000 menekült) engedélyeztek bevándorlást.⁸⁰ A kvótát a menekült táborlakók követelésére az amerikaiak többször emelték, de mindvégig ügyeltek arra, hogy kvalifikált bevándorlókhoz jussanak.

Eisenhower elnök a teljes segélyezési és telepítési erőfeszítés áttekintése érdekében 1956. december 12-én a Hungarian Refugee Relief Elnöki Bizottságának elnökévé egy nagyon tehetséges bürokrata New York-i jogászt nevezett ki (Tracy S. Voorhees-t). Irányításával dolgozták ki a Biztos Kikötő, illetve Könyörület Hadművelet-nek nevezett programot a kormányhivatalok és a magyar menekültek segélyezésében résztvevő valamennyi önkéntes szervezet erőfeszítéseinek koordinálására.

November 20-án repült Ausztriából az Egyesült Államokba a 60 magyar menekültből álló első csoport. Másnap a McGuire Air Force Base-en (hadirepülőtéren) hivatalos delegáció fogadta őket az amerikai hadügyminiszter, Wilber M. Brucker vezetésével. „Be akarom avatni önöket, azt akarom — mondotta üdvözlő beszédében — hogy tudják, mit jelent a szabadság”.⁸¹ A magyar menekültek fogadó központja Camp Kilmer lett (New Jersey), amelyet röviddel korábban ürített ki a hadsereg.⁸²

A Munkaügyi Minisztérium Alkalmazásbiztonsági Hivatala Bécsben egy csoportot működtetett, hogy osztályozza a menekülteket foglalkozás és szakképzettség alapján. Üzletekből, katonákból, oktatókból, civil kormánytisztviselőkből, társadalmi munkások szervezeteiből és munkásszervezetek tagjaiból egyedülálló operatív csapat szerveződött. Irányításukkal az állami hivatalok és a körülbelül 22 önkéntes szervezet erőfeszítései aránylag súrlódásmentes együttműködésbe olvadtak, s így alapos egészségügyi és biztonsági vizsgálatokat végezhettek.⁸³ Nagy hatékonysággal szabályozták az eljárásokat Camp Kilmerben is. Javítottak a lakáshelyzeten, magyar származású személyeket alkalmaztak tolmácsként és a hivatalos eljárásokat felgyorsították. Ügyek, amelyeknek elintézése normális

⁸⁰ Bennett 70-77.

⁸¹ New York Times, 1956. November 30. „Be akartam avatni maguknak abba, — mondta Brucker, a téli, óránként negyven mérföldes porban — hogy miről is szól a szabadság.”

⁸² Markowitz, Arthur A.: *Humanitarianism Versus Restrictionism: The United States and the Hungarian Refugees*. International Migration Review, 7. [1973], (a továbbiakban: Markowitz) 48.

⁸³ Markowitz 49.

körülmények között olykor két évet is igénybe vett volna, körülbelül egy óra alatt megoldódtak.

A menekültügyi politikát kezdetben mindenütt általános helyeslés fogadta, így az USA-ban is. Nemsokára azonban kritizálni kezdték az elnök programját, ezért Eisenhower és tanácsadói magas szintű amerikai hivatalnokokból álló delegációt küldtek Ausztriába, hogy a helyzetről első kézből informálódjanak. Richard M. Nixon alelnököt választották ki — aki számos sikeres tengerentúli utat tett a múltban —, hogy vezesse ezt a speciális missziót, és számoljon be mind az elnöknek, mind a Kongresszusnak a probléma „teljes méretéről”. Tegyen arra vonatkozóan is javaslatot, hogy az USA részéről milyen további lépésekre van szükség a szenvedések enyhítésére. Nixon írásos beszámolójában hatásosan igyekezett eloszlatni azokat a félelmeket, hogy a menekültek között nagy számban vannak kommunista kémek, illetve nemkívánatos elemek.⁸⁴

Eisenhower üzenete a bevándorlásról és naturalizációról 1957. január 31-én került a Kongresszus elé. „A mi helyünk a világ vezetésében megkívánja — olvasható benne —, hogy revidáljuk és kijavítsuk az Immigration and Naturalization Act-nak azon pontjait, amelyek nem működnek méltányosan, és amelyek divatjamúltak a mai világban.” Sürgette, hogy a Kongresszus olyan törvényt hozzon, amely felhatalmazza az elnököt a belátása szerinti eljárásra, „engedélyezze a főügyésznek, hogy ideiglenesen »parole«-t adhasson az USA-ba való belépésre olyan feltételek mellett, amelyeket ő előír, azoknak a menekülteknek, akiket a külügyminiszter válogat ki, akik a kommunista üldözés és rémuralom elől szöktek el vagy a jövőben el fognak szökni”.⁸⁵

A szimpátia nagy hulláma a magyar szabadságharcosok iránt kezdetben magával ragadta a korlátozás híveinek kemény vonalához tartozókat is. A következő hónapokban azonban újra felerősödött tradicionális húzódozásuk, hogy idegeneket nagy számban beeresszenek az USA-ba. Óvni kezdték a „nagy veszedelemtől”, amelyet a menekültek „szabad intézményeink” számára jelentenének. Louisiana képviselője, George S. Long pedig azon véleményének adott hangot, hogy ő nem tud olyan emberekért lelkesedni, akik krízis idején „hűtlenül elhagyták” hazájukat, és akik a „szabadságharcosok álarca alatt” „nagy számban” kivándoroltak Amerikába, az „Ígéret Földjére”. A képviselő rémülten figyelt fel arra is, hogy a beengedett menekültek száma „rohamosan” emelkedett, „míg végül már majdnem elmerülünk a bevándorlók hullámába, akik nem érdemlik meg bona fide a menekült nevet”. Szerinte az elnök kérésének az lenne a következménye, hogy a „nyitott kapu politikája érvényesülne, mely előnyben részesítené a bevándorlást a világ minden részéről az USA-ba” olyan személyek részére, akik „zöldebb legelőket” keresnek.⁸⁶

⁸⁴ Lásd Nixon Report: „A nagy többség — jelentette Nixon — fiatalember. Legtöbbjük azért hagyta el Magyarországot, mivel félt, hogy likvidálják, vagy deportálják. Viszonylag kevés közöttük azok száma, akik tisztán gazdasági okokból hagyták el Magyarországot.”

⁸⁵ Idézi Markowitz 49.

⁸⁶ Congressional Record, 85th Congress 1st Session, Part II. 2356. Idézi Markowitz 53. A beszivárgó felforgató tevékenység vádját rendszeresen visszaautasították mind a programmal kapcsolatban lévő hivatalos személyek, mind a független megfigyelők. Lásd például Scott

Az elismerések mellett kritikák is érték a menekültügyi szervezetek gyakorlati tevékenységét. Egy megfigyelő szerint a menekültek 38%-ának elhelyezése nem megfelelő vagy rossz: „az ügyvéd edényt mosogat, egy volt titkárnő gyárban varrógépen dolgozik, az építész a kohóban, az autószerelő mészárszéki segéd”.⁸⁷ Ugyanez a kritikus azt is megjegyezte azonban, hogy egy év után a menekülteknek csak 9%-a volt munkanélküli, és hogy több mint 50%-uk elhelyezkedése legalább megfelelőnek minősülhetett.

1957. május 1-ig összesen 32 075 magyar menekült érkezett az Egyesült Államokba. A Joyce Kilmer Reception Center-ből (J. K. Befogadó Központ) az utolsó menekült 1957. május 6-án távozott. Ekkorra lényegileg sikerült a magyar menekültek részére az állandó letelepedést biztosítani. Tudomásunk szerint hasonló tömeges letelepedés még sohasem történt ilyen rövid idő alatt Amerikában — legalábbis olyan személyeké nem, akik pénz nélkül érkeztek és a nyelvet sem tudták. 1957. május 1-ig a 32 000 menekültből csak ötöt kellett deportálni, mint olyanokat, akik az állambiztonságra veszélyt jelentettek. Eisenhower elnök a program befejeztével rámutatott arra, hogy addig az időig (1957. december 28-ig) az Egyesült Államok összesen 71 millió dollárt juttatott „a menekültek azonnali szükségleteinek kielégítésére: élelem, ruházat és menedék biztosítására, Magyarországon a szenvedés enyhítésére, a letelepítés megszervezésére, és a befogadó országok részére segélyek szállítására”.⁸⁸

Angliában a parlament gyorsan törvénybe iktatta, hogy néhány ezren a magyar menekültek közül állandó menedéket kapjanak, a kvótakeretet később 15 000-re növelték. A BCAR (British Council for Aid to Refugees) önkéntes szervezet — amely már 1950-től a menekültekkel foglalkozott — kapta feladatul a magyar menekültek fogadását. Az angolok a hugenották óta nem juttattak kifejezésre hasonló szimpátiát menekültek iránt. Segélyezésükre London főpolgármestere két és félmillió fontot gyűjtött össze (aminek egyharmadát az országon kívül kellett elkölteni), és bőkezű segítséget nyújtott a kormány is.⁸⁹

1958 július végéig 21 692 magyar érkezett az Egyesült Királyságba; 5188-an továbbmentek Kanadába és 634-en más országokba. Akik maradtak, legtöbben hamarosan elhelyezkedtek, a munkaügyi miniszter jelentése szerint főleg a fémiparban (mint szakmunkások vagy szakképzetlenek), a mezőgazdaságban, építőiparban, textiliparban, élelmiszeriparban, kórházakban (mint ápolók vagy betegszállítók), illetve mint szakképzetlen munkások különböző iparágakban.

McLeodnak, a Külügyminisztérium legfőbb biztonsági tisztjének megjegyzéseit a New York Times-ban. (1957. január 24.), 5:1; „Nixon Report”, 95; „Swing Report”, 3351; és a „Report by President’s Committee for Hungarian Refugee Relief”. In: Department of State Bulletin, 36 (June 17, 1957), 985.

⁸⁷ Bobula, Ida Miriam: *Escape to America: The Hungarians One Year Later*. Atlantic Monthly, 201, January 1958. 62.

⁸⁸ Eisenhower elnök tájékoztatását idézi Makowitz 57.

⁸⁹ *Report of the Lord Mayor of London*. National Hungarian and Central-European Relief Fund, November 1956. London, 1958.

200 diák részére biztosítottak ingyenes oktatást és eltartást egyetemeken, és további 50–60 diák folytathatta tanulmányait műszaki főiskolákon. Az YMCA angol nyelvtanfolyamokat szervezett minden szálláshelyen. Huszonnyolc orvosnak, nyolc fogorvosnak és hat patikusnak adtak anyagi segítséget, hogy diplomájukat az Egyesült Királyságban érvényesíthessék. Ebben a munkában a legfontosabb segítséget a tolmácsok nyújtották, akik többnyire régóta Angliában élő magyarok voltak. „Ami a foglalkoztatottságot illeti, a magyar menekültek az ebbe az országba érkező menekültek legerősebb csoportjai közé tartoztak.”⁹⁰

Szokatlan gyorsasággal reagált a krízis szituációra Kanada kormánya is, és megbízottját Bécsbe küldte a menekültek befogadásának előkészítésére. Bevándorlási hatóságai speciális szekciót állítottak fel a magyar menekültekkel való foglalkozásra. 1956 novemberétől 1957 májusáig Kanada 24 525 főt fogadott be, 1957 december végéig 31 851-et. A képviselőházban zajló viták hűen tükrözték a kanadai emberek érzéseit. Anton B. Weselak (Springfield) kifejtette: úgy érzik, „adósok vagyunk azért a bátorságért és küzdelemért, melyet az általunk oly nagyra tartott elvekért folytattak”. Az ellenzék nevében szólva Earl Rowe a nemzet politikusainak egyetértését sürgette: „azonnal rendkívüli rendeleteket kell hozni, függetlenül a fennálló bevándorlási törvénytől” a magyar menekültek gyors befogadása érdekében. Az állampolgársági és bevándorlásügyi miniszter felhívással fordult a polgárokhoz, hogy segítsék egyénileg is a menekülteket „itt gazdagabbá és boldogabbá tenni”.⁹¹ Ily módon mozgósították az országot, hogy hozzájáruljanak a magyarok harcához a szovjet elnyomás ellen. Ahogyan a magyar bevándorlók ezrei özönlöttek Kanada földjére, velük szemben aggódalmak és kétségek is hangot kaptak. „Magától értetődő kérdésként merült fel például sokak gondolatában: mennyi a valószínűsége annak, hogy kommunisták is bejönnek? Milyen politika felé hajlanak ezek egyáltalán?”⁹²

A menekültekkel szemben korábban meglehetősen passzivitást tanúsító svájci Bundesrat a forradalom letörése után azonnal kész volt 4000 magyar menekült bevándorlásához hozzájárulni, és ezt hamarosan 10 000-re emelte fel. További engedményekkel — családegyesítés és más okokból — 1957 nyaráig Svájc 13 803 magyar letelepedését tette lehetővé.

A magyar menekültek letelepítésének páratlan gyorsaságát tanúsítja, hogy 1956–57 telén tíz hét alatt 28 országban az öt kontinensen 100 000 személyt helyeztek el,

⁹⁰ PEP (Political and Economic Planning.) *Refugees in Britain and Anglo-Egyptians*. Vol. 24. 419. (February, 1958.) „A leggyéretebb csoportja a menekülőknek, akik ebbe az országba érkeztek. Nemcsak hogy többnyire fiatalok és aktív keresők voltak a menekülők, de nem is demoralizálódtak menekülttáborokban töltött hosszú időszakok által.” A Minister for Immigration and Citizenship beszédéből idézi 21.

⁹¹ Head, Violet: *The 1956 Hungarians: Their Integration into an Urban Community*. M. A. Dissertation. University of Chicago. (a továbbiakban: Head) 15.

⁹² Gellner, John: „So they are Reds?” *Canadian Commentator* (June 1957), idézi Head. A bevándorlási miniszter visszautasította ezeket a gyanúsítgatásokat. Canada, Hansard, *Parliamentary Debates*, III. (1957) 241. Idézi Head 32.

és 1957 szeptember végéig még további 60 000 főt 14 országban.⁹³ Az Ausztriában regisztrált 172 732 személy közel 90%-a, azaz 153 739-en 1957 december végéig megérkezett új tartózkodási helyére, 18 993-an maradtak még Ausztriában.

Hiányosak az adatok a visszatértek számáról, hazai becslések szerint körülbelül 50 000-en lehettek.⁹⁴ Az ICEM csak 8277 repatriáltat jelez az Ausztriában menedékjogot kértek közül, és 2773-at Jugoszláviából. Nem tudjuk pontosan, hogy később mennyien szivárogtak vissza más országokból is, úgy tűnik, hogy 50 000-nél jóval kevesebben.

A 172 732 magyar menekültből 1957. december 31-ig 35 026-an (körülbelül 20%) települtek le közvetlenül az Egyesült Államokban. Kanadába vándorolt 31 851 fő, így az Ausztriában regisztrált összes menekült 37%-a a két tengerentúli országban lett hazára. Kevesebben vándoroltak viszont a latin-amerikai országokba és Ausztráliába, mint a „DP” magyarok közül. Sokan maradtak Európában: az 1957 decemberi állapot szerint a többség, azaz 53%. A későbbiekben ez az arány módosulhatott továbbvándorlás és hazatérés révén. Az ICEM tudomásával 13 314 személy biztosan továbbvándorolt Európából, főleg a tengerentúlra.

Az Egyesült Államok azon munkálkodott, hogy a nyugat-európai kormányok minél több magyart fogadjanak be. Nem lehet kétséges — és ezt többen fel is vetették —, hogy a USA a maga nagy területeivel természeti és gazdasági lehetőségeivel jóval több magyart vehetett volna fel, mint amennyit befogadott. Ennek elmaradása nemcsak az érintettek körében keltett csalódást, de sok nyugat-európai államban is.⁹⁵ Ausztria és Svájc messze a lehetőségein felül adott otthont a magyaroknak. Az évtizedek óta érvényben lévő bevándorlási törvények megkötötték az amerikai kormány kezét. Eisenhower elnök, Nixon alelnök és az illetékes főtisztviselők mindent elkövettek — már csak az amerikai segítségnyújtás elmaradása miatt csalódott külföldi és hazai közvéleményre való tekintettel is —, hogy a törvényes lehetőségek teljes kihasználásával megemeljék a magyarok bevándorlási kvótáját és sietessék befogadásukat.

A „DP-k” és „56-osok” vándorlási hullámának áttekintésével lehetőségünk van közös és sajátos vonásaikról néhány következtetés levonására:

1945-től a tömeges kényszervándorlások hullámai válságos helyzetben, a meglévő politikai és társadalmi rendszer összeomlásának talaján jöttek létre. A II. világháború elvesztésével kiesett hatalmi pozícióból Magyarországon a két világháború közötti időszakban uralkodó elit. Többeket közülük menekülésbe taszították félelmek a megtorlásoktól és a felelősségre vonástól, valamint szemléleti és politikai kötöttségeik, amelyek lehetetlenné tették számukra a beilleszkedést a

⁹³ A menekültek körülbelül 46%-át szárazföldön, 29%-át légi úton és 25%-át tengeren szállították a befogadó országokba. Az ICEM 145 000 személy szállításában segédkezett. Eredetileg a menekültek fele szándékozott európai országokba települni, a másik fele a többi kontinensre. Az Európában maradtakból még körülbelül 16 000 főt helyeztek a tengerentúlra 1957. szeptember 30-ig.

⁹⁴ Szántó Miklós becslése a visszatértek számáról: *Magyarok a nagyvilágban*. Budapest, 1970. 163.

⁹⁵ Ball, John: *The American Government and the Hungarian Refugee. Contemporary Issues*. A. A. Magazine for Democracy, Vol. 8. 1958. 549–557.

megváltozott helyzet kereteibe. Elvándorlásuk a fogalom hagyományos értelmezésében politikai emigránsokká tette őket. Velük egy időben az elvándorlási hullámban jelen voltak más szemléletű, más társadalmi tapasztalatokkal rendelkező egyének is. Társadalmilag, szemléletileg és motivációjukat illetően tehát az elvándorlók tömegei a valóságban mindenkor sokkal kevésbé homogének, mint a politikai köztudat minősítésében. (Például Magyarországon az „1945-sök”-et az „urak és nyilasok futásával” azonosították.)

Már a háború végén és az azt követő néhány év elvándorlásaiban kezdtek összefonódni a politikai és gazdasági motivációk. Többnyire szétválaszthatatlanul jelen voltak ezek az „56-osok” tömeges kiáramlásában is. Az 1956-os magyar menekültek változatos típusai érzékeltetik először azt, hogy a nemzetközi vándorlások szabadságának felfüggesztése és a nyugati jóléti társadalmak vonzása következtében a 20. század második felétől mily nehéz a „menekült” mivolt értelmezése; hogy egy-egy vándorlási hullám tömegeit formáló számos motivációból melyek, mikor és milyen hangsúlyt kapnak, azokat a küldő és befogadó országokban egyaránt politikai érdekek befolyásolják. 1956 őszén a közel 200 000 elvándorlóban a nyugati világ csak az orosz elnyomás ellen küzdő szabadságharcosok menekülését akarta látni és láttatni. A magyar kormány pedig jobb esetben a kapitalista világ illúziókat keltő, csalárd, hazug propagandája által félrevezetett ifjak meggondolatlan kalandját, és ellenforradalmárok, bűnözők szökését. A hivatalos köztudat végül is a „disszidens” nevet aggatta rájuk.

Ellentétben a II. világháború végén nyugatra menekülőkkal, akiknek útnak indulását a magyarországi taszító tényezők jövőkép nélkül is formálták, az „56-osok” elvándorlásaiban nagy szerepet játszottak a nyugati életmód jobb kilátásai is, a nyugati életforma vonzása, melyet még csillogóbbá tett a külföldre utazás tilalma, a külvilágtól való izoláltság, a nyugati rádióállomások propagandája. A tömegek kiáramlásának 1956-ban ez az egyik legszembevetőbb jellegzetessége az előző magyarországi menekülthullámokkal szemben. A gazdasági és politikai migráció motivációi, összefonódásai és kölcsönhatásai ráirányítják a figyelmet a nemzetközi migráció egy további típusára, Charles Tilly elnevezésében a „karrier” migrációra.⁹⁶ Az, hogy az „56-osok” szakmai struktúrája szembeszökően szinkronban volt a nemzetközi migrációban akkor mutatkozó foglalkozási sémákkal, az, hogy közülük viszonylag sokan piacképes szakmával indultak útnak, jelzi a karrier-migránsok tömeges jelenlétét is az „56-osok” között. A „DP” magyarok magas fokú képzettsége viszont gyakorta nem volt piacképes (magas rangú tiszték, politikusok, ügyvédek voltak), eredeti pozícióik elvesztése valószínűbbé tette, hogy új környezetükben társadalmilag diszkvalifikálttá válnak, és szakképzetlen fizikai munkássá süllyednek. Az „56-osok” helyzeti előnyeit növelte sajátosan fiatal korstruktúrájuk is: a 20 éves és fiatalabb ifjak magas aránya körükben.

A befogadó társadalom részéről is eltérő magatartást tapasztaltak a különböző hullámok magyar menekültjei. Az ex-enemynek kijáró előítéletek, az esetenkénti

⁹⁶ Tilly, Charles: *Transplanted Network*. In: *Immigration Reconsidered*. Virginia Yan-McLaughlin eds., Oxford University Press, 1990. 79–95.

megalázások is nehezítették a '45-ös „DP-k” integrációját. Társadalmi tapasztalataik alapján a külső világtól igyekeztek távol tartani magukat, a kegyetlen, szürke valóságból a maguk teremtette álmvilágba menekültek. Késérően emlékeztek azokra a különbségekre, ahogyan új környezetük őket és az „56-osokat” fogadta.

„Annak a 200 000 magyarnak, aki 1956 októbere után utánunk jött, illő már megtudni, hogy minket — akik ugyanazon bolsevizmus elől menekültünk — itt nem egy lelkesedés lángjába gyújtott Nyugat várt, nem banánkoszorúk és nem First Aid for Hungary aranyesője, hanem a levert, szétbombázott Európa mérhetetlen nyomorúsága. Nekünk nem új ruhákat adtak, és minket nem öltöztettek fel, hanem a felosztó osztrák SS kitepte kezünkől a batyut. Árokba fordította az élelmiszerekkel megrakott teherautókat. Minket nem bőséges kivándorlási engedélyek vártak, hanem a nürnbergi kor különféle fekete bélyegzői: »Náci-fasiszta-háborús bűnös«, de legalábbis »ex-enemy«.⁹⁷

Az „56-osok” politikai menekült státuszát hősi nimbusz és speciális szimpátia övezte minden befogadó országban. Eltérően a „DP” magyarok tömegeitől, az új társadalmi környezetbe való beilleszkedés során kevésbé fenyegette őket a társadalmi lesüllyedés. Szabadságharcos mivoltjukra, az oroszok ellen vívott harcukra történő hivatkozás sok ajtót megnyitott előttük az érvényesülés útján. Az előző hullámokban letelepedett magyarok hamarosan tapasztalhatták az „56-osok” „mátságát” az aktívan politizáló kis csoportoknál is. A nagy többség az új környezetben gyorsan elhatárolta magát minden politikai tevékenységtől. A bevándorlást, a küllhoni letelepedést eleve véglegesnek tekintette, és a minél gyorsabb beilleszkedésre, sőt asszimilációra törekedett. Még azok is, akik kezdetben „tanulmányútnak” vélték küllföldi tartózkodásukat és mozgalmukban '56 eszméjét igyekeztek képviselni, erőik koncentráciását a szakképzettség megszerzésére, az egyetemi tanulmányok befejezésére irányították.⁹⁸

Valószínű feltételezés — bár az „56-osok” körében is előfordult egyes egyének sorsának tragikus alakulása —, hogy egészében a magyar „56-osok” tömeges kiáramlása egyike a legszerencsésebb vándorlási hullámnak a 20. században. A más menekült hullámban érkezőknek nem nyújtottak ilyen intenzitással és szimpátiával segítséget az újraterelődéshez 1956 előtt és azóta sem.

A nyugati magyar diaszpóra magvai, kulturális központjai jelenleg az 1945 után elvándoroltak. Változatos magatartásuk új környezetükben, és óhazájukhoz fűződő kapcsolataikban csak távozásaik sokféle okainak, módjának, az egyazon vándorlási hullámban résztvevők több irányú rétegzettségnek ismeretében értelmezhető. A történeti és társadalmi háttér, az elvándorlások körülményeinek változatosságai egyazon hullámon belül is megjelenítik az elvándorlók különböző csoportjait, a kényszervándorlók különböző típusait, a történeti körülmények változásaival azok módosulásait.

A hazai népességhez fűződő társadalmi kapcsolataik alapján E. Kuntz magyar származású ausztráliai szociológus elméletileg három menekült típust definiált: 1./ „A

⁹⁷ Böszörményi 156.

⁹⁸ Lásd részletesebben Papp László: *A MEFESZ és az amerikai magyar egyetemisták mozgalmak*. New Brunswick.; és Váralljay Gyula: *Tanulmányúton*. Budapest, 1992. című könyvét.

többséggel azonosulók”, ide sorolhatók azok, akik a nemzettel azonosulnak, de kormányával, illetve politikai rendszerével nem. 2./ „Az események által elidegenítettek”, többnyire vallási vagy faji csoportok tagjai, olyan személyek, akik előzőleg a nemzettel azonosulni akartak, de az események során fel kellett ismerniük, hogy a nemzet egésze, vagy a polgárok egy része eltaszította őket. Ezek ambivalensek a hátrahagyott társadalom iránt, ritkán óhajtanak oda visszatérni. 3./ „Az önelidegenítő személyek”, akik egyéni okok, illetve filozófiájuk következtében nem kívánnak a nemzettel azonosulni.⁹⁹

E típusok kimutathatók Magyarországon is 1945 óta mindegyik vándorlási hullámban, társadalmi és vallási, illetve etnikai csoportban, különféle, egymástól nagyon eltérő, sőt szembenálló politikai nézetek képviselésével. Ebből a szempontból mindegyik menekülthullám ellentétes magatartások szövevénye is. Bemutatása annak, hogy milyen jellegzetességekkel formálták azok az anyaország és a magyar diaszpóra közötti kapcsolatokat, és milyen lehetőségeket és korlátokat raktak és raknak azokra, további kutatások feladata.

PUSKÁS, JULIANNA

Ungarische Flüchtlinge, Emigranten - „DP”-s und die „56er”

Die Studie behandelt zwei Wellen der Zwangmigrationen nach dem Zweiten Weltkrieg: Die Flucht in den Westen zwischen Ende 1944 und dem Mai 1945 sowie die Massenauswanderung zwischen dem 23. Oktober 1956 und März 1957 im Zusammenhang mit der ungarischen Revolution im Jahre 1956. Die Ergebnisse einer noch laufenden Forschungsarbeit werden auf einer breiten Quellenbasis im Rahmen der theoretischen und methodischen Probleme der internationalen Migration erörtert. In der Einleitung werden jene Bewegungen ganzer Volksmassen von außerordentlichem Ausmaß skizziert, die an die Vorgeschichte, die Ereignisse sowie an die politisch-gesellschaftlichen Veränderungen nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges knüpften. Es werden auch die Konflikte dargestellt, die daraus entstanden, daß etwa eine Million Menschen aus ihrem provisorischen Asyl (aus österreichischen und deutschen Flüchtlingslagern) nicht in ihre Heimat zurückkehren, sondern sich in einem dritten Land niederlassen wollten.

Mangels glaubwürdiger Quellen kann man sich bezüglich des Ausmaßes der Flucht von Ungarn in den Westen nur auf ungefähre Schätzungen beschränken. Verfasser macht die Ergebnisse unterschiedlicher Schätzungen bekannt. Aufgrund des Ausweises der Einwanderungsbehörde der USA wird in der Studie ein Bild über die Verteilung der DP-s nach Alter und Geschlecht sowie nach Beruf. Dabei wird betont, daß die Strukturiertheit der DP-s in gesellschaftlich-kultureller und politischer Hinsicht weit mehr differenziert sind als bisher angenommen.

⁹⁹ Kunz, F. Egon: *Exile and Resettlement Refugee Theory*. JMR. Vol. 15. No. 1. 42-52.; továbbá Tábori, Pál: *The Anatomy of Exile*. London, 1972.

Die DP-s mußten 3-5 Jahre warten, bis sie die Möglichkeit erhielten, sich endgültig niederzulassen. In Kenntnis der Möglichkeiten der Einwanderung und der Tendenzen der Neusiedlungen wird festgestellt, daß die Empfangsstaaten bei der Handhabung des "Flüchtlingswesens" in erster Linie von wirtschaftlichen Interessen geleitet wurden.

Das Ausströmen von Massen nach der Niederwerfung der Revolution im Jahre 1956 betrachtet Verfasser als ein eigenständiges und unabhängiges Kapitel in der Geschichte der Auswanderungen aus Ungarn. Um die Eigentümlichkeiten verstehen zu können, müssen die starren gesellschaftsorganisierenden Prinzipien der 50er Jahre herangezogen werden, die parallel zur Revolution über Nacht zusammenbrachen. Für die Massenflucht gab es unterschiedliche Motive, aufgrund deren verschiedene Typen festgestellt werden können. Das auffälligste Charakteristikum war das junge Alter der Flüchtlinge. Die meisten waren unter 30, zum größten Teil 19–20 Jahre alt.

Die Revolution von 1956 löste weltweit große Sympathie aus, infolge dessen die Flüchtlinge überall von den Empfangsstaaten unterstützt wurden. Ihre Ansiedlung wurde mit einer Schnelligkeit organisiert, die einmalig war. Die produktiven und besser als der Durchschnitt ausgebildeten Jugendlichen waren für die Empfangsstaaten ein großer Gewinn, für Ungarn aber natürlich ein schmerzlicher Verlust.

PUSKÁS, JULIANNA

Hungarian refugees, emigrants — „DPs” and „56-ers”

The paper discusses the two waves of the post-World-War-II forced migrations, the flight to the West between the end of 1944 and April 1945, and the massive exodus from Hungary in the wake of the 1956 revolution between October 23, 1956 and March 1957.

The author presents the results of her current researches on a wide source base, within the framework of the theoretical and methodological problems of international migration. The introduction sketches the unprecedented population movements associated with the antecedents and the events of World War II, as well as the political and social changes following its conclusion. She mentions the conflicts that sprang from the fact that instead of returning home, about a million persons in temporary asylums (i.e. refugee camps in Austria and Germany) wanted to settle down in third countries.

Due to the lack of reliable sources, one must resort to estimates when trying to define the size of the westward flight from Hungary. That is why the author surveys the results of various estimations. On the basis of the records of the United States Immigration Office, she gives the statistics about the ages and sex, as well as the professional structures of the DP's, emphasizing that the DP's were socially,

culturally, and politically much more differentiated than it is known in the political consciousness.

The DPs had to wait 3 to 5 years before permitted to settle down for good. The possibilities of immigration and the direction of resettlement indicate that the receiving countries were motivated by economic considerations in their handling of the "refugee affair".

The author regards the mass exodus following the fall of the 1956 revolution as a separate chapter in the history of Hungarian emigration, and to understand its nature one has to go back to the rigid principles of social organization of the 1950s, which collapsed overnight when the revolution broke out. The mass exodus was shaped by a great number of motives, and, consequently, contains many types. One striking feature of the mass exodus was the youth of the participants. The majority of the emigrants were under 30, most of them between 19 and 20.

The revolution of 1956 triggered a worldwide solidarity, and thus the young refugees got considerable help from the receiving societies. Their settlement was organized with exceptional dispatch. Productive and better trained than the average, these young people were considerable assets for the receiving countries and a great loss for the society they had left.

GULYÁS LÁSZLÓ

Egy sikeres emigráció anatómiája

Eduard Beneš első világháború alatti emigrációjának néhány momemtuma

A közép-európai régió a 20. században a világ egyik viharzónája. Birodalmak széthullása, új államok születése, határváltozások, egymással acsarkodó nacionalizmusok jellemzik a térséget. A viharos történelmi események következtében a régió bővelkedett emigrációkban, de ezen emigrációk kevésbé bővelkedtek sikerekben. Ezért figyelemre méltó Eduard Beneš politikai pályája, mivel ő a történelem fordulatai következtében kétszer is emigrációba kényszerült (1915–1918 ill. 1939–1945 között), és mindkét emigrációja végén győztesként térhetett haza.

Tanulmányunkban Beneš első világháború alatti emigrációs tevékenységét vizsgáljuk, s arra törekszünk, hogy feltárjuk az emigráció struktúráját, és megpróbáljuk megragadni azokat a momentumokat, amelyek a siker összetevői voltak. Arra keressük a választ, hogy hogyan lehetséges, hogy a szökött cseh származású osztrák alattvaló (ez volt Beneš hivatalos státusa 1915-ben emigrációja kezdetén) egy, a háborúban győztesnek számító új állam (Csehszlovákia) külügyminisztereként Versailles fényes termeiben tevékenyen részt vehetett régióink sorsának alakításában.

Beneš emigrációjának előzményei

Eduard Beneš 1884-ben született, tehát az első világháború kitörésekor 30 éves volt. Ha pályáját vizsgáljuk 1914-ig, azt mondhatjuk, hogy abban komoly politikai karrierre mutató jegyeket nem találunk.¹ Az értelmiségiek szokásos pályáját járta be, középiskola, érettségi, prágai egyetemi évek, ezek után külföldi tanulmányutak következtek, 1905-ben Párizsban töltött egy évet, majd néhány hónapot Londonban, ezután ismét helyet változtatott és egy évig a berlini egyetem hallgatója volt, végül ismét Párizs, illetve egy másik francia város, Dijon egyeteme következett. Témánk szempontjából a dijoni egy év a fontos, mivel jogi tanulmányai befejezéseképpen disszertációt írt, s a *Le problème autrichien et la question tchèque* címet viselő munkájában az Osztrák-Magyar Monarchia federalizálásának szükségességét fejtegette.² Ebben tehát még nyoma sem volt a „Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot” később híressé vált Beneš-i mondatnak. Az 1914-es páfórdulást (a Monarchiával való szembehelyezkedést) emlékirataiban azzal magyarázza, hogy „az otthoni (mármint csehországi — G. L.) dolgok fejlődése az 1909-től 1914-ig terjedő években egyre nagyobb csatlódásokban részesített ... Az osztrák-magyar birodalomban dúló politikai

¹ Itt jegyezzük meg, hogy magyar nyelven mindössze egy Beneš-életrajz jelent meg, Borsody István: *Beneš*. Budapest, 1943. (a továbbiakban: Borsody)

² Borsody 17.

harc arról győzött meg, hogy politikailag is jelentős válságok közepette élünk, amelyek vagy békés úton, vagy pedig súlyos megrázkódtatások árán mély változásokra fognak vezetni”.³

A súlyos megrázkódtatás 1914-ben az I. világháború kitörésével bekövetkezett, s az ezt követő időszak Beneš életében a politikai kiütkezés jegyében telt el.

1914 augusztusától rendszeresen beutazott Prágába, próbált tájékozódni, informálódni. Szeptember elején úgy döntött, hogy belép a *Čas*hoz (Masaryk lapja) voluntőr munkatárnak.⁴ Szeptember végén a szokásos szerkesztőségi értekezlet előtt felkereste a lakásán Masarykot, s közölte vele, hogy „megítélésem szerint nem nézhetjük tétlenül a háborút, tennünk kell valamit”.⁵ Ezen „vallomásával” a legmegfelelőbb személyhez fordult, hiszen ekkor Masaryk már megindította Monarchia-ellenes szervezkedését. Tárgyalásokat kezdeményezett cseh képviselő kollégáival és kapcsolatba lépett külföldi barátaival, mindenek előtt Wickham Steed-del (ekkor a Times külpolitikai rovatvezetője), akin keresztül üzenetet küldött az oroszoknak, kérve őket, hogy a Monarchia hadseregéből hozzájuk átszökő cseh katonákat ne tekintsék ellenségnek. Steed azonnal intézkedett Benckendorff orosz nagykövetnél, aki visszaüzent Masaryknak, hogy az átszökő cseh katonák énekeljék a „Hej Slované”-t és így jelezzék nemzetiségüket.⁶ E Masaryk körül formálódó Monarchia-ellenes csoporttal került kapcsolatba Beneš is a fentebb említett beszélgetés után.

Ez a Masaryk által szervezett csoportosulás volt az ún. Maffia magja. A Maffia születéséről Beneš emlékirataiban így ír: „Bouček dr. lakásán több összejevetelt tartottunk. Eleinte általánosan tájékoztató üléseket, amelyek természetesen osztrák-ellenes jelleggel bírtak, de egyelőre kifejezetten forradalmi és összeesküvő terv híján voltunk. Idő múltával azonban egyre többet vitakoztunk a háború valószínű kimeneteléről, politikánk céljairól, teendőinkről”.⁷ Ezen időszak alatt (mely gyakorlatilag 1914 őszét jelenti) Beneš szorgalmasan utazgatott, hol Bécsbe, hol Németországba. Bécsi útjainak célja az volt, hogy a Heinold báró osztrák belügyminiszter Kovanda nevű inasa által kilopott iratokat Prágába vigye, míg Németországba azért látogatott el gyakran, hogy a drezdai főpostáról elhozza a Seton-Watson által feladott angol lapokat, a *Morning Post*ot és a *Times*-t.⁸

1914 őszén Masaryk teljes mértékben bevonta Beneš a szervezkedésbe, sőt gyakorlatilag Beneš a szervezkedés második emberévé lépett elő. Így nem meglepő, hogy amikor Masaryk 1914. december 18-án elhagyta Prágát (Olaszországba utazott), az elutazása előtti utolsó összejevetelen őt bízta meg a csehországi mozgalom vezetésével, és a vele való összeköttetés fenntartásával. (Itt jegyezzük meg, hogy az eredeti tev szerint Masaryk 1915 februárjában tért volna vissza Prágába.)

³ Beneš, Eduard: *Nemzetek forradalma*. I–III. Bratislava, 1936. (a továbbiakban: Beneš I) 1k 18.

⁴ Beneš I 1k 27.

⁵ Masaryk, Tomáš Garrigue: *A világhforradalom. Emlékek, gondolatok 1914–1918*. Praha, 1928. (a továbbiakban: Masaryk I.) 36.

⁶ Masaryk I 12.

⁷ Beneš I 1k 30.

⁸ Beneš I 1k 30–31.

Masaryk távozása után Beneš tovább folytatta a szervezkedést: szorgalmasan utazgatott Drezdába, illetve Bécsbe, dolgozott a *Čas* szerkesztőségében, tartotta a kapcsolatot a Monarchia-ellenes csoport többi tagjával. 1915 januárjának végén tudomást szerzett arról (az információt ismét Heinold belügyminiszter Kovanda nevű inasa juttatta el az összeesküvőkhöz), hogy a Monarchia római nagykövete Macchio báró tud arról, hogy Masaryk Rómában találkozott a délszláv emigráció két jeles politikusával Supilóval és Trumbićsal. Így valószínű, hogy amint hazatér Csehországba le fogják tartóztatni.⁹ Ennek elkerülése érdekében 1915 februárjának elején Beneš Zürichbe utazott, ahol találkozott az ott tartózkodó Masarykkal.¹⁰ Masaryk a Benešről kapott információk hatására úgy döntött, hogy nem tér vissza Prágába, az otthon megkezdett szervezkedést külföldön, emigránsként folytatja. Ugyanekkor Beneš feladatát abban jelölte meg, hogy az otthoni titkos szervezkedést irányítsa, koordinálja, illetve tartsa a kapcsolatot az otthoni szervezet és a külföldi mozgalom (ez gyakorlatilag akkor még csak magát Masarykot jelentette) között.

Beneš 1915. február közepén érkezett vissza Prágába, álcázásképpen tovább folytatta addigi értelmiségi életét, így továbbra is tanított a kereskedelmi akadémián, és előadásokat tartott az egyetemen, de valójában lázas igyekezettel szervezte a Maffiának nevezett Monarchia-ellenes szervezetet. Sorra kapcsolatba lépett a jelentős csehországi politikusokkal: Scheiner doktossal, Šámal doktossal, Kramář doktossal, Rašín doktossal. A Maffia első „hivatalos” összejövetelére 1915 márciusának elején került sor Šámal doktor lakásán, és Šámal, Kramář, Rašín, Scheiner és Beneš vettek részt rajta.

A Maffia ülései márciustól egészen júliusig rendszeresek voltak. Ahogy Beneš írta: „Összejöttünk valahányszor fontos híreket kaptam belföldről vagy külföldről, vagy ha Masaryk professzor valamit kívánt”.¹¹ Masaryk ugyanis rendszeresen küldözgetett futárokat Svájcból Prágába, illetve egy alkalommal a húsvéti iskola-szünetet felhasználva maga Beneš utazott Svájcba, hogy egyeztesse a megteendő lépéseket Masarykkal. Masaryk szándéka az volt, hogy nyilvánosan fellép a Monarchia ellen, de ehhez szükségesnek tartotta az otthoniak támogatását is.

A húsvéti találkozáskor Masaryk átadta Benešnek annak a nyilatkozatnak a szövegét, amellyel külföldi Monarchia-ellenes tevékenységét kívánta megkezdni. Arra kérte továbbá, hogy a Maffia tárgyalja meg a szöveget és küldönc útján értesítsék őt jóváhagyásukról, vagy pedig tegyenek javaslatokat az esetleges változtatásokra.¹² Beneš hazaérkezése után ülést hívott össze, ahol a nyilatkozatot felolvasták és elvben elfogadták azzal a kikötéssel, hogy Masaryk csak a prágai politikusok határozott felszólítására lépjen föl nyilvánosan, mert a Maffia-tagok véleménye szerint az alkalmas pillanatot a honi események alapján kell megválasztani.¹³

⁹ Beneš I lk 38.

¹⁰ Beneš I lk 38.

¹¹ Beneš I lk 46.

¹² Beneš I lk 56.

¹³ Beneš I lk 61.

1915. május 17-én Beneš egy kettős falú bőröndben megkapta a francia nyelvű cseh emigráns újság a *La Nation Tchèque* húsz példányát¹⁴, továbbá néhány egyéb értékes információt, május 20-ra ezért Maffia-ülést hívott össze, ahol kiosztotta a friss újságpéldányokat. Az ülést egy kellemetlen hír zavarta meg, mely szerint az egyik Maffia-tag, Scheiner doktor lakásán az osztrák rendőrség házkutatást tart. A hírre az ülést rögtön berekesztették, a lakásukba hazatérő Maffia-tagok közül azonban kettőt, Scheiner doktort és Kramárt a rendőrség letartóztatta. Beneš akkor úgy gondolta, hogy az osztrákok az egész szervezkedést felfedezték¹⁵, de rövidesen kiderült, hogy a rendőri szervek ekkor még semmit sem tudtak a Maffiáról, így azt sem tudhatták, hogy Scheiner és Kramár a szervezet tagjai, tehát a két letartóztatás nem függött össze a Maffia tevékenységével. Az osztrák hatóságok azonban lassan felismerték, hogy valamiféle szervezkedés van a háttérben, így 1915. július 12-én letartóztatták Rašint, és Bécsbe szállították. Beneš emlékirataiban így értékelte az akkori helyzetet: „legfőbb ideje volt kerekét oldani”¹⁶, amit kalandos módon hajtott végre. Egy volt iskolatársa segítségével Asch városánál 1915. szeptember elsején lépte át az osztrák-német határt, majd vonattal Münchenbe utazott, és végül szeptember 2-áról 3-ára virradó éjszaka a Bódeni-tó partján felszállt egy gőzhajóra, mely 1915. szeptember 3-án reggeli hat órakor a svájci parton kötött ki.¹⁷

Ezzel kezdetét vette Beneš első emigrációja, melyből csak négy év múlva, 1919. szeptember 24-én, mint a Csehszlovák Köztársaság külügyminisztere tért haza.

Beneš emigrációjának első szakasza (1915. szeptember — 1916. március)

Beneš 1915. szeptember 3-án este 9 órakor Genfben találkozott Masarykkal,¹⁸ aki vissza akarta őt küldeni Prágába, hogy mielőtt végleg külföldre távozik, szervezze meg a további kapcsolattartást a Maffia és a svájci cseh emigráns központ között. Beneš a reá leselkedő veszélyek felvázolásával (azonnali letartóztatás, börtön) lebeszélte erről a szándékáról Masarykot. Ezt követően alakult ki az emigráció vezérkarának új munkamegosztása, mely szerint Masaryk áttelepül Londonba, Beneš Párizsban üti fel székhelyét, míg Sychrava doktor folytatja a svájci munkát. 1915 őszén az emigráció vezérkarának három fontos feladatot kellett megoldania:

1./ át kellett törni az ismeretlenség homályán, a már meglévő kapcsolatokat kellett (Seton-Watson, Steed) új kapcsolatokat kellett találni a politika felső régióiba, az antant döntéshozó köreihez;

2./ meg kellett szervezni az emigrációt, létre kellett hozni a további működéshez szükséges szervezeti kereteket, létre kellett hozniuk az emigrációs politika eszközrendszerét;

¹⁴ Beneš I lk 63.

¹⁵ Beneš I lk 65.

¹⁶ Beneš I lk 69.

¹⁷ Beneš I lk 70.

¹⁸ Beneš I lk 72.

3./ meg kellett fogalmazni az emigráció érvrendszerét, azt az érvrendszert, amelyet aztán szívós propagandamunkával megismertettek az antant közvéleményével és döntéshozóival.

Nézzük meg, hogy Beneš hogyan vette ki részét ebből a három feladatból.

1915. szeptember 16-án Masarykkal együtt Párizsba utazott. Masaryk két hetet töltött ott, ez idő alatt bemutatta Beneš párizsi barátainak, ismerőseinek, majd elutazott Londonba.¹⁹ Így tehát Beneš magára maradva kezdett hozzá, hogy megszervezze a párizsi csehszlovák emigráns központot.

A kezdetek igen szerények voltak, a rue Leopold Robert utcában telepedett le egy olcsó kis diákszobában²⁰. Párizsi tevékenységét kapcsolatok létrehozásával és kiépítésével kezdte. A hivatalos politikai körök (ahol a döntések születtek) meghódítása azonban nehézségekbe ütközött. Beneš emigráns volt, s mint ilyen „szökött osztrák alattvalónak” minősült, ez pedig sok kellemetlenséggel járt. Emlékirataiban megemlíti, hogy az angolok több ízben is (amikor átlépte Anglia határát, hogy Masarykkal találkozzék) internálták, mint Angliával hadban álló ország alattvalóját, s csak befolyásos barátainak köszönhetette, hogy rövid idő eltelte után szabadlábba került. Természetesen mint „szökött osztrák alattvalónak” hivatalos kapcsolata sem lehetett az antant vezető köreivel. Ezért Beneš kiskapukon keresztül próbált bejutni a hivatalos körökbe, e kiskapukat használta fel arra, hogy kiépítse a csehszlovák lobbyt. Mindezekhez kapcsolatok kellettek, melyekről Beneš így írt: „Volt néhány ismerősöm még első két párizsi tartózkodásom idejéből, 1905-ből és 1911-ből, de vagy elkallódtam emlékezetükben, vagy ők tűntek el a láthatárról... Így aztán két út állt előttem. Először is a Sorbonne professzorainak köre, amellyel régebből valamelyest ismerős voltam... A másik út a szocialistákhoz vezetett...”²¹ Bár emlékirataiban csak a fentebb említett két útról beszél, de írásait és a különböző feldolgozásokat tanulmányozva úgy gondoljuk, hogy valójában négy utat, vagy másképpen négy kiskaput tipizálhatunk.

Az első az emlékirataiban is említett professzori kör, melynek tagjaival korábban diákként, ismerkedett meg. A névsor tekintélyes: E. Denis, A. Meillet, E. Durkheim, C. Bougle, s e körhöz még hozzávethetjük Masaryk tudós barátait is. Ők, mint professzorok, a tudomány munkásai, bizonyos mértékben szavatolták — az antant köröknek —, hogy a cseh kérdés és mozgalom komoly és politikailag számolni kell vele. Arról, hogy milyen módon segíthették a cseh mozgalmat, ismét idézzük Beneš: „Tudós munkatársaink mindegyike vagy befolyásos politikus barátokkal bírt, vagy pedig maga is tevékeny volt publicisztikailag, avagy pedig bevezethetett és beajánlhatott a befolyásos politikai körökbe”.²² A tudósokkal való kapcsolatai közül a legtipikusabb volt dijoni professzorával, Eisenmannal fenntartott kapcsolata volt.

Eisenmann professzor mint az osztrák-magyar kérdés ismerője a háború kitörésekor a francia hadügyminisztérium információs osztályán kapott beosztást, s

¹⁹ Masaryk angliai tevékenységéről lásd Seton-Watson, R. W.: *Masaryk in England*. Cambridge, 1943.

²⁰ Beneš I lk 80.

²¹ Beneš I lk 81.

²² Beneš I lk 80.

gyakran volt szüksége az események magyarázatára olyasvalakitől, aki a viszonyokat közelebből ismerte, mint ő. Gyakorlatilag egy olyan kapcsolat alakult ki közöttük, melyben a professzor minisztériumi megbízatása céljaira Beneš értesüléseket, magyarázatokat szállított. Eisenmann ezt a szívességet úgy viszonzotta, hogy összeköttetésbe hozta a minisztérium vezető tisztségviselőivel.

A másik — az idézetben is említett — lehetőség, hogy tudós barátai maguk is tevékenyen publikáltak. Példák hosszú sorát idézhetnénk, de most csak a legnagyobb súlyú egyéniség, E. Denis példáját idézzük. Denis a Sorbonne szlavisztika professzora — ifjabb éveiben sokat tartózkodott Csehországban — már a háború előtt írt műveiben is (*Fin de l'indépendance Bohême*, 1890., illetve *La Bohême depuis la Montagne blanche*, 1903.) a csehek hivatását abban jelölte meg, hogy a cseh nép a pángermán hullám legfőbb akadályozója Kelet-Európa kapujában. 1906-ban Association Franco-Slave néven egyesületet alapított, melynek lapja a *Revue Slave* volt. Ennek a világháború alatti szerepét Rácz Kálmán így értékeli: „Jelentős része volt abban, hogy a francia közvélemény megtelt német gyűlölettel, s ennek igazolását a szláv probléma rendezetlenségében kereste.”²³ A háború alatt könyvet írt *La Question d'Autriche. Les Slovaques* címmel, melyben így foglalt állást: „Csupán egy megoldás marad hátra, a duális monarchia helyén független államok egész sorát megalkotni, elsősorban a szerb-horvát királyságot és a csehszlovák államot, mely a folyó (a Dunára gondol — G. L.) bal partjára terjedne.”²⁴

A publikáción kívül egyéb tevékenységgel is segítette Benešéket. Amikor a Cseh Külföldi Bizottság egy kiáltvánnyal akart a nyilvánossághoz fordulni (ez az 1915. november 14-i kiáltvány — G. L.), Denis felhívta Benešék figyelmét arra, hogy változtatni kell a szövegen, mert ebben a formában a francia közvélemény számára ez alkalmatlan. Túlságosan történelmi ízű és száraz — mondta Denis. Benešék elfogadták a kritikát és felkérték arra, hogy írja át a kiáltványt. Denis a szláv kérdések tanulmányozására kialakított maga körül egy munkacsoportot is, mely '17-ben és '18-ban vitagülések egész sorát rendezte.

A hozzá hasonló tudós barátoknak köszönhetően a cseh emigráció meghódította az egyetemeket: Masaryk a King's College-ban kapott professzori állást. Hogy ez milyen fontos pozíciót jelentett, mutatja, hogy Masaryk székfoglaló előadásán megjelent a londoni belga és görög nagykövet, az angol alsóház több tagja, és maga lord Asquith brit miniszterelnök levelet intézett az előadás résztvevőikhez.²⁵

A második számú kiskaput, mint már említettük, Beneš korábbi szocialista kapcsolatai jelentették. A Franciaországban 1905 és 1907 között folytatott tanulmányi időszak alatt már rokonszenvezett a francia szocialistákkal,²⁶ majd Prágába való visszatérése után is tartotta velük a kapcsolatot. Ezeket a kapcsolatokat párizsi megérkezése után újraélesztette. Az egyik francia szocialista vezetővel, Albert

²³ Rácz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Budapest, én.

²⁴ A könyv Párizsban jelent meg 1917-ben

²⁵ Kořalka, Jiří: *A világpolitika színpadán*. In.: Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918. Szerkesztette, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta Szarka László. Bp., 1989. (a továbbiakban: Kořalka)

²⁶ Beneš I 1k 11–12.

Thomasszal meglehetősen ismeretsége révén jut be a francia fegyverkezésiügyi minisztériumba,²⁷ a párizsi Rovnost egyesületbe tömörült szocialisták egyik vezetője Paul Louis pedig a külügyminisztérium egyik tisztségviselőjével ismertette össze.²⁸

A harmadik számú kiskapuhoz Milan Štefánik személye volt a kulcs. Beneš 1915. december 13-án Strimpl festőművész párizsi lakásán találkozott Štefánikkal, aki felajánlotta együttműködését a Monarchia-ellenes harcban. Ez már olyan fajsúlyú kérdés volt, amiben Beneš nem merte a döntést egymaga vállalni, ezért december 22-én Londonba utazott Masarykhoz. Masaryk bizonyos tartózkodással fogadta Štefánik tervét, de végül is úgy döntött, hogy Beneš bevonhatja őt az emigráció munkájába. Ez a döntés a későbbiek során nagyon jó döntésnek bizonyult. Štefánik kapcsolatai sokat jelentettek a gyerekcipőben járó csehszlovák emigrációnak, ő ugyanis 1904-ben Prágából Párizsba költözött és a párizsi obszervatóriumban dolgozott csillagászként. Tagja volt különböző francia expedícióknak, melyeknek úti céljai a Mont Blanc, Spanyolország, Oxford, majd távolabbi vidékek, Turkesztán, Algír, Dél-Amerika és Tahiti voltak. Így a francia tudományos körökben igen jó hírnévnek örvendett, emellett bejáratos volt a nagyobb és jelentősebb politikai szalonokba is. A háború kitörésekor önként jelentkezett a francia hadseregbe, 1915-ben részt vett az aisne-i és az Yvres melletti csatákban. Mint repülőtisztet Szerbiába küldték, Albániában azonban lezuhant gépével és Vallonából egy torpedórombolóval érkezett vissza.²⁹ Ráadásul „már a háború előtt honosították, és így franciáként mindenhol bejárása volt, ahonnan a nem franciákat kitiltották.”³⁰ Kapcsolatai kiterjedését és hatékonyságát jól mutatja, hogy amikor 1916-ban Masaryk Párizsban tartózkodott, Štefánik intézte el azt, hogy Briand francia miniszterelnök fogadja őt. Így bátran kijelenthetjük Štefánikról, hogy egy olyan „kiskapu” volt, amelynek révén Beneš be tudott törni a francia politikai elit körébe.

A negyedik számú kiskapu lehetőségét Fejtő Ferenc alapján vethetjük fel.³¹ Tudjuk, hogy mind Masaryk, mind Beneš szabadkőműves volt, valószínűsíthetjük tehát, hogy a szabadkőműves páholyok és a francia szabadkőműves politikusok támogatását is kihasználva hódították meg az antant vezetését saját terveik számára. Ahogy Fejtő fogalmaz: „a nagy szabadkőműves gépezetet a csehszlovák, a jugoszláv stb. emigrációs bizottságok propagandájának rendelkezésére bocsátották”.³²

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy valamennyi „kiskapu” közös tulajdonsága, hogy korábbi és frissen szerzett személyi kapcsolatok képezik az alapját. Az egy-két ismerős azonban kezdetnek nem volt rossz egy majdnem ismeretlen emigráns számára. Beneš erről így vall: „A barátok, akikre szert tettem, ezután önszántukból és lelkesen segítettek elő befolyásuknak minél szélesebb körben való érvényesülését.”³³

²⁷ Beneš I lk 82.

²⁸ Beneš I lk 82.

²⁹ Masaryk I 115.

³⁰ Masaryk I 115.

³¹ Fejtő Ferenc: *Requiem egy hajdan volt birodalomért*. Budapest, 1990. (a továbbiakban: Fejtő)

³² Fejtő 323.

³³ Beneš I lk 84.

Az emigráció szervezeti kereteinek megteremtése

Monarchia-ellenes fellépésekre a Masaryk–Beneš-csoporton kívül más emigráns csoportok is vállakoztak. A csehek és a szlovákok nyílt Monarchia-ellenes mozgalma már 1914 nyarán, a világháború első heteiben megkezdődött, főképpen az Oroszországban, Franciaországban, Angliában és az USA-ban élő cseh és szlovák kivándorlók között bontakozott ki. Ezek a kivándorlók nem politikai emigránsok voltak, hanem szülőföldjüket társadalmi, megélhetési okok miatt hagyták el hosszabb-rövidebb időre vagy véglegesen.³⁴ Mint említettük, ezen külföldi kolóniák önkéntes szervezkedési mozgalma a háború kitörése után szinte azonnal megindult. Az Orosz Birodalom területén élő varsói szlovákok lapja az *Echo Slavianskie* 1914. augusztus 17-én már csehszlovák felszabadulásról írt. Augusztus végén egy cseh küldöttség emlékiratot nyújtott át Szazonov orosz külügyminiszternek, augusztus 20-án pedig a cár fogadta a moszkvai cseh küldöttségét, mely a cseh koronát ajánlotta fel neki. Szeptember 17-én a cár az oroszországi cseh kolóniák képviselőit is fogadta, s a küldöttség a jövőbeni cseh állam határaitól szóló memorandumot nyújtott át II. Miklósnak.³⁵

Az Amerikában élő csehek és szlovákok 1914 őszén Daxner és Mamatey vezetésével memorandumot juttattak el az amerikai és európai kormányokhoz. Ebben felsorolták a magyar uralom rémségeit, a szlovákoknak önállóságot, a Duna-medence egyéb népeinek pedig önrendelkezést követeltek. 1915. január 13-án Clevelandben megtartotta alakuló kongresszusát az Amerikai Cseh Nemzeti Egyesület.³⁶

1914. október 3-án a londoni csehek a Hyde parkban rendezett nagygyűlésen megalakították a London Czech Comite and Legion for British Service nevű szervezetüket, s ezt egy manifesztumban hozták a világ tudomására. 1915 márciusában pedig egy újabb kiáltványukban az ellen tiltakoztak, hogy az osztrák hadvezetőség a cseh nép fiait a szláv népekkel szemben testvérgyilkosságba kergesse.

A Franciaországban élő csehek és szlovákok körében egy nagyon erős mozgalom bontakozott ki, melyet az is bizonyít, hogy két lapjuk is indult: 1914 októberétől a *Journal Franco — Tchèque Na Zdar (La Bohême Libre)* alcímmel, és 1915 januárjától a *L'Indépendance Tchèque*.

A fenti felsorolásból láthatjuk, hogy számos külföldön élő cseh és szlovák csoport vállalta fel a Monarchiával szembeni harcot. Ezek a kolóniák azonban megosztottak voltak, pártokra és frakciókra szakadtak, és mindegyiknek megvolt a maga sajátos jellege, attól függően, hogy melyik országban működött.

Masaryk 1915 elején azt a célt tűzte ki maga elé, hogy minden emigráns csoportot, minden kolóniát tájékoztat és egyesít. Ezért 1915 márciusában egy programot juttatott el hozzájuk, melyben meghatározta számukra a tennivalókat.³⁷ Masaryk arra törekedett, hogy minden csoporttal elismertesse saját vezető szerepét, s ebből a törekvésből született meg a kolóniákat tömörítő Külföldi Csehszlovák Bizottság.

³⁴ Kořalka 183.

³⁵ Deák József: *A cseh-szlovák egység diplomácia története*. Budapest, 1943. (a továbbiakban: Deák) 38–39.

³⁶ Masaryk I 62.

³⁷ Masaryk I 90.

A Bizottság kiállítására a nagy nyilvánosság elé és a Habsburg Birodalom elleni harc hivatalos meghirdetésére 1915. november 14-én került sor. Ezen a napon egyszerre jelent meg Svájcban, Franciaországban, Oroszországban és az USA-ban kiáltványuk.

A kiáltvány közzététele után néhány nappal (november 21-én) Beneš Londonba utazott, hogy Masarykkal egyeztesse az emigráns mozgalom további kiépítését, különös tekintettel a szervezeti keretek megteremtésére. E kérdésben az igazi nagy fordulatra azonban csak 1916 februárjának végén, Masaryk párizsi utazása alkalmával kerülhetett sor. Mielőtt ezt megnéznénk, röviden utalnunk kell Masaryk párizsi utazásának egyéb vonatkozásaira is, mivel ezek igen nagy jelentőségűek voltak.

Masaryk 1916. január 28-án érkezett Párizsba,³⁸ majd február 3-án, mint már említettük, Štefániknak köszönhetően találkozott Briand francia miniszterelnökkel. A találkozó során felvázolta Briandnak az emigráció álláspontját, mely szerint: „Európa átrendezésének és Németország valódi meggyengítésének — vagyis Franciaország biztonságának is — feltétele Ausztria felosztása, mégpedig természetes és történetileg adott részekre.”³⁹ Fontos kiemelnünk, hogy Masaryk és Briand találkozásáról egyrészt megjelent egy hivatalos kommuniké,⁴⁰ másrészt Sauerwein szerkesztő jóvoltából a *Matin*-ban egy interjú keretében Masaryk elmondhatta ugyanazt a francia közvéleménynek, amit Briandnak is felvázolt. Párizsi tartózkodása alatt számos más politikussal is tárgyalt, sőt február 22-én a Sorbonne-on a szlávokról és a pánszlávizmusról tartott előadást.

Visszatérve a szervezeti keretek kérdésére, a Külföldi Bizottság a kolóniákat többé-kevésbé tömörítette ugyan, de mint eszköz nem felelt meg a Masaryk–Beneš-csoportnak. Ahogy Masaryk fogalmazott,⁴¹ a Külföldi Bizottság inkább „külföldi parlament” volt, viszont ők inkább egy „külföldi kormányt” szerettek volna. Beneš tisztaban volt azzal, hogy „mint mindenben, úgy elsősorban a politikában is, kivált a forradalmi tevékenységben (Masaryk és Beneš Monarchia-ellenes harcukat forradalomnak fogták fel, lásd erre legjobb példaként, hogy Masaryk emlékiratainak a *Világforradalom* címet adta — G. L.) a módszerek és a szervezés dönti el végeredményben a sikert”.⁴² Ráadásul Masaryk és Beneš a kolóniák politikusait politikai műkedvelőknek tartották, akik „Párizs és más városok kétes hírű sörözőiben a jövőendő királyság posztjain osztozkodnak, kezdve a királyi méltóságon, le egészen az alacsonyabb hivatalokig”.⁴³ Ennek következtében arra törekedtek, hogy a kolóniákat háttérbe szorítsák, az emigráció politikai és később katonai vezetését a saját kezükbe összpontosítsák, és így létrehozzanak „egy egységes szorosan zárt mozgalmat”. Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy „a kolóniáknak pedig helyi, egyesületi, segélyező és belső szervezeti tevékenységre kell szorítkozniuk”.⁴⁴ A Külföldi Cseh Bizottság és vele együtt a kolóniák háttérbe szorítása Masaryk párizsi útja alkalmával történt meg.

³⁸ Beneš I 1k 91.

³⁹ Beneš I 1k 91.

⁴⁰ Masaryk I 109.

⁴¹ Masaryk I 95.

⁴² Beneš I 1k 87.

⁴³ Masaryk I 91.

⁴⁴ Beneš I 1k 99.

A kérdésről konzultált Benešsel, Štefánikkal, a Svájcban ez alkalomra Párizsba utazó Dürich képviselővel és Sychrava doktorral. A megbeszélések konzekvenciája az volt, hogy „a nem eléggé mozgékony, a kolóniákban uralkodó állapotoktól túlságosan függő Külföldi Csehszlovák Bizottság helyébe új központot létesítsünk Párizs székhellyel”.⁴⁵ Így született meg a Csehszlovák Nemzeti Tanács (a hivatalos francia levelezésben Beneš a Conseil National des Pays Tchèques elnevezést használta), elnöke Masaryk, alelnökei Dürich és Štefánik, főtitkára Beneš lett. A Nemzeti Tanács állandóságának és folyamatosságának biztosítására Párizsban főtitkárságot létesítettek. Ez a Beneš által vezetett párizsi központ vált a mozgalom motorjává, ugyanis értesítéseket közvetített, utasításokat osztogatott, diplomáciai kapcsolatokat épített ki az antant felé, propagandával próbálta befolyásolni a nyugati közvéleményt. Gyakorlatilag emigráns kormányként működött, mely ellátta egy kormány különböző minisztériumainak (hadügy, külügy, propagandaügy stb.) feladatait.

Ezt a párizsi központot Beneš különösen nagy gonddal építette ki, még arra is ügyelt, hogy reprezentatív jelleget adjon neki. Az idő előrehaladtával terjeszkedésbe kezdett, és a párizsi titkárság az antant országaiban fiókokat nyitott. A szervezeti keretek kiépítésére tipikus példa a londoni, ahol 1916 végén Czech Press Bureau néven sajtóirodát állítottak fel.⁴⁶ Ezt Beneš 1918 májusában két részre osztotta: egy konzuláris és egy propaganda osztályra,⁴⁷ majd amikor 1918. október 14-én megalakult az ideiglenes csehszlovák kormány, a konzuláris részből követség lett. Gyakorlatilag tehát az történt, hogy Beneš, mint a Csehszlovák Nemzeti Tanács főtitkára kiépítette (1916-tól 1918-ig) a még meg sem született csehszlovák állam államapparátusának jelentős részét.

A Masaryk–Beneš-csoport programjának formálódása

A kibontakozó emigráns mozgalomnak szüksége volt egy világos és közérthető programra. Ennek a programnak két rétegből kellett állnia, egyrészt egy elméleti alapvetésből, melyben az emigrációnak definiálnia kellett önmagát és helyzetét, másrészt az elméleti alapvetésre épülő gyakorlati programból. Az elméleti alapok lerakását nagymértékben elősegítette, hogy Masaryk már a háború kitörése előtt foglalkozott és írt a cseh nemzet és a Habsburg Monarchia viszonyáról.

1895-ben *A cseh kérdés és a Jelenlegi válságunkról* című munkái⁴⁸ megírásakor az állam és a nemzet viszonyában azt tartotta döntőnek, hogy a nemzet igényeinek az állam megfeleljen, vagyis Masaryk Palacký cseh államjogi ausztrioszláv programját helyeselte. 1907 és 1914 között azonban újragondolta álláspontját. Erről tanúskodik,

⁴⁵ Beneš I lk 99.

⁴⁶ Beneš I lk 104.

⁴⁷ Beneš I lk 104.

⁴⁸ Mindkét Masaryk írás megjelent magyarul. Lásd *A magyar Masaryk*. I–V. Szerkesztette Dr. Várady Aladár. Bratislava, 1935.

hogy amikor az 1911. évi közösügyi delegációk budapesti ülészaka alkalmából⁴⁹ Masaryk a pesti szlovák értelmiségi körök előtt előadást tartott, már Herder nemzetbölcseletének egyik tételéből indította gondolatmenetét. Eszerint: „A nemzet természetesen egész”. A nemzethez való ragaszkodás szükségszerűen erősebb, mint a mesterséges intézményekhez való tartozás tudata. Márpedig az állam ilyen mesterséges konstrukció. Masaryk szerint minden vonalon győzedelmeskedni fog az a felismerés, hogy a nemzet az egyedüli természetes szervezet. S minthogy Európában igazán nemzeti állam nem létezik, törekedni kell az egyedül tiszta nemzetiségi elv érvényesítésére. Vagyis Masaryk már 1911-ben határozottan szembeállította az állam és a nemzet fogalmát. Bár elemzéseiben nem mondta ki, de egyértelmű, hogy Masaryk állam alatt a Habsburg Monarchiát, míg nemzet alatt a cseheket értette. Így az 1911-es előadásában megfogalmazott konzekvencia, állam és nemzet szembeállítása, egyenesen vezetett 1914 augusztusához, amikor Masaryk megkezdte Monarchia-ellenes szervezkedését.

Visszatérve az emigráció programjának kérdéséhez, ennek formába öntését, megfogalmazását Masaryk az 1915 januárjától szeptemberig tartó genfi tartózkodása idején végezte el.⁵⁰ Szarka László mutatott rá ezen programírás fő jellemzőjére, arra ti., hogy Masaryk ezen feladatot úgy oldotta meg, hogy a háború előtti kismemzeti programját adaptálta a háborús viszonyokra. A kismemzeti program első háborús interpretációját 1915. október 19-én a King's College-ban tartott előadásában vázolta fel a nagy nyilvánosság előtt.⁵¹

Beneš a csehszlovák állam létrehozásához a nyugati antant hatalmak támogatását kívánta megnyerni. E támogatás elnyerése érdekében a háború alatt és a békekonferencián egy igazán széles alapokon nyugvó érvrendszert használt. A rendszer alapjait akkor rakta le, amikor Denis segítségével a Sorbonne-on egy előadás-sorozatot tartott a szláv kérdékről és az Osztrák–Magyar Monarchiáról. Ezen előadások szövegét gyűjtötte össze és adta ki füzet formájában 1916 őszén francia nyelven *Détruisez l'Autriche-Hongrie* címen.⁵² A *Détruisez* a Beneš által használt érvek első szintézise.

Az érvrendszer felépítése mögött két cél húzódott meg.

1. Bizonyítani a cseh történelem áttekintésével, hogy a németek, a Habsburgok és a magyarok mindig is egy antidemokratikus abszolutizmust képviseltek. Ezzel azt a Masaryk-féle világháború-értelmezést akarta alátámasztani, mely szerint a világháborúban két tábor áll egymással szemben, a demokratikus elvekért küzdő antant és az abszolutista központi hatalmak, amelyeknek a politikáról, a modern társadalom összetételéről és a kultúráról teljesen ellentétes filozófiai koncepciói vannak.

⁴⁹ Lásd Szarka László: *Egy XX. századi államalapító emlékiratai*. In: Masaryk, T. G.: *A világforradalom, 1914-1918*. Fordította Bába Iván. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Szarka László. Bp., 1990. (a továbbiakban: Szarka)

⁵⁰ Szarka 433.

⁵¹ Az előadás szövegét lásd *The Problem of Small Nations in the European Crisis*. London, 1916.

⁵² A *Détruisez*-t magyarul jelen cikk szerzője jelentette meg. E. Beneš: *Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot*. Szeged, 1991. Documenta Historica 5. (a továbbiakban: Beneš II.)

2. Bizonyítani, hogy a csehszlovák nemzet a háború előtti történelmi fejlődésével, egész pszichológiájával és bölcséleti koncepciójával, szellemi és társadalmi struktúrájával Nyugat-Európához tartozik.

Vizsgáljuk meg, hogy milyen érveléssel próbálta a fenti két célt elérni.

Beneš történelmi érvelésének kiindulópontján kijelenti, hogy a cseh nemzet egész eddigi tevékenysége a boldogság, az igazság, az emberiség keresésének lázában telt el. A cseh nemzet nem akart mást, mint békében élni, hogy ezt a történelmi feladatát teljesíthesse. De miközben ezt a feladatát teljesíteni akarta, három nagy akadállyal találkozott: a németekkel, a Habsburgokkal és a magyarokkal. E három nagy ellenség sohasem tette le a fegyvert, állandó jelleggel fenyegette a csehszlovákokat. Vagyis Beneš úgy határozza meg a cseh történelem lényegét, hogy az nem más, mint a három nagy ellenség elleni folyamatos harc. Így ír: „Egész történelmünkben nincs olyan korszak, amely ne lenne telítve konfliktusokkal, a három ellenségünk egyikével vívott harcokkal”.⁵³

A történelmi érvelésnél egy érdekes stratégiát alkalmazott. Ennek az a lényege, hogy a csehszlovák emigráció érdekeit azonosította az antant érdekeivel és céljaival. Amikor ugyanis a csehek ellenségeiről beszél, azt mondja: „Nagyon fontos azt megállapítani, hogy ezek az ellenségek ma az egész emberiség legveszélyesebb ellenségeinek tartatnak”.⁵⁴ Ezzel a mondattal ragyogóan kapcsolta össze a cseh történelmi érvelést az antant ellenségképével, hiszen amit ezután fog elmondani a cseh történelemről, már nem pusztán csak a csehekkel megtörtént igazságtalanságok ecsetelése lesz, hanem értékes ecsetvonások az antant ellenségképéhez is. Amit leír, elmond, azt nem a csehek ellenségeiről, hanem az egész emberiség — persze ezalatt az antantot kell értenünk — ellenségeiről mondja el.

Kövessük a hármás beneši felosztást, és nézzük meg ezeket az ellenségeket, illetve hogy hogyan zajlottak le ezek a harcok Beneš szerint, továbbá vizsgáljuk meg, hogy ezekből milyen tételeket épített fel.

A németeket úgy ábrázolja, mint a csehek ősi ellenségeit.⁵⁵ Amikor a csehek elfoglalták Bohémiát — ezt Beneš a 6. század végére, illetve a 7. század elejére datálja — már akkor védekezniük kellett a germánok támadásai ellen. A nemzeti királyok — Szt. Vencel, Boleslav, Břetislav, Sobeslav, Přemysl Ottokár — szinte folyamatosan harcoltak a németek meg-megújuló támadásai ellen. Beneš ezt az időszakot így összegzi: „... Bohémia története egészen a 14. századig úgy foglalható össze, hogy harc a germánok ellen”.⁵⁶ Míg a déli szlávok a törökkel háborúztak, addig a cseheknél az ellenség szerepét az osztrákok és a németek játszották. A cseh-német ellentétet úgy állítja be, mint egy olyan antagonizmust, amelynek nyomai mindenütt megtalálhatók. „Mindenütt meg lehet találni ennek a harcnak a nyomait. Első történelmi dokumentumainkban és irodalmunkban, legendáinkban, szokásainkban és családi emlékeinkben. Egész civilizációnk át van itatva ezzel a harccal.”⁵⁷ Az a harc, amely

⁵³ Beneš II 7.

⁵⁴ Beneš II 7.

⁵⁵ Beneš II 8.

⁵⁶ Beneš II 8.

⁵⁷ Beneš II 9.

„mindenekelőtt az öntudat szabadságáért és a vallásszabadságért vívott harc volt” — így jellemzi a huszita háborúkat — szintén a németek elleni felkeléssé változott. A németek több alkalommal elfoglalták Bohémiát, hogy a cseh eretnekeket kivégezzék, de a csehek mindig visszaverték őket. A huszita háborúk után csak egy rövid szünet következett, s Podjebrad György uralkodása alatt újból kiújult a harc a németek ellen. E németellenes történelmi érvelésnek egyértelmű az üzenete az antant felé. Itt vagyunk mi, csehszlovákok, már évszázadok óta harcolunk a németek ellen, létezik nálunk jobb szövetségese?

Beneš az összefüggő németellenes történelmi érvelést a 15. századdal befejezi. Ezt egyértelműen a történelmi események alakulásának kell betudnunk, hiszen — a rövid Jagello korszaktól eltekintve — a cseh történelmet 1526-tól kezdve a Habsburg-házzal való együttélés határozta meg. Ez azt jelentette, hogy a 15. század és az első világháború között tátongott négy évszázadnyi szakadék, amikor a csehek nem harcoltak a németek ellen. Mivel Beneš olyan képet akart kialakítani az antantban, hogy a cseh nemzet egész történelme a németiség elleni harc jegyében telt el, be kellett tömnie ezt a négyszáz éves rést. Ezért sietve kijelenti, hogy a csehek harca a németek ellen a 15. század után is folytatódott, de a harcnak a természete rejtett lett, módosult. Ennek alátámasztására hozza fel a Bohémián belüli vallási ellentéteket. Az itt élő németek katolikusok voltak, míg a csehek megmaradtak a huszitizmus híveinek. Ez a vallási ellentét így szükségszerűen öltött nemzeti karaktert, és nyitott egy újabb frontot a cseh-német ellentét területén.

Mindemellett azt a módszert alkalmazza, hogy a Habsburg-ellenes történelmi érvelésbe építi be a további németellenes történelmi érveket.

A Habsburg-ház és a cseh nemzet viszonyát igen nagy részletességgel elemzi. Azt a hosszú időszakot (1526–1918), melyet Csehország a Habsburg Birodalmon belül töltött el a *Dětině*-ben két alfejezetben is tárgyalja. Az első alfejezet 1526-tól II. József uralkodásának végéig terjed, míg a második rész az újjászülető nemzet harcaival foglalkozik.

Figyelemre méltó már az első alfejezet gondolatmenete is.⁵⁸ Beneš az alcímmel — A csehek Bohémiában és Magyarországon történő megsemmisítése — jelzi, hogy negatívan ítéli meg a csehek és a Habsburgok viszonyát. E beszédes alcím mellett a fejezet bevezető mondatával adja meg az alaphangot, amikor így ír 1526-ról (ekkor került az első Habsburg a cseh trónra): „... ez a legsiralmasabb dátuma az egész cseh nép történetének”.⁵⁹ Az egész Habsburg-korszakot úgy jellemzi, hogy a cseh nemzet és a Habsburg uralkodók között megszüntethetetlen ellentét volt, melyet két tényező táplált. Egyrészt a vallási ellentét, mivel a Luther tevékenysége folytán meginduló reformáció „Bohémiában nagyon meleg fogadtatásra lelt”. A népesség nagy része protestáns lett, ugyanakkor Csehország királyai a katolikus Habsburgok voltak, akik elhatározták, hogy katolikus hitre térítik a cseheket. Másrészt a Habsburgok uralkodásuk kezdetétől arra törekedtek, hogy a „cseheket mindenféle politikai függetlenségüktől megfosszák”.⁶⁰

⁵⁸ Beneš II 11–13.

⁵⁹ Beneš II 11.

⁶⁰ Beneš II 12.

A Habsburg-ház és a cseh nemzet küzdelmében Beneš több szakaszt állapít meg. Az első 1526-tól terjed a fehérhegyi vereségig. A történelemből tudjuk, hogy a Habsburg-ház dunai súlypontú birodalma 1526-ban született meg, amikor az osztrák örökös tartományok mellett megszerezték Magyarország és Csehország trónját. Beneš ezt a birodalomalapítást perszonálúnióként értelmezi, s azt hangoztatja, hogy a Monarchia három államból (osztrák örökös tartományok, Magyarország és Csehország) jött létre, csak az uralkodó személye volt az egyetlen kapocs ezen államok között. Mivel az osztrák örökös tartományok már régóta a Habsburgok uralma alatt álltak, ezért itt korlátlan hatalmat gyakoroltak. Ezzel szemben Bohémia területén a nemesség és a városok fontos privilégiumokkal rendelkeztek a királyi hatalommal szemben, s Magyarországon az uralkodó hatalma szintén korlátozott volt. (Beneš ezek után elemzi Magyarország helyzetét és küzdelmeit a birodalmon belül, de ennek a gondolati résznek az ismertetését helyesebbnek láttuk a magyar-ellenes tételek elemzésénél megejtetni.)

A Habsburg uralkodók törekvése az volt, hogy mind Csehország, mind Magyarország alkotmányát lecsökkentsék arra a szintre, amelyeken az örökös tartományok álltak. Két ellentétes törekvés ütközött tehát egymással: a Habsburgok birodalmuk három részének egységesítésére törekedtek, ezzel szemben Csehország és Magyarország növelni akarta függetlenségét, és csökkenteni az uralkodó hatalmát. I. Ferdinánd és utódai központosították az államhatalmat, és igyekeztek az abszolutista kormányzási elveket megerősíteni. Az egész 16. századra jellemző volt, hogy a cseh és magyar rendek folyamatosan küzdöttek a Habsburg-ház centralizációs törekvései ellen. A dinasztia vallási türelmetlensége váltotta ki a csehek lázadását 1619-ben, ez volt a harmincéves háború kezdete. A fehérhegyi csatában (1620) azonban vereséget szenvedtek, és el kellett viselniük a megtorlást. E csatával veszi kezdetét a második periódus, a Habsburgok győzelmüket ugyanis arra használták, hogy Csehország egész szociális és nemzeti szerkezetét átalakítsák. Elkobozták az összes feudális birtok 2/3-át, illetve a városok teljes birtokállományát. A régi cseh nemességet szinte teljesen felszámolták — akiket nem végeztek ki, annak vagyonát kobozták el —, és helyüket „az Európa összes országából jövő mindenféle kalandorokkal”⁶¹ töltötték be. Így létrehoztak egy új arisztokráciát, „amely engedelmesen kiszolgálta a Habsburgokat, mivel engedelmessége jutalmaként megkapta az országot, mint hadizsákmány”.⁶² Ugyanakkor győzelemre segítettek Csehországban a katolicizmust, a német nyelvet a bíróság előtt egyenlővé tették a cseh nyelvvel. Ezeket a lépéseket II. Ferdinánd igyekezett legális keretekkel álcázni, ezért az intézkedéssorozatnak az Új Alkotmány nevet adta. Beneš úgy értékeli az alkotmányon végrehajtott módosításokat, hogy azok alkotmánycsíny jellegűek voltak. II. Ferdinánd Új Alkotmánya még meghagyta a cseh területek egységét, mint egy független nemzeti egységet, Mária Terézia és II. József azonban megfosztotta őket függetlenségük utolsó maradványaitól is. Azt hitték, hogy a centralizáció erősíti majd meg monarchiájukat, ezért arra törekedtek, hogy az uralmuk alatt álló területeken egy uniformizált, homogén államot hozzanak létre. Mária Terézia törekvései és II. József „brutális reformintézkedései” a cseh nemzet

⁶¹ Beneš II 17.

⁶² Beneš II 18.

ébredését váltották ki, a francia forradalomból származó gondolatok behatoltak a Habsburg Birodalomba is.

Beneš így jellemzi a folyamatot: „Csehországban az enciklopédisták, Voltaire, Rousseau és Herder tanai nemsokára nagyon népszerűek lettek, és ritka cseh patriótákat hoztak felszínre, akik nem veszítették el hitüket e nép jövőjében, és remélték, hogy felrázhatják a már egy százada halott nemzetet”.⁶³ A nemzeti ébredéssel külön alfejezetben foglalkozik. Ennek gondolatmenetét vizsgálva tisztelettel kell adóznunk Beneš propagandaművészetének, ugyanis miközben a csehek és a Habsburg Monarchia 19. századi viszonyát vázolja fel — és ezzel tovább rombolja az antant körökben meglévő pozitív Monarchia-képet — a másik két ellenség — a magyarok és a németek — is megkapja a maga elmarasztalását. Különösen a németekkel való ősi ellentét bizonyítása volt fontos számára, hiszen ne feledjük, mind Anglia, mind Franciaország fő ellensége Németország volt.

Beneš a nemzeti ébredés ismertetésével tovább rombolja a németek és a Habsburgok image-át⁶⁴, véleménye szerint Napóleon bukása után a nemzetek jogaira alapozott gondolatok továbbra is fennmaradtak, az egységes nemzetállam eszméje az egész térségben hódított. Ez a Habsburg Birodalmon belül lezajlott szláv reneszánsznak és a német hazafiak mozgalmainak egyaránt alapul szolgált. A németek azonban álmaikat eltúlozták, nagy Németországot akartak létrehozni, amelybe beletartozik minden olyan terület — a Balti-tengertől az Adriai-tengerig —, ahol németek laknak, s ez természetesen azt jelentette volna, hogy olyan területek — Csehország, Magyarország, Szilézia, Velence, Lombardia — is belekerültek volna a német egységbe, amelyek történelmük és tradícióik alapján teljesen idegenek voltak Németországtól. A csehek számára e törekvések — amelyek különösen felerősödtek 1848-ban a frankfurti birodalmi gyűlésen — katasztrófát, nemzeti jogaik megsemmisülését jelentették volna. „Valójában ha ezek a tervek megvalósulnak, a csehek és a déli szlávok fel lettek volna áldozva Németországnak” — írja Beneš.⁶⁵

A csehszlávokokat kettős veszély fenyegette: ha ugyanis a német egység megvalósul, akkor Magyarország is elnyeri függetlenségét, így a csehek Nagy-Németországban kerülnek kisebbségbe, míg a szlovákok Magyarország keretein belül. A cseh politika tehát logikusan lett antinémet, antimagyar, illetve a dinasztiahoz hű „... annak ellenére, hogy a Habsburgok Ausztriája nem mutatott semmiféle figyelmet iránta, soha nem adott helyet követeléseinek, és hosszú századok alatt csak antiszláv politikát folytatott”.⁶⁶

A Habsburg dinasztia azonban elutasította az ő kizárásával megvalósítandó német egységet. A csehek politikai programját — Beneš szerint — a legjobban Palacký híres mondása, „hogyha az osztrák állam nem létezne régóta, akkor Európa és az egész emberiség érdekében kötelesek lennének azon dolgozni, hogy megalakuljon”, fejezte ki.

Beneš gondolatmenetének eddigi részével ügyesen elébe ment, megelőzött olyan kérdéseket, amelyeket a szkeptikus antantpolitikuskok, esetleg a monarchiabeli propa-

⁶³ Beneš II 24.

⁶⁴ Beneš II 25-35.

⁶⁵ Beneš II 28.

⁶⁶ Beneš II 28.

ganda tehetett volna fel neki. E kérdések egyike így hangozhatott volna: ha elfogadjuk az ön állítását Beneš úr, mely szerint a négy évszázados Habsburg-uralom a cseh történelem legsötétebb korszaka, akkor mivel magyarázza azt, hogy az önök kiemelkedő gondolkodója, Palacký, Ausztria szükségessége mellett foglalt állást? Hogy Palacký érvelésének megmagyarázása, cáfolata milyen fontos volt Beneš propagandája számára az mutatja, hogy könyvében külön fejezetet szentel ennek.⁶⁷

Ennek bevezetéseként kijelenti: „Ha Palacký még élne, ő velünk lenne a cseh forradalmi sorokban.”⁶⁸ Hogy 1848-ban miért foglalt mégis állást a Habsburgok mellett, azt Beneš két okkal magyarázza. Egyrészt rosszul elemezte a térség politikai viszonyait, és ennek következtében rosszul jósolta meg a térség politikai trendjeit. Többek között „nem gyanította a jugoszláv politikai fejlődést, sem pedig az ausztriai németek pángermánna válását”.⁶⁹ Beneš a 19. század második felének nemzetközi történéseit úgy értelmezi, hogy Bismarck pángermán terve érdekében nem fosztotta meg Ausztriát német területeitől. Azzal számolt, hogy Ausztriát belső helyzete kényszeríti majd Poroszország szövetségének keresésére. Ezért Ausztria ambícióit a Balkán felé fordította, ahol területeket juttatott neki. Ennek eredményeként „a bécsi udvar egyszer csak észrevette”, hogy kénytelen elfogadni a porosz hegemoniát. „Ausztria a német Drang nach Osten élcsapata lett, és kormánya előkészítette és kirobantotta a jelenlegi katasztrófát.”⁷⁰ Beneš ragyogóan érvel, hiszen miközben revideálja Palackýt, megmagyarázza motívumait, ismét bebizonyítja az antantnak, hogy a csehek és a németek egymás ellenségei, mert Bismarck intrikái akadályozták meg Ausztria belső átalakulását. A másik ok, amire Beneš visszavezeti Palacký magatartását, hogy 1848-ban a cseh nemzet újjászületésének hajnalán volt. Előkészületek, hagyományok és tapasztalt vezetők nélkül léptek a politika színpadára.

E rövid kitérő után fejezzük be az imént megszakított beneši Habsburg-ellenes gondolatsort: a Habsburgok 1848-ban nem álltak a szlávok mellé, nem fogadták el a föderatív Ausztria tervét. A dinasztia mindenáron részt akart venni az új Németország kialakításában, viszont egy olyan Ausztria, amelyben a szláv elem túlnyomó többséggel rendelkezett volna — egy föderatív Ausztria, amit a csehek akartak — semmiképpen sem vállalhatta volna fel azt a feladatot, hogy a német államok élére álljon. Ezért a dinasztia a szláv mozgalom ellen lépett fel, és 1848 után legfőbb céljának tekintette, hogy saját vezetésével valósítsa meg a német egységet. Az 1861-es alkotmányban ezért arra törekedtek, hogy a szláv elem politikai súlyát a minimálisra csökkentsék a birodalmon belül, s még a poroszoktól elszenvedett vereség után sem mondtak le a német egységről, várták az alkalmat a revansra. De a birodalom meggyengült, így Ferenc Józsefnek engedményt kellett tenni, ezért 1867-ben kiegyezett a magyarokkal. Az, hogy a birodalom átalakult dualista monarchiává azt jelentette, hogy a szlávok ki lettek szolgáltatva a Habsburgoknak és a magyaroknak.

A csehek ekkor újabb harcot kezdtek Bécs ellen, mely majdnem eredményes volt. 1871-ben Ferenc József ünnepélyesen megígérte, hogy teljesíti kívánságaikat, s „úgy

⁶⁷ Beneš II 35-37.

⁶⁸ Beneš II 35.

⁶⁹ Beneš II 36.

⁷⁰ Beneš II 34.

tűnt, hogy egy új korszak kezdődik az osztrák politikában”.⁷¹ A szlávok ellenségei, a németek és a magyarok azonban ismét ezen politika ellen foglaltak állást. Berlin közbelépett, és a magyarok is kijelentették, hogy sohasem ismernék el a cseh autonómiát, mert az a szlovákok feletti uralmuk szempontjából veszélyes lehet. Így a cseh-Habsburg kiegyezés nem sikerült. Ebben a helyzetben a csehek új taktikát követtek — írja Beneš —, a nyílt lázadás helyett a gazdasági fejlődésen és politikai befolyásuk növelésén dolgoztak. „Lassanként elfoglalták az államigazgatásban a fontosabb helyeket, sikerült új nyelvhasználati és iskolai jogokat szerezni, megerősíteni helyi autonómiájukat, és javították a közoktatást”.⁷² Természetesen eközben szüntelenül küzdöttek a német és magyar törekvések ellen. Beneš a Habsburg-ellenes történelmi érvelést a világháború kitörésével zárja le, azzal a kijelentéssel, hogy a belső helyzet sorsszerűen sodorta Ausztriát ebbe a háborúba.

A gondolatrendszer fontos eleme volt, hogy fel kell lépni a magyarok ellen is. Ennek oka az, hogy Csehszlovákiát a történelmi Bohémiából (Csehország, Szilézia, Morvaország) és a Felvidékből — az ő szóhasználatukban Szlovenszkóból — akarták létrehozni, vagyis a csehszlovák állameszme ütközött a Szent István-i állameszmével. A szlovák kérdésnek ennek megfelelően a csehszlovák politikai emigráció tevékenységében fontos szerep jutott. A kérdést tovább bonyolította, hogy a nyugat-európai kormánykörökben a szlovákokról meglehetősen keveset tudtak. Beneš a *Dětruisez*-ben fogalmazza meg a Nyugat számára, hogy kik is a csehszlovákok. „A csehszlovákok, vagy egész egyszerűen csehek két elemből állnak, hétmillió cseh él Bohémiában, Morvaországban és Sziléziában, és három millió szlovák lakik Magyarországon és északon ... Ez a két ág ugyanazon nemzethez és civilizációhoz tartozik”.⁷³ A két ág egyesülésének akadálya, hogy a cseheket az osztrákok, míg a szlovákokat a magyarok nyomják el.

A Szent István-i és a csehszlovák állameszme ütközése a magyarázata, hogy külön fejezetet szentel a magyaroknak, de ebben túlnyomórészt az 1867 utáni Magyarországgal foglalkozik, az 1867 előtti magyar történelemből kovácsolt magyarellenes érvelést pedig beágyazza a többi fejezetbe. Ezért mielőtt megnéznénk, hogy hogyan értékelte a dualizmus korának Magyarországit, a korábbi részletekből rekonstruáljuk azt a képet, amelyet az 1867 előtti Magyarországról vázolt fel. E rekonstrukcióhoz a keretek meghatározására törekedve mindössze egy rendezőelvet használtunk, nevezetesen a magyar történelem időrendjét.

A magyar történelem kezdetéről, a honfoglalásról, a cseh történelem szempontjából a következőket tartja fontosnak leszögezni:⁷⁴ a 9. század elején a csehek és a szlovákok ugyanazon korona alá tartoztak, és így alkották a Nagy Morva Fejedelemséget. A magyarok 907-ben jelentek meg, inváziójuk következménye, hogy „az északi szlávok el lettek választva jugoszláv testvéreiktől”⁷⁵, továbbá 1025-re elfoglalták egész Szlovákiát, amelyet ettől kezdődően végig uralmuk alatt tartottak. Ennek

⁷¹ Beneš II 32.

⁷² Beneš II 33.

⁷³ Beneš II 7.

⁷⁴ Beneš II 49-50.

⁷⁵ Beneš II 38.

ellenére a szlovákok megőrizték cseh és szláv karakterüket, aminek oka Beneš szerint az, hogy a magyarok nem rendelkeztek elég anyagi és szellemi erővel ahhoz, hogy asszimilálni tudják őket. A cseh-magyar kapcsolatokat elemezve a továbbiakban kiemeli, hogy a 13. század végétől ezekre a közeledés jellemző, aminek oka a jelentkező török veszély.

1526-ban a Habsburgokat megválasztották cseh és ugyanakkor magyar királynak is. Ez a szlovákok számára azt jelentette, hogy ugyanannak az államnak lettek tagjai, mint a csehek, s így jelentős mértékben könnyebbé vált a gazdasági, politikai, szellemi kapcsolattartás a csehszlovák nemzet két ága között.

Az 1526 utáni Habsburg törekvéseket már tárgyaltuk. Láttuk, Beneš ezeket úgy értelmezi, hogy a Habsburgok a feudális privilégiumokkal rendelkező Csehország és Magyarország ellen indítottak támadást, minek következtében Csehország elbukott, de Magyarországnak sikerült megőriznie viszonylagos függetlenségét. Ennek oka szerinte az, „hogy Magyarország jelentős részét a török elfoglalta, de Erdélynek nemzeti uralkodója volt, és ennek a nemzeti uralkodónak a megléte erősen korlátozta I. Ferdinánd hatalmát, aki kénytelen volt a régi alkotmányos törvényeket betartani. Ennek köszönheti Magyarország, hogy szinte teljes mértékig kivívta függetlenségét”.⁷⁶ Ezt követően Beneš hosszú ideig nem tárgyalja a magyar történelem eseményeit. Csak 1848-at elemezve említi újra a magyarokat,⁷⁷ mint olyan politikai erőt, melynek tetszetek a pángermán tervek, mivel ha Cislajtánia bekerül a német egységbe, az Magyarország számára azt jelentette volna, hogy elszakadnak a szálak, melyek Ausztriához kötötték, és elnyeri függetlenségét. Ez a csehszlovák nemzet szlovák ágára nézve azzal a következménnyel járt volna, hogy a független Magyarországon belül elnyomott jog nélküli kisebbséggé válik. Ezekből logikusan következik — folytatja Beneš —, hogy '48-ban a cseh politikának volt egy nagyon erős magyarellenes éle. Kifejti, hogy a magyar '48-as küzdelmet Angliában és Franciaországban szabadságharcként értékelték, de valójában egy nemesi kaszt felkeléséről beszélhetünk, a magyar kis- és középnemességéről, mely a Bécs elleni küzdelemre azért vállalkozott, hogy megszabaduljon a bürokratikus abszolutizmustól, de csupán azért, hogy az ő kezébe kerüljön minden hatalom Magyarországon. A magyar nemesség győztes „szabadságharcának” az lett volna az eredménye, hogy még jobban elnyomják a nem magyarokat. Az 1867-es kiegyezést ezek után úgy értékeli, hogy „... az utolsó és elkerülhetetlen szakasza volt a már régóta húzóódó történelmi eseményeknek”.⁷⁸ Külön fejezetet szentel a dualizmus kori Magyarországnak, melynek a csehszlovákok és a magyarok, egy legenda, amit szét kell rombolnunk címet adta. Már a címadás is nagyon tudatos volt, hiszen legendáról beszél. Az antant körökben meglévő magyar szimpátiát — mely a '48-as szabadságharcból eredt — egy hamis legenda eredményének nevezi.

Beneš kiindulópontja az volt, hogy a nyugatiak szimpátiát mutatnak az iránt a nép iránt, amely 1848-ban fel tudott kelni elnyomói, a Habsburgok ellen, és felemelte a szabadság és forradalom zászlaját. A magyarság fáradhatatlan energiája,

⁷⁶ Beneš II 14.

⁷⁷ Beneš II 27-28.

⁷⁸ Beneš II 32.

amellyel politikai terveit végrehajtotta, Nyugaton tiszteletet ébresztett. A kialakult legenda azóta tovább él, mert a magyar politikusok tovább építették. Mivel Béccsel szemben emancipáltak magukat, a kezükbe került a hatalom. Övék lett az erő és a pénz, ezért megvehették a sajtót, könyveket, és újságokat adtak ki. Kiépítették propagandájukat, amelyben a magyar népet a civilizáció egyik legnagyobb letéteményesének ábrázolták. Ráadásul a gazdag magyar arisztokrácia kapcsolatokat épített ki minden országgal, és minden állam politikai köreiben jól érvényesült. Így módon a történelem emlékei által is támogatva könnyen megnyerték Anglia és Franciaország szimpátiáját, de valójában a magyarok által táplált legenda nem igaz, mert a magyar nép már régóta nincs elnyomva, hanem ellenkezőleg, elnyomott szerepét az elnyomóévá változtatta. A magyar nép „a szlovákok, a szerb-horvátok és a románok hóhéra”⁷⁹ lett, majd valamivel később így folytatja: „soha nem volt még kegyetlenebb és magyarellenes tétel egyik fő vonalát. Beneš hosszan tárgyalja az elnyomó magyar nemzetiségi politika tetteit, élénk színekkel ecseteli, hogy a szlovákok „mit szenvedtek igájuk alatt”. A magyarok erőszakosan és minden eszközt igénybe véve akarták magyarosítani a szlovákokat, és ez egyes területeken sikerült is. Igyekeztek a szlovák nyelvű oktatást teljesen megszüntetni, minek eredményeképpen minimálisra csökkent a szlovák alapfokú, középfokú és felsőfokú iskolák száma. Megszüntették a sajtószabadságot, „nem lehet találni egyetlen egy szlovák publicistát sem”. Megtagadták a szlovákságtól a politikai jogokat, a három millió szlováknak mindössze három képviselője van a budapesti parlamentben. Aki nyilvánosan kiállt a szlovák ügyért, az hamarosan a magyar börtönökben találhatta magát.

A tétel harmadik pillére a háborús felelősség kérdése. Beneš kinyilvánítja, hogy „őket (mármint a magyarokat — G.L.) terheli a felelősség az aktuálisan kirobbant háborúért”⁸⁰ Véleményének alátámasztására az alábbi logikai levezetést dolgozta ki: a délszláv népek erőfeszítései Jugoszlávia megteremtésére elsősorban Magyarországot fenyegették. A magyarok négymillió szerb-horvát felett uralkodtak, míg ugyanekkor Ausztria egymillió szerb-horvát felett rendelkezett. A Monarchia balkáni politikája tehát mindenekelőtt magyar politika volt, az 1907-ben megkezdődött vámháború, melyet a Monarchia Szerbia ellen folytatott, a magyar mezőgazdaság érdekeit szolgálta, míg az osztrák iparnak kárára vált.

A magyarok problémája az, hogy Magyarországon csak nyolcmillió magyar él, tehát kisebbségben vannak a szlávokhoz képest — még ha a románokat nem is számoljuk. Ezeknek a nemzeteknek politikai, gazdasági fejlődése a magyarokat fenyegette, mert ha megvalósult volna legfontosabb követelésük — az általános választójog —, akkor az teljesen megfosztotta volna őket előjogaiktól. Ezért úgy gondolkodtak, hogy problémáik megoldására egyetlen lehetőség egy győzedelmes háború. Ilyen előzmények után „... nem kell csodálkozni jelenlegi szerepükön, ők a harmadik nagy bűnösei ennek a háborúnak”.

A történelmi érvelés áttekintése után vizsgáljuk meg, hogy Beneš milyen érvekkel támasztja alá a csehszlovák nemzet eredendően Nyugat-Európához tartozását.

⁷⁹ Beneš II 41.

⁸⁰ Beneš II 42.

E tekintetben egyértelműen arra törekszik, hogy olyan tulajdonságokkal és érdemekkel ruházza fel azt, amelyek jó tárgyalási alapul szolgálhatnak arra, hogy az antant szövetségesnek fogadja el őket. A *Détruisez*-ben így jellemzi nemzetét: „az akarat és energia birtokában az emberiségnek részünkről a civilizáció fejlődését tudtuk nyújtani, és felbecsülhetetlen értékű művet tudtunk létrehozni”.⁸¹ Ezt követően olyan szellemi forradalomról beszél, amely a huszita időkkel kezdődött, és egészen a 19. század végéig tartott, s melyet Husz, Comenius, Dobrovský, Šafárik, Kollár, Palacký nevei fémjeleznek. „Nagyszerű íróink voltak, tudósainkra méltán lehetünk büszkék, és összehasonlíthatjuk őket más nemzetek tudósaival.”⁸² Beneš külön kiemeli a cseh és a francia nemzeti karakter hasonlóságait, véleménye szerint Husz János volt az elindítója a modern individualista gondolatnak, s a Husz által megkezdett út a francia individualista filozófiai mozgalommal és a francia forradalommal végződik. Ez a forradalom azonban visszahatott a csehekre, a cseh nemzet e forradalomban találta meg azokat az elemeket, melyek feltámasztották és új életet adtak számára, megmentették a biztos haláltól. „A cseh lélek, amely rendkívül mélyen idealista és humanitárius, a francia lélekben, amely a legnemesebb ideálok szerelmese, testvérét és támogatóját találta meg abban a harcban, amelyet az emberiség jobb jövőjéért vív.”⁸³ Ez Beneš üzenete is a Nyugatnak: a csehszlovák nemzet Nyugat-Európához tartozik. Ezt összevetve a Központi Hatalmakról kialakított negatív képpel, Masaryk állítja majd fel az antant választási lehetőségét: „Európa és Amerika választhat egy elfajzott dinasztia és kilenc népének szabadsága között”.⁸⁴

Beneš a *Détruisez*-ben két fejezetet szentelt a csehek és szlovákok világháború alatti érdemeinek ecsetelésére. A cseh nemzet és a cseh katonák magaviselete című fejezetben⁸⁵ például így érvel: mivel nem volt elég felkészülési idő a fegyveres harchoz, a csehek passzív ellenállásba kezdtek. Az újságok Ausztria-ellenes cikkeket publikáltak, a nép pedig visszautasította a kölcsönök jegyzését, és megtagadta, hogy a kormány rendelkezésére bocsássa élelmiszerkészleteit, így hozzájárult a Monarchia gazdasági és pénzügyi csődjéhez. Ugyanakkor a cseh katonák elutasították azt is, hogy a Monarchiáért harcoljanak, „magatartásukkal sikerült szervezetlenné tenni az osztrák-magyar hadsereget, és demoralizálták azt”.⁸⁶ Beneš állítása alátámasztására hosszan sorolja azokat az eseteket, amikor a Monarchia cseh származású katonái megtagadták a parancsot, fellázadtak, vagy átálltak az antant oldalára: „A 35. hadsereget Pilsen városából szállították a galíciai frontra, egy fél órával a megérkezésük után már az orosz árkokban voltak...”⁸⁷

A *Détruisez* utolsó két fejezetében, melyek A múlt szenvedései és a jövő reményei, illetve a Felhívás az antanthatalmakhoz címeteket viselik, Beneš kimondja egész eddigi érvelésének végkövetkeztetését: „Zúzzátok szét Ausztria-Magyar-

⁸¹ Beneš II 54.

⁸² Beneš II 55.

⁸³ Beneš II 57.

⁸⁴ Masaryk, Tomáš Garrigue: *Az új Európa*. Kassa, 1924. 123.

⁸⁵ Beneš II 45-49.

⁸⁶ Beneš II 46.

⁸⁷ Beneš II 47.

országot”. Erre az alábbi koncepciót vázolta fel:⁸⁸ mivel Ausztria-Magyarország segíti elő Németország előretörését és pángermán céljait, legyőzésére egyetlen lehetőség van, Ausztria-Magyarországot fel kell darabolni, és helyette új, önálló államokat kell kialakítani. Csehországból, Morvaországból, Sziléziából és Szlovákiából létre kell hozni Csehszlovákiát, s ez az állam Oroszországgal közösen barikádöt alkotna Németországgal szemben. Keleten Erdélyt Romániának kell adni, délen Szerbiából és a többi szerb, horvát, szlovén területekből létre kell hozni Jugoszláviát. Az így kialakított két új államot egy Magyarország és Ausztria között húzódó folyósóval kell összekötni. „A nemzetek elve így alkalmazva lesz” — szögezi le Beneš.

Egyértelmű, hogy ő a francia politika szemszögéből indokolja meg, hogy az általa vázolt közép-európai rendezés miért jó. Ha Ausztria-Magyarország szétesik, nem lehet többé Németország támasza, amely saját erőire lesz utalva, és így egyedül „képtelen lesz bármire”. Ugyanakkor a magyarok elválasztva Ausztriától szintén nem lesznek képesek arra, hogy korábbi politikájukat felújítsák. A franciák számára további előnyöket is esetel, mikor így ír: „A szlávoknak érdekük lesz, hogy a Balti-tengertől az Adriai-tengerig támogassák egymást, mert a németek fenyegetik őket. Franciaország és Olaszország, akiket szintén fenyegetnek a germánok, szükségszerűen természetes szövetségesek lesznek.”⁸⁹ Gyakorlatilag egy olyan közép-európai újrendezési koncepciót vázolt fel, amely a francia politika érdekeit messzemenően figyelembe vette.

Beneš emigrációjának második szakasza (1916 márciusától 1918 novemberéig)

Emigrációjának 1916 tavaszától kezdődő második szakaszában Beneš három irányban fejtette ki tevékenységét: 1. az első szakaszban megalkotott program propagálására, vagyis propagandamunkát végzett; 2. törekvés egy önálló csehszlovák hadsereg felállítására; 3. politikai-diplomáciai munka a Habsburg Monarchia ellen, a csehszlovák állam megszületése érdekében.

A Monarchiából jött Beneš felfedezte, hogy a nyugati politikusok bármit is tesznek, mindig a közvéleményre hivatkoznak. Felismerte, hogy rendkívül fontos a közvélemény befolyásolása, ennek eszköze pedig „a sajtó, mely nemcsak érzelmi hangulatot teremt, hanem politikai meggyőződéseket, s ezeknek reális jelentkezését, a politikai cselekvéseket is irányítja”.⁹⁰ Erre a törvényszerűsége építette közvéleményformáló stratégiáját, azzal számolt, hogy a közvélemény a felelős politikusokra, a miniszterekre alulról nagy nyomást gyakorol. Kezdetben természetesen nehezen indult be a munka. Akkori helyzetét így jellemezte: „Abban az időben meg voltam elégedve, ha hetenként kétszer, háromszor néhány soros rövid hírt sikerült elhelyeznem dolgainkról egyik-másik lapnál.”⁹¹ Beneš előretörésének egyik okát Bibó István világítja meg, amikor arról ír, hogy a reménytelenül elhúzódó háború azt

⁸⁸ Beneš II 44. 46.

⁸⁹ Beneš II 46.

⁹⁰ Gesztesi Ernő: *A magyarság a világsajtóban*. Budapest, é.n. 112.

⁹¹ Beneš I 1k. 122.

eredményezte, hogy „a háborús morál ébrentartása érdekében mindinkább kialakult egy olyan hangulatkeltésnek, sajtónak, propagandának a szükségessége, amely az ellenfél népeket egészében mutatja be szömyetegként”.⁹² Más kiindulópontból ugyan, de hasonló végkövetkeztetéseket von le Fejtő Ferenc is, amikor azon álláspontját fejti ki, hogy az első világháború klasszikus háborúként kezdődött és ideológiai háborúként folytatódott.⁹³ Miután a háborúnak ideológiai jellege lett, erősen felmerült egy olyan igény, hogy ördöggként kell beállítani az ellenséget, a küzdelmet a jó és a Rossz harcaként kell értelmezni.

Véleményünk szerint a fentebb említett „kedvező” körülmények nagymértékben elősegítették a Beneš által vezérelt propaganda háborús sikerét. E háborús propaganda a hadviselésnek egy neme, aminek megvannak a maga fegyverei. A továbbiakban arra keressük a választ, hogy melyek voltak Beneš fegyverei és milyen stratégiával alkalmazta ezeket.

A propagandaháborúnak a két világháború között publikáló egyik magyar szakértője⁹⁴ a tömeghatású propaganda eszközeit így csoportosította: 1. agitáció; 2. sajtó; 3. rádió; 4. film; 5. színház.⁹⁵

A csehszlovák propaganda sikeresen az első két eszközt használta, vizsgáljuk meg, hogy hogyan. Az agitáció a propaganda egyik legrégebb formája, mely az élőszó erejével hat. Benešről bátran kijelenthetjük, hogy a háború éve alatt minden lehetőséget kihasznál az agitációra. A Sorbonne-on egyetemi előadás-sorozatot tartott az Osztrák–Magyar Monarchiáról, eljárt minden olyan összejövetelre, rendezvényre, ahol a háború és a béke kérdéseiről esett szó. Emlékirataiban több ilyen rendezvényt említ meg, így eljárt és agitált például:

— a Denis által a szláv kérdés tanulmányozására életre hívott csoport vitagyűlés-sorozátán, melyre 1917-ben és 1918-ban került sor;⁹⁶

— a francia szenátus külügyi bizottságának Ausztria-Magyarországról rendezett előadásain, itt több ízben előadóként is szerepelt;⁹⁷

— a Worms professzor által vezetett Société de Sociologie nevű szociológiai társaság kéthetenkénti nyilvános ülésein;⁹⁸

— a francia entellektüelleket tömörítő Comité National d'Études nevű társaság hetenkénti vitaülésein, ahol előadást is tartott;⁹⁹

— a francia szabadkőművesek rendezvényein;¹⁰⁰

— az Emberi és Polgári Jogok Ligájának rendezvényein.¹⁰¹

⁹² Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1990. 334.

⁹³ Fejtő 281–333.

⁹⁴ Nádor Lászlóról van szó, aki *Propagandaháború* címmel könyvet adott ki a két világháború között. (a továbbiakban: Nádor)

⁹⁵ Nádor 74.

⁹⁶ Beneš I lk 127.

⁹⁷ Beneš I lk 128.

⁹⁸ Beneš I lk 128.

⁹⁹ Beneš I lk 129.

¹⁰⁰ Beneš I lk 129.

¹⁰¹ Beneš I lk 129.

Ugyancsak agitációs terepként használta fel a különböző politikai szalonokat,¹⁰² melyeknek világába, mint már említettük, Štefánik vezette be. Ha Beneš sajtópolitikáját vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy itt kétfajta taktikát alkalmazott. Egyrészt az antantországok lapjainak hasábjait próbálta megközelíteni, másrészt saját lapokat működtetett. Az antantországok újságjainak óriási tömeghatásuk volt. Az egyik rangos francia külpolitikai újság, a *Matin* 1 900 000 példányban jelent meg, ez már valóban olyan erő, mely képes a közvélemény formálására. Nagyon tudatos lépésként kell értékelnünk Beneš részéről, hogy már a háború első percétől kezdve arra törekedett, hogy a francia sajtó külpolitikai újságíróival, szerkesztőivel személyes kontaktust alakítson ki, illetve hogy ezek újságaiban minél több hírt helyezzen el. A sajtón keresztül kívánta jelezni a közvéleménynek, hogy a csehszlovákok itt vannak, kívánságaik, követeléseik vannak, észre kell venni, meg kell hallgatni őket.

Valószínűsíthetjük, hogy a szerkesztők, külpolitikai újságírók szívesen vették az emigránsok szolgáltatásait, információt. Ne feledjük, ezen emigránsok Közép-Európából jöttek, ismerték az ottani viszonyokat, így az újságok számára értékes anyagokat, tényeket, értesítéseket szállítottak. Az antant sajtóhírekkel való ellátása — az emigráció részéről — az első időkben kisipari módszerekkel folyt, nem egyszer maga Beneš kereste fel híreivel a szerkesztőségeket. A mozgalom megerősödésével ezen a téren is változások következtek be, Beneš a Nemzeti Tanács hivatalos kirendeltségei mellé sajtóirodákat állított fel. A londoni Czech Press Bureau-ról már más összefüggésben szoltunk. Ehhez hasonló irodák jöttek létre már 1916-ban Svájcban és Hollandiában is. Amikor pedig Beneš 1917 januárjában Olaszországba utazott, Rómában Ufficio di Boemia néven szervezett ott sajtóirodát, melyet még ugyanezen év októberében Consiglio Nazionale dei Paesi Cecoslovacchi névre keresztelt át.¹⁰³ Az USA-ban állítják fel a Slav Press Bureau-t, mely mintegy 500 amerikai napilapnak küldözgette a híreket. Ezek a sajtóirodák igen széles körű tevékenységet fejtettek ki, ízelítőül nézzük meg, hogy mit írt a londoni iroda egyik akciójáról Masaryk: „London legélénkebb helyén, (a Piccadily téren) egy üzlethelyiséget béreltünk ki, úgy rendeztük be, mint egy könyvesbolt kirakatát, országunk és Közép-Európa térképeit,rólunk és ellenségeinkről szóló legújabb híreket, valótlán hírek cáfolatát, közléseket és efféléket ragasztottunk ki.”¹⁰⁴ Az újságokkal és könyvekkel való közvélemény-formálásban a cseh emigráció jelentős segítséget kapott a velük rokonszenvező publicistáktól, Seton-Watsontól és társaiktól.

A csehszlovák emigrációnak teret adó antant lapok mellett az emigráció arra törekedett, hogy saját újságokat is kiadjon. A szervezeti keretek tárgyalásánál már említettük, hogy a franciaországi kolóniák két saját lappal is rendelkeztek a *Na Zdar* és a *L'Indépendance Tchèque* című újságokkal. A kolóniák háttérbe szorításával egyidőben ezek a lapok megszűntek. Helyettük hívták életre a *La Nation Tchèque*-et, amelynek első száma 1915. május 1-én, illetve a *Československá Samostatnost*-ot, melynek első száma 1915 augusztusában jelent meg. Az erősen elfogult Nádor így jellemzi a két lapot: „Mindkét folyóirat sokban hozzájárult az önálló cseh állam

¹⁰² Beneš I 1k 121.

¹⁰³ Beneš I 1k 105.

¹⁰⁴ Masaryk I 111.

megalkotásához, mert együttműködve a többi nemzetiség vezetőivel közös erővel terjesztették a legképtelenebb rágalmakat a monarchiáról...¹⁰⁵

Beneš szervező tevékenysége következtében a csehszlovák emigráció 1916 folyamán egy újabb újsággal, a *Le Monde Slave* című folyóirattal bővült. E fenti három lap kiadásához szükség volt egy nyomdára. Beneš ezt is megszervezte, ettől kezdve mindhárom emigráns kiadványt a párizsi nyomdájukban készítették. Ráadásul ez a nyomda lehetővé tette, hogy Beneš a könyvekkel való közvélemény-formálást is alkalmazza. Így az emigráns vezetők által tartott beszédeket, előadásokat rendszerint külön füzetben kinyomtatták, és egyetemeknek, könyvtáraknak, képviselőknek és a politikai élet számos más vezető képviselőjének küldték szét. Masaryk King's College-beli előadását *The Problem of Small Nations in the European Crisis* címen, míg Beneš Sorbonne-on tartott előadássorozatát *Détruisez l'Autriche-Hongrie* címen adták ki. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a felsorolt „fegyvereket” milyen stratégiával alkalmazta.

Beneš magyar életrajzírója Borsody István szerint propagandája két alaptételre épült:

1. bátran rágalmaz, valami mindig ott ragad;
2. megérteni csak úgy lehet, ha alkalmazkodunk annak a félnek a képességeihez, akivel meg akarunk értetni valamit.¹⁰⁶

Ha az első tételt alaposabban szemügyre vesszük, egy kicsit finomítjuk az elfogult Borsody fogalmazását, és így azt értjük alatta, hogy Beneš minden lehetséges fórumot arra használt fel, hogy a Monarchia negatív képét sulykolja az antant politikusainak és a közvéleménynek a fejébe, akkor azt mondhatjuk, hogy az állítás igaz. A politikus által vezérelt propaganda nagy fantáziával használta ki a Habsburg Birodalom minden egyes lépését, legyen az negatív vagy pozitív. A csehszlovák emigráció rögtön propagandaakcióba kezdett, „amidőn valamely különös esemény kapcsán föl lehetett kelteni a közvélemény érdeklődését az osztrák-magyar kérdés és ügyünk iránt”.¹⁰⁷

Ha a negatív eseteket nézzük, azt mondhatjuk, Beneš kihasználta az otthoni üldözéseket, politikai pereket. „Politikusaink, újságíróink, Kľofáč, Dusek, Machar, Dyk, Dreiss és mások üldöztetése, különösen pedig a Kramár és Rašín elleni pör, a két politikus elítélése, amnesztiája, hazatérése — mindez fegyverré vált a kezünkben, olyan fegyverré, amellyel nem egy sebet ejtettünk ellenfeleinken”.¹⁰⁸ Egy másik eset Beneš is érintette, ugyanis külföldre szökése után feleségét az osztrák hatóságok perbe fogták és elítélték, s a vizsgálat és per részleteit „értékes propagandaanyagként” használta fel.¹⁰⁹ A korszakkal foglalkozó történész értékelése szerint kitűnő szolgálatot tett a cseh emigrációnak maga Bécs, az osztrák kormány azzal, hogy letartóztatta Kramárt és Rašint, ezzel mártírokat adott a cseheknek.¹¹⁰

¹⁰⁵ Nádor 91.

¹⁰⁶ Borsody 47.

¹⁰⁷ Beneš I 1k 142.

¹⁰⁸ Beneš I 2k 37.

¹⁰⁹ Beneš I 1k 77.

¹¹⁰ Kovács Endre: *Történelmi arcképek*. Budapest, 1976. 564.

A *Détruisez*-ben Beneš Terror a cseh területeken címmel külön alfejezetet szentelt a cseh nemzet szenvedéseinek ábrázolására.¹¹¹ A hangnem érzékeltetésére idézzünk néhány jellemző mondatot: „Jelenleg nincs olyan nap Csehországban, hogy bizonyos számú halálos ítéletet ne hozzanak, vagy ne hirdetnének ki hosszú börtönbüntetéseket. A nemzet fő vezetőit vagy börtönbe zárták vagy száműzték, és mindazokat, akiket veszélyesnek ítélték, tudósokat, publicistákat, különféle módon üldöznék.”¹¹² Szlovákiáról így ír: „Az ország elnéptelenedett, százakat megölettek ... az iparágakat és a szlovák publikációkat betiltották. Ma az ország valóban halott, és a magyar Tiszakormány szemérmetlenül diadalmaskodik e romok felett.”¹¹³

A beneši propagandagépezet sajtókampányt indított minden esetben, ha a Monarchia katonai vereséget szenvedett, így például 1916 júliusában és augusztusában, mikor Bruszilov áttörte a frontot. De a Monarchiának nemcsak a negatív lépéseit használta ki, hanem a pozitívakat is. Amikor Bécs amnesztiát hirdetett, és a cseh politikai foglyok elhagyhatták a börtönt, Beneš egy hatásos agitációs anyagtól fosztatott meg, azonban nagy rugalmassággal ezt is a maga javára fordította: „Az amnesztiát az entente országok közvéleménye előtt a Habsburg Birodalom szét hullásának jeleként tüntettük fel, és kifejtettük, hogy ezzel még nehezebbé vált a monarchia helyzete.”¹¹⁴

Rugalmasságát egy másik példa is jól illusztrálja. Olaszországban a caporettoi vereség után a közvélemény igen lehangolt volt, ezért a sajtó „szívesen közölt mindent, ami a Habsburg Birodalom ziláltságáról és az ellene irányuló forradalmi törekvésekről szólt. A kormány ... szívesen vette a sajtó- és propaganda-hadjáratunkat, amely ártott Ausztria-Magyarországnak és segített a közvélemény harci szellemét szítani.”¹¹⁵

A csehszlovák emigráció diplomáciai elismertetéséért küzdő Beneš igen nagy hangsúlyt helyezett az önálló hadsereg felállítására is. Ez irányú tevékenységét már 1916 augusztusában elkezdte Franciaországban.¹¹⁶ Az indulási feltételek igen szerények voltak, 1916 nyarának végén Beneš becslései szerint¹¹⁷ körülbelül négyezer „csehszlovák” hadifogoly élt Franciaországban, akik kalandos úton jutottak francia földre. Ezek a katonák a balkáni fronton kerültek szerb hadifogságba, majd Szerbia összeomlása után hadifogolyként végigélték a szerbek albániai visszavonulását. Az Adria-tenger albániai partvidékéről az olaszok szállították őket Asinara szigetére, míg végül a szerb kormány és a Nemzeti Tanács közbenjárására kerültek Franciaországba. Beneš ezekre a katonákra számíthatott, amikor hozzáfogott a hadsereg szervezéshez francia földön.

Ez esetben valóban szüksége volt kivételes szervező és propaganda tehetségére, mivel számos nehézségbe ütközött. A szerb fronton ezek a „csehszlovák” katonák

¹¹¹ Beneš II 49-54.

¹¹² Beneš II 50.

¹¹³ Beneš II 51.

¹¹⁴ Beneš I 2k 294.

¹¹⁵ Beneš I 2k 185.

¹¹⁶ Beneš I 1k 176.

¹¹⁷ Beneš I 1k 177.

fegyverrel a kezükben kerültek fogságba, az antant úgy bánt velük, mint ellenséges „osztrákokkal”. A táborokban tifusz és vérhas pusztított közöttük, rengeteget szenvedtek, és akkor a hadifogolytáborban megjelent Beneš és azt mondta: én csehszlovák vagyok, a jövőben csehszlovák állam egyik építője, ti csehszlovákok vagytok szintén, gyertek harcoljunk együtt Csehszlovákiáért. „E harcunkat az antant is segíti, ezért kell csatlakoznunk hozzájuk, sőt újból a frontra kell mennünk, új harcot kell vállalnunk...”¹¹⁸ A szubjektív nehézségek mellett az objektív problémákkal is meg kellett küzdenie, ugyanis az Asinara szigetéről átszállított hadifoglyokat a franciák szétszórta különböző táborokba. Eisenmann professzor segítségével először megállapította a különböző táborokban elhelyezett csehek és szlovákok számát, majd még mindig Eisenmann segítségével hozzájutott ezen a katonák a postájához.¹¹⁹ Elolvassa azokat értékes és jellemző adatokat szerzett a hadifoglyok hangulatáról, bajairól és vágyairól. Közben elérte a francia külügyminisztériumban, hogy a „csehszlovák” hadifoglyokat elkülönítsék a többi hadifogolytól, illetve ígéretet kapott arra, hogy őket a franciák kedvezőbb elbánásban részesítik. Végül addig kilétselt a különböző francia szerveknél (hadügyminisztérium, külügyminisztérium, főparancsnokság, hadifogolyhivatalok), míg engedélyezték neki, hogy az elkülönített hadifoglyok között propagandát fejthessen ki. Összegezve az eddig leírtakat azt mondhatjuk, hogy Beneš 1916 augusztusa és decembere között jelentős előrelépést tett a franciaországi csehszlovák hadsereg felállítása terén, hiszen az említett lépéseivel elérte, hogy az alakulóban lévő csehszlovák hadsereg számára biztosítva legyen az emberanyag. Az 1917-es év folyamán katonai jellegű tevékenysége az alábbi négy irányban bontakozott ki:

1. a lehető leggyorsabban megszervezni a francia területen élő hadifoglyokat;
2. a hadsereg-szervezési akciót kiterjeszteni Olaszországra;
3. intenzív önkéntesi akciót indítani az USA-ban;
4. Oroszországból a lehető legnagyobb számú hadifoglyot átszállítani Franciaországba.

A továbbiakban ezek közül csak a franciaországi tevékenységét tekintenénk át, mivel úgy véljük, ez is kiválóan illusztrálja munkamódszerét.

Beneš 1917. június 20-án a Nemzeti Tanács nevében politikai, katonai tárgyalásokat kezdett a francia külügyminisztériummal, illetve a hadügyminisztériummal.¹²⁰ Előtte alaposan felkészült a katonai kérdésekből.

Erről így ír: „Egy sor katonai szakkönyvet vásároltam össze, és gyorsan áttanulmányoztam a hadseregszervezést, a modern katonai szolgálatot, a világháború vívmányait, és mindenféle aktuális szakdolgot”.¹²¹ A francia külügyminisztérium külön osztályt állított fel az ún. „nemzeti hadsereg szervezésére”. A Vidalon tábornok által irányított osztály foglalkozott a csehszlovák és a lengyel hadsereg felállításával.¹²²

¹¹⁸ Beneš I 1k 180.

¹¹⁹ Beneš I 1k 181-től.

¹²⁰ Beneš I 1k 333.

¹²¹ Beneš I 1k 344.

¹²² Beneš I 1k 344.

Velük tárgyalt Beneš a hadseregszervezés technikai kérdéseiről, míg a külügyminisztériummal a hadseregszervezés politikai kérdéseit vitatta meg.

Az 1917. június 20-i első tárgyalási napon Vidalon tábornokkal az alábbi kérdésekről tárgyalt:¹²³

1. mi legyen a csehszlovák nemzeti hadsereg viszonya a francia kormányhoz, a francia hadsereghöz, és a Csehszlovák Nemzeti Tanácshoz;

2. a hadsereg nemzeti jellegét meghatározó zászlók, egyenruhák, jelvények kérdése;

3. a csehszlovák katonák sorozása;

4. tisztek kinevezése és felvétele;

5. a cseh nyelv szerepe a vezényletben és a katonai irodai szolgálatban;

6. a hadsereg pénzügyei (például a csehszlovák katonák zsoldja a francia katonákhoz viszonyítva);

7. a francia hadvezetés milyen feltételek mellett veszi igénybe a csehszlovák hadsereget a fronton;

8. mi történjék azokkal, akik nem lépnek be a hadseregbe, hanem lőszer munkára jelentkeznek? Mi lesz a rokkantakkal, és azokkal, akiket a hadsereg kötelékéből elbocsátanak?

A kérdések közül a leg súlyosabb az első volt, a többi már logikai rendben következett belőle.

1. Beneš ezzel kapcsolatos álláspontját az alábbiakban rögzítette: „A nemzeti hadsereget a Francia Köztársaság elnökének dekrétuma állítja fel mint autonóm csapatot a francia hadsereg keretében, a Csehszlovák Nemzeti Tanács, a csehszlovák nemzet képviselőjének legfőbb politikai vezetése alatt”.¹²⁴ A francia illetékesek viszont a már létező lengyel hadseregnél bevett megoldást akarták alkalmazni, ahol egy francia tábornok vezetése alatt álló lengyel-francia tisztekből összetevődő bizottság állt a hadsereg élén, és ezen bizottság közvetített a lengyel emigránsok és a francia kormány között.

Beneš nem fogadta el ezt a megoldást, azt akarta, hogy a csehszlovák hadsereg a Nemzeti Tanács felügyelete alatt álljon, s a tárgyalások során ezt az álláspontját sikerre is vitte. A többi kérdésben az alábbi eredmények születtek:

2. a csehszlovák hadsereg használhatta a „csehszlovák zászlót” és külön nemzeti jelvényt a ruházaton;¹²⁵

3. a sorozást a Nemzeti Tanács hatáskörébe utalták;¹²⁶

4. a tiszteket a francia kormány beleegyezésével a Nemzeti Tanács nevezhette ki és léptethette elő;¹²⁷

¹²³ Beneš I lk 345.

¹²⁴ Beneš I lk 347.

¹²⁵ Beneš I lk. 347.

¹²⁶ Beneš I lk 348.

¹²⁷ Beneš I lk 348.

5. a vezényleti nyelv a cseh lett, míg minden fontosabb okmány két nyelvű (francia és cseh), viszont a francia fél ragaszkodott ahhoz, hogy a hadsereg élére francia tábornok kerüljön, persze a Nemzeti Tanács egyetértési jogot kapott,¹²⁸

6. pénzügyi kérdésekben azt az alapelvet fogadták el, hogy a csehszlovák hadsereg tagjait ugyanúgy fizetik, mint a francia hadsereg tagjait, továbbá abban állapodtak meg, hogy minden a csehszlovák hadsereggel kapcsolatos kiadás külön számlára kerül, hogy esetleges kiegyenlítésüket a háború után lehessen követelni a csehszlovák nemzettől,¹²⁹

7. a hadsereg bevetésének kérdése igen fontos volt Beneš számára, ugyanis tartott attól, hogy a nehezen felállított haderőt a francia hadvezetés egy, a verdunihez hasonló csatába veti be, így az gyorsan megsemmisülhet, ezért arra törekedett, hogy legalább a hadsereg egy része érintetlen maradjon, „hogy a béketárgyalások idején fennálljon alakulataiban”.¹³⁰

Célja világos volt: a béketárgyalásokon egy fegyverben álló jelentős létszámú hadsereggel kívánta növelni a csehszlovákok politikai súlyát. Emlékirataiban nem nyilatkozik arról, hogy a Vidalon tábornokkal folytatott tárgyalásai során a fenti kérdésben milyen megegyezés született.

8. A katonai szolgálatra alkalmatlan hadifoglyokról is megállapodtak, ők a Nemzeti Tanács és a francia lőszerminisztérium külön egyezménye alapján a hadiiparban dolgozhattak. Érdeklükben a Nemzeti Tanács ugyanolyan konzuláris jogokat gyakorolhatott, mint a szövetséges kormányok a maguk állampolgárai felett.¹³¹

Beneš tehát a francia hadügyminisztériummal folytatott tárgyalásai során igen jó eredményeket ért el, számos sikert könyvelhetett el. Problémái voltak viszont a külügyminisztériummal, amiről így ír: „A katonák főleg a katonai és katonai-technikai célokat tartották szem előtt, s idővel mind több politikai engedményt tettek. Sokkal nehezebben alakultak a tárgyalások a külügyminisztériumban, mert ott DeMargeria és Laroche az egyes cikkelyek minden nemzetközi jogi és politikai következményét fontolóra vették.”¹³²

Fő törekvése az volt, hogy a megállapodás szövegébe a „csehszlovák állam”, vagy „a csehszlovák kormány” kifejezést becsempéssze. Amikor például a hadsereg pénzügyeiről tárgyaltak, mint láttuk, Beneš kérte, hogy a csehszlovák hadsereg felállításával kapcsolatos kiadásokat külön számlán vezessék, mely számlát a háború után majd a csehszlovák állam egyenlíti ki. A technikai-pénzügyi kérdésekről tárgyaló francia katonák számára közömbös volt, hogy a szövegbe csehszlovák nemzet, vagy csehszlovák állam kerül. Nem így a külügyminisztérium diplomatái számára, akik „igyekeztek kitérni egy olyan kifejezés elől, amely a béketárgyalások idején a francia kormányt végleges érvénnyel kötelezte volna”.¹³³ A francia külügyminisztérium

¹²⁸ Beneš I lk 348.

¹²⁹ Beneš I lk 348.

¹³⁰ Beneš I lk 349.

¹³¹ Beneš I lk 348.

¹³² Beneš I lk 350.

¹³³ Beneš I lk 351.

munkatársai nyíltan megmondták, hogy nem hajlandók a megállapodás szövegében a csehszlovák állam kifejezést használni. Benešnek tehát igen keményen kellett kiüzdenie azért, hogy valamiféle megállapodást tető alá hozzon. Jól mutatja ezt, hogy bár a katonákkal a tárgyalást 1917. augusztus 4-én befejezte, a külügyminisztériumi huzavona miatt¹³⁴ a *Dekrétum a franciaországi csehszlovák hadsereg felállításáról*¹³⁵ csak 1917. december 16-án született meg.¹³⁶ Miután Beneš befejezte tárgyalásait a hadügyminisztériummal, és hozzákezdett a decemberig tartó egyeztetésekhez a külügyminisztérium munkatársaival, energiái egy részét arra fordította, hogy Olaszország is kiterjessze hadseregszervező tevékenységét.

Beneš diplomáciai tevékenységének első sikerei

1916 decemberében a csehszlovák emigráció számára veszélyes események történtek. A központi hatalmak 1916. december 12-én békejegyzéket intéztek az antanthoz, néhány nappal később, december 20-án pedig Wilson amerikai elnök jegyzékében felszólította a hadviselő feleket, hogy közöljék háborús céljaikat.¹³⁷ Ezzel párhuzamosan különböző titkos diplomáciai csatornákon béketalapozások kezdődtek a két hadviselő tábor között. Beneš értesült ezekről a kezdeményezésekről is,¹³⁸ sőt Szvatkovszkij orosz diplomata egyenesen felszólította, hogy emlékirat formájában foglalja össze nemzeti követeléseiket a Habsburg Monarchián belül, mert Oroszország a béketalapozások során a Monarchiától esetleg kicsikarhat valami kedvezményt a csehszlovákok számára az osztrák birodalom háború utáni belső átalakítása szempontjából. A Beneš vezette párizsi főtítkárság súlya ekkor még kicsi volt, ahogy ő is beismerte: „Diplomáciai tárgyalásokat, ily természetű és ilyen nagy horderejű döntéseket közvetlenül nem befolyásolhattunk. Eleddig sem bírtunk elég befolyással a döntő tényezőkre, és közvetlen bejárásunk sem volt hozzájuk. Így tehát csak kerülő utak maradtak számunkra.”¹³⁹ Az említett kerülő út a nyilvános agitáció volt. Beneš mozgósította minden angol és francia barátját — politikusokat, publicistákat, újságírókat —, és arra törekedett, hogy a közvéleményen keresztül gyakoroljon nyomást az antant tárgyaló személyiségeire. Másrészt arra törekedett, hogy az antantnak a békejegyzékekre adandó válaszaiba a csehszlovákok is bekeverüljenek.

Az antanthatalmak december közepe óta tárgyaltak arról, hogy milyen választ adjanak egyrészt a központi hatalmak december 12-i jegyzékére, másrészt a Wilson-jegyzékre. 1916. december 30-án¹⁴⁰ született meg a válasz a központi hatalmak

¹³⁴ Beneš I 1k 352.

¹³⁵ Közli Beneš I 1k 353–354.

¹³⁶ A dekrétum körüli huzavonáról lásd még Beneš I 2k 157–160.

¹³⁷ A jegyzéket ismerteti *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1916 Supplement*. 97–99.

¹³⁸ Beneš I 1k 207–208.

¹³⁹ Beneš I 1k 210.

¹⁴⁰ A jegyzéket ismerteti Temperley, Harold W. V.: *History of the peace conference of Paris*. London, 1920–1924.

békétárgyalást javasló felhívására: az ajánlatot, mint háborús manővert elutasították. Bár ebben a jegyzékben szó van a kis elnyomott nemzetekről (a csehszlovák emigráció is így definiálta nemzetét), de a csehszlovákokat név szerint nem említették meg, ezért Beneš arra törekedett, hogy legalább a Wilsonnak adandó válaszbába belekerüljenek. 1916. december 27-én tárgyalásokat folytatott¹⁴¹ Kammarelllel, aki a francia külügyminisztérium politikai osztályán volt tisztviselő, s a megbeszélések során azzal érvelt, hogy Ausztria-Magyarországon belül létezik egy erős ellenállás. Ezt az ellenállást jelentős mértékben megerősítené, ha az antant megemlékezne a Wilsonnak adandó válaszjegyzékben a csehek és szlovákok nemzeti követeléseiről. A cseh és szlovák igények megemlékezésével ugyanis a Monarchiát egy igen érzékeny pontján sebezhetnék meg. Kammarrel viszont rámutatott arra, hogy az antantnak több oka is van, hogy ne menjen bele a Monarchia nemzeteit érintő politikai kérdések részletes felsorolásába. Indokai a következők voltak: az antant seregei túlságosan messze állnak a Monarchia területétől, így a Habsburg Birodalom megsemmisítéséről beszélni csak üres fenyegetőzés; amennyiben szót ejtenének a Monarchia szétzúzásáról, az a háború véget nem érő meghosszabbítását jelentené, továbbá egy ilyen szétzúzásról szóló kijelentés elzárná az utat egy esetleges kedvezőbb (például különbéke a Monarchiával) megoldás elöl. A megbeszélés után két nappal (december 29-én) Beneš egy memorandumban foglalta össze érveit, és ezt átadta a francia külügyminisztériumnak. A memorandum végkövetkeztetése így hangzott: „... a csehek ma a Monarchiának az az eleme, amely a legtöbb nehézséget okozza Ausztria-Magyarországnak, s amennyiben a Wilsonnak adandó válasz elismeri céljainkat és politikai terveinket, úgy megerősödik az ellenállás és Ausztria teljesen dezorganizálódik”¹⁴²

A külügyminisztériumi tárgyalások mellett Beneš más diplomáciai csatornákat is igénybe vett. Így Moyset történész professzor segítségével bejutott Leygueshez, a francia külügyi bizottság elnökéhez. A fentebb vázolt diplomáciai lépésekkel párhuzamosan megkereste az ügyükkel rokonszenvező újságírókat is. Elérte, hogy a *Le Temps* André Tardieu (aki ekkor a lap vezércikkírója) tollából 1917. január 3-án cikket jelentetett meg a csehszlovákokról. Ugyanezen a napon Sauerweinnek, a *Matin* külpolitikai főszerkesztőjének jóvoltából cikk jelent meg a *Matin*ban is, mely azt hangsúlyozta, hogy mennyire szükséges a Habsburg Birodalom népeinek, nevezetesen a cseheknek és szlovákoknak az ellenállását támogatni.¹⁴³ Ugyanakkor a *Journal des Débats* számára Beneš „eredeti osztrák tudósítást” szerkesztett a Maffiától kapott prágai információk alapján. Gauvain főszerkesztő megjelentette lapjában az „eredeti osztrák tudósítást”, majd vezércikkben foglalkozott annak tartalmával, és az antant világos nyilatkozatát követelte Ausztria-Magyarország ellen és az elnyomott nemzetek érdekében.¹⁴⁴

Beneš tehát el tudta émi, hogy három jelentős francia lap december végén január elején több cikkben foglalkozzon ügyükkel. Meg kell állapítanunk, hogy ismét

¹⁴¹ Beneš I lk 220-222.

¹⁴² Beneš I lk 222.

¹⁴³ Beneš I lk 224.

¹⁴⁴ Beneš I lk 222.

ragyogóan alkalmazta az újságokkal való nyomásgyakorlást. Ezt mutatja, hogy január 4-én Kammerel ismét megbeszélést folytatott vele s közölte, hogy a külügyben elvben elhatározták, tesznek lépéseket a csehszlovákok érdekében, de még a formáját keresik. A probléma abban rejlett, hogy amennyiben a cseheket és szlovákokat név szerint megemlítik a jegyzékben, akkor a délszlávokat is nevükön kell nevezni. Csakhogy a délszlávok vitában álltak az egyik antant hatalommal, Olaszországgal, amely ezért mindent megtett annak érdekében, hogy őket ne említse meg tételeken a jegyzék. Ezen viták kereszttüzében született meg a jegyzék azon sora, amely a Monarchiával kapcsolatban kijelenti, hogy az antant céljának tekinti „a szlávok, románok és csehszlovákok felszabadítását az idegen uralom alól”.

Amikor ezen jegyzéket 1917. január 12-én nyilvánosságra hozták, a csehszlovák emigráció első igazi nagy sikerét ünnepelhette. Beneš így értékelte: „A mi ügyünk (az önálló csehszlovák állam — G.L.) most már a szövetségesek hadicéljai közé tartozik, az ünnepélyes nyilatkozat érdemben és formálisan nemzetközi problémává avatta, amelyet többé nem lehetett a Habsburg Birodalmon belül egyszerű belpolitikai úton megoldani”.¹⁴⁵

1917. január 25-én Beneš Masaryk professzortól táviratot kapott,¹⁴⁶ melyben kérte, hogy utazzon Londonba, ugyanis egyeztetni kíván vele a Wilsonnak adott antantjegyzék folytán előállt új helyzetről és a további teendőkről. A londoni megbeszélés alkalmával Masaryk közölte Benešsel azt is, hogy Oroszországba fog utazni.

Beneš 1917. február 13-án érkezett vissza Párizsba, ahol tovább folytatta a franciaországi hadsereg szervezését, kiépítését. A franciaországi csehszlovák hadsereget Cognac városában helyezték el, s létszáma fokozatosan növekedett. A számbeli gyarapodás forrásai voltak, hogy 1917 novemberében 1100 fő érkezett Oroszországból;¹⁴⁷ Beneš elérte, hogy a francia idegenlégio 300 főnyi csehszlovák származású legénységét átengedjék a Cognac-i alakulatnak;¹⁴⁸ miután politikailag teljesen maga alá gyűrte a franciaországi cseh kolóniákat, a Nemzeti Tanács nevében kötelező sorozást tartott azoknak tagjai között. 1918 januárjától a rue Bonaparte egyik épületében (ez volt a Nemzeti Tanács székhelye) külön katonai irodát állítottak fel a franciaországi csehszlovák vezérkar számára. A vezérkar élére Maurice Janin tábornokot nevezték ki.¹⁴⁹ A hadsereg 1918 nyarára már 4 ezredet, azaz tízezer embert számlált. Beneš erről így ír: „... a nyugati fronton való jelenlétünkkel elértük politikai céljainkat. Ez volt számunkra az a támasz, amelyre szükségünk volt, hogy 1918. nyarán a Nemzeti Tanács politikailag latba vethesse valamennyi tekintélyét és akkori diplomáciai sikerét elérhesse.”¹⁵⁰

Miközben a különbéke-tárgyalások egészen 1918 őszéig folytak, Beneš a tőle megszokott hangyaszorgalommal építgette a csehszlovák államiság alapjait. Ha diplomáciai tevékenységét vizsgáljuk 1918 első felében, akkor azt mondhatjuk, hogy igen jelentős tevékenységet fejtett ki az elnyomott nemzetek római kongresszusának

¹⁴⁵ Beneš I 1k 227.

¹⁴⁶ Beneš I 1k 253.

¹⁴⁷ Beneš I 2k 161.

¹⁴⁸ Beneš I 2k 170.

¹⁴⁹ Beneš I 2k 171.

¹⁵⁰ Beneš I 2k 171.

megszervezése érdekében. Ezen esemény elméleti megalapozására Masaryk 1915-ös King's College-beli előadásán került sor, ahol a politikus Közép-Európát, mint az elnyomott kism nemzetek zónáját mutatta be. A Masaryk-féle koncepciót Beneš emelte át a valóságba, amikor Párizsban hozzáfogott a konferencia megszervezéséhez.¹⁵¹

Miután 1918. március 7-én az olaszok és a jugoszlávok Londonban megegyeztek, elhárult minden akadály a római kongresszus megrendezése elől. 1918. április 8-án érkezett Rómába Beneš, s másnap Ruffini szenátor a Capitóliumon ünnepélyesen megnyitotta a rendezvényt. A kongresszus második napján négy bizottság alakult.

1. A propagandabizottság, mely a frontokon, elsősorban az olasz fronton, a központi hatalmak ellen megszervezendő rendszeres propagandamunkával foglalkozott.

2. Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi hadifoglyainak és internáltjainak bizottsága, mely a hadifoglyokból alakítandó hadsereg szervezésének kérdéseivel foglalkozott.

3. A következő kongresszust előkészítő bizottság, mely elhatározta, hogy 1918. őszén Párizsban tartják a legközelebbi ülést.

4. A határozatokat megszövegező bizottság, mely írásos formába öntötte az előző három döntéseit.

A bizottságok zárt ajtók mögött tárgyaltak, közleményt nem adtak ki tanácskozásaikról. A kongresszus ünnepélyes záróülését április 11-én tartotta, melyen egyrészt elfogadtak egy ún. „olasz-jugoszláv nyilatkozatot”, másrészt egy „nyilatkozatot Ausztria-Magyarország ügyében a nemzetek szabadságáért”.¹⁵² A két közös nyilatkozat után minden jelenlévő nemzet képviselői külön-külön is nyilatkozatot tettek, a csehszlovákok nevében Beneš nyilatkozott. Mondanivalóját két pontban foglalhatjuk össze:¹⁵³ a küzdelem nemcsak Bécs ellen folyik, hanem Budapest ellen is, hiszen a csehek számára nagyon fontos a szlovákokkal való egyesülés; a Habsburg Birodalom gyakorlatilag halott, hamarosan fel fog bomlani.

A kongresszus munkáját sikeresnek minősíthetjük, de ezen ünnepélyes aktust nem követte szorosabb együttműködés a résztvevő nemzetek között. A Párizsba visszatérő Beneš Clemenceau francia miniszterelnök is fogadta, bár ez inkább csak protokolláris fogadás volt.¹⁵⁴

Rövidesen azonban lehetősége adódott arra, hogy ismét Clemenceauval tárgyaljon. 1918. április 2-án Czernin osztrák külügyminiszter a bécsi városi tanács előtt tartott beszédében az osztrák-német szövetség sikerével kérkedve jelezte, hogy Clemenceau a közelmúltban tárgyalási ajánlatot tett a Monarchiának (a Revertera – Armand-féle tárgyalásokra célzott ezzel — G.L.). A hír természetesen eljutott Clemenceauhoz is, aki dühbe jött és üvölni kezdett: „Czernin gróf hazudott”.¹⁵⁵ Clemenceau, hogy megbosszulja a sértést, nyilvánosságra hozta Károly császár 1917. március 21-i levelének teljes szövegét,¹⁵⁶ Czernin viszont ennek egyes részeit

¹⁵¹ Beneš I 2k 180–184.

¹⁵² Beneš I 2k 40.

¹⁵³ Beneš I 2k 242.

¹⁵⁴ Beneš I 2k 247.

¹⁵⁵ Idézi Fejtő 257.

¹⁵⁶ Fejtő 257.

minősítette hamisítványnak. A fenti durva Czernin — Clemenceau viszályt Beneš megkísérelte kihasználni: „ki akartam aknázni a lélektani pillanatot, amikor Clemenceau ilyen ádáz harcban állott Béccsel”.¹⁵⁷

Clemenceau 1918. április 20-án fogadta őt.¹⁵⁸ Beneš arra kérte a francia kormányfőt, tegyen ünnepélyes nyilatkozatot, amelyben a francia kormány elismeri a csehszlovák nemzet függetlenségét, és a Nemzeti Tanácsot Nemzeti Kormányként kezeli. Clemenceau válaszára Beneš így emlékezett vissza: „Clemenceau elvben rögtön beleegyezett, de kijelentette, hogy előbb alaposan meg kell vitatni és előkészíteni a dolgot az illetékes szervekkel. Még Czerninnel folytatott polemijának hatása alatt állott, és hangoztatta, hogy ami őt illeti, a csehszlovák kérdést megoldottnak tekinti, politikailag elismeri a Nemzeti Tanácsot kormány szervnek, és hajlandó neki megadni azokat a kiváltságokat, amiket kértek...”¹⁵⁹ Egy hónappal később Clemenceau ismét fogadta, és megerősítette korábbi ígérését. A franciaországi sikerek után Beneš diplomáciai tevékenységét Angliára is kiterjesztette. A csehszlovák emigráció eredeti belső munkamegosztásában Anglia Masaryknak jutott, de ő 1917 májusában elutazott Oroszországba, így Benešnek kellett átvennie az angol kapcsolatot is.¹⁶⁰ 1918. május 7–19-ig Londonban Balfour külügyminiszterrel és Lord Robert Cecilvel folytatott tárgyalásokat. Balfourral az első tárgyalásra május 10-én került sor. A csehszlovák ügy régi barátja, H. W. Steed mutatta be őt a külügyminiszternek. Beneš ügyes taktikával azt kérte Balfourtól, hogy Anglia legalább annyit tegyen meg a csehszlovákok érdekében, mint a többi antant ország.¹⁶¹ Vagyis ugyanazokat az engedményeket akarta kieszközölni az angol kormánytól, melyeket a franciától már megkapott. A szóbeli kérés mellett még aznap, illetve egy nappal később 1-1 emlékiratot juttatott el Balfourhoz. Az egyikben a csehszlovák emigráció olaszországi és franciaországi jogi helyzetét ecsetelte, a másikban pedig a franciaországi csehszlovák hadsereg jogi helyzetéről írt.¹⁶² Balfour jelezte Benešnek, hogy néhány nappal később az emlékiratok tanulmányozása után választ fog adni. Lord Robert Cecilnek (aki a külügyminiszter helyettese volt), Beneš ugyancsak előadta a fent említett kívánságokat, majd május 20-án visszatért Párizsba.¹⁶³

Másnap már a francia külügyminisztériumban tárgyalta az oroszországi csehszlovák haderő Franciaországba való szállításáról.

Az erőfeszítések végül meghozták gyümölcsüket, az antant kormányai egymás után elismerték a Beneš–Masaryk-féle emigrációt. A sort a francia kormány nyitotta meg 1918. június 19-én, amikor a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot elismerte, mint a jövőbeli csehszlovák kormány alapját. Augusztus 9-én az angol, szeptember 3-án az amerikai kormány is hasonlóan nyilatkozott. Az elismerések után a Csehszlovák Nemzeti Tanács szeptember 26-án ideiglenes kormánnyá alakult: elnöke Masaryk, külügyminisztere Beneš lett.

¹⁵⁷ Beneš I 2k 260.

¹⁵⁸ Beneš I 2k 261.

¹⁵⁹ Beneš I 2k 261.

¹⁶⁰ Beneš I 2k 334.

¹⁶¹ Beneš I 2k 335.

¹⁶² Beneš I 2k 335.

¹⁶³ Beneš I 2k 340.

Az újdonsült külügyminiszter október végén Genfben találkozott a háború alatt otthon tartzkodó cseh politikusokkal.¹⁶⁴ A genfi tárgyalások miatt csak november 1-én érkezett vissza Párizsba,¹⁶⁵ de ezúttal egy fontos eseményről lekésett: az antant diplomatái már október 31-én véglegesítették a Monarchiával kötendő fegyverszünet szövegét, melyben nem esett szó a csehszlovákokról. Ezt logikusnak kell tekintenünk, hiszen a fegyverszünetet csakis frontszakaszokra, s nyilvánvalóan létező frontszakaszokra lehet kötni.

Valószínűleg a tapasztalt diplomata Beneš ezzel tisztában volt. Ő a veszélyt inkább abban látta, hogy a fegyverszüneti feltételeket kialakító értekezletre a csehszlovák kormány nem kapott meghívót. Ahogy írta: „Ezt pedig súlyos dolognak tartottam; érdemben a fegyverszüneti feltételek megszövegezésénél érhetne sérelem nemzeti érdekeinket, formailag pedig jogi helyzetünk dolgában. Különösen attól tartottam, hogy távollétünket a szövetségesek a későbbi tárgyalásoknál komoly precedensnek fogják tekinteni.”¹⁶⁶ Ezért rögtön akcióba kezdett, már november 2-án reggel megkereste a francia külügyminisztériumban Berthelot-ot és azt kérte tőle, hogy Csehszlovákia képviselője ott lehessen a központi hatalmakkal kötendő fegyverszüneti tárgyalásokon. Berthelot méltányolta Beneš kérését, így ő, mint Csehszlovákia külügyminisztere részt vehetett a Legfelső Haditanács november 2-i és november 4-i ülésein,¹⁶⁷ mely tárgyalásokon a német fegyverszüneti feltételeinek szövegét vitatták meg a résztvevők.

Beneš a november 2-i ülésen ismertette a csehszlovák politikusok Genfben megformulázott követeléseit, melyeket másnap írásban is átadott a francia kormánynak.¹⁶⁸ Jegyzékének első pontjában azt kívánta, hogy szállítsák azonnal haza a Franciaországban és Olaszországban hadifogolyként tartózkodó katonákat, és engedélyezzék, hogy a cseh hadsereg megszállja Szlovákiát, amelyet különben a bolsevizmus fenyeget. Szlovákia déli határaként a Pozsony–Komárom–Esztergom–Vác–Rimaszombat–Kassa–Csap–Máramarossziget vonalat jelölte meg. Négy nappal később Clemenceaunak írt levelében ezt még azzal egészítette ki, hogy egy, a tengerhez vezető út biztosítását sürgette Csehszlovákia számára.

Az egykori emigráns Beneš tehát immár csehszlovák külügyminiszterként Versailles fényes termeiben jelentős mértékben szólt bele régióink sorsának alakulásába, elismert alakítója, formálója lett a robbanásszerű változásokat megelőző középkelet-európai régióknak.

¹⁶⁴ Ormos Mária: *Padovától Trianonig*. Budapest, 1984. (a továbbiakban: Ormos) 56-57.

¹⁶⁵ Beneš I 3k 180.

¹⁶⁶ Beneš I 3k 180.

¹⁶⁷ Beneš I 3k 182-188.

¹⁶⁸ Beneš november 2-i memorandumát ismerteti Ormos 171.

GULYÁS, LÁSZLÓ

Die Anatomie einer erfolgreichen Emigration. Einige Momente der Emigration von Eduard Beneš während des Ersten Weltkriegs

Die mitteleuropäische Region ist im 20. Jahrhundert eine Gewitterzone der Welt. Auseinanderfallende Reiche, neue Staaten, Grenzveränderungen, feindseliger Nationalismus kennzeichnen die Region. Infolge der stürmischen historischen Ereignisse ist das Gebiet reich an Emigrationen, diese Emigrationen waren aber weniger erfolgreich. Daher ist die politische Laufbahn von Eduard Beneš von Interesse, da er durch die historischen Wenden sogar zweimal gezwungen war zu emigrieren (1915-1918 bzw. 1939-1945) und aus beiden Emigrationen als Sieger zurückkehren konnte. Die vorliegende Studie behandelt die Emigrationstätigkeit von Beneš im Ersten Weltkrieg. Es wird untersucht, wie es möglich gewesen ist, daß ein geflohener österreichischer Untertan tschechischer Abstammung (dies war der offizielle Status von Beneš im Jahre 1915 am Anfang seiner Emigration) als Außenminister eines neuen Staates (Tschechoslowakei), der aus dem Krieg als Sieger hervorging, in den glanzvollen Sälen von Versailles aktiv an der Gestaltung des Schicksals unserer Region teilnehmen konnte.

Untersucht werden einerseits die vielseitige Organisationstätigkeit von Beneš, ferner wie er Schritt für Schritt die tschechoslowakische Lobby ausbaut, wie er seine Propagandaschinerie ins Leben ruft und verwendet, wie er das Fundament des zukünftigen tschechoslowakischen Staates niederlegt, wie er die tschechoslowakische Armee organisiert. Andererseits wird ein Überblick vom Argumentationssystem der tschechoslowakischen Staatsgründung gegeben, es wird versucht, dieses äußerst komplizierte System, das von den hochtrabenden geschichtsphilosophischen bis zu den recht pragmatischen geographischen Argumenten reicht, zu strukturieren. Im abschließenden Teil wird kurz die Tätigkeit von Beneš an der Friedenskonferenz von Versailles erörtert.

GULYÁS, LÁSZLÓ

The Anatomy of a Successful Emigration. Aspects of the Emigration of Eduard Beneš during World War I

The region of Central Europe is one of the most turbulent zones of the world in the twentieth century. Empires have fallen to pieces, new states have been born, borders have changed and nationalisms struggle with each other in the region. Due to these violent historical events, there have been quite a number of emigrations from the region, and these emigrations were not really successful. This is why the political career of Eduard Beneš is remarkable: the twists and turns of history forced him to emigrate twice (1915-1918 and 1939-1945), but he returned home as a victor at the end of both emigrations. The paper considers the activities of Beneš in emigration during World War I. It tries to answer the question of how it was possible that a runaway Austrian subject of Czech origin (this was his official status in 1915, at the

beginning of his emigration) could participate, as the foreign minister of a new state (Czechoslovakia) that emerged from the war on the winning side, in the shaping of the future of the region in the halls of Versailles.

In the process, the paper surveys Beneš's manifold organizational activities, and examines how he built up the Czechoslovak lobby step by step, how he created and operated his formidable propaganda machinery, how he laid the foundations of the future Czechoslovak state, and how he organized the Czechoslovak army. In addition, the essay surveys the birth of the argumentation of the foundation of the Czechoslovak state, and attempts to find some order in that complicated system, the elements of which range from sophisticated historico-philosophical rationale to rather pragmatic geographical arguments. As a conclusion, the essay briefly surveys the activity of Beneš at the Versailles peace conference.

LOVORKA ČORALIĆ

Magyarok Velencében a 15–17. században

A Magyarországról Velencébe érkező bevándorlók letelepedése, élete és tevékenysége olyan jelenség, melyet az Európa különböző részei közötti gazdasági, kulturális és művészeti kölcsönhatások évszázados keretei között vizsgálhatunk a legjobban. Eme érintkezés és csere hordozói ismert vagy anonim személyek voltak, akik különböző társadalmi rétegekhez tartoztak, különböző anyagi lehetőségekkel bírtak, és eltérő prosperitással büszkélkedhettek. A közép-európai térséget, valamint az adriai és a mediterrán vidékeket eltérő nagyságú árucserét lebonyolító kereskedők, a legkülönbözőbb képzettségű iparosok, különböző hitű papok és szerzetesek, a különböző európai egyetemeken tanuló diákok, valamint ismert művészek, írók és tudósok kötötték össze, akiknek műveltsége és híre túllépte saját hazájuk határait.

Ebben a tanulmányban a velencei Állami Levéltár (Archivio di Stato di Venezia) forrásanyagára támaszkodva az igen gazdag és még mindig nem eléggé feltárt 15–17. századi magyar-velencei kapcsolatok csupán egy részének bemutatását kíséreljük meg. Az egyedülálló levéltári anyag (jegyzői iratok, végrendeletek) segítségével igyekszünk bemutatni a Magyarországról érkezők betelepedésének és hétköznapi életének néhány aspektusát. Az említett forrásanyag szerkezetét és tartalmát követve utalni fogunk a betelepedés intenzitására, a betelepedők foglalkozására, letelepedési helyére, családi és rokon kapcsolataira, ismeretségi és barátsági körére (különösen ha ez a közép-európai és kelet-adriai térség más részeiről érkezett betelepülőkkel való érintkezést is magában foglalja), hitéletükre és vallásosságukra, az ottani egyház-szervezethez való viszonyukra, gazdasági lehetőségeikre, valamint élet- és lakáskultúrájukra. Végül be fogjuk mutatni néhány magyarországi alkotó (építész, szobrász, üveges, üvegfestő) életét és tevékenységét Velence fent említett korszakában. Annak tudatában, hogy ez a munka egy tartalmilag és módszertanilag részletesebb mű előtanulmánya kíván lenni, célunk az, hogy a problematika feltárásával a különböző európai területek többszázéves érintkezésének és egymásrautaltságának szélesebbkörű, interdiszciplináris módszereken alapuló kutatását ösztönözzük.¹

¹ A Velencében élt magyarországi betelepültekről nem készült még önálló tanulmány. A témáról néhány adatot találunk a következő munkákban: Fedalto, G.: *Stranieri a Venezia e a Padova*. In: *Storia della cultura Veneta*. III/1. Vicenza, 1980. 522–523.; Fedalto, G.: *Stranieri a Venezia e a Padova 1570–1700*. In: *Storia della cultura Veneta*. IV/2. Vicenza, 1984. 262.; Čoralić, L.: *Prisutnost doseljenika sa istočnjadranske obale u Veneciji od XIII. do XVIII. stoljeća*. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest FF u Zagrebu, t. 26. Zagreb, 1993. 39–78.; A magyar-velencei kapcsolatok tanulmányozása szempontjából különösen fontos válogatások: *Venezia e Ungheria nel Rinascimento* (a cura di V. Branca). Firenze, 1973. és *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo* (a cura di V. Branca). Firenze, 1979.

A betelepülők megnevezése a forrásokban

A számunkra legfontosabb forrást jelentő jegyzői iratokban a magyarországi területekről érkező betelepülők leginkább saját és apjuk nevével szerepelnek (a nők férjük nevével is), családi név megjelölése nélkül. A családi név feltüntetése inkább csak a 17. századtól fordul elő valamelyest gyakrabban. Eme betelepülők származásának megállapítására a legfontosabb mutatót annak az országnak a megnevezése jelentette, ahonnan azok érkeztek. Ezért a betelepülők származását illetően az összes esetben vagy a következő megjelölések találhatók: „de Ongaria”, „de Ungeria”, „de Ungheria”, „de Hungaria”; vagy a név mellett egyszerűen csak a következő jelzőket említik: „Ongaro”, „Ungaro”, „Ongarus”, „Ongarin”, „Ongaretto”, stb.

A kutatás időhatára

A magyarországi betelepülők velencei jelenléte az elmúlt évszázadok során az említések gyakorisága alapján több időszakra osztható. Elemzésünket az egyedülálló levéltári források (jegyzői testamentumok) nagyszámú példái alapján készítettük a 15-17. századra vonatkozóan. A 15. század elejéig magyarországi betelepülők jelenlétéről ritkán történik említés. Gyakrabban találkozunk velük a 15. század közepétől, hogy azután az 1500-1525 közötti időszakban a bevándorlások említésének gyakorisága a csúcspontját érje el. A következő évtizedekben az említések száma jelentős különbségeket mutat, de sosem éri el a 16. elejétől megfigyelhető szintet. Végül a 16. század végével jelentősen visszaesik a magyarok velencei bevándorlása, számuk a 15. század első felének szintjére süllyed. A magyarok Velencébe történő bevándorlásának legintenzívebb korszaka tehát 1450-től a 16. század második feléig tart. Összehasonlítva ezeket az adatokat a kelet-adriai partvidék más területeiről és külföldről (Horvátország, szlovén területek, Bosznia, Raska) történő bevándorlások hasonló forrásokban található adataival, jelentős egybeesés figyelhető meg. Az említett területekről a nyugat-adriai partvidékre, különösen Velencébe történő migráció intenzitását figyelemmel kísérve azt látjuk, hogy a Velencébe való legjelentősebb beáramlás korszaka az 1450-1600 közötti időszakra tehető. Az adott területekről való fokozott beáramlás az akkori háborús helyzettel, a törökök állandó és egyes vidékek számára sorsdöntő jelentőségű hódító hadjárataival magyarázható. A közvetlenül török fennhatóság alatt lévő területekről — miként az állandó hadieseményeknek és pusztulásnak kitett vidékekről is — jelentős számban áramlik a lakosság a távolabbi, egzisztenciája szempontjából biztonságosabb és védettebb területekre. A nyugat-adriai partvidék egész területe, — ahol különösen fontos szerepet játszik majd az Ankonitáni Márki és Velence területe — a kelet-adriai partvidék és a belső területek menekülteinek bevándorlási területéül szolgál. A Magyarországról érkezettek életének vizsgálatakor meg kell említeni, hogy az adott korszakban a Magyar Királyság részét képezte az akkor jelentős mértékben fenyegetett és a török hódítók által legnagyobb mértékben elfoglalt Szlavónia jelentős része. Ugyanígy magyar terület volt Erdély is, amely szintén közvetlenül ki volt téve a török hódításnak. Az említett időszakban Magyarországról Velencébe érkező betelepülők

számának egyértelmű növekedése ezért valószínűleg a Magyar Királyság déli és délkeleti végvidékére vonatkozik, ahol a török áttörés következményei a legközvetlenebbül érezhetők voltak, és ahol azok az idők folyamán számottevő demográfiai változásokat és migrációkat eredményeztek.

A betelepülők foglalkozás szerinti megoszlása

A foglalkozás a betelepülők második, nem kevésbé fontos adata, amely a dokumentumokban a név, illetve az anyaország megjelölése mellett megtalálható. Az említés gyakoriságát és a saját csoporton belüli foglalkozások különbözőségét tekintve a leggyakoribb foglalkozás az iparosoké. Rendszerint túlsúlyt képeznek a magyarországi bevándorlókra és a kelet-adriai velencei birtokokra egyaránt jellemző, a leggyakrabban említett textiliparral (posztókészítők, takácsok, szabók²), valamint az építkezéssel (főleg favágók³) kapcsolatos foglalkozások. A többi, lényegesen ritkábban említett foglalkozás közül találunk még molnárokat és szakácsokat⁴. Az adriai partvidékkel szemben fekvő területek és Velence kereskedelmi kapcsolatai mindig fejlettek voltak, így a Magyar Királyság legeltérőbb területeiről származó kereskedők olyan, gyakran említett vállalkozókként is feltűnnek, akiknek cégei a Földközi-tenger és a kelet-adriai partvidék más városai mellett állandó és széleskörű kapcsolatokat tartanak fenn a lagúnák városával is. Ha azonban a Velencében végleg letelepedett kereskedőket figyelembe véve, általánosságban vizsgáljuk a nem velencei kereskedők társadalmi struktúráját és gazdasági lehetőségeit, észrevehetjük, hogy elsősorban ennek a vállalkozói rétegnek a középső és alsó csoportjáról, azaz kis volumennel, alacsony tőkével, korlátozott kereskedelmi kapcsolatokkal és lehetőségekkel rendelkező kereskedőkről van szó. Állandó tartózkodási helyüket kizárólag az a város jelenti, ahol letelepedtek, kereskedelmük pedig túlnyomórészt saját vagy vásárolt termékeik továbbadására korlátozódik. A forrásokban foglalkozásként a kiskereskedelem szerepel nevük mellett, leggyakrabban a vonatkozó terméktípus megjelölésével (*speziarius* — fűszeres, *frutariol* — gyümölcsáros stb.).⁵

A legkülönbözőbb jellegű tengerészeti foglalkozások (kapitányok, hajótulajdonosok, tengerészek, evczősök, hajósok stb.) leginkább a kelet-adriai partvidék partmenti részeinek és szigetvilágának (Dalmácia, Isztria, Albánia) bevándorlóira

² Petrus condam Ioannis Ungaris *texarius pannorum* (Archivio di Stato di Venezia [a továbbiakban: ASV], Notarile testamenti [a továbbiakban: NT], b. 272, 587. sz, 1502. IV. 27); Pietro Ungaro *sartor* (b. 224, 1531. sz, 1528. X. 19.); Francesco Ongarin *telariol* (b. 842., 505. sz, 1588. VII. 29.)

³ Ana relictā condam magistro Martino de Ongaria marangoni (NT, b. 958, 39. sz, 1497. VII. 10.); Georgius condam Ladislavi de Ungheria ligator in fontico Theuthonicorum (b. 360, 18. sz, 1474. IV. 11.)

⁴ Iohannes Ungari choquo (NT, b. 1136, 137. sz, 1468. VII. 17.); Steffano Ongaro molinario (b. 911, 569. sz, 1460. III. 17.).

⁵ Ana condam filia Blasij de Spirono speziario de partibus Ungarie (NT, b. 958., 13. sz, 1507. II. 23.; Battista Ongaretto condam Santo frutariol (b. 962, 83. sz, 1686. VI. 16); Nicolò condam Paolo Ongaretto frutariol (b. 962, 355. sz, 1610. XII. 23.)

jellemzők. A külföldről, különösen a Magyar Királyságból érkező menekülteknél ezek a foglalkozások csak egyes esetekben fordulnak elő.⁶

A Velencébe érkező magyarországi egyházi személyek száma az összlétszámhoz viszonyítva csekély. Mindenekelőtt olyan papokról, ottani egyházak plébánosairól van szó, akik életük nagyobb részét állandó jelleggel Velencében letelepedve töltik.⁷ Közöttük kivételesen olyan, magas egyházi tisztséget betöltő személyeket is találhatunk, akik csak ideiglenes jelleggel tartózkodtak Velencében. Ilyen magyarországi származású, kiemelkedő egyházi személyiség volt Belatius padovai kanonok és pápai protonotárius,⁸ akit éppen a lagúnák városában ért utol a halál. Végül az egyházi személyek csoportjába sorolhatjuk a ferences rend híveinek önálló harmadrendjét, amelyhez a rendhez özvegyként csatlakozó nők (*beginák*) tartoztak.⁹

Elvétve fordulnak ugyan elő, de foglalkozásuk különbözősége miatt érdekesek azok a magyarországi menekültek, akik a Velencei Köztársaság állami vagy katonai szolgálatába léptek. Bár a források nem szolgálnak elegendő adattal ahhoz, hogy szolgálatuk jellegét és helyét megállapítsuk, megemlíti, hogy viszonylag gyakran esik szó tüzéri (*bombardiere*) beosztásról valamelyik velencei alakulatnál, illetve viszonylag ritkábban olyan katonai szállítóval is lehet találkozni, akinek működési helyét a forrás Padovát¹⁰ nevezi meg.

A betelepülők lakhelye

A betelepülők ottlétét, beilleszkedését és az új helyen folytatott életét kutatva szintén fontos adatot szolgáltat mindennapi életük és tevékenységük velencei színhelye. A velencei forrásokban a letelepedés helyét a velencei hat kerület (*sestiere*) valamelyikében lévő egyik település (*confinio, contrada*) megnevezésével jelölik. A magyarországi betelepültekkel kapcsolatos adatok azt jelzik, hogy azok többsége kizárólag két kerületben: S. Marco központjában és Castello keleti részében lakott. Ha ezt összevetjük a más vidékekről, különösen a kelet-adriai területekről érkező menekültek adataival, viszonylagos egybeesést láthatunk. Minden esetben megfigyelhető a betelepülőknek ugyanabba a kerületbe történő csoportosulása, illetve magukon a kerületeken belül pontosan meghatározott környékre történő letelepedése. Így például a S. Marco kerületben a magyarországi betelepültek leggyakrabban említett lakhelye, a S. Moisè körzet¹¹ valamivel kisebb számban szerepel, de így is

⁶ Helena Schiavona relictā condā Zorzi Ongaro barcarol (NT, b. 478, 286. sz. 1574. V. 24.)

⁷ Jacopo de Hungaria prete in ecclesia S. Moisè (NT, b. 478, 286. sz. 1568. XII. 2.)

⁸ Belatius de Ungaria protonotarius apostolicus nec non canonicum Patavini in presentium Venetiis (NT, b. 131, 108. sz. 1520. II. 10.)

⁹ Sorore Anna de partibus Ungarie (NT, b. 958, 197. sz. 1507. II. 23.)

¹⁰ Nicolò Ongaro bombardier (NT, b. 1084, 116. sz. 1508. V. 23.; Anzola relictā Piero Ongaro provisionado a la camera di Padua (b. 653, 58. sz. 1545. X. 3.)

¹¹ Isabeta d'Ungheria de contrada S. Moisè (NT, b. 911, 190. sz. 1473. III. 2.; Belatus de Ungaria... in confinio S. Moysi (b. 131, 108. sz. 1520. II. 10.); Ana olim filia condā Blasii de partibus Ungarie de confinio S. Moysi (b. 958, 13. sz. 1507. II. 23.).

jelentős szerepet játszott a S. Felice és a S. Maria Zobenigho o del Giglio körzet¹², míg a kerület többi körzetének (melyek közül említést nyer még a S. Angelo, S. Vitale, S. Gregorio, S. Martialis és a S. Basso körzet) az említése ritkább és rendszertelenebb.¹³ A Castello kerülettel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy elsősorban e kerület belsejében találhatunk a velencei dominium kelet-adriai területeiről érkező betelepülőket, különösen S. Pietro di Castello körzetben, és észrevehető, hogy a magyarországi betelepülők jelenléte e területen valamivel gyengébb, mint ahogy az a S. Marco középső kerület körzeteiben észlelhető volt. A Castello kerületben egyik körzet sem emelkedik ki a magyarországi betelepülők említésének gyakoriságát illetően (név szerint megemlíti S. Pietro di Castello, S. Marina, S. Trinita, S. Severo, S. Giovanni di Bragora és S. Provolo körzet nevét¹⁴), és lakhelyük jellege sem mutat olyasféle csoportosulást, amilyen a S. Marco kerület fentebb említett körzeteiben megfigyelhető. Velence többi kerülete (Cannaregio, Dorsoduro, S. Polo, S. Croce) a kelet-adriai partvidékről és külföldről jövő betelepülők szempontjából lényegesen ritkábban szerepel állandó letelepedési helyként. A felsorolt kerületek közül a magyarországi betelepülők tekintetében valamivel nagyobb számmal emelkedik ki Cannaregio kerület (S. Sofia, S. Lucia, S. Cancian és S. Marcuola körzetek¹⁵), míg Dorsoduro kerületben S. Barnaba, S. Pantaleon és S. Trovaso körzeteket¹⁶ említik. A legtávolabbi S. Polo és S. Croce kerületek körzetei csak ritkán szerepelnek magyarországi betelepülők lakhelyeként, így az ezekre vonatkozó példákat inkább csak kivételként kezelhetjük.¹⁷

¹² Martino Ungaro de confinio S. Maria Iubenigho (NT, b. 50, 8. sz, 1494. II. 23.; Steffanus dictus Ungarus de confinio S. Maria-Jubanico (b. 337, 23. sz, 1439. VI. 10.; Iohannes Ongaro de confinio S. Felicis (b. 1136, 198. sz, 1477. XII. 28.)

¹³ Petrus condam Iohannis Ungaris de confinio S. Angeli (NT, b. 272, 587. sz, 1502. IV. 27.); Stephanus de Ungheria filio ser Simonis de confinio S. Viti (b. 369, 146. sz, 1423. X. 3.); Cypriana condam Iohannis de partibus Ungarie de confinio S. Gregorii (b. 958, 191. sz, 1512. VI. 5.); Andrea condam Steffani de Ungheria de confinio S. Baxilei (b. 369, 146. sz, 1423. X. 3.); Nicolaus condam ser Martini Ungari de contrada S. Martialis (b. 42, 10. sz, 1516. VII. 30.)

¹⁴ Anastasia relict Antonii de Ungaria de confinio S. Trinitatis (NT, b. 1195, 3. sz, 1439. VI. 22.); Iohannes Ongaro de confinio S. Severi (b. 742, 48. sz, 1507. I. 11.); Antonio Ongaro de confinio S. Iohannes Novi (b. 829, 10. sz, 1475. VII. 15.); Georgius condam Ladislavi de Ungheria de confinio S. Marina (b. 360, 18. sz, 1474. IV. 11.); Francesco Ongarin de contrada S. Provolo (b. 842, 505. sz, 1588. VII. 29.); Iohannes de Ungaro de confinio S. Petri de Castello (b. 576, 315. sz, 1449. V. 29.)

¹⁵ Cristina condam Piero de Ongaria de S. Lucia (NT, b. 47, 165. sz, 1595. III. 8.); Franceschina relict Nicolò Ongaretto de contrada S. Marcuola (b. 961, 189. sz, 1613. VII. 1.); Isabeta Ungara de confinio S. Sofia (b. 875, 90. sz, 1498. I. 16.); Maria relict Georgii Ungari de confinio S. Canciani (b. 870, 316. sz, 1464. V. 8.)

¹⁶ Anzola relict Piero Ongaro del confinio S. Barnaba (NT, b. 653, 58. sz, 1545. X. 3.); Battista Ongaretto condam Santo de contrada S. Trovaso (b. 437, 83. sz, 1686. VI. 16.); Betta fu fia condam Paolo Ongaro de contrada S. Pantaleon (b. 961, 167. sz, 1583. II. 26.)

¹⁷ Ana fu condam Nicolò de Ungheria della contrada S. Cassan (NT, b. 124, 70. sz, 1553. VI. 6.)

A betelepülők hétköznapi élete: családi, rokoni és baráti kapcsolataik, ismeretsegeik

A betelepültek élete a helybéliekkel való számos találkozásból és kapcsolatból állt, amelyek a mindennapi családi élet, a foglalkozás, a lakhely, a különböző összejövetelek és barátságok érintkezési pontjain alapultak. A Velencében tartózkodó saját család és rokonság, az üzleti kapcsolatok és a származási hely azonosságából adódó barátok, valamint a betelepültek tevékenysége és egyéni egzisztenciája szempontjából többé-kevésbé jelentős üzleti partnerek olyan alapvető kört jelentenek, amelyek meghatározták a betelepültek hétköznapijait.

A bevándorlók néhány esetben még régi hazájukban alapított családjukkal érkeztek Velencébe, és az új környezetben — az összes változással együtt is — ugyanúgy éltek magánéletüket, ahogyan korábban. Sokkal több betelepült érkezett azonban vagy egyedül, vagy úgy, hogy családját az anyaországban hagyta, ily módon kötelezve magát a mielőbbi visszatérésre. Számunkra minden bizonnyal azok a betelepülők a legérdekesebbek, akik Velencébe érkezve ott családot alapítanak, ami hétköznapi és magánéletük elsőszámú és legfontosabb körét jelenti majd. Bár nem minden, az elemzés tárgyát képező dokumentumban (végrendeletek) található pontos megjelölés a betelepültek házastársát illetően, már kisebb számú mintából is látható, hogy gyakran születtek házasságok a kelet-adriai térségből származó személyekkel. A házastárs származásának megjelölésénél szerepel Split és Bar dalmát városok neve is, egy esetben pedig egy határozatlan megjelölés (*„de Schiavonia”*)¹⁸.

Ha a 15-17. században Velencébe érkező magyarországi betelepülők jelentősebb számú végrendeletét megvizsgáljuk, találhatunk néhány olyan adatot, mely az egyes családok szerkezetéről, létszámáról és az utódokról tájékoztat. A magyarországi betelepültek generációinak kutatása leggyakrabban az utódok második generációjáig jut el, amelynek tagjai a források többségének tanúsága szerint idővel asszimilálódnak az új környezethez, így a forrásokban nevük mellett már nem találhatók meg az „Ungaro”, „de Ungaria” és más, hasonló jelzők. A végrendeletek feltárnak egy, akkoriban széles körben elfogadott szokást is, ami kutatásainkkor segítő tényezőként is szerepelhet. Jelesül: meggyökeresedett az a gyakorlat, hogy a legidősebb fiúgyermek apai nagyapjának a nevét kapja. A magyarországi betelepülteknél ez a szabály több esetben is megfigyelhető, és ez — hangsúlyozzuk — megkönnyíti, hogy azonosítsuk a betelepültek harmadik generációjához tartozó, már teljességgel asszimilálódott személyek eredeti származását.¹⁹ Néhány esetben, különösen ha házastársakról van szó, megtalálható mindkét családtag végrendelete. Az itt talált adatok azért értékesek, mivel minden családtag végrendeletének megírása után eltelt

¹⁸ Helena Schiavona relicta condam Zorzi Ongaro (NT, b. 616, 143. sz, 1574. V. 24.); Maria relicta Georgii Ungari et sposa Damiani de Antibaro (b. 870, 316. sz, 1464. V. 8.); Veronica condam ser Luce de Spalato et uxor Nicolai condam ser Martini Ungari (b. 42, 10. sz, 1516. VII. 30.)

¹⁹ 1545-ben Anzolának, a magyarországi Péter özvegyének a végrendeletében megemlíti annak néhai fiát, Pétert, valamint unokáit, Pétert és Polizant (NT, b. 653, 58. sz, 1545. X. 3.); Battista Ongaretto a fia a megboldogult Szantónak, végrendeletében pedig említi fiait, Márkot, Lőrincet és Szantót (b. 437, 83. sz, 1686. VI. 16.).

néhány esztendő, így a végrendeletek megírásának éveit az adott családok egyes tagjai halálának vonatkozásában „*ante* és *post quem*” időpontnak vehetők.²⁰

A legszűkebb rokonság tagjai rendszerint azok a személyek, akikben a végrendelkezőnek a legtöbb bizalma van, így őket bízzák meg a végrendelkező utolsó akaratának végrehajtásával. Emellett a végrendelkező vagyonának szétszétválásakor a legközelebbi rokonságnak jut az ingó és ingatlan vagyonok többsége, amit a forrásokban leggyakrabban a fő örökös (*herede residuario*) megnevezéssel jelölnek.²¹

A magyarországi betelepültek következő kapcsolati és ismeretségi körét azok a barátságok jelentik, amelyek az azonos származás, hasonló foglalkozás, lakhely, a mindennapi összejövetelek és érintkezés nyomán születnek meg. Velencei tartózkodásuk folyamán a többi kelet-adriai és külföldi betelepült többségéhez hasonlóan a magyarok is leginkább szomszédaikkal, valamint a kelet-adriai betelepültekkel barátkoznak és létesítenek kapcsolatokat. A bevándorlók közül néhányan, akiket az új környezetben sem családi, sem rokoni szálak nem kötöttek, barátaikat, honfitársaikat, szomszédaikat és ismerőseiket tekintették a legnagyobb bizalommal bíró személyeknek, és azokat hatalmazták fel utolsó akaratuk teljesítésére.²² A végrendelet végrehajtói mellett a barátok és ismerősök gyakran a végrendelet aláírásának tanúiként is szerepelnek a magyarországi betelepültek végrendeleteiben. Leggyakrabban a végrendelkezővel azonos társadalmi rendhez tartozó személyről, mindenekelőtt középp- és kisvagyonú polgárokról van szó, akik a számos és társadalmilag kevésbé értékelt iparos ágazatokban tevékenykedtek (takácsok, csizmadiák, szatócsok, tengerészek, matrózok stb.).²³ A hagyaték szétszétválásakor ők is kaptak valamilyen tárgyat, sőt ha a végrendelkezőnek nem volt családja és közelebbi rokonsága, az egész vagyon nekik

²⁰ Érdekes, hogy ezek a végrendeletek, bár nem ugyanabban az évben keletkeznek, rendszerint ugyanakkor a jegyzőnek az irattartójában vannak. Párhuzamos végrendeletek: Iohannes Ungaro (NT, b. 1136, 114. sz, 1470. VI. 4.); és felesége Mária (b. 1136, 137. sz, 1468. VII. 17.); Petrus condam Iohannis Ungaris (b. 272, 587. sz, 1502. IV. 27.); és felesége Anna (b. 270, 72. sz, 1505. VII. 7.)

²¹ Anzolina uxor Francesco condam Zorzi Ungaro: Il resto de beni lasso al mio marito et solo commissario (NT, b. 392, 89. sz, 1551. XII. 7.); Nicolò condam Paolo Ongaretto: Sola commissaria Franceschina mia moglie et padrone di tutto il mio (b. 962, 355. sz, 1610. XII. 23.); Belatius de Ungaria: Commissaria *madre* sua Theodora. Herede residuaria madre Theodora (b. 131, 108. sz, 1520. X. 2.); Teodora relict Martini Ungari: Residuum dimitto Antonio Ungaro filio et Helene filie me equaliter (b. 825, 241. sz, 1485. VIII. 21.); Steffanus Iohannis Ongarus: Residuum bonorum dimitto Iohannis condam Steffani Ongari, padre e commissario meo (b. 1136, 198. sz, 1477. X. 28.)

²² Stephanus de Ungheria: Commissario Andrea condam Steffani de Ungheria (NT, b. 369, 146. sz, 1423. X. 3.); Isabeta Ungara: Commissario Bernardino pellipario in Riga Giuffa e Clara sua uxore (b. 875, 90. sz, 1498. I. 16.); Pietro Ungaro: commissario Piero Pavan sartor (b. 224, 1531. sz, 1528. X. 19.)

²³ Franceschina relict Nicolò Ongaretto: Testes: Jacomo de Gierolimo Rosa teser de panni de seda e Zuanantonio Franceschini piater (NT, b. 961, 189. sz, 1613. VII. 1.); Hierolima fiola Francesco Ongaro: Testes: Antonio de Bartolomeo venditor de malvaxia e Martin segador (b. 654, 365. sz, 1565. XII. 30.); Nicolò condam Paolo Ongaretto: Testes: Polo condam Steffano Rosa teser de panni de seda e Biasio de Giacomo Duseda marcer (b. 962, 355. sz, 1610. XII. 23.)

juthatott.²⁴ Ami a végrehajtóként, tanúként vagy megajándékozottként szereplő betelepültek származási helyét illeti, említést nyer Magyarország mellett a szlovén Krajna tartomány és Dubrovnik városa.²⁵ A magyarországi betelepültek és a kelet-adriai, valamint máshonnan betelepültek érintkezése más, indirekt forrásokból is kitűnik. Így például a dalmát és tengerparti városok betelepültjeinek végrendeleteiben egy sor magyarországi betelepült emlékét találhatjuk meg. A dalmáciai végrendelezők leginkább tanúként említik őket, mint akik a végrendelet összeállításakor és aláírásakor közreműködnek, illetve lényegesen ritkábban a legnagyobb bizalmat élvező személyként, akinek a feladata a végakarat teljesítése.²⁶

Külön kategóriát képezett azoknak a személyeknek a köre, akikkel a letelepültek velencei tartózkodásuk folyamán együtt éltek, és akik alacsonyabb társadalmi helyzetűek és vagyontalanságuk ellenére minden hasonló család magánéletének alkotórészét jelentették: azaz a házi személyzet. A személyzet főként a vagyonosabb és középen álló rétegek esetében jelenik meg; szinte mindig nőről van szó, gyakran olyan származású nőről, aki a családhoz közeli környezetből kerül ki. A magyarországi betelepültek végrendeleteiben a család körében szolgáló házi személyzetről rendkívül ritkán emlékeznek meg. Az akkori tradícióknak és gyakorlatnak megfelelően a házi személyzetre az évek folyamán megszolgált pénz mellett kisebb pénzösszeget hagynak, és/vagy valamely tárgyat az ingóságok közül.²⁷

A betelepültek vallási élete és a velencei egyházi intézményekhez fűződő viszonya

A városi körzetek és egyházaik, a kolostorok, kápolnák, vallásos társaságok és a városok ispotályai azok a helyek, ahol Velence összes lakójának a hétköznapi

²⁴ Cypriana condam Iohannis de partibus Ungarie: Item dimitto Mariete filie condam magistri Georgii de Spalato marangoni domorum mee convicine ducati 50 pro sua maridare (NT, b. 958, 191. sz, 1512. VI. 5.); Stephanus de Ungeria: Dimitto Andrea condam Steffani de Ungeria una toga blava e una pelizza una (b. 369, 146. sz, 1423. X. 3.); Pietro Ungaro: Dimitto compare mio Pavan ducati 10 in robba et denari (b. 224, 1531. sz, 1528. X. 19.); Ana olim filia condam Blasij de partibus Ungarie: Residuum bonorum dimitto Catarina Granda Dalmatina (b. 958, 13. sz, 1507. II. 23.)

²⁵ Petrus Ongarus: Testes: ... e Marinus Andree de Ragusio cavater (NT, b. 68, 268. sz, 1489. III. 7.); Cypriana condam Iohannis de partibus Ungarie: Testes: ... et Gerardus Noris de Carinthia (b. 958, 191. sz, 1512. VI. 5.)

²⁶ Catarina Granda Dalmatina: Commissarios meos ... et sororem Anam de partibus Ungarie (NT, b. 958, 197. sz, 1507. II. 23.); Miliza condam Vietoris Pastrovichi: Testes: Jacomo fu Iseppo de Ongaria (b. 445, 175. sz, 1522. III. 12.); Piero de Cataro: Testes Marcus Ongari (b. 826, 117. sz, 1471. III. 27.); Benedictus condam Iohannis de Segna: Testes: Nicolò Ongaro (b. 1084, 116. sz, 1508. V. 23.); Paulus condam Georgii de Tragurio: Testes: Steffano Ongaro (b. 911, 569. sz, 1460. III. 17.)

²⁷ Veronica uxor Nicolai condam Martini Ungari: Item dimitto Marie de Brixia ancille mee unum meum investimentum de sarzia roana et meum vardecuor votus de blanchero (NT, b. 42, 10. sz, 1516. VII. 30.); Pietro Ongaro: Lucrezia mia massera de Ravvena ducati 30 (b. 224, 1531. sz, 1528. X. 19.); Helena Schiavona relicta condam Zorzi Ongaro: Zuana de Ragusa che me governava voglio esser sia sadi fatta della servitù me haverà fatta et de più lasso ea essa ducati doi oltre la sua mercede et per caso di Zuana non me servisse alla maalatia voglio che essa non habbia essi ducati doi (b. 616, 143. sz, 1574. V. 24.)

zajlanak. A lakhely, a mindennapi foglalatosság, az összejövetelek és a barátkozás elkerülhetetlenül összekapcsolódik a különböző jellegű ottani vallási intézményekkel. A keresztkelés, házasságkötés és temetés ténye, mint bármely személy életének kulcseseményei, valamint az egyházi istentiszteleteken való részvétel meghatározták a velencei polgárok szellemi látókörét és vallási érzelmeit. Akárhonnan jöttek is, a betelepültek vallási élete nem különbözött jelentősebb mértékben másokétól, és amint azt látni fogjuk, életük alapvető részét képezte. A végrendeletekben a magyarországi betelepültek e vonatkozású adatait azokban a részekben találjuk meg, amelyekben a temetkezés helyéről, költségeiről és módjáról esik szó, valamint abban a fejezetben, amelyben megajándékozzák a különböző velencei egyházi intézményeket. Az első konkrét adatot az egyén vallási életéről és az ottani egyházi intézményekhez fűződő kapcsolatáról az a rész képezi, amelyben a végrendelező meghatározza végső nyughelyét. A magyarországi betelepültek lakhelyének megfelelően a temetkezés helyéül kijelölt temetők és sírok elsősorban egyrészt a S. Marco kerületben lévő körzetek templomaiban és kolostoraiban találhatók (megemlíti a S. Felice, S. Moisé, S. Maria della Carità, és a S. Steffano templomokat²⁸), más részük a Castello kerületben (megemlíti a S. Domenico, SS. Giovanni e Paolo, S. Iseppo és a S. Francesco della Vigna templomokat és kolostorokat²⁹) fekszik, és közülük az említés gyakorisága alapján az egyik templom vagy kolostor sem emelkedik ki. Az említett kerületeken kívül eső templomok és kolostorok közül magyarországi betelepültek végső nyughelyeként találkozunk még a S. Maria del Carmelo és S. Maria Servorum kolostorral is.³⁰

A végső nyughely meghatározásával egyidejűleg a legtöbb végrendelező ama óhaját is kifejezi, hogy a temetés helyszínén lévő vagy a lakhelye közelében fekvő templomban érte halotti misét tartsanak.³¹ Bár nem minden végrendeletben találunk erre vonatkozó adatot, érdemes megemlíteni egyes végrendelezőknek azt az akaratát, hogy testüket valamely szerzetesrend (leggyakrabban a ferencesek) öltözkéiben temessék el, és hogy a temetéskor legyenek jelen annak a káptalannak és vallásos társaságnak (*confraternitas*) a tagjai is, amelyhez a végrendelező tartozott.³² Az előző

²⁸ Ana relictā Petri Ungari: Corpo mio ... sia sepolto in S. Stephano (NT, b. 270, 72. sz., 1505. VII. 7.); Helena Schiavona relictā Zorzi Ungaro: Item voglio che esso mio commissario me faccia sepolir in una cassa nella chiesa de S. Felice (b. 616, 143. sz., 1574. V. 24.); Jacopo de Hungaria: ... sepolire a S. Moyse (b. 478, 286. sz., 1568. XII. 2.); Isabeta d' Ungheria: ... sepolire a S. Maria della Carità (b. 911, 190. sz., 1473. III. 2.)

²⁹ Ana olim filia condā Blasii de partibus Ungarie: ... sepolire in S. Domenico (NT, b. 958, 13. sz., 1507. II. 23.); Georgius condā Ladislavi de Ungheria: ... sepolire in scola S. Ursola in S. Iohanned e Paoli (b. 360, 18. sz., 1474. IV. 11.); Nicolò condā Paolo Ungaretto: ... sepolire a S. Iseppo (b. 962, 355. sz., 1610. XII. 23.); Paola uxor Iohannis Ongari: ... sepolire ad S. Francesco a Vineā (b. 742, 48. sz., 1507. I. 11.).

³⁰ Teodora relictā Martini Ungari: ... sepolire in scole S. Maria in ecclesia Carmelitanorum (NT, b. 825, 241. sz., 1485. VIII. 21.); Veronica uxor ser Nicolai condā ser Martini Ungari: Tumulari in monasterio S. Maria Servorum in archa (b. 42, 10. sz., 1516. VII. 30.)

³¹ Maria relictā Georgii Ungari: Celebrare messe S. Gregorii. Item messe super altare S. Maria Grazia in ecclesia S. Maria Nova (NT, b. 870, 316. sz., 1464. V. 8.)

³² Nicolò condā Paolo Ongaretto: ... sepolire ... vestito de fratre de terzio ordinis con il capitolo di contrada (NT, b. 962, 355. sz., 1610. XII. 23.); Pietro Ongaro: Corpo sia accompagnato dalla scuola S. Sacramento e della Misericordia e di sartori per cui dimitto ducati doi (b. 224, 1531.

rendelkezésekkel szorosan összefügg az a szokás is, hogy egy vagy több közeli és megbízható személyt elküldenek egy szent zarándokhelyre Velencén belül vagy akár kívül is, ahol a templom védőszentjének napján vagy Nagyböjtkor általános feloldozást hirdetnek minden jelenlévő zarándok számára. Velencében rendszerint négy hagyományos és mindenki számára könnyen elérhető zarándokhely létezett: a S. Trinità, a S. Laurentio, a S. Croce és a S. Pietro di Castello templom, amelyek közül a magyarországi betelepültek végrendeleteiben csak az utolsó kettő fordul elő.³³ A felsorolt velencei templomok mellett a magyarországi betelepültek végrendeleteiben olyan kívánságok is felbukkannak, hogy a végrendelező halála után az elhunyt lelkének megmentése érdekében valaki zarándokoljon el a neves itáliai szent helyekre: Loretóba, Assisiba és Rómába.³⁴

A mindennapokban szükségszerűen jelenlévő egyházi intézmények minden betelepült általános vallásosságának, vallásos nevelésének és szellemi látókörének külső keretét alkotják. Különböző hagyatékok juttatása templomoknak, kolostoroknak, vallási társaságoknak és ispotályoknak olyan elfogadott cselekedet, amellyel az elmúlt évszázadok embere megváltja magát Isten előtt, így a végrendeletek ama része, amelyben a végrendelező vagyona egy részét az egyházra hagyja, azért is fontos, mivel az alapvető forrásként szolgál a végrendelező lelki életének és vallásosságának, valamint anyagi lehetőségeinek és társadalmi státusának megismerése szempontjából. Leggyakrabban a templomok és a kolostorok képezik az egyházi intézmények első és leggazdagabban megajándékozott kategóriáját a végrendeletekben. A velencei templomok említése és megajándékozása a magyarországi betelepültek esetében kevesebb dokumentumban fordul elő, és ezek közül is leginkább a lakhely közelében található templomok szerepelnek néven nevezve (elsősorban a S. Marco kerületben).³⁵ Bár a templomoknak és kolostoroknak juttatott hagyatékhöz általában nem társul a megboldogult felé nyújtandó kötelezettség, a magyarországi betelepültek végrendeleteiben találunk adatokat olyan esetről is, amikor a vagyon jelentős részét az ottani kolostorra (S. Laurentio) hagyták azzal a feltétellel, hogy ott az elhunyt lelkének megmentése érdekében rendszeresen halotti misét tartsanak.³⁶ Ahogy a magyarországi betelepültek végrendeleteiben említett templomok, úgy a jelentős hagyatékrészt kapó vallásos társaságok is a S. Marco kerületben találhatók, rendszerint annak a temp-

sz, 1528. X. 19.)

³³ Veronica uxor ser Nicolai condam ser Martini Ungari: Item dimitto Marie nepti mee uxori ser Francisci de Brixia murarii unum meum bochasinum et libras tres parvorum cum hoc conditione que debeo ire ad S. Crucem pro anima mea (NT, b. 42, 10. sz, 1516. VII. 30.); Iohannes Ongaro: Volo mittiere S. Petrum de Castello unam bonam personam pro anima mea (b. 1136, 114. sz, 1470. VI. 4.).

³⁴ Cypriana condam Iohannis de partibus Ungarie: ... mitatur Romam et Asisi (NT, b. 958, 191. sz, 1512. VI. 5.); Steffanus Iohannis Ongarus: ... mittere una persona a S. Maria de Loreto. Item dimitto ducati tre pro fabrica ecclesie S. Maria de Loreto (b. 1136, 198. sz, 1477. XII. 28.)

³⁵ Stephanus de Ungeria filio ser Simonis: Dimitto libre 4 ecclesie S. Viti pro messas (NT, b. 369, 146. sz, 1423. X. 3.); Jacopo de Hungaria: Lasso alla *fabrica* S. Moisé ducati 15. Lasso capitulo chiesa S. Silvestro ducati 4 (b. 478, 286. sz, 1568. XII. 2.)

³⁶ Blanca relicta Georgii Ungari: Residuum distribuentur in celebratione missas in ecclesiam S. Laurentii pro anima mea (NT, b. 403, 55. sz, 1496. VII. 21.)

lomnak a keretein belül, amelyet a végrendelkezők végső nyugalóhelynek jelölnek meg, vagy amelyekben az elhunytak lelkéért szent miséket celebrálnak.³⁷

A magyarországi betelepültek vallási életének és a velencei templomokra hagyott adományoknak a vizsgálatakor meg kell említeni a velencei horvát vallási társasághoz, a Sv. Jurij és Tripunhoz fűződő viszonyukat. Az 1541-ben a kelet-adriai velencei domíniumokról érkező betelepültek gyülekezési és találkozási helyeként létrehozott társaság mindvégig jelentős szerepet játszott főleg a dalmáciai, de a kelet-adriai és külföldi betelepültek integrálásában is.³⁸ A társaság történetére vonatkozó dokumentumok elemzésekor megfigyelhető, hogy aktív tagjai boszniai, a Balkán belső területeiről érkezett, vagy a szűkebb Horvátországból (különösen Zágrábból) jövő, szlavóniai (*de Slavonia*) és nagyon ritkán Magyarországról kikerült betelepülők. A magyarországiak végrendeleteiben a társasággal való kapcsolatról az a rész lehet érdekes, amelyben a betelepült végső nyughelyéről rendelkezik. Két esetben találkozunk olyan szándékkal, hogy a megboldogultat a Templomos Szt. János illetve a furlanei Szt. János (S. Zuane del Tempio illetve a S. Zuane dei Furlane) templomban helyezték örök nyugalomra. E templomok 1551-ig (saját templomok építéséig) az említett társaság székhelyéül szolgáltak, és az oltárjaik mellett temetők is voltak, ahová a testvéreket eltemették.³⁹

A templomokra, kolostorokra és vallási társaságokra hagyott vagyonok mellett gyakran megfigyelhető velencei ispotályoknak történő felajánlás. Ezeket az intézményeket a velencei hatalom (*Iuspatronato dogale*), valamint az egyházak és kolostorok, vallási társaságok, tekintélyes velencei nemesi és polgárcsaládok patronátusa alatt alapították és működtették. Bár Velencében az évszázadok folyamán nagyszámú, különböző eredetű és patronálású, különböző méretű és alapítását tekintve eltérő korú ispotály működött, a hagyatékokban leggyakrabban csak a legjelentősebb ispotályok (S. Antonin vagy ospedale dei Marínai, Ospedale degli Incurabili, SS. Giovanni e Paolo, S. Maria della Pietà, S. Maria di Nasareth i Zitelle)⁴⁰ neve tűnik fel. Az ispotályok megajándékozásához kapcsolódnak azok a

³⁷ Cypriana condam Iohannis de partibus Ungarie: Item dimitto scole Spiritus Sancti confinis S. Georgii ducatos 40 pro anima mea (NT, b. 958, 191. sz, 1512. VI. 5.); Georgius condam Ladislavi de Ungheria: Scole S. Leonardi de eclesia S. Salvador ducato uno (b. 360, 18. sz, 1474. IV. 11.); Helena Schiavona relict Zorzi Ungaro: Item lasso alla scuola del S. Sacramento de S. Felise ducati 10 (b. 616, 143. sz, 1574. V. 24.)

³⁸ A társaság alapítását és történetét terjedelmes irodalom tárgyalja. Így: Böhm, O.: *L'église St. Georges des Esclavons à Venise et les peintures de V. Carpaccio*. Florence, 1905.; Perocco, G.: *Carpaccio nella Scuola di San Giorgio degli Schiavoni*. Venezia, 1964.; Muraro, M.: *Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone*. Venezia, 1967.; Luković, N.: *Bratorština bokeljskih pomoraca*. sv. Dorda i Tripuna u Mlecima, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, sv. VI. Kotor, 1957. 33–43.

³⁹ Blanca relict Georgii Ungari: Corpus meum volo sepelire in ecclesia S. Iohannis a Templo Venetie (NT, b. 403., 55. sz, 1496. VII. 21.); Cypriana condam Iohannis de partibus Ungarie: Corpus meum volo sepelire ad ecclesiam S. Iohannis a Templo Venetie cioè in campo santo ipse ecclesie (b. 958, 191. sz, 1512. VI. 5.)

⁴⁰ Anzolina uxor Francesco condam Zorzi Ungaro: Ducati doi alle Zitelle e ducati doi alli Incurabili (NT, b. 392, 89. sz, 1551. XII. 7.); Beta fu fia condam Paolo Ongaro: Ducati 5 a S. Zuane Polo e alli Incurabili (b. 961, 167. sz, 1583. II. 26.); Maria relict Georgii Ungari: Item dimitto ospedale pietatis ducatum unum (b. 870, 316. sz, 1464. V. 8.); Pietro Ongaro: Ducati 10

hagyatékok is, amelyeket a körzet szegényeinek, különösen az árvák és szegény családokból kikerülő, eltartás nélkül élő leányok megsegítésére szántak. Az e kategóriába tartozó megajándékozottak többségét közös elnevezéssel „*pauperes Christi*”, „*povere donzelle*”, „*orfani*” és hasonlókkal jelölték, s közöttük kisebb pénzösszegeket osztottak szét, vagy amennyiben a hagyatékozónak nem volt családja és rokonsága, úgy a teljes vagyon nekik juthatott.⁴¹

Noha a vallásos célú hagyatékok legnagyobb része számos egyházi intézményt érintett, egy részük olyan konkrét személyekhez jutott el, akik a fent nevezett intézményekben valamely vallási funkciót töltöttek be. Különösen gyakran volt szó az olyan körzet papjairól, amelyben a betelepült nevelkedett, és amelyet temetési helyéül kijelölt. Ezek a papok sokszor a végrendelekezőt régóta ismerő és gyóntató, néha vele hasonló származású személyek voltak. Egyes esetekben a körzeti templomok papjai, az ottani kolostorok szerzetesei, miként a ferencesek harmadrendjének testvérei is az utolsó akarat végrehajtóiként is szerepelnek, különösen akkor, ha a rendelkezőnek nincs közelebbi családi vagy rokoni kapcsolata.⁴² Emellett a végrendelekező közelében élő papok és szerzetesek gyakran a végrendelet összeállításának és aláírásának tanúiként is megjelennek.⁴³ Néhány esetben az egyházi személyek megajándékozásához azt a kötelezettséget csatolják, hogy abban a templomban, ahol a megajándékozott tevékenységét végzi, a rendelkező halálakor emlékező gyászmisét tartsanak.⁴⁴

hospedale de S. Zuane Polo e ducati 10 alli Incurabili (b. 224, 1531. sz, 1528. X. 19.); Steffanus Iohannis Ongarus: Hospedale S. Antonio, S. Nasareth e Pietatis ducatum unum (b. 1136, 198. sz, 1477. XII. 28.)

⁴¹ Helena Schiavona relict a Zorzi Ongaro: Il resto de tutti li miei beni lasso a una povera donzella da ben (NT, b. 616, 143. sz, 1574. V. 24.); Ana relict a Petri Ungari: Il residuum a una donzella della pietà per il suo maridar (b. 270, 72. sz, 1505. VII. 7.); Cypriana condam Iohannis de partibus Ungarie: Residuum bonorum dimitto pro pauperes Christi in S. Danielis (b. 958, 191. sz, 1512. VI. 5.); Maria relict a Georgii Ungari: Residuum dimitto inter pauperes Christi (b. 870, 316. sz, 1464. V. 8.); Pietro Ongaro: Dimitto ducati 10 alli poveri (b. 224, 1531. sz, 1528. X. 19.).

⁴² Ana olim filia condam Blasii de partibus Ungarie: Commissaria Catarina Granda Dalmatina in terzio ordine S. Domenico (NT, b. 958, 13. sz, 1507. 2. 23.); Blanca relict a Georgii Ungari: Commissaria Helisabetha de Molino abadessa S. Laurentio (b. 403, 55. sz, 1496. VII. 21.); Maria relict a Georgii Ungari: Commissario presbitero Coradio de Dulcigno de S. Maria Nova (b. 870, 316. sz, 1464. V. 8.).

⁴³ Francesco condam Martini sacerdotus S. Antonini e Natalis Boghetich de Drivasto mansionario ecclesie S. Antonini a tanúi a magyarországi György végrendeletének (NT, b. 403, 55. sz, 1496. VII. 21.); Prete Petrus de Baro de S. Viti e Antonio clericus S. Viti a tanúi az elhunyt Simon fiának, Istvának (b. 369, 146. sz, 1423. X. 3.); Prete Nicolaus de Baro e prete Marcello Stella cappellano S. Zaccarie a tanúi Dorottyának, a magyarországi Antal aranyműves feleségének (b. 829, 10. sz, 1475. VII. 15.).

⁴⁴ Blanca relict a Georgii Ungari: Item dimitto venerandi viro presbitero Petro de Pago de S. Severi confessori meo 1 par lintaminum de 4 tellis ut oret pro anima mea (NT, b. 403, 55. sz, 1496. VII. 21.); Mara uxor Iohannis Ungri: Celebrari messe S. Marie e S. Gregorio per Antonium Zio plebanum S. Felici cui dimitto ducati tre (b. 1136, 137. sz, 1468. VII. 17.); Veronica uxor ser Nicolai condam ser Marini Ungari: Item dimitto fratri Marco de S. Maria Servorum confessoris meo vocato Cyngiaro ducati tre in celebratione messas B. Verginis Marie et S. Gregorii (b. 42,

A betelepültek gazdasági lehetőségei

A velencei betelepültek alkalmazkodását, tevékenységét és mindennapjainak bemutatását célzó kutatások és elemzések egyik legkevésbé sem elhanyagolható része a betelepültek vagyoni státusának, gazdasági lehetőségeinek, lakáskultúrájának, öltözködésének, és minden, az akkori átlagember megelégedettségéhez szükséges életszükségletének vizsgálata. Az erről a kérdésről adatokkal szolgáló források elsősorban a végrendeletek és az egyes esetekben hozzájuk csatolt vagyonleltárak. A magyarországi betelepültek végrendeleteit elemezve megjegyezhetjük, hogy más velencei bevándorlókhoz hasonlóan társadalmi és vagyoni státusuk alapján őket is a polgárok közép- és alsó rétegébe sorolhatjuk. A korábbiakban utaltunk már rá, hogy nagy részüik a hagyományos, számát tekintve leggyakoribb, és minden város számára leginkább szükséges iparos és kiskereskedő jellegű foglalkozások valamelyikét űzte. E betelepültek többségének gazdasági tevékenységét alapvetően a vállalkozás veszélyei és a veszteségek miatt korlátozott befektetési tőke és szerény üzlet jellemzi. A termelés és a kiskereskedés révén befolyó jövedelem egyetlen magyarországi iparosnak vagy szatócsnak sem tette lehetővé, hogy jelentősebb tőkét halmozzon fel, amelyet idővel más, bonyolultabb vállalkozásokba fektethetett volna be. A magyarországi betelepültek végrendeleteiben ritkán említenek jelentősebb vagyont. Azok az összegek, amelyekkel rendelkeznek, és amelyet kezelnek, igen szerények, az ingatlanokról és más vagyonformákról szóló adatok pedig csak néhány egyedi példára terjednek ki. Így például Battista Ongaretto kiskereskedő egy olyan kereskedés tulajdonosa, amely zöldséget és gyümölcsöt forgalmazott S. Trovaso körzet valamelyik „piac”-án (*mercata*), saját műhellyel (*bottega*), valamint bárkával (*battello*) rendelkezett, és aki a többi kiskereskedőhöz hasonlóan árubeszerzés céljából járta a velencei csatornákat.⁴⁵ A magyarországi György özvegyének, Marinának a háza a S. Maria Zobenigho körzetben, a S. Marco kerület középső részén volt található, s Marina a ház egyik részét kiadta albérlőknek (leginkább betelepülteknek). A házban akkor albérlőként a dalmáciai városból, Kotorból származó Luka, a néhai Teodor fia lakott.⁴⁶ A magyarországi betelepültek pénzügyi üzletvitelével kapcsolatban megjegyezzük, hogy rendkívül ritka az ilyen részletességű leírás. Kivételt jelent Ilona (Helene), Zorzi Ongaro özvegye, aki bár nem teljesen precízen, de felsorolja a híres velencei Memo-család néhány nemesasszony-tagjával (Viennával, Marcantonio özvegyével és Chiarettel, Lorenzo Memo özvegyével)⁴⁷ folytatott hitelüzletét. A szokásos összegnél, ami általában szerény mértékű volt, valamivel jelentékenyebb summával rendelkezik Franceschina, Nikola Ongaretto özvegye is, aki végrendeletében száz dukátos összeget említ. Ezt a pénzt a velencei zálogházban (Zeccha) helyezte el, és hasonló

10. sz, 1516. VII. 30); Ana relicta Martino de Ongaria: Dimitto ducato uno predicatoris Nicolao in contrada ecclesie S. Iohannis et Paoli (b. 958, 39. sz, 1497. VII. 10.).

⁴⁵ NT, b. 437, 83. sz, 1686. VI. 16.

⁴⁶ NT, b. 271, 450. sz, 1526. XI. 11.

⁴⁷ NT, b. 616, 143. sz, 1574. V. 24.

nevű unokájának, Franceschinának szánta.⁴⁸ Végül mint a magyarországi betelepültek anyagi helyzetét illusztráló adatot megemlítjük Betának, néhai Paolo Ungar leányának a hozományát, aki a néhai Franjónak, Santo hajósának volt a felesége. Beta hozományának az értéke készpénzben kifejezve 90 dukátra rúgott, ami hozzávetőlegesen a velencei polgárok nagy része átlagos hozományának, illetve a városi polgárok középső és alsó rétegének hozományának felel meg, beleértve az Európa különböző vidékeiről idetelepülők nagy részét is.⁴⁹

Rövid visszatekintés néhány magyarországi művészre

A művészek érintkezése és a művészeti áramlatok kölcsönhatása Európa különböző részei között a vizsgált időszak egésze folyamán élénk és a művészeti irányzatok formáit tekintve fejlett volt. Az elmúlt évszázadok folyamán a lagúnák városában — ideiglenes vagy állandó lakhelyet találva ott magának — Európa különböző részeiből érkezve sok művész alkotott, művészetével gazdagítva Velence kulturális és művészi örökségét. Sokan közülük csak rövid ideig tartózkodtak ott, s tanulmányozták valamelyik ottani „bottega” művészetét; mások a kellő ismeretek elsajátítása után önálló műhelyt nyitottak, legnagyobb részük pedig egy bizonyos idő eltelte után más városba távozott. Lehetetlen lenne itt és most megemlíteni vagy számba venni mindazokat a magyarországi művészeket és mestereket, akik az akkori évszázadok folyamán Velencében alkottak, ezért csak néhány olyan nevet említünk meg közülük, akik művészettörténeti művekből is ismertek.

Muranóban, az üvegtermékek ismert európai központjában alkotott a 15. század második felének kiemelkedő festője és díszítője, a Valentino Ungaro (Valentinus Ungarus, Valentinus pictor) néven ismert művész. Az üvegtárgyak díszítésére létrehozott műhelyében Valentino széleskörű és jelentős nyereséget hozó üzletet folytatott azzal, hogy már kész üvegtermékeket megvett, és azokat festve eladta.⁵⁰ Érdekes, hogy műhelyében néhány olyan, üvegfestészetet tanuló diák is dolgozott, akik a kelet-adriai partról érkeztek. Így például 1480 júniusában Valentino felfogadta a dalmáciai Nin városából érkezett Ivant (Ioannes de Nona), aki kötelezte magát, hogy tanulóként (famulus) nyolc kerek esztendeig Valentino műhelyében dolgozik. Mivel Ivan nem teljesítette ígéretét, és öt év után otthagya a műhelyt, a muranói városi kormányzat felelősségre vonta, és felhívta, hogy térjen vissza és folytassa megkezdett tanulmányait.⁵¹ Valentino tanítványa volt a zengi Lovra fia Nikola

⁴⁸ Lasso Franceschina mia nezza fia de mia fia Berta ducati 100 posti in *ceccha* (NT, b. 961, 189. sz, 1613. VII. 1.)

⁴⁹ NT, b. 961, 167. sz, 1583. II. 26.

⁵⁰ Így a Muranóra vonatkozó jegyzékekből kiderül, hogy Valentino 1469-ben Grgur Iulianustól, egy muranói bolttulajdonostól „400 crateras vitreos albos”-t vásárolt, majd 1483-ban azzal vádolták, hogy nem fizette ki a teljes összeget azokért a termékekért, amelyeket Alvis Trevisan üvegestől vitt el. (Zecchin, L.: *Vetro e vetrai di Murano*. I. Venezia, 1987. (a továbbiakban: Zecchi) 59, 62.

⁵¹ Han, V.: *Slikari iz Dalmacije oslikavaju gotičko i renesansno staklo u Muranu*. Balcanica, vol. 13-14., Beograd, 1982-1983. (a továbbiakban: Han) 348.

(Nicholaus de Segna quondam Laurentii) is, aki az üvegfestés művészetével 1482 júniusában, 12 éves korában kezdett megismerkedni. Szerződésel kötelezte magát, hogy tíz esztendeig fogja azt tanulni, Valentino pedig megígérte, hogy az üvegfestés mellett tanítványát írni és olvasni is megtanítja.⁵² Végül az akkoriban leghíresebb magyarországi származású muranói Valentino Ungaro mellett a kiváló üveges Marco della Pigno műhelyében dolgozott tanítványa, a magyarországi Nicolaus (Nicolaus Ungarus). Nicolaus Marco testvérénél, Jakovnál dolgozott, és 1487 novemberében megvádolták, hogy illegálisan szállít üvegtermékeket Muranóból Magyarországra.⁵³

Kevesebb adatunk van magyarországi festők vonatkozásában. Az egyik legérdekesebb és legértékesebb forrásban, a velencei festők társulatának 17. és 18. századi tagsági listájában két kevésbé ismert magyarországi származású festő neve bukkan fel. A társulat tagjaként 1611-ben említett Paolo Ongarettóról, és a pontosan egy évszázaddal később említett Tiene Ferdinánd Ongarról van szó, aki egy adat tanúbizonysága szerint 1705-re már elhagyta a társaságot.⁵⁴

Azokat a magyarországi származású építészeket és szobrászokat számba véve, akiknek az akkori Velencében kifejtett tevékenységéről tudunk, két példát említiünk. Elsőként a magyarországi Bernát (Bernardin Ongarus) nevű építész (1589-ben halt meg), akit a S. Giorgio dei Greci és a S. Francesco della Vigna templomok harangtornyának építőjeként ismerünk.⁵⁵ Valamivel több adattal rendelkezünk az Ungaronak nevezett Michael Fabris szobrászról és kőfaragóról (született 1644-ben). Kezdetben Rómában dolgozott, hogy azután élete és munkássága nagyobb része Velencéhez kösse. Fabris végezte a szobrászi munkákat Francesco Vendramino bíboros kápolnájában a hajdani velencei S. Pietro di Castello templomban. A Fabrisnak tulajdonított szobrásmunkák barokk stílusúak, és V. Pál pápát ábrázolják, amint a bíborosi süveget átadja Francesco Vendraminónak. E szobor mellett ugyanabban a kápolnában Fabrisnak tulajdonítanak négy allegorikus figurát is a falífülkében. Fabrist említik még ama művészek egyikeként is, akiknek a nevéhez fűződnek a híres velencei Madonna della Salute bazilika főbejáratán látható szobrok és ornamentális díszítések, de az ő nevét dicséri a velencei patrícus Pietro és Lorenzo Morosini hamvvedre is, amely a velencei S. Clemente lagúna kis szigetének hasonló nevű templomában található.⁵⁶

Fordította: Zilahi Tibor

⁵² Han 349.

⁵³ Zecchin 62.

⁵⁴ Pignatti, T.: *La fraglia dei pittori di Venezia. Bollettino dei Musei civici veneziani*. Annata X, n. 3. Venezia, 1965. 32.

⁵⁵ Lorenzetti, G.: *Venezia e il suo estuario*. Trieste, 1974. (a továbbiakban: Lorenzetti) 317, 376.

⁵⁶ Lorenzetti 115, 307, 531, 799.

TÓTH FERENC

Katonai és politikai emigrációk a 18. századi Francia Királyság területén

Vázlatok egy történeti integrációs modellhez

Franciaországnak a 18. században két alapvető kihívással kellett szembenéznie. Egyrészt XIV. Lajos államának vezető szerepét kívánta több-kevesebb sikerrel visszaszerezni a régi – a Habsburg Birodalom és Anglia – és az új, kontinentális nagyhatalmak – Poroszország és Oroszország – ellenében. A hatalmi érdekek összeütközése az egész század folyamán végighúzódó diplomáciai csatározásokhoz, illetve európai és amerikai fegyveres konfliktusokhoz vezetett.¹ Másrészt a francia társadalom az *ancien régime* időszakában súlyos, általános válságot élt át, amely a véres francia forradalomba torkollott.² A nemzetközi kapcsolatok megélénkülése és a hagyományos francia társadalom eróziója egyaránt hozzájárult azon idegen etnikumú katonai és politikai emigráns csoportok megjelenéséhez a Francia Királyság területén, amelyekkel e tanulmányban foglalkozom.

Az újkori Franciaország történetírói gyakran tesznek említést a külföldi bevándorlók jelentékeny szerepéről, melyet az állam fejlődésében játszottak. Több, az immigrációs folyamattal foglalkozó átfogó jellegű munka is megjelent³, s a közel-múltban megnőtt a tudományos jellegű értekezések száma is ebben a kérdéskörben.⁴

¹ A kérdés igen gazdag irodalmára való tekintettel csak néhány fontosnak ítélt közelmúltban megjelent művet szeretnék kiemelni. A diplomáciai és hadi tevékenység legalaposabb összefoglalása Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe XVIIe - XVIIIe siècles*. Paris, 1992. (a továbbiakban: Bély); Hasznos segédkönyv lehet még Béranger, Jean – Meyer, Jean: *La France dans le monde au XVIIIe siècle*. Paris, 1993. (a továbbiakban: Béranger-Meyer); Lásd a mű egy részét magyarul Béranger, Jean: *A francia külpolitikai stratégia főbb vonulatai a 18. században*. AETAS, 1994/4. 166-178.

² Igen figyelemreméltó és ma is érvényes Alexis de Tocqueville befejezetlenül maradt értekezése, amely *L'ancien régime et la révolution* címmel jelent meg Párizsban 1856-ban. A kérdés historiográfiai megközelítése Furet, François: *Penser la Révolution française*. Paris, 1978.

³ Egy múlt századi igen alapos elemzés Mathorez, J.: *Les Étrangers en France sous l'Ancien Régime*. Paris, 1919-1921. (2 vol.); A téma újabb keletű összefoglalása La Mosaique France. *Histoire des étrangers et de l'immigration*. Sous la dir: Lequin, Yves. Paris, 1988. (a továbbiakban: Lequin)

⁴ Noirot, Gérard: *Le creuset français. Histoire de l'immigration XIXe – XXe siècle*. Paris, Seuil (Collection Points), 1992. 16-17.; E kérdéssel foglalkozó jelentősebb doktori disszertációk az utóbbi évekből: Dubost, Jean-François: *Les Italiens en France aux XVIe et XVIIe siècles*. Université Lille III, 1992.; Scher-Zembitska, Lydia: *Les Polonais au service de France de 1732 à 1832*. Université Paris-Sorbonne (Paris IV), 1993. André Corvisier professzor által irányított doktori disszertáció. (a továbbiakban: Scher-Zembitska); Az ilyen jellegű kutatásokhoz elengedhetetlen kézikönyv Dubost, Jean-François: *Les étrangers en France (XVIe siècle -1789)*. Guide de recherches aux Archives Nationales. Paris, 1993. (a továbbiakban: Dubost)

Korábbi kutatásaim során a korabeli magyar emigrációt vizsgáltam, amely az egyik legrégebbi a modern franciaországi bevándorló népcsoportok között. Csaknem valamennyi átfogó jellegű munka megemlíti jelenlétüket a 18. századi Franciaországban, különös tekintettel a francia királyi hadseregre. A magyar emigráció ugyanis elsősorban katonai jellegű volt, és főleg a hadseregre koncentrált.⁵ Miközben igyekeztem a francia levéltárakban fellelni a magyarokra vonatkozó forrásokat, meglepődve tapasztaltam, hogy más idegen eredetű egységek is hasonlóan tagozódtak be a francia környezetbe, mint a magyarok. A felmerült párhuzamokat és analógiákat szeretném a következőkben röviden felvázolni. Nem célom a kérdés elmélyült vizsgálata, hanem a legfrissebb bibliográfiai adatok ismertetésével inkább néhány érdekes problémára kívánom felhívni a figyelmet.

A francia királyi hadseregben igen jelentős számú idegen származású katona harcolt a 18. század folyamán. André Corvisier professzor kutatási eredményei szerint az *ancien régime* utolsó századában békeidőben 12-15, háborúban pedig 25 százalék körüli volt az arányuk a franciákhoz képest.⁶ Békeidőszakban minimálisra redukálták a költséges úgynevezett 'idegen ezredek' (*régiments étrangers*) létszámát, de háborúk esetén ezrével verbuválták a zsoldosokat külföldről. Arra, hogy a több tízezer külloni harcos miért lépett a francia király szolgálatába, nem mindig elegendő magyarázat az anyagi érdekeltség. A magyarok esetében például a császári hadsereg és a francia királyi hadseregben fizetett zsold között igen csekély volt a különbség. Esetükben az emigráció leggyakoribb oka az volt, hogy politikai nézeteik vagy nemzeti elkötelezettségük miatt üldözték őket.⁷ A magyarokéhoz leginkább hasonló helyzetben azok a csoportok voltak, amelyeket nem kizárólag anyagi érdekek vezéreltek a legkeresztényibb király zászlai alá, hanem politikai motiváció is szerepet játszott döntésükben. E szerint a magyarokéhoz hasonló politikai indítékai a lengyel, a brit (jacobita) és a svájci katonai emigrációnak voltak.

A lengyelek

Az *ancien régime* Franciaországában élő lengyel emigráció tevékenysége kevésbé ismert. Mintha a későbbi, a 19. és 20. századi bevándorlók tömegei elhomályosítanák a cseppet sem jelentéktelen előző századi kezdeteket, pedig már a 17. század végén létezett egy kisebb lengyel kolónia Párizsban, mely főleg az 1668-ban lemondott és Franciaországba távozott János Kázmér király udvartartásából állt.⁸ Nagyobb

⁵ A magyar jelenlét kérdése a Francia Királyi Hadseregben elég jól ismert, elsősorban Zachar József tanulmányainak tükrében: Zachar József: *A Francia Királyság 18. századi magyar huszárai*. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: HK), 1980. 523-558.; Zachar József: *A franciaországi Bercsényi-huszárezred története 1721-1791*. HK, 1992. 33-71.; Zachar József: *Les hussards hongrois du roi de France (1692-1789)*. In: *Mélanges André Corvisier. Le Soldat, la Stratégie, la Mort*. Sous la dir: Chaunu, Pierre – Béranger, Jean. Paris, 1989. 217-229.

⁶ Corvisier, André: *L'armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul. Le soldat*. Paris, 1964. vol. 1. (a továbbiakban: Corvisier) 157-158.

⁷ Béranger – Meyer 86.

⁸ Dubost 92.

létszámban akkor vándoroltak be lengyelek, amikor a 18. század elején a francia keleti diplomácia érdekei megkívánták a szorosabb lengyel-francia együttműködést. A hosszú távúnak ígérkező szövetséget XV. Lajos és Leszczyński Szaniszló lengyel király leányának, Máriának az esküvője pecsételte meg 1725-ben.⁹

A francia katonai segítség azonban kevésnek bizonyult a lengyel örökösödési háború idején Leszczyński Szaniszló trónja megmentéséhez. A francia expedíciós sereg teljes vereséget szenvedett és a legyőzött lengyel király kalandos úton, egy paraszt ruhájában menekült ki az ostromlott Gdansk városából.¹⁰ A háború végül kompromisszummal ért véget, amely a lengyel trónról lemondó Szaniszló királyt Lotharingia és Bar fejedelemséggel, valamint Commercy hercegséggel kárpótolta. Így a hányatott sorsú lengyel uralkodó végül is a Francia Királysághoz szorosan kapcsolódó tartományok élére került, amelyek Szaniszló halála után Franciaországhoz kerültek. A felvilágosult szellemiségű uralkodó számos hasznos reformmal és korszerű intézménnyel örvendeztette meg új alattvalóit, ezért ma is "Jótevő" Szaniszlóként emlegetik az általa felvirágoztatott Nancyban.¹¹

A király Franciaországba menekült hívei közül többen hamarosan a hadseregben töltötték be fontos pozíciót, Lunéville-ben alapított kadétiskolájában pedig sok fiatal lengyel tanulta a hadi mesterséget. Részben az 1653-ban alapított Royal-Pologne¹² gyalogezeredbe sorozták be őket, részben más egységekhez, például igen sok lengyel került a francia szolgálatban álló magyar huszárezreddekhez is.¹³ Szaniszló király gyakran fordult levélben magyar barátjához, gróf Bercsényi Lászlóhoz, hogy a hadseregben beosztást kereső honfitársait beajánlja a magyar ezredparancsnoknak.¹⁴ Hasonlóan a magyarokhoz, a lengyelek is a könnyűlovasságban tűntek ki leginkább. A lengyel lovasság – az ulánusok, pakolecek és tovarisok – az osztrák örökösödési háború idején vált rendkívül népszerűvé, Szász Móríc marsall létre is hozott egy ulánusegységet, "Saxe volontaires" néven 1743. március 3-án. E fegyvernemet lengyelországi hadi tapasztalatai alapján próbálta meghonosítani Franciaországban, a verbuválás során azonban váratlan nehézségei támadtak, a lengyel újoncnoknak ugyanis III. Ágost megtiltotta a Szászországon való átkelést.¹⁵ A legfőbb problémát mégis az jelentette, hogy az osztrák örökösödési háború miatt szinte lehetetlen volt tapasztalt, harcedzett magyar és német zsoldosokat toborozni, akik pedig a korabeli források szerint – a lengyelek mellett – a legjobb lovasok voltak. A marsallnak végül be kellett érnie egy kevésbé homogén újoncanyaggal, így egy igen vegyes alakulat jött létre, amelyben megtalálhatók voltak a francia, olasz, német, lengyel, magyar újoncok

⁹ Michel, Antoine: *Louis XV.* Paris, 1989. 157.

¹⁰ Lásd ehhez az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (a továbbiakban OSzKK) őrzött leírást: "Copie de la Lettre du Roy Stanislas dans laquelle, il fait relation de sa sortie de Dantzig." OSzKK Quart. Gall. 39. "Lettres du roy de Pologne et d'autres princes." fol. 68-79.

¹¹ Életéhez lásd *Encyclopédie de la Lorraine. La vie intellectuelle.* Sous la dir. Tavenaux, R. Nancy, 1988.; Maugras, Gaston: *La cour de Lunéville au XVIIIe siècle.* Paris, 1925.

¹² Ez az ezred André Corvisier szerint nagyobb részt németekből állt. Corvisier 562.

¹³ Scher-Zembitska 305-309.

¹⁴ OSzKK Quart. Gall. 39. fol. 40-53.; Leszczyński Szaniszló és Bercsényi László barátságáról lásd Zachar József: *Leszczyński Szaniszló lengyel király és a magyarok.* Honismeret, 1980/4. 33-35.

¹⁵ Bois, Jean-Pierre: *Maurice de Saxe.* Paris, 1992. (a továbbiakban: Bois) 431-432.

mellett az egzotikus afrikai és amerikai származású fekete ulánusok is!¹⁶ Igaz ugyan, hogy a csapatban csak nyolc lengyel volt az alapítás idején, de a harcmodor sajátos lengyel volta miatt az egység egészen a forradalomig megőrizte közép-európai karakterét. Lydia Scher-Zembitska szerint ez a jelenség azzal magyarázható, hogy Szász Mórícot elsősorban a lengyel harcmodor érdekelte és kevésbé tartotta fontosnak, hogy az alakulat lengyelekből álljon.¹⁷ Az egységet az *ancien régime* végén átszervezték huszárezreddé, amely 1792-ben a kollektív emigráció útját választotta és átállt az osztrák császári hadseregbe.¹⁸

Az ulánus lovas volt ebben a korban a tipikus lengyel katona. Egyesítette magában a huszárok és a kozákok harci erényeit, amelyek elengedhetetlenek voltak az akkori úgynevezett "kisháború" taktikájához.¹⁹ Hagyományos könnyűlovas hímevük ellenére a lengyelek nagy része mégis gyalogezredekben szolgált, méghozzá viszonylag szétszórva a francia királyi hadseregen belül. A lengyel katonai és politikai elit, vagyis a lengyel nemesség kitűnő pártfogókra talált a francia nemesség soraiban, ugyanis a központi királyi hatalmat bíráló francia nemesek számára a lengyel nemesi köztársaság (*Rzeczpospolita Polska*) volt az ideális állam.²⁰ A *liberum veto* rendszere még a legradikálisabb francia nemesek követeléseit is kielégítette. Egészen Lengyelország felosztásáig tartotta magát ez a nézet, és csak a lengyel állam bukása ábrándította ki a lelkes francia követőket.

A lengyel ügy a francia keleti külpolitika legfontosabb eleme volt. A francia királyok titkos személyes diplomáciája, a "secret du roi" középpontjában is a lengyel kérdés állt.²¹ Lengyelország, az Oszmán Birodalommal és Erdéllyel együtt már a 17. század óta részét képezte a Habsburg Birodalom bekerítésére irányuló francia szövetségi rendszernek, a kelet-európai francia diplomácia magyar szempontból is legjelentősebb centrumai a varsói és konstantinápolyi követéségek voltak. A francia érdekeket azonban egyre jobban sértette Oroszország gyors ütemű terjeszkedése a 18. század második felében. Az erősödő orosz befolyás eredményeképp 1764-ben megválasztották Szaniszló Ágost Poniatowskit – II. Katalin egykori szeretőjét – lengyel királynak; majd 1768-ban a cárnő harmincezres hadseregére támaszkodva elismertette magát a lengyel alkotmány protektorának.²² Az 1768-as lengyel válság a végsőkéig kiélezte a nagyhatalmak ellentétét. A lengyel nemzeti ellenállás, az

¹⁶ Bois 435.; Lásd még La Bassetière, C. de: *Maurice de Saxe et ses Uhlans*. Loir-et-Cher historique, le 15 mai 1893.

¹⁷ Scher-Zembitska 165.

¹⁸ Kriegsarchiv (a továbbiakban KA) Wien, Hofkriegsrat Protokoll 1792 Serie G. fol. 7679-7680.; Lásd még Wrede, A. F. von: *Geschichte des K. und K. Wehrmacht*. Wien, 1901. Vol. III/2. 808.; Wenck, G.: *Les hussards en émigration*. Vivat Hussar n° 1, Tarbes, 1966. 71-95.

¹⁹ A kozákok franciaországi alkalmazására már 1735-ben gondoltak. Az alkalmazásuk mellett álló legfőbb érv az volt, hogy a császári huszárezredekkel velük szerették volna hatástanulmányt. Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris), Mémoires et documents, Russie (1735-1759) vol. 30 fol. 4-5.

²⁰ Meyer, Jean: *La noblesse française à l'époque moderne (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris, 1991. 8-9.

²¹ Perrault, Gilles: *Les secret du roi. La passion polonaise*. Paris, 1992.; A kérdés alapos múlt századi feldolgozása és forrásai Broglie, duc de: *Le secret du roi. Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiques 1752-1774*. Paris, 1878. (2 vol.)

²² Bély 571.

úgynevezett bari konföderáció (1768) határozott franciabarát és oroszellenes élel jött létre, a francia titkos diplomáciának pedig sikerült elérnie, hogy az Oszmán Birodalom hadat üzenjen Oroszországnak. Az orosz-török háború valódi tétje Lengyelország felosztása volt. A század utolsó harmadában lezajló lengyel függetlenségi mozgalmak bukása után ismét tömegével érkeztek menekült katonák Franciaországba. A célszág számukra már nem a Francia Királyság volt. A kalandor Benyovszky Móric madagaszkári vállalkozása alkalmat nyújtott néhányuk számára, hogy a Francia Királyi hadseregen belül folytassák katonai pályafutásukat. Az 1774-ben alapított Benyovszky expedíciós hadtest önkénteseinek soraiba azonban csak elenyésző számban léptek lengyelek.²³ Rajta kívül csak egy lengyel tiszt, bizonyos Cromlowsky nevezetű, szerepel az igen vegyes összetételű hadtest mustrajegyzékén.²⁴ Sajnálatos módon az egyébként magyarországi születésű Benyovszky madagaszkári gyarmatosító vállalkozásának kudarca nem kis mértékben csorbította a lengyel katonatisztek franciaországi hírnevét is.

Franciaország a hétéves háború befejezésétől egészen a forradalmi háborúkig nem viselt hadat Európában. Így a királyi hadsereg sem tudta volna a jelentős számú lengyel katonaságot alkalmazni, ha az amerikai függetlenségi háború nem nyújt erre lehetőséget. Közülük sokan tüntették ki magukat, különösen az amerikai felkelők megsegítésére küldött francia expedíciós seregben.²⁵ Kościuszko és Pulaski az amerikai szabadságharc legendás hőseivé váltak. A kivételesen jónak mondható lengyel-francia viszonynak köszönhetően a napóleoni korszakban is találunk a francia hadseregben egy tipikusan lengyel nemzeti egységet, a híres Lengyel Légiót.

A brit emigráció

A brit szigetekről érkező bevándorlók társadalmi összetétele jóval heterogénebb volt, mint a Kelet-Európából érkezőké. A britek esetében ugyanis a politikai és katonai migrációt egy igen markáns gazdasági bevándorlás egészítette ki.

Az emigránsok első hulláma az 1688-as Dicsőséges Forradalom után érkezett a menekülő II. Stuart Jakab kíséretében. A bukott király udvartartásával együtt a Saint-Germain-en-Laye-ben található kastélyban telepedett le,²⁶ ez lett az úgynevezett "jákobita" emigráció szellemi központja. Itt kovácsolták a francia külpolitika tevékeny

²³ Benyovszky expedíciójának legfontosabb forrásai: Bibliothèque Polonaise de Paris, série Ms 246 "Corps de Benyowszky, État du régiment."; British Museum (Manuscripts), Add. Mss. 18134 "Recueil de pièces sur Madagascar (1775-1815)"; Néhány figyelemre méltó munka a feldolgozások közül: Cultru, Prosper: *De colonia insulam Delphinam vulgo Madagascar a barone M.-A. de Benyowszky deducta*. Paris, 1901.; Priestley, Herbert Ingram: *France overseas through the old regime. A study of European expansion*. New York – London, 1939.; Orlowski, Leon: *Maurycy August Benionwski*. Warszawa, 1961.; Vacher, Paule: *Contribution à l'histoire de l'établissement français fondé à Madagascar par le baron de Benyowszky (1770-1776)*. h. n., é. n. (lásd OSZK!).

²⁴ Corvisier, André: *Les contrôles de troupes de l'ancien régime tome 3*. Paris, 1970. 602.

²⁵ Scher-Zembitska 309-310.

²⁶ Lásd ehhez L'autre exil: les Jacobites en France au début du XVIIIe siècle. Actes du colloque *La Cour des Stuarts à Saint-Germain-en-Laye au temps de Louis XIV* (février 1992). Presses du Languedoc, 1993. (a továbbiakban: La Cour)

részvételével azokat a partraszállási és inváziós terveket, melyek rendre megghiúsultak a 17. század végétől egészen az 1745-ös Cullodan-i vereségig.²⁷

A francia segítség komoly szerepet játszott a jákobiták akcióiban. A spanyol örökösödési háború során 1708 februárjában 6 000 francia és jákobita katona szállt hajóra Dunkerqueben, hogy a skót ellenállókat megsegítsék. A partraszállási akciót nem sokkal az elindulás után a Royal Navy megghiúsította.²⁸ 1715-ben az I. György kormánya ellen fellépő skót felkelés nyújtott alkalmat a jákobiták esetleges fegyveres szerepvállalására, a békeszerződések aláírása és XIV. Lajos halála azonban hamarosan ismét eloszlatta a diverzióra készülődő emigráns harcosok reményeit. Ezt követően körülbelül harminc évig nem is került szóba a partraszállás gondolata.²⁹

A fegyveres kudarcok nyomán nagyszámú angol, skót és főleg ír menekült – a híres „vadludak” (Wild Geese) – érkezett a Francia Királyság területére. A menekültek pontos számát igen nehéz megállapítani. Guy Chaussinand-Nogaret szerint csupán 1688 és 1692 között harminc-negyvenezer jákobita menekült érkezett a Francia Királyságba.³⁰ Ennél lényegesen merészebb becslések is napvilágot láttak. Különösen a korabeli résztvevők túloztak, például Mac Geoghan apát 450 000 francia szolgálatban elesett ír hősi halottat említ az 1691 és 1745 közötti periódusban.³¹ André Corvisier a rendkívül hiányos levéltári források alapján mindössze néhány ezerre becsülte létszámukat.³² Az ír katonák kitűnő gyalogságukkal és jól képzett tisztjeikkel a francia királyi hadsereg elitjéhez tartoztak. A legendás ír gyalogezredekén kívül a francia királyi haditengerészetben is sok jákobita menekült szolgált.³³ A jákobita emigráció számos tagja igen magasra jutott a katonai ranglétrán. A 18. századi francia királyi tisztikarból két marsallt, tizennégy tábornagyot, tizennyolc altábornagyot és számos tábornokot tart számon a szakirodalom mint jákobita emigránst.³⁴ Legismertebb közülük Berwick marsall volt. Sajátos színfoltot képviseltek a francia királyi udvarban a szintén ehhez az emigrációhoz köthető skót

²⁷ A franciaországi jákobita emigrációról lásd *Ideology and conspiracy: aspects of jacobitism 1689-1759*. Ed. Cruickshanks, Eveline. Edinburgh, 1988.; *The Jacobite challenge*. Ed. Cruickshanks, Eveline. Edinburgh, 1988.; Lenman, Bruce: *The Jacobite risings in Great Britain 1689-1746*. London, 1980.; MacLynn, Frank: *The Jacobites*. London, 1988.

²⁸ Lásd erre Gibson, John S.: *Playing the Scottish card: the Franco-Jacobite invasion of 1708*. Edinburgh, 1988.

²⁹ Béranger – Meyer 112-117.

³⁰ Chaussinand-Nogaret, Guy: *Une élite insulaire au service de l'Europe: les Jacobites au XVIIIe siècle*. Annales É. S. C., Paris, 1973. (a továbbiakban: Chaussinand-Nogaret 1973.) 1099.

³¹ Chaussinand-Nogaret 1973. 1098.

³² Corvisier 545.

³³ A francia szolgálatban állt ír ezredekre vonatkozóan lásd O'Callaghan, J. Cornelius: *History of the Irish brigades in the service of France*. Glasgow, 1870.

³⁴ Chaussinand-Nogaret 1973. 1103-1104.

³⁵ Jacques Fitz-James, Berwick hercege (1670-1734). II. Stuart Jakab természetes gyereke, híres hadvezér, Franciaország marsallja. Fiatalkorában részt vett Magyarország visszafoglalásában. Később a spanyol és lengyel örökösödési háború legendás hadvezére.

testőrök. Igaz, hogy már korábban is jelen voltak³⁶, de létszámuk a jákobita bevándorlással számottevően gyarapodott.³⁷ A királyi testőrség skót kompániáját is főleg belőliük állították ki a század első felében. Az utánpótlás hiánya miatt azonban azt tapasztalhatjuk, hogy az *ancien régime* végére teljesen elveszítették nemzeti jellegüket, a forradalom előestéjén a skót testőrkompániának már csak 0,3 százaléka volt ténylegesen skót.³⁸

A francia nemesség példaértékű gyorsasággal és intenzitással asszimilálta a jákobiták széles tömegeit.³⁹ Integrációjuk egyik jele volt, hogy nevüket franciásították, melynek során gyakran a fonetikus elv érvényesült, így lett például a Farwelből Farouel.⁴⁰

Ezen emigráció szellemi központja a Saint-Germain-en-Laye-i kastélyban talált otthonra az első időszakban. II. Stuart Jakab, akit az "Old Pretender" (öreg trónkövetelő) néven szoktak emlegetni, valódi felszentelt uralkodóhoz méltó módon viselte az emigráció megpróbáltatásait. A hatalomból eltávolított király a keresztény ájtatosságba menekült, és nagy tiszteletnek örvendett nemcsak a saját hívei, hanem a francia katolikusok között is. Karizmatikus személyéhez számos legenda és csodatétel kötődött.⁴¹ Az öreg uralkodó később Rómába költözött és teljesen a vallásnak szentelte az életét.

Fia, Charles Edward Stuart, másnéven "Young Pretender" (fiatal trónkövetelő) vagy "Bonnie Prince Charlie", folytatta apja politikai pályáját.⁴² Itáliában nevelkedett, majd 1740-ben XV. Lajos beleegyezésével Franciaországba jött, s francia támogatással hadsereget szervezett az osztrák örökösödési háború idején.⁴³ A herceg nagy bánatára XV. Lajos nem lépett hivatalosan szövetségre vele, így akciója csak félig-meddig tekinthető francia érdekeltségűnek.⁴⁴ Az általa irányított 1745-ös patraszállítás és diverzió is csak mellékes tényezője volt a fő hadmozdulatoknak. Ugyanakkor az ír gyalogezredek helytállása a kontinentális hadszíntéren, mint például a Fontenoy-i csatában (1745. május 11.), igen jelentős volt. A Fontenoy-i győzelem

³⁶ Eugène Fieffé szerint a francia királyok már a 9. században (sic!) rendelkeztek skót testőrgárdával. A források szerint Szent Lajost skót gárdája még a keresztteshadjárata is elkísérte. Fieffé, Eugène: *Histoire des troupes étrangères au service de France* (2 vol.). Paris, 1854. (a továbbiakban: Fieffé) 33.

³⁷ A téma egy korábbi feldolgozása Leith, R. P. James Forbes: *The Scotmen at arms and Life Guards in France*. Edinburgh, 1882. (2 vol.)

³⁸ Labourdette, Jean-François: *La compagnie écossaise des Gardes du corps du roi au XVIIIe siècle: recrutement et carrières*. Histoire, économie et société. 1984. 99.

³⁹ Chaussinand-Nogaret, Guy: *La noblesse au XVIIIe siècle. De la Féodalité aux Lumières*. Paris, 1990. 11.

⁴⁰ Dauzat, A.: *Traité d'anthroponymie française. Les noms de famille de France*. Paris, 1977. 352.

⁴¹ Lásd ehhez Cottret, B. et M.: *La sainteté de Jacques II, ou les miracles d'un roi défunt (vers 1720)*. La Cour, 79-106.

⁴² Életéhez lásd Mac Lynn, Frank J.: *Charles Edward Stuart: tragedy in many acts*. London-New York, 1988.; Marshall, Rosalind Kay: *Bonnie Prince Charlie*. Edinburgh, 1988.

⁴³ Charles Edward Stuart hadseregének mustrajegyzékét nemrég publikálták *Muster roll of Prince Charles Edward Stuart's army 1745-46*. Ed. Livingstone of Bachuil, Alastair and Christian. Aber, 1985.

⁴⁴ *Mémoires du duc de Luynes*. Paris, 1861. vol. VII., (a továbbiakban: Mémoires) 74.

mámorában a fiatal trónkövetelő egy Nantes-i jákobita kereskedő által biztosított hajón Írországot megkerülve Skócia nyugati szélén partra szállt. Viszonylag hamar uralma alá hajtotta egész Skóciát, ahol nagy népszerűségnek örvendett. Az akció sorsa végül az 1746. április 27-i Culloden-i vesztés csatában pecsételődött meg, mely után Edward herceg hónapokig bujdosott ellenségei elől, majd visszatért Franciaországba, ahol továbbra is a háború folytatása érdekében tevékenykedett. Személye és működése hamarosan az aacheni békét aláíró Franciaország számára is kényelmetlenné vált, ezért 1748. december 10-én letartóztatták a túlságosan is öntevékeny trónkövetelőt.⁴⁵ 1755-ben még felmerült a herceg Skóciába küldésének gondolata, de ezt a kérdést a francia udvar hamarosan elvetette. A hányatott sorsú Bonnie Prince Charlie 1788. január 31-i halálával lezárult a jákobita konfliktusok százéves története. A Culloden-i vereséggel gyakorlatilag elmúlt a stuartista restauráció veszélye az Egyesült Királyságban.⁴⁶ A jákobita eszme azonban nem tűnt el nyomtalanul. Edward herceg 1788-ban bekövetkezett halála lezárta ugyan az európai dinasztikus konfliktusok e romantikus epizódját, de az eszmék még hosszú ideig hatottak. Egyrészt a népi kultúra őrizte gondosan a szerencsétlen sorsú uralkodók emlékét, másrészt az angol konzervatív (tory) politikai mozgalom is sokat merített a jákobiták politikai eszméiből.⁴⁷

A jákobita katonai emigrációval szorosan összefonódott egy aktív brit kereskedő- és bankárceport, amely a Stuartok restaurációjától várta kedvezőbb pozícióba jutását. Általában azok az üzletemberek lettek jákobiták, akik elégedetlenek voltak a whig kormány gazdaságpolitikájával: sokan közülük csődbe jutottak és a hatalomváltástól remélték adósságaik elengedését. Sok jákobita volt a hírhedt dél-angliai csempészek között is. Tevékenységük gazdaságilag károsította az angol kormányt, és ez a kiterjedt alvilági rendszer a franciaországi brit emigráció elsődleges hírszerzője is volt.⁴⁸ Franciaországi megtelepedésük és tevékenységük hozzájárult az ország egyes régióinak rohamos gazdasági növekedéséhez. Bevándorlásuk gazdasági fejlődést indukáló hatására legszemléletesebb példa Bordeaux és Délnyugat-Franciaország kereskedelmének felvirágzása.⁴⁹ A whig kormány ügyes gazdaságpolitikájának titka az államadósság kezelésében rejtett. A tetemes államadósság nagyszámú

⁴⁵ Mémoires vol. IX. 142.

⁴⁶ Erről részletesebben Black, Jeremy: *Culloden and the '45*. Edinburgh, 1990.; *The '45: to gather an image whole*. Ed. Scott-Moncrief, Lesley. Doktori disszertáció, 1988.

⁴⁷ Lásd a kérdés irodalmához: Cruickshanks, Eveline: *Political untouchables: the Tories and the '45*. London, 1979.; Monod, Paul Kleber: *For the King to enjoy his own again: Jacobite political culture in England 1688-1788*. Doktori disszertáció, 1986.; Sack, James J.: *From Jacobite to Conservative: reaction and orthodoxy in Britain 1760-1832*. Cambridge, 1993.; Szechi, Daniel: *Jacobitism and Tory politics 1710-14*. Edinburgh, 1984.; Thomas, P. D. G.: *Party politics in eighteenth-century Britain: some myths and a touch of reality*. British journal for eighteenth-century studies no. 10, 1987.

⁴⁸ Béranger – Meyer 110-111.

⁴⁹ A kérdés kimerítő jellegű feldolgozása Jean-Pierre Poussou doktori disszertációja Poussou, Jean-Pierre: *Bordeaux et le sud-ouest au XVIIIe siècle, Croissance économique et attraction urbaine*. Paris, 1983.

hitelezője érdekeltté vált az új rendszer megszilárdításában, hasonlóan azok az új földbirtokosok is, akik a katolikus egyháztól elkobzott földek tulajdonosaivá váltak.⁵⁰

A szabadkőművesség franciaországi elterjedése is a jákobiták nevéhez fűződik. A Francia Nagypáholyt 1720-ban alapították, első nagymesterei mind jákobiták voltak. André Combes szerint az ezoterikus szabadkőműves mozgalom védőpajzsként szolgált az idegen származású közösségek számára.⁵¹ Rövidesen azonban a franciaországi kozmopolita elit és vele együtt a francia arisztokrácia nagy része is csatlakozott a mozgalomhoz, amely a francia királyi hadseregben is gyorsan terjedt.⁵² A brit emigráció népszerűségét fokozta a felvilágosult filozófusok – Montesquieu, Voltaire, Rousseau – angol eszméket terjesztő munkássága és nem utolsósorban a század utolsó negyedében divatos angломánia, amely elsősorban a francia elit felső köreiben terjedt el.

A svájciak

A svájci zsoldosok jelenléte az újkori Franciaországban hosszú múltra tekint vissza, és főleg gazdasági okokkal magyarázható. A Franciaországban szolgáló svájci katonák elsősorban nem politikai menedéket, sokkal inkább anyagi biztonságot kerestek. Katonai kompetenciájuk révén ők voltak az újkori Európa legkeresettebb zsoldosai. A legkeresztényebb király hadaín kívül – ahol egy tucatnyi ezredet állítottak ki belőlük – megtalálhatók voltak még a szavojai, az osztrák, a velencei, a pápai, a spanyol, a porosz, a szász és a nápolyi seregekben is.⁵³ Népszerűségüket a lovasság visszaszorulásának és a gyalogság rohamos újkori térnyerésének köszönhették. A francia hadászati irodalom is kiemeli a svájci pikás gyalogság szerepét a modern hadviselésben. Folard például így emlékezik meg róluk :

“Csak akkor ismerték fel a lánzsák hiányát, amikor rájöttek, hogy a hadseregek alapja és támasza a gyalogság; e tudatlan korszakban a gyalogság létszáma nagyon alacsony volt és ők is rosszul felfegyverezettek és fegyelmezetlenek voltak: a hadsereg minden ereje a lovasságban volt. De lassan kinyílt a szemük, s ezt nem annyira a görögök és rómaiak haditetteinek, mint inkább a svájciakénak köszönhették. Emezek csak gyalogságukkal harcoltak és cseppet sem törődtek a lovassággal, amehet ott támadtak meg, ahol értek anélkül, hogy amaz megtörhette vagy megingathatta volna őket.”⁵⁴

Az első szövetséget, amely a Helvét Konföderációt a francia monarchiához fűzte, 1516. november 21-én kötötték. A későbbiekben ezt kétszer is megújították: 1602.

⁵⁰ Béranger – Meyer 107.

⁵¹ Combes, A.: *Les trois siècles de la franc-maçonnerie*. Paris, é. n. 20.

⁵² A francia királyi hadsereg és a szabadkőművesség kapcsolatáról lásd Quoy-Bodin, Jean-Luc: *L'armée et la franc-maçonnerie*. Paris, 1987.; Le Bihan, A.: *Loges et chapitres de la Grande Loge et du Grand Orient de France (2e moitié du XVIIIe siècle)*. Paris, 1967.

⁵³ Béranger – Meyer 84.

⁵⁴ A részletet Folard Histoire de Polybe című művéből idézi Boussanelle lovag: Boussanelle: *Commentaires sur la Cavalerie*. Paris, 1758. 157-158. (fordította Tóth Ferenc)

október 13-án VI. Henrik, majd 1663-ban XIV. Lajos uralkodása alatt.⁵⁵ A hálás francia királyok a svájci ezredeket kiemelt zsolddal s egyéb privilégiumokkal, valamint széles körű autonómiával is felruházták a hadseregen belül. Szinte különálló hadsereget alkottak, amelynek saját törvénykönyve és igazságszolgáltatása is volt.⁵⁶ A kapitányoknak jogukban állt kijelölni utódjaikat, a svájciakat nem kötelezhették tengerentúli szolgálatra, s arra sem, hogy más svájci alakulatok ellen harcoljanak.⁵⁷ A tisztikar rendszerint a legősi nemesi családokból került ki, ilyen volt például a Halville-család (Franciaországban Hallweyl), amelynek tagjai nem mulasztották el kihangsúlyozni, hogy valaha még a Habsburgok is az ő hűbéreseik voltak.⁵⁸ Ez a nemesi-katonai réteg fokozatosan beolvadt a francia katonai nemességbe.

A svájci ezredek kiváló katonai szereplésére számos példát hozhatunk fel. A 18. század nagy francia győzelméből, a Fontenoy-i diadból, a már említett írekhez hasonlóan, ők is kivették a részüket. Zurlauben főstrázsamester irányítása alatt, illetve a francia elithadtesthez – a híres “Maison du roi”-hoz – vezényelve küzdöttek igen eredményesen.⁵⁹ A Rossbach-i csatában (1757. november 5.) pedig Soubise marsall visszavonulásának sikeres biztosítása fűződik a nevükhöz.⁶⁰ Kiemelt helyzetük és hadi erőnyeik alapján a svájciak a királyi hatalom közvetlen közelébe kerültek: a francia királyi testőrségbe. Idegen származásuk szinte garantálta megbízhatóságukat a saját híveikkel szemben kissé bizalmatlan Bourbonok számára. A nagy francia forradalom idején tanúsított hősie, de gyakran reménytelen helytállásuk is megfelelt a monarchia elvárásainak. 1792. augusztus 10-én például valóságos mészárlást hajtott végre a Tuileries-t ostromló tömeg az ellenálló svájci testőrök soraiban. Paul de Vallière szerint a svájci gárdistákat nemcsak egyszerű zsoldosoknak, hanem valódi szövetségeseknek kell tekinteni, mivel életüket is képesek voltak feláldozni a Francia Királyságért.⁶¹

Az anyagi motiváció kérdését természetesen esetükben sem lehet kikerülni. A szegény svájci kantonokból származó férfiak tömegesen álltak a francia királyi hadseregben szolgáló svájci ezredbe a tisztes megélhetést biztosító zsold reményében. De az “üzlet” igazi haszonélvezői a toborzó ezredek voltak, akik ezredtulajdonosként az ezred létszáma alapján kaptak juttatást a királyi kincstárból. Valóságos üzleti vállalkozóként tevékenykedtek azok, akik a Francia Királysággal szerződésben lévő kantonokból állították ki ezredüket. Ez a jól szervezett, kollektív rekrutációs rendszer, amit a gazdasági élet nyelvén szólva katonaelexportnak is szoktak

⁵⁵ Bodin, J.: *Les Suisses au service de la France. De Louis XI à la Légion étrangère*. Paris, 1988. 192.; Lásd még a svájci katonai emigrációról: May, E.: *Histoire militaire de la Suisse et des Suisses dans les divers services*. Lausanne, 1788. (5-6. kötet); Zurlauben: *Histoire des Suisses au service de France*. Paris, 1751-1753. (8 vol.); McCormack, J.: *One million mercenaries: Swiss soldiers in the armies of the world*. London, 1993.

⁵⁶ Lequin 212.

⁵⁷ Corviser, André: *Dictionnaire d'art et d'histoire militaires*. Paris, 1988. 294-296.

⁵⁸ *Mémoires de Madame Campan, première dame de chambre de Marie-Antoinette*. Paris, 1988. 365.

⁵⁹ *Relation de la campagne en Brabant et en Flandres de l'an MDXXXIV*. La Haye, 1745. 8-17., 40-54.

⁶⁰ Bérenger – Meyer 85.

⁶¹ Vallière, Paul de: *Le 10 août 1792, Grandeur helvétique. La défense des Tuileries et la destruction du régiment des Gardes-Suisses de France à Paris*. Lausanne, 1992. 212.

nevezni, szinte önálló nemzeti iparágat jelentett a korabeli svájci kantonok számára.⁶² Néha azonban, különösen a háborúk idején, a svájci forrás sem bizonyult elegendőnek az ezredek feltöltéséhez. Ilyenkor előfordult, hogy más német területekről vagy Franciaország német anyanyelvű régióiból egészítették ki a hiányos svájci ezredek. Louis de Bourbon Bercsényi Lászlóhoz Versailles-ból írt 1747. december 18-i levelében külön kihangsúlyozta, hogy Lotharingiának csak a német nyelvű részében toborozhatnak a svájci ezredekbe.⁶³ Az alapelv az idegen etnikum megőrzése volt. A testőrök esetében különösen fontos volt ez, hiszen gyakran saját francia alattvalóiktól kellett megvédeni az uralkodót. Az abszolút monarchia és az idegen zsoldosok szimbiózisára a korábbi szakirodalom is a svájciak és a Francia Királyság példáját hozza fel a leggyakrabban.⁶⁴

A német zsoldosok alkalmazása sok párhuzamot mutat a svájciakéval. A Francia Királyság keleti tartományaival határos német kisállamokból érkeztek ezek az újoncok, azonban a svájciakkal ellentétben őket nemcsak a gyalogságban alkalmazták. Egy a korabeli hadászati szakirodalomban elterjedt tézis szerint a magyarok mellett a németek voltak a legjobb lovasok. Jelentős az arányuk a dragonyosoknál, mint azt a tisztán német Royal-Allemand ezred példája mutatja.⁶⁵ Az ő esetükben politikai motiváció nehezen mutatható ki, noha a dezertőrök magas száma nem mindig magyarázható egyszerű gazdasági okokkal. Szász Móric marsall halhatatlan aforizmája szerint egy német dezertőr három emberrel ér fel: eggyel több katona a csapatnál, eggyel kevesebb az ellenségénél és egy ellenséges katonát is leköt.⁶⁶ Az egyik lehetséges magyarázat szerint sok német azért lépett francia szolgálatba, mert Poroszországban a nemesi származás előfeltétele volt a tiszti karriernek, Franciaországban pedig csak a század vége felé szigorították meg a közrendűek előléptetését.⁶⁷

A svájci emigrációt azonban nem szűkíthetjük le kizárólag a katonai bevándorlókra. A szegény svájci kantonokból jelentős volt az iparosok, kézművesek, kereskedők Franciaországba való beáramlása. Pénzemberek, bankárok is akadtak szép számmal közöttük, elég ha Necker pénzügyminiszterre gondolunk. De a művészvilágban is igen jelentős számban képviseltették magukat, közülük talán a legismertebb a genfi Jean-Jacques Rousseau.

A magyarok

A franciaországi magyar emigráció története jól ismert. A múlt század végétől napjainkig számos tanulmány, életrajz jelent meg ebben a témakörben, hadtörténeti

⁶² Lequin 212.; Elie, H.: *Le marquis de Courteille, ambassadeur de Louis XV en Suisse et le recrutement des troupes suisses au service de la France*. Revue historique de l'Armée. Paris, oct.-déc. 1955. 5-22.

⁶³ OSzKK Quart. Gall. fol. 116. André Corvisier professzor szintén beszámol erről a jelenségről monográfiájában, Corvisier 263., 268., 544.

⁶⁴ Lásd ehhez magyarul Immanuel Wallerstein szintetizáló jellegű művének vonatkozó részét Wallerstein, Immanuel: *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, 1983. 259-260.

⁶⁵ Corvisier 554-560.

⁶⁶ Szász Móric Noailles marsallhoz írott 1748. január 24-i levelében írja ezt a ma már szállóigévé vált idézetet. Corvisier 260.

⁶⁷ Bérenger – Meyer 85.

és művelődéstörténeti szempontból egyaránt jelentős kutatások folytak és folynak a 18. századi magyar emigráció szerepéről.⁶⁸ A következőkben a többi, hasonló jellegű emigráció szempontjából is érdekes ismérvek alapján szeretnék egy vázlatos összefoglalást adni.

A magyarság franciaországi megjelenése a kuruc mozgalmak politikai menekült-hullámaihoz és a francia királyi hadseregen belüli magyar huszárezredek megjelenéséhez köthető. Érdekes módon a huszár fegyvernem már a magyarok tömeges menekülése előtt megjelent a francia királyi hadseregben, ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a magyar könnyűlovas harcmódor már a 17. század végén nagyon népszerű volt Franciaországban. Mivel a császári hadseregben alkalmazott magyar huszárok a rajnai hadszíntéren többször bizonyították katonai erényeiket, az első francia huszárezredet, a Comeberg-ezredet, az ő ellensúlyozásukra hozták létre 1692-ben.⁶⁹ Később, a spanyol örökösödési háború idején újabb huszáralakulatok jelentek meg, amelyeken belül egyre nagyobb volt a magyar katonák aránya. Pontos számokat nem ismerünk, mert mustrajegyzékek csak az 1720-as évektől maradtak fenn. A Rákóczi-szabadságharc bukása utáni emigráció tovább növelte ugyan a számukat, a francia királyi hadseregben azonban olyan nagy volt az igény a magyar huszárok iránt, hogy az 1720-ban alapított Bercsényi-huszárezred feltöltéséhez Magyarországon, majd ennek sikertelensége után Törökországban kellett újoncokat toborozni.⁷⁰ A magyar politikai emigráció elitje a 18. század első felében érdekes módon két, egymástól földrajzilag elég messze fekvő centrumban helyezkedett el: Rákóczi fejedelem és közvetlen kísérete –rövid franciaországi tartózkodásukat leszámítva – a törökországi Rodostóban telepedett le, míg az emigráció fiatalabb generációja Franciaországban katonáskodott. E két központ a konstantinápolyi francia követségen keresztül tartotta a kapcsolatot. A konstantinápolyi francia követ több, keleti nyelveket beszélő magyar ágenst alkalmazott, akik rendszeresen kaptak instrukciókat a rodostói magyar kolóniával kapcsolatban is.⁷¹ A leghíresebbek Tóth András és fia, François baron de Tott voltak, akiket Orville Theodore Murphy a mai katonai tanácsadók prototípusának tekint.⁷² A francia diplomácia igyekezett kihasználni a rodostói magyar menekültek Habsburg-ellenes tevékenységét és ezért ágensein keresztül egészen az 1756-os "diplomáciai forradalomig" rendszeresen kapcsolatban állt velük. Ugyanakkor a magyar diverzió kérdését a francia külpolitika alárendelte az Oszmán Birodalom érdekeinek és annak részeként kezelte, így a

⁶⁸ Köpeczi Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Budapest, 1966.; Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Budapest, 1990.; Zachar József: *Idegen hadakban*. Budapest, 1984.

⁶⁹ Lásd ehhez: László J.: *Magyar huszárok idegen nemzetek szolgálatában*. A magyar huszár. Szerkesztette Ajtay E.–Péczezy L. Budapest, 1936.; Zachar József: *A Francia Királyság 18. századi magyar huszárai*. HK, 1980.; Boissau, général: *Les hussards, un phénomène européen*. Revue Historique des Armées. Vincennes, 1994/4.

⁷⁰ Lásd erről Bercsényi László levelét d'Argenson grófhhoz (1747. július 14.) OSZKK Quart. Gall. 55/1. fol. 42.

⁷¹ Duparc, Pierre: *Instructions aux ambassadeurs et ministres de la France depuis le traité de Westphalie jusqu'à la Révolution française*. vol. XXIV. Turquie. Paris, 1970. 422-426.

⁷² Murphy, Orville Theodore: *Charles Gravier, comte de Vergennes. French Diplomacy in the Age of Revolution*. Albany, 1982. 79-80.

rodostói magyar emigránsok hiába reméltek Franciaországból bármiféle segítséget.

A magyar huszárok iránti nagy kereslet leginkább a nevükhöz fűződő harcmodor sikerével magyarázható, ami a korabeli antikvizáló hadászati irodalomban egyértelműen kimutatható. Hasonlóan az ókori szerzőkhöz, az újkori specialisták is kiemelték az egyes népek jellegzetes hadi erőseit. Amint az ókori hunok, szkíták vagy herulok jellegzetesen lovasnépek voltak, úgy ez a sztereotípa a korabeli magyarokra is ráragadt. Annál is inkább gyakori ez a képzettség, mivel a magyarokat ebben a korban a francia közvélemény is a hunok, illetve a szkíták leszármazottainak tekintette.⁷³ A magyarok kiemelt megbecsülést élveztek az irreguláris csapatok (*troupes légères*) fegyvernemén belül helyet foglaló huszárezredek soraiban. Néha tapasztalni lehet a "huszár" (*hussard*) és a "magyar" (*hongrois*) szavak szinonim alkalmazását is. Chabot lovag 1748 körül írt emlékiratában is kihangsúlyozza ezt az érdekes nyelvészeti jelenséget.⁷⁴ Egy speciális harcmodor, az úgynevezett kisháború taktikájának alkalmazása is az ő nevükhöz fűződött.⁷⁵ Turpin de Crissé gróf, a híres korabeli hadelméleti szerző, az 1754-ben megjelent munkájában (*Essai sur l'art de la guerre*, Paris) a magyarokat és a megfelelően kiképzett németeket tekinti a legalkalmasabbnak a könnyűlovas csapatokban való alkalmazásra.⁷⁶ Egyik kéziratban maradt munkájában pedig így emeli ki e két nemzet hadi erőseit :

*"A francia katona bátor és intelligens, de ha szabad megjegyeznem, a magyar és a német ravaszabb és nagyobb elővigyázattal vonul..."*⁷⁷

Egy másik korabeli szerző, a magyar származású Jeney Lajos Mihály, szinte megismétli Turpin de Crissé megállapítását :

*"A gyalogságot minden fajta nemzet alkothatja, bár a franciák és a liège-iek némi kedvezést érdemelnek jóakarataikra tekintettel. A lovasság azonban megkívánja, hogy itt – amennyire csak lehetséges – a lovakat természetől fogva kedvelő és a lovak táplálására, tisztán tartására különös képességgel megáldott magyarokat és németeket fogadjunk fel. Mindezt Európa más népei csak hosszú szoktatás után képesek csinálni."*⁷⁸

⁷³ A legfontosabb korabeli kiadványok: *Histoire des Révolutions de Hongrie*. La Haye, 1739.; Sacy, C. L. M. de: *Histoire générale de Hongrie. Depuis la première invasion des Huns jusqu'à nos jours*. Paris, 1778.; Lásd ehhez még Köpeczi Béla tanulmányait: Köpeczi Béla: *Magyarok és franciák*. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Köpeczi 1985) 184-186., 373-402.

⁷⁴ Service Historique de l'Armée de Terre (Vincennes), MR (Mémoires et reconnaissances) 1730 fol. 1181.

⁷⁵ A kisháborús taktikáról lásd Zachar József bevezetőjét Jeney: *A portyázó avagy a kisháború sikerrel való megírásának mestersége korunk géniusza szerint* (Hága, 1759). Budapest, 1986. (a továbbiakban: Jeney) című művében. Valamint Picaud, Sandrine: *L'art de la petite guerre au XVIIIe siècle*. Université de Nantes, 1993. (Jean-Pierre Bois professzor irányításával készült maîtrise dolgozat)

⁷⁶ Turpin de Crissé, Lancelot comte de: *Essai sur l'art de la guerre*. Paris, 1754. 177.

⁷⁷ Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 4077 Observations sur le service des hussards et troupes légères p. 53. (fordította Tóth Ferenc)

⁷⁸ Jeney 62. (ford. Zachar József)

A huszárezredekben tehát kezdetektől fogva előnyben részesítették a magyarokat és németeket. A század első felében párhuzamosan hoztak létre jellegzetesen magyar – mint például a Berchény, Esterhazy, Pollereczky – vagy német többségű – mint a Raugrave és Beausobre – huszárezredek. Az előbbieken a kuruc érzelmű magyar tisztikar vezetése alatt főleg a császári hadseregből dezertált magyar vagy más kelet-közép-európai nemzetiségű katonák szolgáltak, az utóbbiakba Franciaország német anyanyelvű tartományából (Elzász-Lotharingia) vagy a szomszédos rajnai német kisállamokból toboroztak katonákat. A lengyel örökösödési háború folyamán igen gyakorivá vált az osztrák hadakban szolgáló magyar huszárok átpártolása a francia király seregeiben harcoló honfitársaikhoz. A osztrák örökösödési háború során pedig tömegével érkeztek magyar dezertőrök a Rajnán túlról. A magyar huszárok átállásának csak az 1756-ban megkötött osztrák-francia szövetségi szerződés vetett véget, melynek értelmében megszűnt a dezertálási lehetőség. A Rákóczi-szabadságharc hagyományait ápoló magyar jellegű huszárezredek hamarosan német anyanyelvű újonccal töltötték fel, így azok gyorsan elnémetesedtek: a magyarok aránya a század hetvenes és nyolcvanas éveiben csupán egy-két százalék volt ezekben az alakulatokban.⁷⁹ Hasonlóan a svájci ezredekhez, itt is szigorúan ügyeltek arra, hogy a huszárezredek idegen jellege megmaradjon. A tisztikar jó része egészen a forradalomig magyar, illetve magyar származású maradt. Megtalálható közöttük a magyar nemesség színe-virága: a Bercsényi, Desseffy, Esterházy, Kisfaludy stb. családok tagjai. A francia katonai nemesség elsősorban házasságok révén viszonylag gyorsan befogadta a magyar nemeseket. Turpin de Crissé gróf már említett kéziratában felvázolt egy érdekes lehetőséget a huszárezredek magyar jellegének megtartására. Szerinte nem fontos a huszárság egészét magyarokból kiállítani, elég a magyar, illetve magyar származású nemesekből álló tisztikart Franciaországban letelepíteni, francia nemeslányokkal összeházasítani és nemzetiségük kontinuitását biztosítani. Ez a magyar nemesi tisztikar a kovász szerepét töltené be az újoncok magyar típusú harcmodorra való beoltására.⁸⁰ Crissé elmélete híven tükrözi a francia katonai nemesség, a kard nemessége (*noblesse de l'épée*), véleményét, amely a magyar nemeseket egyenjogú partnemek tekintette.

Az integráció leghatásosabb formája valóban a házasság volt, a magyar huszártisztek egy része igen sikeres volt ezen a téren is. Különösen feltűnő, hogy elsősorban a velük szimpatizáló katonai nemesség köréből kerültek ki a magyarok feleségei. Például Esterházy Bálint József a Cévennes-ben élő Nougarede de la Garde család leányával lépett az oltár elé 1740-ben. Ebből a familiából a 18. század során hét katonatiszt szolgált a francia királyi hadseregben.⁸¹ A Cévennes-hegység vidéke egyébként jellegzetesen olyan terület, ahonnan különösen sok katonatiszt származott. A Nougarede de la Garde család rokona volt például a híres d'Assas lovag⁸² is, akit a hétéves háború során tanúsított hősiessége miatt ma is a francia katonai helytállás

⁷⁹ Service Historique de l'Armée de Terre (Château de Vincennes), série 8Yc 4, 6, 10 és 19.

⁸⁰ Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 4077 pp. 54-56.

⁸¹ Léonard, Emile-Georges: *L'armée et ses problèmes au XVIIIe siècle*. Paris, 1958. (a továbbiakban: Léonard) 342-343.

⁸² *Lettres du comte Valentin Esterhazy à sa femme 1784-1792*. Paris, 1907. 181.

magyszerű példájának tekintenek. A második generáció kiemelkedő tagjai, mint például Bercsényi László marsall két fia, már az udvari nemesség köréből választottak maguknak házastársakat, a többi továbbra is a szegényebb vidéki nemesek leányait vezette oltár elé. A főleg vidéken élő francia katonai nemesség bizonyíthatóan támogatta franciaországi letelepedésüket.

Ez a szoros kapcsolódás a nemesi rendhez hátrányos helyzetbe hozta a magyar származású katonatiszteket a forradalmi időszakban: az emigránsok fiaiból, unokáiból ismét földönfutók lettek. A Bercsényi huszárezred jó része a kollektív dezertálást választotta, mások egyenként léptek az emigráció útjára. Így a francia huszárezredek magyar származású tisztikara szinte teljesen eltűnt a forradalom első éveiben. 1800-ban történt még egy kísérlet az emigráns Besse János Károly javaslatára, hogy a forradalmi háborúk magyar dezertőreiből egy Magyar Légiót felállítsanak.⁸³ A terv végül papíron maradt, támogatás és megfelelő számú magyar újonc híján.

Hasonlóságok és különbségek

Az említett idegen etnikumú francia katonai egységek összevetése azért is érdekes, mivel már a korabeli szemtanúk is felfigyeltek a közöttük fennálló párhuzamokra. Az "idegen ezredek" (*régiments étrangers*) összefoglaló névvel illették őket az *ancien régime* végéig, és a király legmegbízhatóbb támaszainak számítottak. Érthető tehát, hogy a forradalom kezdetén heves viták folytak különleges helyzetük megszüntetése körül. Nem véletlenül hangzottak el ekkor indulatos szavak, hiszen a Nemzetgyűlés kikiáltása idején, 1789 májusában, a király idegen ezredeket vont össze Párizs környékén. Nevezetesen a svájci Salis-Samade és Lullin-Châteauvieux gyalogezredek, a német Royal-Allemand dragonyosezred valamint a Berchény és Esterhazy huszárezredek vettek részt ebben az erődemonstrációban és az ezt követő utcai harcokban.⁸⁴ Az említett ezredek egészen a királyság bukásáig megőrizték a monarchia iránti hűségüket, amelyről számos esetben tanúbizonyságot is tettek. A Berchény- és Esterhazy-husárok jelentős szerepet játszottak volna a királyi család szökésének fedezésében, ha a Varrennes-i incidens meg nem akadályozta volna a terv véghezvitelét.⁸⁵ A svájci testőrök a Tuileries ostrománál tanúsított önfeláldozó hősiességéről már esett szó. Az idegen eredetű nemesi tisztikar túlnyomó része emigrációba kényszerült, a Franciaországban maradt egységek a forradalmi háborúk során folyamatosan elveszítették idegen jellegüket. Bár a forradalmi és a napóleoni Franciaország nem hagyott fel a külföldi katonák alkalmazásával, az olyan nemzeti alapon szerveződött katonai egység, mint például a híres Lengyel Légio csak nagyon kevés volt. A külföldi zsoldosok szerepe egészen napjainkig megőrződött Franciaországban, hiszen az idegenlégióban ezrével szolgálnak más nemzetek fiai.

⁸³ Lásd Besse Decaen tábornokhoz írott levelét (München, 1800. augusztus 24.) Bibliothèque Municipale de Caen, Ms. Papiers Decaen fasc. 39. fol. 78-80. A levelet kiadta Baumgarten Sándor: *Jean Charles Besse. Aventurier et philologue*. Bologna, 1963. 123-127.

⁸⁴ Fieffé 346-355.

⁸⁵ Fischbach, Gustave: *La fuite de Louis XVI, d'après les Archives Municipales de Strasbourg*. Paris, 1879. 122.; Choiseul, duc de: *Relation du départ de Louis XVI le 20 juin 1791*. Paris, 1822. 81.

A politikai emigrációk között fennálló analógiák szintén elgondolkodtatóak. A franciaországi emigráns politikai erők legtöbbször előzetes hivatalos vagy titkos szerződést kötöttek a francia uralkodóval. XIV. Lajos már az 1670. június elején aláírt doveri szerződéssel elkötelezte magát a Stuartok támogatása mellett.⁸⁶ Hasonló jellegű volt a magyar kurucokkal létrejött 1677-es varsói szerződés is, amely mintegy jogi alapját képezte a Rákóczi-szabadságharc alatti francia-magyar együttműködésnek.⁸⁷ Igaz ugyan, hogy ekkor nem jött létre hivatalos szövetség a két fél között.⁸⁸ A lengyel-francia szövetség dinasztikus típusúnak tekinthető és ennek központi eleme volt XV. Lajos házassága Leszcinska Máriával. A svájci kantonokat a Francia Királysághoz szerződés fűzte, és ez olyan komoly gazdasági motivációt jelentett, amely a többi katonai és politikai bevándorlásra sokkal kevésbé volt csak jellemző.

A kivándorlás leggyakoribb oka a franciapárti erők helyzetének ellehetetlenülése volt. Háborúk, forradalmak, felkelések, melyek a franciabarát frakciók vereségével végződtek emigránsok ezreit űzte francia földre. A jákobiták kivándorlása az 1688-as úgynevezett Dicsőséges Forradalommal kezdődött, és több hullámban folytatódott a későbbi felkelések bukása nyomán. A jelentősebb magyar politikai emigráció megjelenése Franciaországban összefügg a II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem vezette szabadságharc bukásával. A magyarok kivándorlása Franciaországba általában nagy kerülőkkel, Lengyelországon és Törökországon keresztül történt, a törökországi emigrációs központ Rodostóban egészen a 18. század végéig fennmaradt.⁸⁹ A francia külpolitika az utrechti békeszerződés után a magyar kuruc emigránsok kérdését alárendelte törökországi politikájának. Dokumentumértékű a hadügyminiszter d'Argenson gróf Desalleurs márkinak, a konstantinápolyi francia követnek írt 1748. április 16-i levele :

*“Őszintén szólva, számomra a törökországi magyarok sok hasonlóságot mutatnak a mi franciaországi jákobitáinkkal, azzal a különbséggel, hogy Magyarországra be lehet hatolni Törökország felől. Az elégedetlenség csírája nem vészett ki a magyarokból és újra életre kel, valahányszor a Porta nyíltan fellép az érdekükben. De azt hiszem, még messze vagyunk ettől; ugyanakkor az Ottomán Portát irányító méltóságok változhatnak és ezért hasznos továbbra is napirenden tartani a magyarországi békétlenek között azt a reményt, hogy egy nap megdönthetik a német uralmat és jó lenne még azt is tudni, hogy vannak-e közöttük olyan jelentős személyek, akik ebben segíthetnének.”*⁹⁰

A lengyel emigráció jelentősebb csoportjai a lengyel örökösödési háború után és főleg az ország felosztását követően érkeztek Franciaországba. A svájci emigráció kivételt jelent ebből a szempontból, mivel a kivándorlásnak nem belső politikai okai voltak elsősorban.

Már a kortársak számára is világos volt például, hogy a száműzött II. Stuart Jakab, II. Rákóczi Ferenc vagy Leszczynski Szaniszló vezette jákobita, magyar és

⁸⁶ Bély 244.

⁸⁷ Bély 269.

⁸⁸ Ennek a kérdésnek részletes elemzését lásd Köpeczi Béla: *A magyar-francia szövetség terve a Rákóczi-szabadságharc idején*. In: Köpeczi 1985. 130-158.

⁸⁹ Varga J. János szíves közlése.

⁹⁰ Archives Diplomatiques de Nantes, série Saint-Priest 158. (fordította Tóth Ferenc)

lengyel emigrációk sorsának alakulása mennyi közös jegyet mutat. A karizmatikus személyiségű uralkodók óriási szerepet játszottak a külföldre szakadt hívek csoportjainak összefogásában. Az uralkodó szakrális szerepe a legitimitás bizonyítása érdekében még nagyobb hangsúlyt kapott.⁹¹ Ennek tudatában értékelhetjük igazán II. Jakab csodatételeinek és Rákóczi fejedelem vallásos buzgalmának politikai jelentőségét. Leszczynski Szaniszló sem volt kevésbé jó keresztény, igaz ő katolicizmusát a felvilágosodás eszméivel is megpróbálta ötvözni. A száműzött uralkodó mítosza számos esetben olyan jelentős mozgósító erővel hatott az otthoni közvéleményre is, hogy nem ritkán önjelölt ál-uralkodók igyekeztek kihasználni ezt a szellemi tőkét. Az ál-Rákócziak például még a száműzött uralkodó halála után is tevékenykedtek Magyarország egyes részein.⁹² Az újkori dinasztikus konfliktusok korában az ál-uralkodó megjelenése megfigyelhető még olyan különböző európai országok esetében is, mint Portugália és Oroszország.⁹³

A Franciaországot választó politikai menekültek döntésében gyakran meghatározó szerepe volt a katolikus vallásnak, különösen akkor – amint ez a brit emigráció esetében egyértelműen bizonyítható –, ha vallási üldöztetés áldozatai voltak. A vallási funkciót gyakran a menekült papság is erősítette, amelynek különösen a jákobiták és a lengyelek esetében volt nagy jelentősége. Érdekes még megemlíteni, hogy nőha a francia királyi hadseregben nem volt a gyakorlatban jelentős konfesszionális diszkrimináció, mégis szinte mind a három katonai és politikai emigráció franciaországi megtelepedésében és beilleszkedésében a katolikus vallás igen nagy szerepet játszott. A francia királyi hadseregben az előmenetel egyik fontos tényezője volt a XIV. Lajos által alapított Szent Lajos rend lovagkeresztjének elnyerése, amely szigorúan csak katolikusok számára volt elérhető. Ugyanakkor számos tehetséges protestáns vallású igen fontos pozíciót foglalt el a francia katonai hierarchiában. Szász Móric és Löwendal még a marsallbotot is elnyerte! E látványos ellentmondás feloldására a francia kormányzat 1759-ben létrehozott a Szent Lajos rend mellett egy kifejezetten a protestánsok katonai teljesítményét méltányoló érdemrendet (*ordre du Mérite Militaire*).⁹⁴

Amint egy politikai emigráció megtelepedett, rendszerint kialakította saját belső hierarchiáját. Az emigráns társadalom felső részét az általam vizsgált összes esetben a tradicionális nemzeti elit, vagyis a nemesség foglalta el. Ez a réteg, amely az ősi indoeurópai népeknél is a katonai funkció kizárólagos letéteményese volt, megfelelően illeszkedett be a korabeli francia királyi hadsereg zömében nemesi eredetű tisztikarába. A francia katonai nemesség nem betolakodóként, hanem természetes szövetségesként szemlélte az idegen nemesi katonatiszteket abban a harcban, amelyet a tisztí pálya kizárólagos nemesi monopóliumáért folytatott. Ugyanis már a 17. században kezdett elterjedni a tisztí beosztások pénzért való árusítása. Az

⁹¹ A királyok szakrális funkciójának legismertebb feldolgozása Kantorowicz, E. H.: *The King's Two Bodies*. Princeton, 1957.

⁹² Lukinich Imre: *Ál-Rákócziak és a Rákóczi-kérdés a XVIII. században*. In: *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára*. Szerkesztette Lukinich Imre. Budapest, 1935. 2. köt. 387-400.

⁹³ Az ál-uralkodókkal kapcsolatban lásd Bercé, Yves-Marie: *Le roi caché*. Paris, 1990.

⁹⁴ Lee, Kenneth: *The French Armies in the Seven Years' War. A study in military organization and administration*. Durham, 1967. 63.

elszegényedett vidéki kismemesek ivadéakai gyakran kerültek így hátrányos helyzetbe a gazdag bankárok és nagypolgárok fiaival szemben. A katonai nemesség követeléseit első ízben d'Arc lovag fogalmazta meg az 1756-ban megjelent *La noblesse militaire ou le Patriote français* című művében.⁹⁵ E szerző az ősi nemesi erényeket – úgymint a pénz megvetése, a becsület, az egyszerűség stb. – magasztalva javasolta, hogy az összes tiszti posztot csak nemesek tölthessék be. Később a hétéves háború kudarcait elemezve ismét felmerültek a katonai nemesség követelései. Az első lépésben katonai iskolákat hoztak létre a szegényebb nemesifjak számára, a radikálisabb intézkedés az 1781. május 22-i rendelettel – az úgynevezett Ségur-féle ediktummal – lépett életbe, amely előírta a negyedízigleni nemesség bizonyítását a hadnagyi rang ifjú várományosai számára.⁹⁶ A külföldi nemesek gyors beolvadása a francia katonai nemességbe is ennek a folyamatnak volt a természetes velejárója. Közrejátszott ebben az is, hogy a viszonylag független lengyel és magyar nemesség e korban modellértékű volt a Francia Királyságban egyre gyengébb politikai és gazdasági erőt képviselő francia nemesség szemében.⁹⁷ A nemesi értékrend előtérbe helyezése, az úgynevezett „nemesi reakció”, hamarosan heves támadásra készítette a harmadik rend radikális képviselőit, mint például a neves Sieyès abbét, aki híres művében a nemesség kiűzését szorgalmazta.⁹⁸ Ez az ideológia a forradalom idején tomboló nemességüldözésben csúcsosodott ki. A nem francia származású nemesek kétszeresen is áldozatai voltak a forradalmi nacionalista populizmus tombolásának, ezért szinte mindannyian menekülni kényszerültek.

A Francia Monarchia azért tartotta fontosnak az idegen katonákból álló alakulatok létrehozását, mert belső lázadások, hatalmi vetélkedések, vagy éppen forradalmak idején következetesebben szolgálták az alattvalók érdekeivel esetleg ellentétbe kerülő királyi hatalmat, mint a hadsereg francia ezredei. Nem véletlen, hogy a testőrségben elsősorban svájciakat és skótokat találunk, és a forradalom kezdeti eseményeiben is a svájci testőrség és a szintén idegen huszárok, dragonyosok voltak a király legfőbb védelmezői. De találunk más példát is az *ancien régime* történetéből. Az 1775-ös „lisztháború” idején a magyar származású Ladislas Valentin Esterhazy huszárezrede teremtett rendet a Marne völgyében.⁹⁹

Az említett emigrációk Európa egyik legjobb hadseregében elért sikeréhez nagyrészt hozzájárultak azok az ókori hadászati irodalomban elterjedt sztereotípiák, amelyek kihangsúlyozták az egyes népek különleges katonai kompetenciáját. Ezt a szemléletet erősítette Montesquieu művének (*L'esprit des lois*, 1748) híressé vált s a században nagy divatnak örvendő úgynevezett „klímaelmélet”-e.¹⁰⁰ E szerint a különféle éghajlatú országokban élő népek sajátos meghatározott katonai értékekkel

⁹⁵ Léonard 178-185.

⁹⁶ *L'officier français des origines à nos jours*. Sous la dir: Craubois, Claude. Paris, 1987. 185.

⁹⁷ A magyar nemességről Montesquieu is elismerően nyilatkozott 1728-as magyarországi látogatását követően. Lásd ehhez Köpeczi Béla: *Montesquieu és a magyar feudalizmus*. In: Köpeczi 1985. 319-336.

⁹⁸ Sieyès, Emmanuel: *Qu'est-ce que le Tiers Etat?* Paris, 1982. 32.

⁹⁹ Esterhazy, Valentin: *Mémoires*. Paris, 1905. 169-171.

¹⁰⁰ Chagniot, Jean: *Paris et l'armée au XVIIIe siècle. Étude politique et sociale*. Paris, 1985.

bírtak. Az európai hadviselés fölénye a gyarmatokon, és különösen az Oszmán Birodalom visszaszorulása az európai területekről a 18. század folyamán bizonyítani látszottak a "klímaelmélet"-et. Ugyanakkor a "szabályos" európai hadviselés mellett egyre nagyobb szerepet játszott a nyugat-európai fronton is a már említett kisháborús taktika, amely éppen a török katonai határvonal mentén volt igen elterjedt.¹⁰¹ A magyar és lengyel könnyűlovasságról alkotott elismerő vélemény élénken benne élt a 18. századi közvéleményben. Ez a sajátos etnikai szemlélet nem volt alaptalan, mivel a század véres háborúiban ezek a speciális etnikai alapon szervezett egységek kiemelkedő katonai teljesítményüknek köszönhetően igen népszerűvé váltak egész Európában. Feltűnő azonban, hogy az etnikai elv a korszak vége felé teljesen elveszíti érvényességét. Ez részben azzal magyarázható, hogy a hétéves háború utáni viszonylag hosszú európai fegyvernugvás következtében kiapadtak azok a források, amelyek megfelelő számban tudtak lengyel, ír, német vagy magyar katonákat szolgáltatni. Másrészt pedig tanúí lehetünk az európai hadseregeken belül lezajló átfogó modernizációs törekvéseknek, amelyek elsősorban a porosz királyi hadsereg sikereinek köszönhetően feladták régi elveiket, és saját nemzeti alapon álló megfelelően kiképzett, ütőképes haderőt hoztak létre. Egy századvégi porosz hadászati szerző, bizonyos W. generális-főstrázsamester például így érvel a huszárokkal kapcsolatban:

*"Korábban azt hitték, hogy csak a magyarok lehetnek jó huszárok, ugyanakkor a tapasztalat azt mutatja, hogy ez egy tévedés, mivel a porosz hadsereg katonái között csak elvétve akad magyar, mégis, megfelelő gyakorlás után mindenféle feladatra alkalmas, képzett embereket nyerhetünk, feltéve, hogy nem követelünk tőlük többet, mint ami az erejükön túl van."*¹⁰²

A nemzeti hadseregek létrejöttében fontos szerepet játszott a köztudatban egyre erősebben érvényesülő korai nacionalizmus – vagy más néven patriotizmus – amelynek jelentőségét a hadseregen belül különösen hamar felismerték. Az imént már idézett porosz szerző e téren is igen világosan kifejtette nézeteit:

*"Ha egy katonában, legyen az lovas vagy gyalogos, nincs ambíció, ha hiányzik belőle a patrióta érzés, soha nem számíthatunk rá olyan esetekben, amikor nem gépies, hanem önfeláldozó magatartásra van szükség."*¹⁰³

A hazafiasság modern eszméje, s vele együtt sajnos az intoleráns nacionalizmus, sőt a sovinizmus és az idegengyűlölet is, a francia forradalmi háborúk éveiben egész Európában elterjedt. Noha ez nem jelentette az idegen katonaság alkalmazásának teljes beszüntetését, véget vetett az etnikai alapon szervezett, különféle privilégiumokkal rendelkező ezredeknek, amelyek az *ancien régime* idején oly jelentős számban alakultak a francia királyi hadseregben.

¹⁰¹ Az osztrák-török katonai határvonal kérdéséhez lásd Nouzille, Jean: *Histoire de frontières*. Paris, 1991.

¹⁰² OSzKK Quart. Gall. 11 "Remarques sur la Cavalerie par Mr de W. General Major de Cavalerie au Service du Roi et de la Republique de Pologne, Aide de champ de sa Majesté et chevalier de l'ordre de Prusse" (XVIII. század végi kézirat) fol. 6. (fordította Tóth Ferenc)

¹⁰³ OSzKK Quart. Gall. 11 fol. 6.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy az említett katonai emigrációk általában nyomós politikai okok miatt kerültek francia földre. A francia királyok egyrészt szívesen támogatták az ellenségeik megdöntésére vagy annak gyengítésére irányuló szubverzív törekvéseket. Ebből a szempontból a brit jakobiták és a magyar kurucok esete kiváltképpen jellemző. Az újkori francia külpolitika számára ebben a kérdésben Richelieu bíboros *Politikai testamentumának* tézisei voltak az irányadók. Ezek szerint a Legkeresztényebb Király nem volt elmarasztalható, ha háború esetén más törvényes uralkodó ellen fellépő alattvalókat támogat, még akkor sem, ha azok a protestáns hit védelmében, vagy éppen a pogány törökök szövetségeseiként küzdöttek, ahogy erre a magyar kuruc mozgalomban is számos példa akadt.¹⁰⁴ A háborút lezáró békeszerződések megszüntették a további együttműködés lehetőségét a korábbi szövetségekkel, így francia protekció legfeljebb csak a menedéj jog biztosításáig és a zsoldosként való alkalmazásig terjedt ki. Nem véletlen tehát, ha a francia külpolitika ilyen fordulatait a nemzeti történetírók nemegyszer cserbenhagyásként ábrázolják, noha itt meghatározott politikai elvek következetes alkalmazásáról van inkább szó.

A francia földön letelepedett emigránsok következképpen szoros függőségi viszonyba kerültek a francia királyi hatalomtól. De érdekszövetséget kötöttek a francia társadalom egy másik rétegével is: a katonai nemességgel. A tisztikar monopóliumáért küzdő egyre kisebb befolyású nemesi csoport szívesen támaszkodott a külföldi nemesekre a pénzvilág és a harmadik rend növekvő befolyásával szemben. Ez a küzdelem illuzórikus volt, s viszonylag hamar el is dőlt a forradalom győzelmével. A század történetének ismeretében megállapíthatjuk, hogy az itt felsorolt katonai és politikai emigrációk egy hanyatló korszakban csatlakoztak a francia monarchiához. Beilleszkedésük hosszú távon nem jelenthetett perspektívát. Rövid távon azonban a szédtületes katonai karrierék és a társalmi felemelkedés olyan példáit láthatjuk, amelyek szükségessé teszik az *ancien régime* társadalmi dinamikájának, mobilitásának és nem utolsósorban integráló képességének fokozottabb elismerését.

¹⁰⁴ Richelieu téziseinek kiváló értékelése Wollenberg, Jörg: *Richelieu. Staatsrason und Kircheninteresse. Zur Legitimation des Politik des Kardinalpremier*. Passau, 1977. A műre Jean Béranger professzor hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

EÖRDÖGH ISTVÁN

Az 1848–49-es magyar szabadságharc bukásának diplomáciai háttere a szentszéki iratok fényében

A liberalizmus jelenségének tanulmányozása során a legújabb egyháztörténeti monográfiák¹ felhívják a figyelmet azokra a politikai, szociális, kulturális eseményekre, amelyek az ír, angol, francia, belga, itáliai és német liberális katolicizmus szellemiségének eredményeként egyrészt jelentős mértékben hozzájárultak a függetlenségi mozgalmak társadalmi folyamataihoz a 19. századi Európa egyes régióiban, másrészt okot szolgáltatnak a Szentszék restaurációs politikáját feltékenyen őrző Pápai Állam reakciós, sőt fegyveres intervenciót is szorgalmazó, represszív diplomáciai tevékenységéhez.

E századot kezdettől jellemezte az állam és az egyház szétválásának feltartóztathatatlan folyamata, amelynek során a szentszéki diplomácia következetesen a liberális törekvések ellen és a konzervatív kormányok mellett foglalt állást. IX. Pius (1846–1878) pápasága alatt a Szentszék politikai stratégiája azonban még feltartóztathatónak vélte a társadalom laicizálódását.

A liberálisok vezette magyarországi felkelés éppen abban a pillanatban robbant ki, amikor még az ultramontanizmus jelenségétől támogatottan, teljes erővel folyt a Pápai Állam világi hatalmának restaurációja, miközben a szentszéki diplomácia konkordátumok megkötésével keresett modus vivendit az állam és az egyház között az egyes országokban.

A továbbiakban elemzésre kerülő, részben már publikált, de kellően még nem feldolgozott szöveggyűjtemény alapján² és részben a magyar történetírás által eddig teljesen mellőzött levéltári forrásokat³ támaszkodva kívánjuk felhívni a figyelmet azokra a diplomáciai és egyházpolitikai okokra, amelyek a nemzetközi szinten jelentős mértékben hozzájárultak az 1848–49-es magyar függetlenségi harc bukásához, feltárva azon összefüggéseket, amelyek a liberális Kossuth függetlenségi törekvései, az orosz intervenciót megvalósító cári Oroszország egyházpolitikája és a Szentszék egyházkormányzati céljai között léteztek.

¹ Lásd Martina, Giacomo: *La chiesa nell'età del liberalismo*. Brescia, 1991. (a továbbiakban: Martina 1991.)

² Lukács Lajos: *The Vatican and Hungary 1846–1878. Reports and Correspondance on Hungary of the Apostolic Nuncios in Vienna*. Budapest, 1981. (a továbbiakban: TVAHI)

³ Archivio Storico del Consiglio per gli Affari Pubblici della Chiesa (Città del Vaticano), fondo Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (A rendkívüli egyházi ügyek tanácsának történeti levéltára. Vatikánváros). (a továbbiakban: AES)

Az Oroszország és a Szentszék közti diplomáciai válság (1842–1847)

I. Sándor (1801–1825) orosz cár, a Szent Szövetség kezdeményezője, akire erőteljesen hatott a romantizmus és a pietizmus, látva az orosz birodalom hatalmának erősödését,⁴ 1815. szeptember 26-án a szövetség létrehozásakor arra törekedett Párizsban, hogy Ausztria és Poroszország győztes monarchiái „testvérként” és „egy keresztény nemzet tagjaként” szolgálják a vallás, a béke, az igazság ügyét, és a kereszténység szent parancsait mint a kormányzás legfőbb normáját alkalmazzák.⁵ A szövetségből származó előnyök kezdetben biztatónak tűntek a VII. Pius (1800–1823) restaurációs politikáját támogató ultramontán római kúriális körök számára. Később azonban Belgium és Hollandia Párizsban 1815-ben kierőszakolt egyesítése, valamint Lengyelország addigi feldaraboltságának (1772, 1793, 1795) ismételt szentesítése előre vetítette az érintett geopolitikai térségekben kialakulható egyházpolitikai válságok jeleit.

A forradalmi korszakra reagáló egyházpolitika kialakulásában jelentős szerepet játszott az 1830. december 14-ére összehívott konklávé, melyen a bíborosi kollégiumon belül két irányvonal különült el világosan egymástól: a „politizálóké” (*politicanti*), akik a Pápai Állam védelmét az Ausztriával való szoros együttműködésben látták biztosítottnak, valamint a „buzgólkodóké” (*zelanti*), akik az egyháznak a környező nagyhatalmaktól való függetlenségét helyezték előtérbe. Amikor végre az utóbbiak jelöltjét, Bartolomeo Alberto Capellari-t, a *„De Propaganda Fide”* szentszéki kongregáció prefektusát 1831. február 2-án XVI. Gergely (1831–1846) néven pápává választották, kezdetét vette egy olyan pontifikátus, amelyet egyrészt az egyházi elvekhez való görcsös ragaszkodás jellemezett a világi hatalom gyakorlásában, másrészt egy következetes önvédelmi és függetlenedési stratégia bármilyen formájú állami klerikalizmussal szemben. Dogmatikus kérdésekben és főként a egyes házasságokkal kapcsolatban XVI. Gergely visszautasított mindenfajta kompromisszumot, és a pápai monarchia felsőbbrendűségének elismertetése érdekében egyre intenzívebben használta fel a 19. században aranykorát élő szentszéki diplomácia apparátusát, különösen a katolikus államokhoz rendelt nunciatúrákat. A XVI. Gergely képviselte konzervatív központi egyházkormányzat ezenkívül határozott ellenségeskedéssel viselkedett az újonnan alakult liberális kormányokkal szemben.

A júliusi francia forradalom után az 1830. augusztus 25-én megkezdődött nyílt függetlenségi mozgalom Brüsszelben a katolikusok és a liberálisok egyesült frontjának összefogásával Belgiumnak Hollandiától való elszakadásához vezetett. Az 1831 februárjában megszavazott új alkotmány már tartalmazta a belga liberális katolikusok alkalmazta, Felicité Robert de Lamennais-tól (1782–1854) átvett elvet: „L’Église libre dans l’État libre” (szabad egyház a szabad államban).

A francia és a belga forradalom hatására robbant ki az 1830. novemberi lengyel felkelés Varsóban I. Miklós (1825–1855) brutális despotizmusa ellen, aki adoptálta

⁴ TVAH 220.

⁵ Bihlmeyer, Karl–Tuechle, Hermann: *Storia della Chiesa*. 4. kötet. Brescia, 1988. (a továbbiakban: Bihlmeyer–Tuechle) 143.

Nagy Péter (1689–1725), II. Katalin (1762–1796) és I. Sándor cezaropapizmusátt,⁶ alkalmat adva az addigiaknál is súlyosabb eloroszosítási intézkedésekre, üldöztetésekre és kegyetlenkedésekre.

Az orosz elnyomásban érzékenyen érintett lengyel egyház püspökszenátorai, Karol Skórkowski (1829–1835) krakkói prelátussal az élen, jelentősen támogatták a novemberi felkelést. Az 1830. december 1-jén létrejött Hazafias Társaság tagjai között számos aktív liberális papot, főként szerzeteseket lehetett találni.⁷ A püspökszenátorok az ősi „ellenállási joggyakorlattal” élve aláírásukkal jóváhagyták 1831. január 25-én I. Miklós trónfosztását és Lengyelország függetlenségi nyilatkozatát. Mindez őket szolgáltatta arra, hogy XVI. Gergely engedjen Grigorij Gagarin orosz nagykövet diplomáciai nyomásának, és a konklávén után néhány nappal, 1831. február 9-én az *Impensa Caritas brevében* szótartot intézzen a lengyel püspökökhöz: „Idegen az Egyháztól a fegyverek és csábítások zaja, hiszen Isten szigorúan tiltja szolgálóinak mindazt a ténykedést, ami veszélyezteti az Állam nyugalomát, mert Isten a béke teremője és azért jött, hogy békét hozzon a földre. A prelátusok tehát tekintsek kötelességüknek Szt. Pállal hirdetni az engedelmisséget és a hódoló alárendeltséget...”⁸

Moszkva részéről Gagarin, Bécsből pedig Klemens Metternich kancellár (1809–1848) azonban további, határozottabb és szigorúbb megrovást követelt a Szentszék részéről. XVI. Gergely ekkor 1832. június 9-én kiadta az olyannyira vitatott *Superiori anno brevét*. Ez a pápai irat emlékeztette a lengyeleket arra, hogy „... az Istentől származó hatalomnak való engedelmisség megváltoztathatatlan elv...”⁹, és „...a hatalommal való szembeszállás csak akkor engedhető meg, ha az az Egyház törvényei ellen cselekszik”. A liberálisok a pápa szerint „...a család és a hazugság nagymesterei, akik ezekben a nyomorúságos időkben a vallás ürügyén elvetették a fejedelmek törvényes hatalmát, lerázva magukról az engedelmisség minden kötelékét, amelynek tiszteletben tartása pedig kötelességük lenne, és a hazát szerencsétlenségbe és gyászba sodorták.” A cárt illetően a pápa emlékeztette a lengyeleket, hogy „ő a ti hatalmas uralkodótok”, aki minden bizonnyal „nagylelkű lesz irántatok.”⁹ Ezt a rövid levelet Moszkva diadalittasan tette közzé, miközben még folyt a lengyel liberálisok ellenállásának megtorlása.

⁶ I. Péter abszolutisztikus törekvései nem kímélték a moszkvai patriarkátust, az orosz egyház új alkotmányával véglegesen eltörölte azt 1721-ben. Az ortodox egyház autonómiája ezzel szinte teljesen megszűnt, s attól a kevéstől, ami megmaradt, II. Katalin fosztotta meg. Az uralkodása alatt Lengyelország irányában megvalósított orosz expanzionizmus vallási szempontból súlyos következményekkel járt. Az orosz vallási intolerancia a latin rítusú egyházakkal szemben hamarosan a birodalom stabilitását veszélyeztető tényezővé vált.

⁷ Kłoczowski, Jerzy–Müllerova, Lidia–Skarbek, Jan: *A katolikus egyház Lengyelországban*. Budapest, 1994. (a továbbiakban: K.–M.–S.) 198–203.

⁸ Fliche, Augustin–Martin, Victor: *Storia della Chiesa. Restaurazione e crisi liberale*. XX/2. k. Torino, 1984. (a továbbiakban: Fliche–Martin) 844–845.

⁹ Fliche–Martin 845.

A Szentészék erkölcsi támogatását élvező legitimista elnyomó fellépése fájdalmas megdöbbenést keltett egész Európában, ahol a Lamennais szerkesztette *L'Avenir*től¹⁰ kezdve a liberálisok széles táborra fejezte ki szolidaritását a függetlenségéért küzdő lengyel néppel. A *Supremori anno* tehát egyáltalán nem nyugtatta meg Európa katolikus közvéleményét, sőt a Szentészékhez rendelt belga nagykövetség egy 1833. január 20-i dátummal ellátott irata azt igazolja, hogy a jeruzsálemi patriárka, Monsignor Foscolo is Isten előtti felelősségére emlékeztette a pápát elhibázott lépését illetően a lengyel kérdésben. A dokumentum szerint XVI. Gergely az egyes „bizalmát élvező kardinálisok tudatos félreinformálására” és a „nemzetközi diplomácia nyomására” hivatkozva azzal mentegetődzött, hogy a breve kibocsátása után, hetekkel később értesült csak egy bizonyos Colmann atyától a valóságos lengyelországi állapotokról.¹¹

Az 1830. évi novemberi felkelést követően gróf Paszkevicz tábornagy csapatai 1831 szeptemberében elfoglalták Varsót, és I. Miklós hozzáfogott a még létező lengyel államiság maradványainak megszüntetéséhez. Az 1832. február 22-én kihirdetett statútum megszüntette a Lengyel Királyság autonómiáját.

Egyházpolitikáját illetően a moszkvai diplomácia mindent megtett a forradalom után, hogy a latin egyházak helyzetét lehetetlenné tegye egy ravasz és kegyetlenségektől sem mentes legitimista politika alkalmazásával: szankciókkal fenyegették azokat, akik az ortodoxiáról a katolicizmusra akartak áttérni; a vegyes házasságban született gyermekeket az ortodoxia államvallásában kellett felnevelni; a papoknak megtiltották az idegen személyek gyóntatását; megtorlasként az 1836–1843 között még létező 325 rendház 65,8%-át megszüntették, jöllehet ezeknek csupán 25%-a vett részt valamilyen formában a felkelésben; az egyházi tulajdonban lévő földeket államosították; a kolostorokkal együtt megszűnt 216 iskola, valamint számos menhely, kórház és szociális intézmény is; a lengyelek eloroszosítását volt hivatott szolgálni a polocki ortodox egyházmegye létesítése is 1833-ban.¹²

Az ortodoxia egyik legjelentősebb győzelme volt korábban, hogy a görög katolikus hívek tiltakozása ellenére és Róma mellőzésével egy 1828. április 22-én kiadott ukáz az ortodox egyházak modelljére alakította át a görög katolikus egyház-

¹⁰ Az 1830. júliusi forradalom antiklerikális megnyilvánulásai hatására, augusztus 20-án Párizsban kialakult a francia katolikus liberálisok egy mérsékelt irányzatú szellemi csoportosulása Philippe Gerbet apát, Charles de Montalembert (1810–1870), Henry-Dominique Lacordaire és Lamennais körül, akik 1830. október 16-án megjelentetik a *L'Avenir* napilap első számát. Az „Isten és a szabadság” cikkben meghirdetett program az általános leszereléssel, Európa egységével látja megvalósíthatónak a liberális eszméket, és szolidaritást vállal a belga, az ír és a lengyel függetlenségi mozgalmakkal. Valláspolitikai szempontból ebben a kezdeti időben a *L'Avenir* csupán ellátóroltságot, pontosabban megkülönböztetést kíván az állam és az egyház szféráiban, de csíráiban már létezik a civil és lelki hatalom szétválasztásának a gondolata. Jedin, Hubert: *Storia della Chiesa*. VIII/2. k. Milano, 1993. (a továbbiakban: Jedin 19–25.

¹¹ Fliche–Martin XX/2. 847–848. Valójában XVI. Gergelyt már korábban, 1831. július 1-jén informálta a lengyel állapotokról gr. Sebastian Badeninek titkos követ, aki a forradalmi lengyel kormány nevében gr. Gustaw Małachowski külügyminiszter, Michał Radziwiłł a szenátus, valamint Władysław Ostrowski, a képviselőház elnökének aláírásával ellátott dokumentumot adott át személyesen a pápának, amelyben feltárták a felkelés valós okait épp azért, hogy a bécsi nunciatúra által is félreinformált pápa bizalmatlanságát eloszlassák. Vö: K.–M.–S. 200–201.

¹² K.–M.–S. 203–207.

szervezetet.¹³ A rendelettel kollaboráló, ortodoxiára áttért görög katolikus papok (József Siemaszko litván püspök, Bazyl Łużński és Antoni Zubko) segítségével 1839. februárjában 1305 aláírást gyűjtöttek össze a görög katolikus klérus körében, amit petíciónak fogadott el a Polozkban tartott zsinat, és határozatban kimondta az ortodox egyházzal való uniót. 1839 és 1841 között 1307 görögkatolikus papot tettek ki plébániájáról, ellenállás vádjával 105-öt bebörtönöztek, jónéhányat pedig internáltak az orosz belterületekre.¹⁴ A hívek tiltakozása hiábavalónak bizonyult, ezért sokan Galíciába menekültek, vagy titokban gyakorolták tovább vallásukat nemzedékeken át.

A mintegy 1 500 000 lelket számláló görög katolikus egyháznak ortodox államegyházzá történt erőszakos átalakítása megindította a Szentszék és az Orosz Birodalom közti társadalmi-politikai-egyházi válságot.

Súlyosbította a latin egyházak helyzetét az a körülmény is, hogy Oroszországban a 19. században érvényben lévő büntetőtörvénykönyv 36. cikkelye tiltotta minden ortodox számára a más keresztény vallásra való áttérést, a 38. cikkely a hitehagyott ortodoxokat minden tulajdonuktól megfosztotta, a 70. cikkely pedig közvetve tiltotta a más felekezetre térítést.¹⁵

Az orosz kormány által nyíltan támogatott egyházszakadás ezúttal érzékenyen érintette a Szentszék érdekeit és határozott reakciót váltott ki. XVI. Gergely 1842. július 22-én konzisztóriumai beszédében azzal a diplomáciai fogással élt, hogy ellibázottnak bizonyult korábbi politikáját mentegelve, de azt alkalmként használja fel az oroszországi katolikusok elleni cári autokratizmus nyilvánossá tételére: „Apostoli szolgálatunk szentségi jellege miatt felettébb aggaszt és nyugtalanít, valamint fájdalommal tölt el bennünket, hogy miközben tevékenységünkkel egyre szorgalmazzuk a katolikus egyház épségének megőrzését az Orosz Birodalom határain belül, mindez azokon a területeken egyáltalán nem ismeretes; az pedig egyenesen bosszantó, hogy ősi ellenségeink fondorkodásai következtében az terjedt el ott élő nagyszámú híveink körében, hogy mi, megfélekezve legszentebb kötelességünkről, hallgatunk az őket ért csapásokról, és szinte egyáltalán nem törődünk a katolikus vallás ügyével.”¹⁶

¹³ Jedin VIII/1. k. 216.

¹⁴ K.–M.–S. 206.

¹⁵ A vallásszabadság Oroszországban csak 1902-ben törvényesítették részlegesen, majd 1905-ben teljes egészében. Lásd Martina 1991. 87. II. Miklós (1894–1917) 1905. április 17–30-i türelmi rendelete törölte el a büntetéseket azok számára, akik kiléptek az államegyházból, illetve akik a megtérteknek szentséget szolgáltattak ki, és az 1905. október 17–30-i manifesztum az alkotmánnyal együtt minden alattvalónak biztosította a vallásszabadságot. Így az ortodox egyház egyeduralkodó elvileg megszűnt. Lásd Bihlmeyer–Tuechle 4. kötet 277.

¹⁶ „Est vero quod intimae amaritudinis summum veluti cumulum addit, quodque Nos, pro apostolici ministerii sanctitate, praeter modum anxios ac sollicitos habet. Cum enim quae ad incolumitatem catholicae Ecclesiae intra Russiae dominationis fines tuendam indesinenter praestitimus, in iis maxime regionibus palam non innotuerint, illud sane molestissimum accidit, ut apud degentes inibi permagno numero fideles, avita Sanctae huius Sedis inimicorum fraude, rumor invaluerit, Nos sacratissimi officii immemores tantam illorum calamitatem silentio dissimulasse, atque adeo catholicae religionis causam pene deseruisse.” Vö: Acta Gregorii Papae XVI, Romae (ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide) XCXII. 3. kötet 223–224.

A Szenszék aggodalmát indokolta az oroszországi katolikusok nagy száma. A 106 meglévő rendházon és a 2375 szertartásra felszentelt épületen kívül az egyházke-rületek 1847. január 2-án a következő statisztikai képet mutatták:¹⁷

Egyházmegye	Parókia	Kápolnák és kiesegítő templomok	Római katolius népesség
Vilnius	318	233	984 200
Mogiljov	288	359	592 672
Telsiai	119	71	443 658
Luck és Zsitomir	113	272	183 596
Kamenyec	106	77	219 525
Minsz	94	171	275 776
Összesen	1 038	1 231	2 699 427

2. I. Miklós XVI. Gergely pápánál 1845-ben

A pápa nyilatkozata és személyes támadása megerősítette Európában a cárról kialakult negatív képet. A bécsi nuncius, Michele Viale Prelà (1799–1860) 1845-ben így kommentálja az eseményeket: „Úgy tűnik, [ez a róla kialakult negatív kép] az uralkodót mintha valami jóra készítetné, hiszen elszigeteltnek érzi magát, legalábbis elhatároltnak a többi nagyhatalomtól, és majdhogynem egész Európa gyűlöletének tárgyaként. Ez a tudat nem hagyja nyugodni.”¹⁸ A nuncius véleménye megalapozott volt. A nemzetközi vélemény ugyanis kezdetben toleránsnak ítélte az orosz diplomáciát az 1829-es drinápolyi béke, valamint az 1830-as görög függetlenségi harc idején, amikor hozzájárult Moldva és Havasalföld függetlenségéhez, és ha passzívan is, de része volt a görög hazafiak sikerében. Ez a vélemény gyökeresen megváltozott, miután a cár tekintélyes erőket vont össze Lengyelországban az 1830-as francia és belga forradalmak hatására, hogy az év novemberében Poroszországgal együtt koordinált intervenciót hajtson végre Nyugat-Európában, amit azonban megghiúsított a berlini tárgyalások sikertelensége és a lengyel forradalom kitörése. A lengyelországi orosz magatartás pedig végképpen aláásta I. Miklós hírnevét Európában.¹⁹ A cár azonban bámmennyire is jelentőséget tulajdonított az Európában róla kialakult negatív képnek, soha nem mondott volna le feltételezett jogáról, mely szerint „...a Szenszék

¹⁷ Vö: AES, Russia–Polonia, X. kötet 1847, 55r–56v.

¹⁸ AES, Russia–Polonia, VIII. k. 1845. A bécsi nuncius jelentése 1845. október 31-én. 21v

¹⁹ Riasanovsky, Nicholas V.: *Storia della Russia. Dalle origini ai giorni nostri*. Milano, 1994. 330–331.

által I. Sándor alatt Mogiljov érsekének adott engedménye alapján a cár az egész orosz egyház fejének tekintendő, amely jog megillette a későbbi uralkodókat is.²⁰

A Szentszék és az Orosz Birodalom kapcsolatát illetően Prelà nuncius Luigi Lambruschini (1776–1854) államtitkárnak küldött jelentéseiben 1845. október 31-én hivatkozik azokra a bizalmas információkra is, amelyeket személyesen Ilona nagyhercegnőtől, a cár nagynénjétől kapott, akinek viszont Metternich kancellár számolt be bizalmasan nála tett látogatása alkalmával 1845. október 29-én arról a tárgyalásról, amit a kancellár korábban I. Miklóssal folytatott. Metternich szerint: „A cár számára egyenesen érthetetlen, hogy a katolikus uralkodók hogyan ismerhetik el és tűrhetik meg államaikban egy külföldi Hatalom (vagyis a Szentszék) tevékenységét.”²¹ Metternich szerint I. Miklós az egyház egyes katolikus országokban meglévő és ható spirituális hatalmát kifejezetten hasznos eszköznek tartotta az ügyes szentszéki diplomácia számára, hogy a restaurációs időszakban a Pápai Állam érdekeinek szolgálatában avatkozhasson be azok belügyeibe. Megkülönböztetett figyelmet érdemel a nuncius jelentésében az a diplomáciai észrevétel, miszerint „megalapozottan állítható, hogy Oroszország melegen óhajtja Ausztria közbenjárását a Szentszékkel történő kapcsolatainak rendezésében.”²²

Ha igaznak fogadjuk is el a nápolyi nuncius, Garibaldi Antonio (1797–1853) leírását a cárról, mely szerint „az Uralkodó alapjában véve közömbös a vallás iránt, és tudatlannak mutatkozik a Katolikus Egyház eszméivel és törvényeivel kapcsolatban”,²³ tekintetbe véve politikai ravaszágát feltételezhető, hogy I. Miklós tervezett római útjával el akarta kerülni, hogy a pápa Európa-szerte ismertté vált 1842-es álláspontja további bátorításul szolgálhasson a lengyelországi függetlenségi mozgalmaknak. Nem véletlen, hogy a pápai megnyilatkozást bosszúsán fogadó Miklós külügyminisztere, Nesselrode tanácsára már néhány hónappal a római skandalum után megbékélő politikába kezdett a Szentszékkel.²⁴

A cári külpolitika egy másik fontos célját képezte még ebben az időben, hogy I. Miklós leányát, Olga nagyhercegnőt István Habsburg főherceghez adják feleségül.²⁵ A Metternich által is támogatott kezdeményezés politikai előnyei között szerepelt volna a Bécshez fűződő kötelékek megerősödése, a Szent Szövetség hatékonyabb védelme és a legitimitás alapeszméinek érvényesítése a forradalmi veszélyekkel szemben. Komoly kánonjogi problémát jelentett azonban a házasságkötés katolikus szertartásának igénye esetén a nagyhercegnő ortodox és a főherceg római katolikus vallása. A vegyes házassághoz ugyanis elkerülhetetlenül szükség volt pápai diszpen-

²⁰ AES, Russia–Polonia, VIII. k. 1845. XVI. Gergely és I. Miklós között 1845. december 13-án de. 11 óra 30 perckor lezajlott kollokvium jegyzőkönyve. 95r. n

²¹ AES, Russia–Polonia, VIII. k. 1845. A bécsi nuncius jelentése, 1845. október 31-én. 23r.

²² AES, Russia–Polonia, VIII. k. 23v.

²³ AES, Russia–Polonia, VIII. k. 1845. A nápolyi nuncius jelentése, 1845. november 11-én. 18v–19r.

²⁴ Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy egyidejűleg ne növelje a szemináriumok és vallási felekezetek ellen hozott rendeletek számát. Vö: Jedin VIII/2. k. 292–299.

²⁵ Lásd Fliche–Martin. XX/2. k. 877. Megjegyzendő, hogy az idézett egyháztörténeti monográfiában tévesen József főherceg „Giuseppe d'Asburgo” neve szerepel.

zációra. A cár Metternich tanácsára egy bizonyos Struwe-t²⁶ küldött Rómába azzal a titkos megbízással, hogy győzze meg a pápát a házasság nemzetközi egyensúlyt szolgáló nagyhatalmi előnyeiről, míg Metternich a maga részéről 1845. március 5-én írt memorandumában hasonló érvekkel fordult XVI. Gergelyhez.

A szentszéki diplomáciának kapóra jött az orosz kezdeményezés, és Róma elérkezettnek látta az időt egy esetleges konkordátum feltételeinek a kidolgozására. A pápa tehát nem zárkózott el, de a vegyes házasság akadályai alóli felmentéshez a tényleges egyházi együttműködést I. Miklós egyházpolitikájának revíziójától tette függővé, s annak formális garanciáit egy konkordátum megkötésével látta biztosítottak.

I. Miklós Metternich révén értesült a szentszéki állásfoglalásról, és mint az autokratikus megoldásokhoz szokott despota, meg volt győződve, hogy egy személyes római villámlátogatás elegendőnek fog bizonyulni a tervezett házasság körül felmerült akadályok azonnali elhárítására. Ezenkívül a cárnak szándéka volt elejét venni a Szentszékkal kapcsolatos társadalmi-politikai-egyházi válság további elmélyülésének és javítani a keresztény Európában róla kialakult képet, valamint olyan patriarchális hatalomként feltűnni, mint aki pártfogója a vallás ügyének. Határozott célja volt azonban, hogy diplomáciai úton elfogadtassa a pápával az általa gyakorolt cezaropapizmus koncepcióját²⁷ és törvényesítse a birodalomban már jó ideje folyó oroszosítást.²⁸

²⁶ Fliche–Martin XX/2. 877–878. Fliche–Martin határozottan állítja, hogy Metternich támogatta, sőt tetszésére szolgált a fenti házassági tervezet: „Questo progetto torna del resto gradito anche al Metternich il quale, per meglio sostenere la sua politica, torna all'antica massima della corte austriaca: Tu, felix Austria, nube.” Fliche–Martin forrásként hozza: Lefèvre, R.: *La Santa Sede e la Russia e i colloqui dello zar Nicola I nei documenti vaticani (1843–1846)*. In: Gregorio XVI, 'Miscellanea Historiae Pontificiae', XIV. k. II. függelék, 255–257. Metternich állásfoglalásáról e házassági tervet illetően lásd szintén: Gergely András: *Áruló vagy áldozat?* Budapest, 1989. 27–29. A Fliche–Martin-ban jelölt személy feltételezhetően Friedrich Georg W. Struwe természetrudós (csillagász) lehetett.

²⁷ Prela nuncius meg volt győződve, hogy a cár Rómában eleve feltételezni fogja a Szentszék rosszhiszeműségét és törekvését, amivel majd elvitatni igyekszik tőle azt az általa feltételezett jogot, miszerint ő az egész oroszországi egyház feje. Ezért érkekezésében figyelmezteti az államtitkárt: „A görög egyházban már túlnyomó hatalmat gyakorol a cár, s azt hiszi, hogy egyértelmű regulaként ugyanilyen hatalmat gyakorolhat a katolikus egyházban is. Hatalomgyakorlásának autokratikus értelmezésénél fogva szentül meg van győződve, hogy ez a jog hatalmából ered, és semmi nem inátnál jobban, mint az, hogy ezt az általa elvitathatatlanul vélt jogot bárki kétségbe vonná.” AES. Russia–Polonia 1845. VIII. kötet, I. rész. A bécsi nuncius jelentése 1845. október 31-én. 20r.

²⁸ „A cár az orosz birodalom jövője megteremtőjének tartja magát, vagyis (jogot formál arra, hogy) eltüntesse mindazokat az elemeket, amelyek zavarják az orosz nemzetiség homogenitását. Hogy a lengyel tartományokat eloroszosítsa, nincs számára jobb eszköz, mint hogy elszakítsa őket az anyaegyházról. Teljesen más alapelv vezérli viszont az egyesült görögökkel kapcsolatban. A cár az egyesült görögöket úgy tekinti, mint akik egyszer már állítólag az ortodox egyházhoz tartoztak. Szerinte ezeket a katolikus egyház szakította el, mégse mondtak le azonban arról, hogy valamilyen módon a szakadár görög egyház főségéhez tartozzanak, s ahhoz most vissza kell térniük. Az Uralkodó meg van győződve érve helyességéről, és fel sem képes fogni, hogy vitatható mindaz, amit saját jogának tekint.” AES. Russia–Polonia 1845. VIII/I. 20r–21v.

A római látogatásra feleségének palermói gyógykezelése adta az alkalmat. I. Miklós Romanov örmagy álnéven utazott Itáliába és teljes inkognitóban érkezett Rómába 1845. december első napjaiban, ami megkönnyítette a *Quirinale* protokolláris feladatait, hiszen a cár egy szakadár egyházat képviselt, tehát a katolikus uralkodókat megillető fogadásban nem részesíthette a Pápai Állam protokollja.

Formális szentszéki meghívás után, december 13-án délelőtt fél 12-kor került sor I. Miklós és XVI. Gergely személyes találkozására a *Quirinale* palotában.²⁹ A tárgyalás során a pápa írásban átadta a cárnak azt a dokumentumot, mely a Szentszékek az oroszországi katolikus vallás megmentése érdekében megfogalmazott legfőbb követeléseit tartalmazta.³⁰ A szívélyesnek mondható találkozót követően, még a nap folyamán folytatódtak a tárgyalások Luigi Lambruschini bíboros államtitkár és I. Miklós között.³¹

Az orosz birodalom egyházi állapotairól jól informált pápa határozottsága arra a megfontolásra készítette I. Miklóst, hogy még csak említést se tegyen a pápával folytatott tárgyalások során a hercegi vegyes házasság körül tornyosuló egyházi nehézségek megoldásáról, ami pedig, korábban úgy tűnt, római látogatásának a fő célja volt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a cár véglegesen lemondott volna a tervezett frigy megvalósításáról és számára ígéretesnek tűnő nagyhatalmi előnyeiről.

3. Konkordátum a Szentszék és Oroszország között (1847. augusztus 3.)

I. Miklós decemberi tárgyalásain személyesen vetette fel többek között a cölibátus eltörlésének igényét,³² és habozás nélkül fenntartotta magának a cezaropapizmus további joggyakorlatát. A néhány hónappal később bíborossá kinevezett Acton viszont a Szentszék álláspontját fejtette ki a második audiencián, december 17-én, rámutatva az oroszországi katolikusüldözés létezésére, s annak okát az orosz birodalmi törvényekben látta.³³ A kihallgatás a pápa szigorú gesztusával fejeződött be, aki Lambruschini bíborossal átadta a cárnak „Azon legfőbb birodalmi törvények idézett kivonatát, melyek ellentétesek az isteni alapítású Katolikus Egyház tanításával” című iratát.³⁴ Ekkor a tárgyalások holtpontra jutottak, és nyilvánvalóvá vált a két főszereplő számára is, hogy ha személyesen folytatják tovább a tárgyalásokat, soha nem érhetnek el a válság megoldásáig. A pétervári diplomácia római képviselete mindenképpen javítani óhajtotta kapcsolatait a Szentszékekkel abban a reményben, hogy így, ha közvetve is, de lecsendesítheti a lengyel kedélyeket, és az esetleg sikeresen végződő római tárgyalások kedvezően befolyásolhatják az európai közvéleményt. Az orosz külügyminiszter, Nesselrode azonban rövidesen megbizo-

²⁹ Fliche–Martin XX/2. k. 878–879.

³⁰ További részletes kutatások számára vö: AES. Russia–Polonia 1845. VIII. k. I. rész. A bécsi nuncius jelentése 1845. október 31-én. 78r–87v.

³¹ AES. Russia–Polonia 1845. VIII/I. 89r–97v.

³² AES. Russia–Polonia 1845. VIII/I. 17r.

³³ AES. Russia–Polonia 1845. VIII/I. 115r–125v.

³⁴ AES. Russia–Polonia 1845. VIII/I. 347r–357v.

nyosodhatott XVI. Gergelynek arról a szilárd álláspontjáról, hogy az Orosz Birodalom latin egyházait ért sérelmek orvoslásáért a Szentszék formális garanciákhoz fog ragaszkodni. Ezért a két államfő kollokviumán szerzett kezdeti tapasztalatok után nem zárkózott el attól a megoldástól, hogy a tárgyalásokat, ha bizonyos engedmények árán is, de konkordátummal zárják le.

1846 júniusában egy igen rövid konklávé után IX. Piust (1846–1878) választották meg pápává, akinek pápasága előre vetített egyfajta túlzott bizalmatlanságot az új idők követelményeivel és a kor egyre erősödő új politikai irányzataival szemben.³⁵ A szóban forgó orosz egyházpolitikai válság megoldása érdekében 1846. november 19-én folytatódtak a diplomáciai tárgyalások Nesselrode és Lambruschini bíboros között a vegyes házasságok tárgyában, amit különösen megnehezítettek a poroszországi egyházpolitikai válság³⁶ előzményei és maga az 1832-ben bevezetett orosz joggyakorlat, miszerint a vegyes házasságokat csak akkor tekintette a cári adminisztráció törvényesnek, ha azok az ortodox egyház áldásában részesültek. Mintegy 20 kollokvium követte egymást 1847. március 1-ig, miután úgy tűnt, lehetetlen a megegyezés. Nesselrode diplomáciai hajlékonyságának volt köszönhető, hogy június 15-én mégis folytatódtak a tárgyalások, és a bíborosi tanács, melynek elnöke személyesen IX. Pius volt, arra a következtetésre jutott, hogy figyelembe véve az oroszországi katolikus egyház elesettségét, nem szabad elszalasztani egy jóllehet korlátozott hatókörű, de az egyházi állapotok javulását mindenképpen elősegítő megegyezés lehetőségét.³⁷ A vitatott kérdéseken

³⁵ „IX. Pius körül egy igazi kamarilla formálódott, amely rúlbuzgó és a misztikum felé hajló férfiakból állott. Minden eszközzel arra törekedtek, hogy elszigeteljék Isten szolgáját hivatalának gyakorlásában, azzal a céllal, hogy saját szándékaik szerint vezethessék és befolyásolhassák. Szentül hitték, hogy fékezni kötelesek a pápát, nehogy túl elnéző legyen az általuk liberálisnak tartott tanokkal szemben.” Vö: Martina 1991. 179.

³⁶ A vegyes házasságok kérdésében az egyházpolitikai válság előidézője VIII. Pius (1829–1830) 1830. március 25-én („Litteris”) hozott rendelete volt, amit III. Frigyes Vilmos nem engedett közzétenni. Az egyensúlyozó politikát folytató és a feszültséget enyhíteni szándékozó Ferdinand August von Spiegel kölni érsek fáradozásának eredményét, az 1834. június 18-án létrejött berlini egyezményt az új érsek, Clemens August von Droste-Vischering érvénytelennek minősítette 1837-ben, ezért a porosz kormány november 20-án letartóztatta és börtönbüntetésre ítélte. A Poroszország és a Szentszék közti feszültségben csupán IV. Frigyes Vilmos 1840-ben kezdődött uralkodása hozott enyhülést, aki megszüntette a placetum joggyakorlatát és minisztériumában 1841 januárjában létrehozta a Katolische Abteilung intézményét a vallásbéke feltételeinek megteremtése érdekében. A Rómában tárgyaló Nesselrode azonban mereven elzárkózott a porosz precendens figyelembe vételétől: „A vegyes házasságok kérdésében Nesselrode gróf és Lambruschini bíboros 1846 januárjában folytatott tárgyalásain az orosz diplomácia képviselője, ha közvetve is, de elutasította a porosz és magyar püspököknek adott, vegyes házasságokat szabályozó szentszéki instrukciókban foglaltakat. Kifejezte, hogy az utóbbi utasításokat Oroszország csak akkor fogadhatja el, ha a Szentszék egyetértene a dokumentum vegyes házasságra vonatkozó valamennyi negatív utalásának törlésével.” AES. Russia-Polonia, X. k. 1847. 6r.

³⁷ Jedin VIII/2. k. 292–299.

³⁸ A viták egyik legkényesebb pontja „az a hűségeskü, amit úgy a püspököknek, mint valamennyi más alattvalónak is le kellett tenniük az Uralkodónak”. A Szentszék nem engedhetett abból a követeléséből, miszerint a híveknek „...biztosítani kell a katolikus vallás szabad gyakorlását, ezért

megszületett eredményeket egy XXXI cikkelyű dokumentumban 1847. augusztus 3-án foglalták össze végleges formában.³⁹

Szentszék és Oroszország között így létrejött Konkordátumot⁴⁰ maga I. Miklós ratifikálta Szentpéterváron 1847. december 17-én, és kijelentette, „ezzel a Római Katolikus Egyház elismert az ilyen felekezeti hűséges alattvalóink részéről”, valamint kinyilvánította garanciáját annak „...az atyai gondoskodásnak, mellyel boldogságukat biztosítjuk.”⁴¹

Ebben az időben a pápaság nemzetközi tekintélyének csúcsán volt, olyannyira, hogy amint befejeződtek az Oroszországgal folytatott tárgyalások, Rómába érkezett egy török diplomáciai küldöttség – a 16. század óta az első – azzal a céllal, hogy a Szentszék helyettesítse a külföldi diplomatákat a Keleten élő keresztények védelmezőjének szerepében. 1847 októberében pedig visszaállították a jeruzsálemi latin patriarchátust. Kirajzolódtak tehát a Róma és a Török Birodalom közötti közeledés körvonalai is.⁴²

4. A magyarországi liberális egyházpolitikai válság és az itáliai „római kérdés” közötti összefüggés 1848–49-ben.

A cári kormányzat kezdetben visszautasította azt a bécsi követelést, hogy csapatokat küldjön Erdélybe az igen nehéz helyzetben lévő, Anton Puchner vezette osztrák sereg megsegítésére. Tudomásunk van arról is, hogy a magyar ügy békés rendezése érdekében a liberális Anglia nem mulasztott el bizonyos nyomást gyakorolni az orosz diplomáciára. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az autokrata I. Miklós legitimista politikája bármit is változott volna 1830 óta, amit csak megerősített az 1833-ban Berlinben megkötött porosz–osztrák–orosz egyezmény. Egy felelősségteljes nemzetközi politikai kitekintés esetén⁴³ a kor magyar politikusainak is látniuk kellett volna, hogy mihelyt a magyar függetlenségi mozgalom képtelennek bizonyul a békés kompromisszumra és eljut arra a szakítási pontra, hogy radikalizmusával veszélyeztesse a restauráció szellemében 1815-ben kidolgozott európai geopolitikai egyensúly-politikát, a cári Oroszország katonai intervenciója elkerülhetetlen lesz.⁴⁴

az eskü, amit tennének, soha nem jelentheti, hogy az kiterjeszthető legyen a katolikus vallással ellentéres dolgokra is.” AES. Russia–Polonia. X. k. 1847. 353r–354r.

³⁹ AES. Russia–Polonia. X. k. 1847. 458r–467r.

⁴⁰ Lásd Mercatù, Angelo: *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le Autorità Civili*. Città del Vaticano, 1934. 751–765.

⁴¹ AES. Russia–Polonia. X. k. 1847. 495r–495v.

⁴² Lásd Jedin VIII/2. k. 174.

⁴³ Ez az ország sorsáért felelősséget érző külpolitikai kitekintés egyáltalán nem érzékelhető a trónfosztást üdvözlő radikális sajtó tragikusan visszaütő jóslatában: „múlhatatlanul maga után vonja az ausztriai birodalmon eddig uralkodott istentelen dinastiának minden tartományaibóli száműzetését”. Vö. Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. I. k. Budapest, 1994. (a továbbiakban: Kosáry) 51.

⁴⁴ Lásd Fejtő, François: *Requiem per un impero defunto*. Milano, 1988. 109–112.

A porosz, osztrák és orosz kormányokkal ez időben egyházpolitikai kérdésekben a konkordátumok útját egyengető Szentszék nemtetszését már az V. Ferdinánd (1835–1848) által 1848. április 11-én elfogadott új polgári törvényhozás kiváltotta egyházi ügyekben. Az 1848. évi törvényhozás határozottan utal arra a szándékra, hogy az egyház és az állam szétválásakor megmaradjon az állam domináns szerepe a szoros értelemben vett egyházi kérdésekben is.⁴⁵ A püspöki hivatalra jelöltek bemutatása során a magyar minisztérium eljárása konfliktusokhoz vezetett a Szentszékkel. 1848. szeptember 11-é táján a bécsi nunciatúra első ízben emelt panaszt Giovanni Soglia⁴⁶ bíboros államtitkáránál (1848. június 4.–1848. november 29.): „A mai napon a magyar minisztérium élt a királyi kinevezés joggyakorlatával az utolsó öt püspök-jelölt esetében, előzetes szentszéki jóváhagyás mellőzésevel, egy jelöltet terjesztve elő minden megüresedett püspökségre.” (Az addigi főkegyúri joggyakorlatot tekintve) „ez a változtatás végtelen kárára válhat az ország katolikus érdekeinek, mivel a királyi kinevezéssel rögtön a jelölt személyes járandóságává válnak a püspöki hivatal javadalmai, és a birodalmi törvények szerint az így megszerzett tulajdonjog birtoklásától még az sem foszthatja meg a kinevezettet, hogy ha Róma nem hagyná jóvá kinevezését, ami már önmagában súlyos összeütközést jelenthetne a Szentszékkel, magával vonva a püspöki székek megüresedését. Számolni kell még azzal a lehetőséggel is, hogy a kultuszminiszter Magyarországon egy protestáns lesz, amely esetben a jelöltek nem biztos, hogy a legjobbak lennének.”⁴⁷ Sőt, már augusztus elején, amikor megkezdődött a Pest által ajánlott jelöltek bemutatása,⁴⁸ és az információs eljárás során a nunciatúra székhelyén Hám János püspök részletesen jellemezte a jelölteket, a nunciatúra ügyintézője (*uditore*), Mons. Alessandro Montani mellékelte a fenti ajánláshoz a Szentszék számára a saját véleményét is, amely szerint a jelöltek között Jékelfalussy és Horváth volt az a két személy, akik „... magavisetéről, tanításuk tisztaságáról jöllehet nem mondható el semmi rossz, de liberális

⁴⁵ Lásd Zakar Péter: *Kossuth Lajos és a katolikus egyház 1848/49-ben*. Belvedere. Szeged, 1995/VII. 1–2. sz. 81, és Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. II. k. Budapest, 1984. 405.

⁴⁶ A *questione romana* („római kérdés”) miatt IX. Pius pápaságának első két évében az államtitkárok gyorsan követték egymást: Pasquale Gizzi (1846. 08. 01.–1847. 07. 07.); Gabriele Ferretti (1847. 07. 05.–1848. 01. 20.); Giuseppe Bofondi (1848. 01. 02.–1848. 03. 09.); Giacomo Antonelli (1848. 03. 10.–1848. 05. 03.); Anton Francesco Orioli (1848. 05. 05.–1848. 06. 03.); Giovanni Soglia (1848. 06. 04.–1848. 11. 29.); Giacomo Antonelli (1848. 02. 06.–1876. 11. 06.). Lásd Marchi, Giuseppe de: *Le nunziature apostoliche dal 1800 al 1956*. Roma, 1957. 10–11.

⁴⁷ A *questione romana* („római kérdés”) miatt IX. Pius pápaságának első két évében az államtitkárok gyorsan követték egymást: Pasquale Gizzi (1846. 08. 01.–1847. 07. 07.); Gabriele Ferretti (1847. 07. 05.–1848. 01. 20.); Giuseppe Bofondi (1848. 01. 02.–1848. 03. 09.); Giacomo Antonelli (1848. 03. 10.–1848. 05. 03.); Anton Francesco Orioli (1848. 05. 05.–1848. 06. 03.); Giovanni Soglia (1848. 06. 04.–1848. 11. 29.); Giacomo Antonelli (1848. 02. 06.–1876. 11. 06.). Lásd Marchi, Giuseppe de: *Le nunziature apostoliche dal 1800 al 1956*. Roma, 1957. 10–11.

⁴⁸ „Végre pontos információkat adhatok Főtisztelendő Eminenciás Úrnak a Királyi Felség által az öt megüresedett magyarországi püspökség élére szánt öt jelölt személyéről: Hám János, szatmári püspök mint prímás, a csanádi püspök Egerbe, Kerner Antal bíboros Győrbe, Jékelfalussy Vince kanonok Szepesbe, Horváth Mihály plébános Kalocsára.” Vö: AES. Ausztria, 1848–1850, „Információk az új magyar püspökökről”, Bécs, 1848. augusztus 1. fasc. 69. pos. 134–140, 57r–58v.

eszméikkel a minisztériumnak kedveznek, nem kis befolyást gyakorolva a tömegekre, különösen Horváth plébános⁷⁴⁹, akit „...diétai képviselővé választottak, és a minisztérium teljes bizalmát élvezi”, mivel „...a szabadság és haladás számos eszméjét vallja magáénak.”⁷⁵⁰

A magyar katolikus hierarchia vezetői között nem hiányzott a véleménykülönbség az egyes püspöki hivatalra pályázó egyháziak liberális eszméit illetően. A pécsi püspök, Scitovszky János Bécsbe ment és formális feljelentést tett a nunciaturán, hogy a jelölt „Horváth eltévelyedett a modern politikai eszmék között”, és hogy ő „...elnökölt – a magyar klérus szokásaival ellentétben – egy olyan papi gyűlésen, ahol a katolikus egyház alapvető fegyelmi kérdéseiről vitakoztak, főképpen a cölibátus eltörléséről, a papi reverenda állandó viselésének szükségtelenségéről és a klérusnak a püspöktől függetlenebb cselekvési szabadságáról.”⁷⁵¹ Minthogy a liberalizmus okozta válság a hierarchiában is érezte hatását, az egyfajta opportunistá vonal mellett döntött. Hám azt tanácsolta Montaninak, fogadja el a liberális egyházi jelölteket: „... azt hiszem, Öszentségének csatlakoznia kellene ehhez a választáshoz, sőt ha elutasítaná, az a magyar egyház számára mérhetetlen kárt okozna, és ürügyet szolgáltatna a ma kormányon lévő ellenzék számára, hogy felvegye a harcot a klérussal szemben. Megegyezni a liberálisokkal annyi, mint eszközt találni mindannak az elérésére, amit mások nem tudnának biztosítani.”⁷⁵² Ugyanakkor a magyar klérus liberális szárnyát már úgy jellemezték és tekintették a szentszéki diplomácia aktáiban, mint „szakadárokat”, akik jogot formáltak „...a nemzeti nyelv használatára a liturgiában, és követelték a cölibátus eltörlését.”⁷⁵³

Mivel a Szentszék ekkor az itáliai események, azaz a *Questione romana* (római kérdés) foglalták le, nem tudott azonnal reagálni a Magyarországon végbement egyházpolitikai változásokra, amelyek önkényes kezdeményezések sorozatát, vagyis a Rómától való egyre határozottabb eltávolodás jeleit mutatták. Az 1847–1848-as római politikai eseményekben és a liberálisok törekvéseivel szemben IX. Pius Antonelli bíboros-államtitkár tanácsait követte, aki egyfajta „felvilágosult despotizmus” megrögzött képviselője volt,⁷⁵⁴ következképp késett a Pápai Állam modern alkotmányos állammá történő átalakítása. A pápa hezitált,⁷⁵⁵ ellentmondó érzelmeit,⁷⁵⁶

⁷⁴⁹ AES. Austria, 1848–1850, Montani jelentése Soglia kardinálisnak. „Horvátországról és Magyarországról. A királyi család visszatérése. Bécs, 1948. aug. 9.”, 3r.

⁷⁵⁰ AES. Austria, 1848–1850, 59r.

⁷⁵¹ AES. Austria, 1848–1850, Montani jelentése Soglia kardinálisnak. „Információk Horváth tiszteletéről. Bécs, 1848. aug. 30.” 70r–70v. Scitovszkynek ezt a gesztusát Bécs később a primási székkal honorálta.

⁷⁵² AES. Austria, 1848–1850, „Információk az új magyar püspökökről”. 59v–60r.

⁷⁵³ AES, Austria, 1848–1850, „Horvátországról...”. 2v–3r.

⁷⁵⁴ Antonelli a pápaság világi hatalmának feltétlen megőrzését tekintette elsődleges célnak, jóllehet tisztában volt eme politikai törekvés hiábavalóságával. Késznek mutatkozott reformok bevezetésére, de nem volt hajlandó engedményekre a pápa világi hatalmának csorbítását illetően. Lásd Martina 162.

⁷⁵⁵ IX. Pius 1848. február 10-én elmondott beszédében Isten áldását kérte Itáliára, az április 29-én elhangzott beszéde viszont az itáliai közvélemény felháborodását váltotta ki. Lásd Jedin VIII/2. k. 176–177.

⁷⁵⁶ Lásd Rassegna storica del Risorgimento, no. 53 (1966), 527–582. és no. 54 (1967), 40–47.

őszinte patriotizmusa és Antonelli bíboros befolyásolta vallási felelősségérzete – Antonelli ugyanis tartott a pápa át nem gondolt engedményeitől⁵⁷ – között örlődött. Mindezek hatására, valamint a *Quirinale* megtámadását eredményező nyílt lázadás nyomására az a döntés érelődött meg benne, hogy álruhába öltözve november 24-én éjszaka elhagyja Rómát. November 26-án a Rómában maradt pápai kormányapparátus fejévé államtitkár-helyettesi (*prosegretario*) ranggal Giacomo Antonelli bíborost (1806–1876) nevezte ki, aki huszonöt évig irányította a Szentszék világi politikáját. Antonelli hatalomra jutása az 1815-ben szentesített legitimitás elvének érvényesítését jelentette, azaz a Szent Szövetség katonai intervenciójának igénybe vételét. Antonelli a pápa nevében arra kérte az európai uralkodókat 1848. december 14-én, hogy fegyvereikkel segítsenek visszaállítani szentsége világi hatalmát.⁵⁸ Ennek nyomán megindult az az intervenció katonai akció, melyet Ausztria, Spanyolország, Nápoly és mindenekelőtt Franciaország szervezett, s amely – egy áprilisi elbukott kísérlet után – Róma július 3-i bevételével véget vetett a Giuseppe Mazzini vezette alkotmányozó gyűlés által néhány nappal előbb kikiáltott itáliai köztársaságnak.

Antonelli bíboros sikeres antiliberális akciójának következményei túllépték a Pápai Állam határait, és gyökeresen megváltoztatták a Szentszék addigi körülményeit, türelmes viselkedését úgy általában véve a magyarországi egyházpolitikát illetően, mint a püspöki méltóságra jelölt liberális személyek tekintetében. Antonelli kinevezésének hatása érezhető a bécsi nunciatúra Rómába küldött jelentéseiben is: „...megerősített hír, hogy a Zips püspökségre jelölt Jékelfalussy plébános Kossuth rebellis frakciójának vezetőjét követi. A minden bizonnyal megróvást érdemlő viselkedés nem kerülhetett el figyelmünket. Ezért igyekszem hivatalos értesítéseimet minél hamarabb eljuttatni Excellenciádhoz, hogy egy ilyen illetőt ne jelölhessenek az említett püspöki székre a következő konzisztóriumon, és személyének e hivatalba való szentszéki megerősítését függesszék fel. Botrányos lenne ugyanis, ha a Szentszék egy olyan egyént erősítene meg püspöki hivatalában, aki pápai kinevezésével egyidejűleg nyílt lázadást folytat törvényes Uralkodója ellen. Ezért remélem, még időben küldöm ezt az iratot, hogy megakadályozzam püspöki kinevezésének elfogadását.”⁵⁹

Viale nuncius – a magyar klérus függetlenségi harcban való egyre hangsúlyozottabb részvétele miatt – vészjósló hangon ír diplomáciai tudósításaiban a Magyarországon kialakult egyházi válságról: „A katolikus klérusból sajnálatosan sokan, köztük fiatal papok is, helytelenül viselkedtek, de mind a mai napig különösen a piaristák tűnnek ki elvetemült viselkedésükkal. Az újonnan kinevezett csanádi püspök, Horváth Kossuthal tart, és kormányának kultuszminisztere. Azokat az egyháziakat, akik megmaradtak hűségeseznek, üldözik; sokat zártak közülik börtönbe, egyeseket kivégeztek.”⁶⁰ A nuncius szerint a magyarországi vallástügyi helyzetben súlyosbító tényezőnek számít, hogy „...a magyar forradalom kifejezetten protestáns jelleg

⁵⁷ Lásd Jedin VIII/2. k. 178.

⁵⁸ Jedin VIII/2. k. 179.

⁵⁹ AES. Austria, 1848–1850. A bécsi nunciatúra jelentése a Konzisztórium Szent Kongregációja Titkárnak, Soragna prelátusnak 1849. február 8-án. Fasc. 69, pos. 134–140, 74r–74v.

⁶⁰ TVA. H. Viale nuncius jelentése Antonelli kardinálisnak, 1849. május 7. 334–336.

öltött. Kossuth protestáns, és forradalmár társait bőséges ígéretek várományosaivá tette, különösen a katolikus egyház vagyonának protestáns tulajdonba történő átjátszását illetően.⁶¹ A nuncius által megfogalmazott diplomáciai állásfoglalás a magyar szabadságharc ellen május 7-én kapott határozott formát Viale Rómába küldött jelentésében: „Rendkívül kíváncsok vallási szempontból is, hogy a magyar forradalmat mielőbb elfojtsák, mivel a vallás ügye mérhetetlen veszélyben van, s az még fokozottabb megpróbáltatásnak lenne kitéve, ha a forradalmi párt netán győzedelmeskedne.”⁶²

Antonelli bíboros instrukciói szintén a május 7-i dátumot viselik, jelölve azt a napot, amelyen a pápai államtitkár elrendelte Viale nunciusnak, hogy „...a Szent Atya ügyének való kedvezés érdekében” azonnal sürgesse Schwarzenberg hercegnél az osztrák katonai intervenciót a római kérdés megoldására. „...Ön minden erőfeszítésével azon legyen, hogy az osztrák csapatok erőteltet ütemben masírozzanak Róma felé, ahol a republikánusok sikerrel állnak ellen. Valóságos skandallum ugyanis, hogy ennyit késsen a kereszténység központjának és székhelyének megsegítése, amely a vallás és az emberiség legádázabb ellenségeinek prédájává vált. Remélem, hogy Ausztria a maga részéről nem akarja késleltetni a felszabadulás hón óhajtott pillanatát.”⁶³

Ausztria azonban a magyar szabadságharc leverésével volt elfoglalva, így lehetetlen volt, hogy eleget tegyen Antonelli bíboros kérésének. A pápai diplomácia kitartó követelődzése viszont, amellyel az itáliai és a magyar függetlenségi harcot a katolikus vallás elleni háborúként tüntette fel, Ausztria számára megnyugtató felhatalmazást jelentett és morális alapul szolgált arra, hogy néhány nappal később Magyarország ellen azonnali orosz intervenciót kérjen: „...a cár varsói tartózkodása alkalmával a fiatal uralkodó elindult Olmützből, hogy látogatást tegyen Varsóban. Schwarzenberg herceg – aki majd hamarosan visszatér – kísérte el felségét.”⁶⁴ Végül Viale megnyugtatta Antonelli bíborost a látogatás kedvező kimeneteléről: „...az orosz cár elhatározta, hogy Ausztria rendelkezésére bocsátja mindazt a katonai erőt, ami csak szükséges ahhoz, hogy a magyar lázadást minden áron elfojtsák.”⁶⁵

5. Kossuth a Szentszék irataiban

A Szentszék bécsi diplomáciai képviselte Kossuthot politikai karrierjének kezdetétől fogva úgy jellemezte, mint „a pesti diktátort”, aki egy „minden szélsőségre képes párt vezetője”,⁶⁶ és ez a minősítés személyét illetően később sem változott. A

⁶¹ TVAII 334–336.

⁶² TVAII 334–336.

⁶³ TVAII. Antonelli kardinális utasításai Viale nunciusnak. Gaeta, 1849. május 7. 336–337.

⁶⁴ TVAII. Viale nuncius jelentése Antonelli kardinálisnak. Bécs, 1849. május 22. 337–338.

⁶⁵ TVAII 338.

⁶⁶ TVAII. Viale jelentése Soglia államtitkárnak. Bécs, 1848. október 6. 287–290.

hatvanas évek táján Kossuth személyét még mindig lebecsülő jelzőkkel illetik a bécsi nunciatúra jelentéseiben, és úgy írják le mint „erőszakos demagóg”-ot.⁶⁷

Meg kell jegyeznünk, hogy Kossuth személyének említése mind gyakoribbá vált a Szentszék diplomáciai irataiban azután, hogy a magyarországi liberális felkelés sorsát megpecsételte az orosz katonai intervenció. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó Viale nuncius megjegyzése: „A magyar problémát megoldottnak tekinthetjük, és számomra attól a pillanattól kezdve az volt, amikor Miklós cár elhatározta, hogy segítséget nyújt az Ausztriai-háznak.”⁶⁸

A rendelkezésünkre álló bécsi nunciatúra irataiban Kossuth a magyarországi egyházpolitikai válság legfőbb előidézőjeként szerepel, és általában a magyar liberálisokat a bécsi pápai képviselő úgy tekintette, mint a katolikus egyház ádáz ellenségeit: „Kossuth tábora egyre inkább egyházellenes jelleget ölt. Horváth, a kinevezett csanádi püspök és most kultuszminiszter elrendelte, hogy hat héten belül a püspökök, kanonokok, plébánosok, szerzetesrendek előjárói esküdjenek fel a köztársaságra, ami maga után vonja, hogy amennyiben nem engedelmeskednek, hivatalvesztésnek és mindennemű üldöztetésnek lesznek kitéve. Biztos értesüléseink vannak, hogy az eperjesi egyesült-görög püspököt [Gaganecz Józsefet] Kossuth elfogatta és Debrecenbe vitette. Úgy tudjuk, néhány egyházi személyt a lázadók halálra ítélték az Uralkodóhoz való hűségük miatt.”⁶⁹ Amikor a pápai diplomácia „Kossuth táborának egyházellenességéről beszélt”, már Kossuthra⁷⁰ vetődött annak a gyanúnak az árnyéka, ami Giuseppe Mazzini (1805–1872), a *Giovine Italia* (1831) megalapítójának esetében már korábban ismert volt, aki a massoneria (szabadkőművesség) szellemi hatása alatt programjával minden dogmatikus és egyházi kötelek alóli felszabadulást hirdetett, távlatokat nyitva az emberiség egy új vallása felé.⁷¹ Az itáliai *Risorgimento* harcosszabadkőművesei, mint Giuseppe Garibaldi, Costantino Nigra, Adriano Lemmi, Giovanni Lanza, Agostino Depretis, Francesco Crispi, Giuseppe Zanardelli az egyház világi hatalmának kétségbevonásával jelentősen hozzájárultak a helyzet súlyosbodásához, azaz a restaurációs kor katolikus egyházának reakciós, intervenciót sürgető magatartásához.⁷²

⁶⁷ TVAH. Antonino De Luca nuncius jelentése Antonelli kardinálisnak. Bécs, 1860. április 14. 509–510.

⁶⁸ TVAH. Viale jelentése Antonelli kardinálisnak. Bécs, 1849. augusztus 4. 347–349.

⁶⁹ TVAH. Viale jelentése. Bécs, 1849. május 25., 338–339.

⁷⁰ Kossuth „már 1848-ban tervezte, hogy a forradalom napjaiban alakult páholy tagjai sorába lép Pesten...”. Később az Egyesült Államok Cincinnati városában 1852. február 18-án kérte felvételét a szabadkőművesek 133. sz. páholyába. Vö: dr. Berényi Zsuzsanna Ágnes: *A szabadkőműves Kossuth Lajos*. Magyar Nemzet, 1995. december 2. Itáliában 1862. február 7-én Kossuth emigráns társainak, köztük Türr István, Klapka György, Pulszky Ferenc és Árpád Ágost részvételével megalakult a Dante Alighieri páholy. Később létrehozták a magyarok Nagy Kelet páholyát, amelyhez csatlakoztak a lengyel szabadkőművesek is 1863 után. Lásd Mola, Aldo A.: *Storia della Massoneria italiana dalle origini ai nostri giorni*. Milano, 1992. 66.

⁷¹ Az itáliai szabadkőművességről Lásd Bramato, Fulvio: *Giuseppe Lechi e la Massoneria in Terra d'Otranto agli inizi del XIX secolo*. In: *Rassegna storica del Risorgimento*, LXVIII, fasc. III, Roma, 1981. 259–272. Mazzini vallásról alkotott nézeteiről lásd az általa 1861 és 1866 között írt: *Note autobiografiche*. Milano, 1986.

⁷² Lásd Bihlmeyer–Tuechle 4. k. 66, és Jedin VIII/2. k. 69–74.

Bár XVI. Gergely *Sollecitudo Ecclesiarum* című, 1831. augusztus 9-i bullájában leszögezte, hogy politikai rezsimváltás esetén a Szentszék tárgyalni kész azzal a kormánnyal, amely a törvényes hatalmat valójában gyakorolja⁷³ – amely diplomáciai elvet a Szentszék hangsúlyozottan alkalmazta a távoli fiatal dél-amerikai köztársaságokkal kapcsolatban –, de Viale nuncius számára Kossuth csupán egy „rebellis pártnak a lelke és bálványa maradt, aki ezernyi hazugsággal, mindenféle cselekkkel, szélhámoskodással hipnotizálta és fanatizálta a népet. A rebellisek tömege hűséget is esküdött csalásainak, és azzal áltatta magát, hogy teljes győzelmet fog aratni; most azonban elérkezett a kiábrándulás pillanata, és mindenki, még a legkevésbé tisztán látók is teljesen elveszítettnek tekintik közös ügyüket.”⁷⁴

Kossuth 1849. augusztus 11-én lemondott a kormányzói hatalomról, augusztus 17-én átlépte a török határt. A nuncius nem hagyta megjegyzés nélkül a politikai vezér emigrációját: „A felkelésben résztvevők legnagyobb része Görgeyvel együtt megadta magát. Nem így a lengyel tábornokok, akik csak a halált várhatták vagy a szibériai száműzetést, ezért a menekülésben kerestek menedéket. Ugyanezt tette Kossuth is azon néhány társával, kik súlyosan kompromittálva voltak.”⁷⁵

Befjezés

Kossuth 1849. április 13-án terjesztette a debreceni képviselőház elé a radikális liberálisok trónfosztási javaslatát, aminek 14-én történt elfogadásával Magyarország Erdéllyel együtt független alkotmányos állammá vált. Kossuth és a liberális forradalmi kormány nem vett tudomást arról a tényről, hogy az európai nagyhatalmak Szent Szövetsége még teljes érvénnyel operatív volt Közép-Kelet-Európa geopolitikai térségében, ahogyan figyelmen kívül hagyta a Szentszék hatékony diplomáciai tevékenységét is a nemzetközi politikai életben, ami a Pápai Állam restaurációját éppúgy hivatott volt szolgálni, mint a katolikus egyház által féltékenyen őrzött centralizált egyházkormányzás érdekeit. Mindezzel nem számolni a magyar liberálisok részéről végzetes hiba volt.

Szentszék számára a legnagyobb veszélyt Kossuth egyházpolitikája jelentette. Viale nuncius kezdettől fogva folyamatosan informálta a római államtitkárságot arról, hogy „...mennyre gyalázatosak a magyar forradalmi kormány tervei a katolikus vallás ellen. Azok azt célozzák, hogy a magyar királyság területén valódi egyházszakadást idézzenek elő, és a forradalom emberei azon vannak, hogy megvalósítsák ugyanezt.”⁷⁶ Ennek a jelei a Szentszék szerint a következők voltak: „Horváth Magyarország hercegprímásává történő önkényes kinevezésében; de legfőképpen egy tervezett nemzeti színódus összehívásában, amely minőségben ugyan egy politikai gyűlés, de hivatott szabadon megtárgyalni olyan egyházügyi kérdéseket és ügyeket, mint a

⁷³ Vö: Acta Gregorii Papae XVI, Romae (ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide) XCXI, I. k. 38–40. Lásd még: Jedin VIII/2. k. 8.

⁷⁴ TVA. H. Viale jelentése Antonelli kardinálisnak. Bécs, 1849. augusztus 4. 347–349.

⁷⁵ TVA. H. Viale jelentése Antonelli kardinálisnak. Bécs, 1849. augusztus 31. 356–357.

⁷⁶ TVA. H. Viale jelentése Antonelli kardinálisnak. Bécs, 1849. augusztus 20. 352–354.

magyarországi egyház függetlenségének kimondása — vagyis Rómától való különválása —, a cölibátus eltörlése és a magyar nyelv bevezetése a liturgiában.⁷⁷ A szentszéki diplomácia mindebben VIII. Henrik egyházpolitikáját látta megismétlődni: „Az egyházszakadás úgy fog végződni, mint ahogyan Angliában ez megtörtént a sajnálatos szkizma idején.”⁷⁸

Ennek következtében a magyar függetlenségi harc elfojtását a pápai képviselő úgy értékelte, mint „...végtelen előnyt a magyarországi egyház ügye számára”, megnyugodva fogadva aényt, hogy „...a forradalmi párt megbukott, még mielőtt az egyházszakadás megvalósítható lett volna, és csupán csak attól lehetett tartani, hogy Horváth, aki mindenben követte a protestáns Kossuth utasításait, továbbra is támaszt fog jelenteni a fiatal klérusnak, amely többé-kevésbé hajlékonynak mutatkozik az új eszmék iránt. Horváth most viszont török földön van Vidinben, Kossuthtal együtt.”⁷⁹

⁷⁷ TVA H 353.

⁷⁸ TVA H 353. Vale itt az angol parlament 1534-ben hozott törvényeire utal, amelyek értelmében az ország királyát nyilvánították az angol egyház fejének, és a pápa joghatóságát semmisnek minősítették Angliában. Lásd Fliche–Martin XVI. k. 448–450.

⁷⁹ Vö: TVA H. Vale jelentése Antonelli kardinálisnak. Bécs, 1849. szeptember 11. 363. 1866-ban, miután Horváth amnesztiát kapott, visszatért Magyarországra. Tevékenységét nem veszítette szem elől a bécsi nuncius Ludovico Jacobini (1832–1887, nuncius 1874–1879), aki haladéktalanul tájékoztatta a Szentszékét: „... az úgynevezett Horváth püspök az utóbbi napokban Deák megüresedett parlamenti helyére jelöltette magát a pesti választókerületben; beszédében szölt a közelező polgári esküvőröl, hangsúlyozva, hogy bevezetése az államra nézve szigorú kötelesség. Nagyszerűteti Eminenciás Uramat emlékeztetem arra, hogy 1848 márciusában Horváthot jelölte a Magyar Minisztérium csanádi püspöknek, annak ellenére, hogy a Szentszék nem fogadta el, s azt hiszem, az Uralkodó sem nevezte ki. volt 1849-ben Kossuth kultuszminisztere, s 1851-ben az osztrák katonai bíróság jelképesen felakasztotta képmását. Néhány év múlva visszatért száműzetéséből, majd a Magyarországon történt változások következtében 1868-ban apátságot kapott, s a rákövetkező évben felszentelés nélkül megkapta az egyik püspöki címet. egy a sajtóban püspökként szerepel, mely megnevezés sajnálatos benyomást kelt. Amikor szeptemberben Magyarországon jártam, azt mondták, hogy ez a bajkeverő pap már öreg, egy amerikai nővel él és gyerekei vannak.” Horváth Svájcban valóban összeházasodott Marie Michelle Voignoux-val, és ebből a polgári házasságból öt gyermeke született. TVA H. Jacobini jelentése Antonelli bíborosnak. Bécs, 1876. február 17. 746–747.

CSORBA LÁSZLÓ

„Ködfátyolképek”

Betyárillúzió és költészet a kútahyai magyar emigrációban

A *teatro dei burattini*, a bábszínház, a marionettjáték ősi múltja tekinthet vissza Itáliában. Minden időkben az egyik legkedveltebb népi szórakozás volt Sziciliától az Alpokig, és még ma is sűrűn felszendül a vásári, ünnepi sokadalmaiban Arlecchino pofonjainak puffanása, vagy az ördöggel kibabráló Pulcinella vidám kacagása. A szárd-piemonti királyság egyik csendes kisvárosában, Novarában — itt törté le 1849 tavaszán Radetzky osztrák tábornagy hadserege az olasz egyesítési reményeket, bár ennek szomorúságát idővel feledtették a magentai, solferinói diadalok — 1860-ban már az 58. füzetkét jelentette meg egy gyermekeknek szóló bábjáték-sorozatában Enrico Crotti könyvkiadó.¹ És ha az iskolában, netán családi, baráti körben felhangzottak Giuseppe Croci játékának mondatai, egy különös, számukra barbár hangzású magyar név forgott a szereplők ajkán: Rózsa Sándor neve ...

Az udinei egyetem egykori magyar lektora, Nagy Artúr fedezte fel és közölte ezt a rendhagyó darabját az ezeréves magyar-olasz kulturális érintkezésnek.² Már őhangsúlyozta, hogy a mű egyfelől azért érdekes, mert bizonyítja, nemcsak országra, de világra szólt a magyar haramiavezér hírneve, ám másfelől arra is felhívta a figyelmet, hogy nem pusztán a futóbetyár alakja ragadta meg a külföld képzeletét. Az, hogy az útonálló egyben a szegények barátja, gazdagok ostora, vagyis a szociális igazságtéves bajnoka, közismerten hatalmas folklór- és irodalmi irány témája az olasz félszigeten. A népi képzeletben élő „nemes brigáns” alakja művészi rangot kapott a romantikus nemzedék tollán, így vált közismertté Fra Diavolo, Il Passatore vagy — internacionális csatornak fikciós eredményeként a német Vulpius regényében — Rinaldo Rinaldini históriája. De a novarai „Alessandro Rosa” még egy lépéssel több ezeknél az elődeinél-társainál: a haramia és a szociális ellenálló karakterét ez esetben a nemzeti hős pátozzsal ábrázolt figurája olvasztja magába.

A *commedia dell'arte* mindenkori pozitív hőse, Arlecchino e darabban osztrák katona, aki azonban nem gonosz elnyomó, hanem a pillanat örömeinek él, a jó evések, ivások, pihenések embere — és akit éppen emiatt szeret Nanetta, a tűzről-

¹ L'avversa sorte di Rosa Sandor ungherese con Arlecchino Soldato Austriaco. Dramma in tre atti di Croci Giuseppe. Nuova Commediola per burattini. Raccolte di Commedie 58. Novara, 1860. Enrico Crotti librajó. Tipografia Merati.

² Nagy, Arturo: *Due marionette di argonento ungherese. Janus Pannonius*. Rivista trimestrale umanistica dell'Accademia d'Ungheria in Roma. Fondata e diretta da Tiberio Kardos. 1947 Aprile-Settembre. 426-432.; Nagy Artúr: *Rózsa Sándor mint szabadsághős egy olasz bábjátékban*. Tiszatáj, 1947/1. 38-41. (a továbbiakban: Nagy) - A háború idején Itáliában élő Nagy Artúrt a Római Magyar Akadémia akkori igazgatója, Kardos Tibor bízta kutatásai közzétételére, lásd Magyar Országos Levéltár XXVI-J-1-b. A Római Magyar Akadémia iktatott iratai. 647/1946-47. Nagy Artúr (Ronchis di Faedis, 1947. május 6.) - Kardos Tibornak, és uo. Kardos Tibor (Róma, 1947. május 10.) - Nagy Artúrnak.

pattant szép mosónő. Az asszonynak azonban háritania kell a szerelmes előjárók, a kapitány és az őrmester ostromát is, így szinte fellelegzik, amikor híre jön, hogy az erdőben tanyázó ”gyilkosok főnöke” (*capo degli Assassini*), Rózsa Sándor támadásra készül a falu ellen. A fegyverbe hívó trombitaszóra azonban sajnálja felriasztani a jóízűen hortyogó Arlecchinót, és az egyenruhát felöltve maga jelentkezik a mustrán.

A második felvonás az igazán érdekes számunkra: az erdőben vagyunk, és itt intézi nevezetes beszédét ”gyilkos társaihoz” a rablóvezér. „Ti, kedves fiaim, azoknak a hősöknek a maradékai vagytok, akik egykor Magyarország függetlenségéért harcoltatok — ismerjük meg mi is a betyárcsapat történetét. — A sors elárult bennünket, és vagyonom a haza javára fogyott el. Barátom, Kosut (sic!), szintén a haza szabadsága érdekében emészti magát, s az igaz hazafi kitartása, szilárd önfeláldozása egy szép napon elfogja nyerni jutalmát, vagy legalábbis Európa meg fogja látni, mivé tett bennünket a húsunkból táplálkozó osztrák sas ... Ha a bosszú bárdjának kell áldozatul esnünk, haljunk meg bátran, és utolsó kiáltásunk ez legyen: »Éljen a haza, éljen Magyarország!«³ Mint ebből már sejtethető, a burattino Rózsa Sándor súlyos erkölcsi válságban van, hiszen nemes lelkülete nehezen tűri, hogy a hazáért harcolni kívánó szabadsághősből immár gyilkossá süllyedt. Beveti hát magát az erdőbe, és halált kér az elsőszembejövő osztrák katonától — aki azonban nem más, mint a járőrbe küldött Nanetta. A lány elájul a haramia láttán, és amikor a betyár rájön, hogy nővel áll szemben, egymaga szétveri a rátörő osztrák ármádiát.

Igazán sajnálhatjuk, hogy a szerzőcsak idáig bírta történelmi és dramaturgiai munícióval. Innen kezdve a hazafias színekkel ékes jellemdrámát mindenestül elnyeli a *commedia dell'arte* bolondozása. A felébredés aggódni kezdő Arlecchino természetesen Nanetta ruhájában — és a szerelmes tisztikartól üldözve — fut az erdőbe, ahol helyzetkomikummal teliszúfolt fordulatok után kezébe jut a közben egy másik osztrák harcos által fülöncsípett Rózsa Sándor, amiért is nemcsak rangban kerül végül vetélytársai elé, de a rablóért gazdag pénzjutalmat is kap, amelyből boldogan élhet Nanettájával.

Az erdei szónoklat tartalma, nemes pátosza, és ugyanakkor az ily módon megemelt hős drámájának kifejezetten lapos végkifejlete közötti ellentmondás azt sejteti, hogy Rózsa Sándor alakja nagy valószínűséggel utólag kerülhetett bele egy már kész sémába, amelynek eredetijét sem Croci mester alkothatta. Könnyen lehet — tekintve az osztrák katonák alapján pozitív szerepét a játékban —, hogy valamelyik Ausztria által megszállt olasz tartományból, Lombardiából vagy egyenesen Velencéből érkezett a történet, amelyet azután a maga ízlésére alakított a novarai szerző. A Kossuthra vonatkozó utalás, és méginkább Rózsa Sándor alakjának szabadsághősként történő ábrázolása alapján magam is szinte bizonyosnak tartom Nagy Artúr feltevését⁴, miszerint az 1848/49-es szabadságharc valamelyik Észak-Itáliában élő emigráns résztvevőjétől kaphatta Croci a konkrét információkat. Az olasz Risorgimento legendáihoz igencsak illő betyár-mítosz azután annyira megragadhatta a képzeletét, hogy az elsőorra alkalmasnak látszó darabba beleírta, nemigen törődve

³ Nagy 38-39.

⁴ Nagy 40.

azokkal a stiláris és dramaturgiai abszurdumokkal, amivel ez szükségképpen együtt járt.

Az ősi marionettjáték novarai szerelmeseinek csemegéje egy érdekes történelmi tény bizonyítéka: a Rózsa Sándor nevéhez fűződő szabadságharcos legendakör nem csupán idehaza, az önkényuralom legkülönbébb formáit sínylő Magyarországon kapott lábra, hanem utat talált külföldre, és hitték, terjesztették a száműzöttek is. A történettudomány ma már egyre több kéttel mérlegeli, hogy volt-e ennek az 1850-es években bármilyen tényleges alapja, hiszen az elfogulatlanabb tanúságok fényében⁵ a betyárvezérről lefoszlik a nemzeti ellenálló dolmánya, és alatta mindinkább csak a puszták népét sanyargató, hidegvérű gonosztevősubája látszik. Ám korra és viszonyokra igencsak jellemző tömeglélektani jelenség, hogy ez a különös figura hordozójává válhatott azoknak a vágyaknak, amelyekkel a jobbágykötelektől szabaduló milliók nemcsak őrizték a nemzet önvédelmi háborújának emlékezetét, hanem jó ideig remélték is, hogy már nem késhet sokáig az újrakezdésre biztató üzenet.

A legenda gyökere nyilvánvalóan Rózsa Sándor 1848. őszi katonai tevékenységébe kapaszkodik. Amint az közismert, miután saját kérésére október elején feltételes amnesztiát kapott az Országos Honvédelmi Bizottmánytól⁶, 150 fős szabadcsapatával részt vett a délvidéki harcokban, és különösen kitüntette magát a lagerdorfi (Strázsa, Temesőr) csatában. Függetlenül a cselekvési motívumoktól, aligha vitás, hogy ez igazi hazafias tettként értékelhető. Később azonban egyes vélt vagy valódi visszaélések miatt, amelyeket csapatával az egyik felkelőromán községbe vezetett büntetőexpedíció során követett el, vizsgálat indult ellene. Bár december közepén a vádak alól tisztázottnak jelentették ki és a közbocsánatot is megújították, már nem tért vissza a honvédsereghez, és nincsenek egyértelmű adatok, amelyek későbbi harci tevékenységére utalnának.⁷

⁵ Amiként Sándor István már 1967-ben megállapította, a Rózsa Sándorra vonatkozó folklór-anyag még nincs szisztematikusan összegyűjtve, csupán számos érdekes részközleményt ismerünk, lásd Jókai Mór: *A lélekidomár* (1888-1889). S.a.r. Sándor István. Bp., 1967. (a továbbiakban: Sándor) 688. — A betyár realiztikusabb, így komorabb portréját adja Veszelné Gémes Eszter: *Történetek Ruzsa Sándorról*. Szerkesztette és az utószót írta Küllös Imola. Bp., 1981. A kötet szerzője a vezér bandájába tartozó Veszelné-fivérek családjába ment férjhez, így az általa elmondottaknak komoly tárgyi, de méginkább hangulati hitelessége lehet. Megértőbb álláspontra helyezkedik pl. Békés István, aki a szabadon bujkáló haramia többszöri amnesztia-kérelmeit úgy értelmezi, hogy csak muszájból lett szaladóbetyár, nem volt lételeme a rablóélet, és időnként megpróbált visszajutni a tisztességes emberek világába, lásd Békés István: *Magyar Ponyva Pitaval*. Bp., 1966. (a továbbiakban: Békés) 113-116.

⁶ Az amnesztialevelet egyfelől olyasféle megfontolással bocsáthatta ki Kossuth Lajos 1848. október 3-án Hódmezővásárhelyen, hogy ne vegye magára annak ódiúmat, mintha óakadályozna bárkit is abban, hogy ha veszélyben a haza, őszintén tehessen érte. Másfelől persze nem voltak illúziói, mert a bizottmányhoz intézett jelentésében így kommentálta intézkedését: "itt a nép örülend, ha ez embertől megszabadul", lásd Kossuth Lajos az *Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. I. S.a.r. Barta István. (Kossuth Lajos Összes Munkái XIII.) Bp., 1952. (a továbbiakban: KLÖM XIII) 77-78.

⁷ KLÖM XIII. 764-765. A közbocsánat megújítása már nem tartalmazta a szabadcsapatállítás feltételét. Kossuth ugyanakkor december közepén egy Egressy Gábor kormánybiztoshoz intézett levelében felvetette: mivel "a haza jelen helyzetében [...] guerrilla csapatok szükségeltetvén

Minden jel arra mutat inkább, hogy bár megvoltak a komoly előzmények⁸, az igazi lökést a "nemzeti ellenálló" Rózsa Sándor mítoszának elterjedéséhez az önkényuralmi hatóságok adták meg. Hiába folytatott immár hónapok óta józan polgári foglalkozást, mint a szegedi alsóvárosi gazdák ménésénél dolgozó csikós, az intézményesített gyanakvás légkörében jószerével elkerülhetetlen volt, ami végül 1849 októberében bekövetkezett: elfogatási parancsot adott ki ellene Gyulai Gaál Edwárd kerületi főbiztos. A Tari Pál tanyáját megrohamozó csendőrök és katonák közül azonban kettőt ledurrantott a célzótudományáról is nevezetes haramia, majd nyomtalanul eltűnt a hatóságok szeme elől a szökött katonák, politikai bűjdösök ezreit rejtegetőtanyavilágban. Nos, Rózsa Sándor nevét valójában csak ekkor kapta fel a hőskereső, vigasztaló népi képzelet. Ezekben az években, amikor nemzeti színezetet kapott a hatalommal való bármilyen dacolás, csempészet, adómegtagadás, vagy akár útonálló erőszak, sokan a gerillavezérnek vélt betyárvezérbe vetették bizalmukat, miközben hinni akarták, hogy hamarosan út az újrakezdés órája. És a hatóságok sem adták alább, kétségbeesett hajszaik⁹ igazolta vissza a "puszták királyának" növekvőhírnevét, és görcsös, bár hiábavaló igyekezetük tette hihetővé a legabszurdabb kalandokat is.¹⁰ Rendeletben söpörték le a vásári könyvessátrak ponyvájáról Putnoki Józsefnek a rabló 1848-as megtéréséről farigcsált nyolcoldalas költeményét, ahogyan megtiltották a nevét viselőspencer viselését is.¹¹

mindenütt", a volt betyárvezér és 50 legénye esetleg a Bakonyban vállalhatna kéthavi szolgálatot a dunántúli önkéntes nemzetőröket vezénylő Nemesi Bódog őrnagy parancsnoksága alatt. Bár biztos adatok nincsenek, közvetett utalások alapján Barta István úgy véli, hogy Rózsa Sándor csapata a télen és 1849 tavaszán valóban a Dunántúlon tevékenykedett, lásd KLÖM XIII. 862.

⁸ A formálódó legendát tarthatta számon Arany János is, amikor 1849 kora nyarán a betyárvezér "rácellenes" hőstetteit mítizáló, lelkesítőnek szánt költeményt írt Rózsa Sándor címmel.

⁹ Ennek nevezetesebb fiasokit közli Békés 129-130., továbbá Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalom 1849-1867.* Bp., 1955. (a továbbiakban: Lukács) 123-125. — A hatóságok gyanakvásának szélsőséges példaként említhető, hogy a Hölgyfutár szerkesztőjét amiatt vonták felelősségre, mert "R. Sándor" számára tett közzé levelet lapjában. Az az érv sajnos nem hatott, hogy az analfabéta rablóvezér aligha járat divalapot, és csak hosszas magyarázkodás után sikerült tisztázni, hogy "a jobb alkalom", amire a válasz célzott, nem egy újabb szabadságharc ígérete, hanem egy szépreményű poéta verseinek remélt közlési dátuma, lásd Vadnai Károly emlékezéseit a Hazánk s a Külföld 1867. évi 11. számában.

¹⁰ A kétségkívül legromantikusabb "vállalkozást", Ferenc József állítólagos elfogási kísérletét Krúdy Gyula cifrázta ki a legszebben, lásd Krúdy Gyula: *Rózsa Sándor. A betyárok csillaga Magyarországi történetében.* Budapest–Uzgorod–Bratislava, 1989. (a továbbiakban: Krúdy) 19–25.; A nagy író azonban adós maradt annak a lélektani rejtélynek a magyarázatával, hogy elfogás helyett az óvátlatban végül miért mentette meg a betyár a megvadult ménestől az önkényuralkodót, majd miért adott neki díszkísérletet egészen a kecskeméti határig.

¹¹ Az elfogási kísérletre lásd *Szeged története.* 3/1. Szerkesztette Gaál Endre. Szeged, 1991. (a továbbiakban: Szeged) 568-569.; a ruhatiltásra emellett Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1867. (a továbbiakban: Berzeviczy) I. Bp., 1922. 200., 244.; továbbá Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851-1852-ben.* Acta 1995/4. 31.; *Híres alföldi betyár Rózsa Sándor viselt dolgai, perbefogása és elítéltetése.* Hiteles adatok alapján szerkesztette Fekete Miklós. Pest, 1859. (a továbbiakban: Fekete) 12.; a szellemi közegről, amelyben a Rózsa Sándorról szőtt történetek sokasodtak, részletesen ír Bálint Sándor: *A szegedi betyárvilág.* Szeged, 1965.

„Rózsa Sándor beállott katonának, / Jaj, de szépen felöltözött huszárnak...”¹², dalolták az 1850-es évek elején mind többfelé az országban a népszerű katonaballadába illesztve a betyár nevét, amely szerencsés ritmusképletével kiválóan alkalmas volt arra, hogy a már ismert népdalokba fűzve, vele aktualizálják az esetleges politikai mondanivalót. E balladák között egyébként nincs olyan, amelynek története közelebbről illene a rabló bármelyik valódi kalandjára — de talán az említett dalt félreértve születhetett az a szóbeszéd, hogy őis kibujdosott az országból, huszárnak állt az itáliai császári ármádiába, vagy meg sem állt egyenesen Amerikáig.¹³ Ám a róla keringőtörténetek zöme mégiscsak elsősorban itthoni hőstetteit zengte, a műfaj természetéből eredően aggatva rá mindazt, ami táplálhatta az önkényuralom-ellenes érzelmeket. Mindenesetre legendájának kettős gyarapítása — úgy az üldözöttek, mint a hatóságok oldaláról — a kapcsolatok százféle csatornáján keresztül viszonylag gyorsan eljuthatott az emigránsok körébe is, és szerepet kapott a titkos politikai tervezgetésekben csakúgy, mint a honvágy kínjait enyhítőirodalmi próbálkozásokban.

Amikor a kiutahyai elszigeteltségében a cselekvés lehetőségeit egyre lázasabban kereső Kossuth Lajos — nem lévén még tisztában sem a mazzinista forradalomcsináló taktika veszélyeivel, sem a hazai tényleges helyzettel, legkevésbé pedig választott "emisszáriusának" egzaltált személyiségével — kapcsolatba lépett Makk József tüzérezredessel, a hazai ellenállásról gondolkodva gerillacsapatok felállítását is tervbe vették, az Alföldön szerepet szánva Rózsa Sándornak is. Andrássy Károly gárdahadnagy kapta a konkrét feladatot, hogy kapcsolatba lépjen a betyárral, de az elegáns "szalonember" — amúgy "léha ficzko", amiként Kossuth nővére, Zsulavszky-né jellemezte — hamarosan már nem a csárdák pultjánál a szegénylegényeket, hanem rendőrőrszobák asztalánál a vallatótiszteket tájékoztatta, miféle titkos forradalmi mozgalmat szerveznek a száműzött kormányzó hazai hívei.¹⁴ Amikor pedig a birodalmi rendőrség arról is tudomást szerzett, hogy a régóta körözött egykori somogyi kormánybiztos, az illegalitásban tartózkodó Noszlopy Gáspár is felvette a kapcsolatot a betyárral¹⁵, kettőzött erővel vetette magát Rózsa Sándor nyomába: egész kis vagyont, 10 000 pengőforintot tűztek ki jutalmul annak, aki élve vagy halva a törvény kezére adja. Maga az ország főkormányzója, Albrecht főherceg levelezett az ügyében Johann Kempen von Fistenstamm altábornagy rendőrminiszterrel, aki egy 1852. novemberi levelében a legilletékesebbként jelentette ki: a körözött egyén „már nem rablóvezér, őnagy tekintélynek örvend a felforgató pártnál, és mindenütt segítségre talál. Már nem lehet őt, mint közönséges rablót üldözni.”¹⁶

¹² *Magyar Néprajzi Lexikon*. Főszerkesztő Ortutay Gyula. IV. Bp., 1981. 382.

¹³ Fekete 14.

¹⁴ Kossuth és Makk tárgyalásaira, Andrássy alkalmatlanságára és viselkedésére stb. lásd Jánossy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában*. I. Bp., 1940. (a továbbiakban: Jánossy) 414-416., 469., 596-597.; Lukács 88-89., 122-123.; Andrássy-t a leleplezésekért "kegyelemből" golyó általi halálra ítélték, lásd Lukács 114. Krúdy szerint Rózsa Sándor perében is szóba került Andrássy, de a betyár nem hitte, hogy ez a "rossz hírű ember" Kossuth küldötte lehetne, lásd Krúdy 113.

¹⁵ Lukács 120., 123.; Békés 130.

¹⁶ Lukács 124.; Az önkényuralmi hatóságok aktivitására lásd — többek között Kempen és Albrecht főherceg leveleit — Békés 131-137., továbbá Kempen leveleit a betyárvezér üldözését vezénylőkertületi biztosnak Jánossy II. Bp., 1948. 890-891., 990-991.

Az erőfeszítések azonban még hosszú évekig nem hoztak eredményt¹⁷, és csak 1857 májusában járta be a meglepőhír a sajtót: e hó 9-én egy asszony, Katona Pálné csapta le fejszével a férjével összedulakodó Rózsa Sándort, és az egybeszaladó szomszédok kötötték gúzsba a betyárt, amíg érte nem jöttek a csendőrök. A 10 000 forint persze az államkasszában maradt, mert hamar kiderült: maga a házaspár rejtegette hónapok, tán évek óta a haramiát, és félreértésből eredőösszeszólalkozásból kerekedett a véres perpatvar (a karján meglőtt Katona Pál pár napra rá behalt sebébe). Túl a közvetlen személyes mozzanatokon és a véletlen sajátos játékán, alighanem pontos az a történeti diagnózis, amely a korabeli társadalmi viszonyok általános változásában jelöli meg „a Sándor” vesztének tágabb okát. Megértve, hogy a helyzet egyhamar nem változik, a paraszti-tanyasi lakosság lassan elfordult a közállapotok tartós zavarosságában érdekelt — talán félforradalmi, de biztos, hogy teljesen törvénytelen — elemektől, és mindinkább az anyagi gyarapodást szolgáló közbiztonság erősödésében kereste a maga javát.¹⁸ Végsősoron ugyanezt ismerte fel a bécsi udvar is, amikor mellőzte a politikai vádat, és pusztán köztörvényes bűnözőként fogta perbe és ítélte halálra — majd kegyelemből életfogytiglani várfogságra — a betyárvezért.¹⁹

A végtárgyalás közönsége még politikai okokból szimpatizált az elítélttel és megéljenzte őt, de tíz esztendőmúlva, a kiegyezéssel hivatalba lépő Andrássy-kormány már nem tekintette politikai fogolynak, és nem is terjesztette fel az amnesztialandók névsorában. A frissen koronázott király azonban — a Pest megyei tiszti alügyész, Edvi Illés Károly szerint — még a látszatát is kerülni akarta annak, hogy részrehajlással vádolják, így — miután a kormány kivárta a legközelebbi ünnepélyes alkalmat, Mária Valéria főhercegnőszületését — megnyílt a Kufsteint, majd Therezienstadtot, végül Péterváradot megjárt Rózsa Sándor cellájának ajtaja.²⁰ Itt azonban már egy másik történet kezdődik, amelynek nincs közvetlen köze a szabadságharcos betyár minket érdeklőlegendájához.²¹

Miként már említettük, a nemzeti ellenálláshoz csatlakozó Rózsa Sándor mítosza nemcsak a kútahtyái emigráció politikai terveire hatott, hanem a maga hangulati erejével a mindennapok sorában is foglalkoztatta a száműzöttek képzeletét. Egy eddig ismeretlen vers őrizi ennek emlékét, amelyet egy 1860. december 19-éről keltezett levelében küldött haza Ihász Dániel egykori honvédalezredes — ekkoriban már olasz

¹⁷ A betyár hazafiúi hírnevéhez kapcsolódó kérdőjeleket gyarapítja, hogy 1853-ban kegyelem fejében megint felajánlotta "megtérését" a hatóságoknak, de Kempen kedvezőválasza ellenére — nyilván a garanciák elégtelensége miatt — nem lett belőle semmi, így 1856 elején megújították a védőjra vonatkozó felhívást, lásd Békés 135.; Szeged 563-564.; Berzeviczy II. Bp., 1922. 22.

¹⁸ Szeged 574-575.; Fekete 26-31.

¹⁹ Kempen 1858. április 11-i naplóbjegyzése szerint "Ich erwähnte meines Antrags, wonach Rozsa Sandor nicht als Hochverräter, sondern nur als Räuber untersucht werden möge", lásd *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859*. Eing. hrsg. Josef Karl Mayr. Wien, 1931. 471.; A megkegyelmezés részleteire lásd Békés 141-143.

²⁰ Sándor 586., 685.

²¹ Ez a "késci" Rózsa Sándor jelenik meg Jókai már említett, *A lélekidomár* című regényében, avagy a legizgalmasabban Móra Ferenc: *A Sándor körül*. Nyíl. *Klasszikus regényűjság* [1936] című kisregényében. E művekben az események fókusza már a dél-alföldi betyárvilág kegyetlen, de hatékony eszközközzel történőfelszámolására helyeződik át.

királyi ezredes — Magyarországon élőunokahúgának, Bodrogi Józsefné született Nagy Lujzának.²² A vers datálása csupán közvetett adatok figyelembevételével lehetséges. Az elsőlépés a szerzőkilétének megállapítása, mivel Ihász — bár máskor is küldött haza költeményt az emigrációból²³ — egyszer sem írta meg, kinek a tollát dicsérik a jól gördülősorok. Egy másik téma kutatása kapcsán véletlenül bukkantam rá végül a kérdéses vers újabb példányára egy levélben, amelyet Gálné (Poli) intézett a Times neves tudósítójához, a magyar politikai emigrációban fontos szerepet játszó Éber Nándorhoz. Itt már szerepel az aláírás is, amely szerint a költemény szerzője a századközép hazai sajtótörténetének egyik érdekes figurája, a Pesti Hírlapnál dolgozó, majd a Közlönyt szerkesztő Gyurman Adolf.²⁴

A politikai és történeti publicisztikában jártas Gyurmanról tudjuk, hogy szépirodalommal is foglalkozott, így költői szárnypróbálgatása nem igazi meglepetés. Kérdéses azonban a vers datálása. Bár mint említettem, a szöveg egy 1860. decemberi levélből való, két nyomós ok alapján is úgy vélem, még a törökországi, kútahyai emigráció idején keletkezett. Egyfelől a szerzőtől, az internálás folytán napi érintkezésben élt Iházzal is, később azonban eltávolodtak egymástól: a hírlapírónak amerikai cikkei miatt ugyanis megromlott a kapcsolata Kossuthal²⁵, miáltal a vele legszorosabb baráti viszonyban álló Iházzal is szükségképpen nőnie kellett a távolságnak. Bár 1854-től Gyurman is Angliába költözött, mindezek miatt ritkán találkozhattak, és nehezen képzelhető el egy ilyen vers "átadásának" társasági szituációja. A másik érv Rózsa Sándor már említett letartóztatása 1857-ben: ezután már nemigen lehetett ilyen tartalmú verset költeni, tehát az semmiképp sem születhetett a levél keltéhez viszonylag közeli időpontban. Lélektanilag is úgy látom tehát hitelesnek, hogy a tragédia eleven fájdalmában, a megtorlások iszonyú híreinek friss benyomásai alatt, ugyanakkor még az évek súlyával meg nem tört eleven remények idején lehetett papírra vetni a Ködfátyolképek sorait. A vers irodalmi-esztétikai elemzésére ahhoz értőszakembernek kell majd vállalkoznia²⁶, de mint az

²² Magát a levelet közölte Bodrogi Rezső-Borsi Kálmán Béla: *Kossuth rendíthetetlen híve: Ihász Dániel*. Századok, 1987. 926-928. A közlemény érthetőpolitikacentrikus válogatási szempontja miatt azonban a verset a közlők kihagyták, így ennek engedélyezéséért ezúton mondok köszönetet a levél tulajdonosának, Bodrogi Rezsőnek.

²³ 1851. március 19-én kelt leveléhez például a "Kutahija vár romjai alatt csinált verset" csatolja, még azt is elárulva, hogy a mű előző év novemberében született. Ennek a kopár tájon borongó, a vándorló darvakkal beszélgetőkölteménynek néhány versszakát azonban — lényegtelen eltérésekkel — Veress Sándor is közli nevezetes visszaemlékezéseiben, tőle pedig megtudjuk, hogy alkotója a református pap, majd idővel az amerikai magyarok sorsának egyik legjobb tollú krónikása, Ács Gedeon. Vö. Veress Sándor: *A magyar emigratio a Keleten*. I. Bp., 1878. 223-224.; Az említett Ihász-levél Bodrogi Rezsőtulajdonában van.

²⁴ Magyar Országos Levéltár, R 25. Éber Nándor. 4. tétel. Gálné (Poli, é.h.n.) — Éber Nándornak; Érdemi feldolgozása eddig csupán Gyurman reformkori röpirattírói tevékenységének van, lásd *Iallgaidra kárhoztatva. Gyurman Adolf kiadatlan röpirata*. Szerkesztette Varga János. Bp., 1985.; Gálné Benkő Polixeniára, Gál Sándor honvédtábornok feleségére lásd Evans, Robert J.W.: *Linda White és Gál Polixénia Egy Barátság, 1857-63*. AETAS, 1995/4. 71-100.

²⁵ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. S.a.r. Oltványi Ambrus. II. Bp., 1958. 74-75.

²⁶ Gyurman aligha ismerhette Arany János fentebb említett versét, de Putnoki József ponyva-költeménye hatással lehetett rá; különösen ismerős az ebben is lényeges motívumként szereplőalkumozzanat: "Elmenek, s ríczot gyilkolok, / Hatért hatvan fejet hozok," stb., lásd Békés 123.

emigráció szabadságharcos betyárillúziójának sajátos hangulatú terméke, ”csupán” történeti forrásként is feltétlenül közlésre érdemes.

Ködfátyolképek²⁷

Ki száguld ott végig a tanyákon
Mintha szélvész dúlna a határon,
Paripáján gyorsan elvágtatva,
Hogy a föld is sírva nyög alatta?

Sötét haja mint a holló szárnya,
Vészt hirdetve csak úgy leng utána,
Fehér szüre piros hímzetével
Lobogóként játszik a szellővel.

Sötét szeme villám ragyogása,
Vagy az égnek, vagy pokolnak mása,
Rejtélyesen nyugott tekintete —
Vagy Isten vagy — ördög lakik benne.

Képe sápadt. Hideg arczvonásin
Nem nevet kéj, nem vonaglik a kín;
Keskeny ajka jeges mosolyából
Váznak vélnéd a sírok honából.

Lova izzad, tajték veri száját,
Liheg, alig bírja már zabláját:
Ura egyet suhant ostorával,
Versenyt vágtat a nap futásával.

Vágtat, míg éj borul a mezőre;
Vágtat újra, ”Lovam”, mond, előre!
Röpiülj lovam, míg célunkhoz érünk,
S megpihen majd izzó szívünk vérünk.

S vágtat a hold halavány fényében,
Hosszú árnyak kísérik mentében.
Mintha éji szellemek járnának
Minden nyomán az éj vándorának.

Végre megáll, lepattan lováról;
Verítékét törli homlokáról;

²⁷ A szöveg kisebb eltéréseit a mai helyesírásra igazítottam.

Egy árokba rejti paripáját,
S végig kémli a puszták magányát.

Semmi nesz. Az élők mind alusznak,
Szolgaságról, vérről álmodoznak:
Csak az őszi szél fagyos zúgása
Szóllal meg s a bagoly huhogása.

Tovább hallad gyors, de halk léptekkel,
Tárgyat keres szikrázó szemekkel.
Végre folyam zárja el ösvényét,
Hol a partnak vér festi fővénét.

Lélekvesztőn komor révész várja,
"Üdvözzre" sem nyílik néma szája,
Egyet legyint pörge kalapjával,
S átröpíti sebes ladikjával.

Partra száll a vándor. S most remegve
Halad tovább, mintha dideregne,
Lázat érez minden üterében,
Égetőként agyában, szívében.

Végre czélt ér. Templom áll előtte,
De nem Isten szolgája szentelte,
Szentegyház, mely nem épült imának,
Nem boldogok hálafohászának.

Kúp gyanánt az ég hajol reája,
Csak az őszi vihar orgonája,
Tornya nincs, nem csillog kereszt rajta,
Ez a templom kilencz akasztófa.

Tizenhárom sír a kerítése,
Tizenhárom nemes szívverése
Állt meg bennök; halotti ruhájok
Dicsőség volt, s a hon! végimájok.

Mély sóhaj kél a vándor szívéből,
Két gyémáncsepp pereg le szeméből;
Kebeléről olvad a jéghártya
S bánatosan ezeket kiáltja.

"Világrended felvan-é forgatva,
Szent igazság örök Jehovája,

Hogy itt nem én, hanem ők rothadnak,
Legjobbjai a síró magyarnak?

Míg a puszták rémülete voltam,
Két világrész tengelyén forogtam:
Lelkemben az égnek szólt nótája,
Tetteimben pokol hahotája.

Bűnös vagyok, bűnös mint az átok,
S átkozott a föld is, melyen járok;
Nem hull rá harmat, csak fagyos dér,
Nem piroslik rajta virág, csak vér.

S én vagyok-é mégis, ki itt járok,
Midőn ti már bitón fonyadátok?
Ti e földnek legdrágább növényi?
Vannak-e még Istennek törvényi?

Vannak igen, mert ím, én még élek,
Éle leszek bosszú fegyverének.
Irtója a véredek fájának,
Ostorává Isten haragjának.

Zárd el, oh ég, kegyelmed forrását,
Ha megszegem esküm fogadását,
S ha megtartom, legyen mindörökre,
Tíz bosszúért egy bűnöm feledve.”

S ím megnyílik az ég boltozatja,
S megszólal a kegyelem szózatja.
”Legyen úgy, mint mondád bűnszülettje -
Tíz bosszúért egy bűnöd feledve.”

S visszasiet hűséges lovához,
Hozzáfogni véres napszámához;
S fogadását iszonyún megállja
R-- a Sándor a puszták királya.”

KURUNCZI JENŐ

A két világháború közötti emigráns orosz kultúra néhány fontosabb területe

Közép- és Kelet-Európának az 1980-as évek második felétől lezajlott változásai fölvetették a történeti múlt örökségéhez való viszonyunk újragondolását. Az orosz kultúra sajátosságainak feltárása, az 1917 előtti kultúrtörténeti korszakoknak a következő időszakot determináló jellege, a korai szovjet-orosz és az óhazán kívülre kényszerült intelligencia alkotói trendjeinek változatossága és átalakulása, és végezetül mindezeknek és az emigránsoknak az egyes országok szellemi életében játszott eltérő fokú szerepe, kölcsönös egymásra hatásának más és más intenzitása miatt a kultúrtörténészeknél a jelzett tematika elmélyült és sokoldalú megközelítést igényli. Így az orosz szellemiségnek a nagy hagyományú szlavisztikai és russzisztikai műhelyek egyre élénkülő dialógusai nyomán egy új, az ideológiai sablonokat levetkőző, sokkal teljesebb, tartalmában gazdagabb, tényeiben és összefüggéseiben egzaktabb képe tárulhat elénk, ha nem engedünk a korábbival ellentétes előjelű, nagyon is meglévő szimplifikáció csábításának. Szeretnénk azt is jelezni, hogy noha kultúrtörténeti témáról van szó, az orosz fejlődés különössége miatt a kutatók nem tekinthetnek el az 1917 előtti Oroszország olyan általános történeti jelenségeitől, mint a sajátos orosz abszolutizmus, az orosz birodalom két alapvető komponensével; a tipikusan erre az országra jellemző bürokrácia, a cári hatalom sajátosságai, és mindezzel szemben a „civil társadalom és állampolgári tudatának fejletlensége”, és végezetül az előbbieknél a századelő politikai és szellemi történeti jelenségeinek (forradalmak, polgárháború, az új történeti alternatívák, a polgári értelmiség javarésznélküli kényszerítése — az orosz szellemi élet ezüstkora, a kezdeti óhazabeli modernista művészeti és az emigráns kulturális trendek) összefüggései a kontinuitás és a diszkontinuitás változó idejű és erejű mozzanataival.¹ Írásunkban a kultúrtörténet alábbi területeit tárgyaljuk: történetfilozófia, vallásbölcselet, történetírás és szépirodalom.

Történetfilozófia, vallásbölcselet

A kulturális élet széles spektrumában az emigráns orosz, a korai szovjet és a nyugati tudományosság kölcsönhatásait vizsgálva (sőt tegyük hozzá, a mai átalakuló orosz politikai és szellemi életre való hatása révén és a historiográfiára történő befolyása miatt is) ez az egyik legfontosabb terület.

¹ Raeff, Marc: *Russia Abroad. A Cultural History of the Russian Emigration, 1919–1939*. New York, Oxford, 1990. (a továbbiakban: Raeff) 200–201.; Medusevskij, A.: *Rosszjiskij abszolutizm i jevo krusenije*. Isztorija SzSzSzR, 1991. 3. sz. 235–237.; *Ezerkilencszáztizennéb. Az orosz intelligencia és a forradalom*. Szénási Sándor beszélgetése Szilágyi Ákossal. Aetas, 1991. 1. (a továbbiakban: Szénási) 155., 157.

Az orosz szellemi elit már az ezüstkorban nagy érdeklődést tanúsított a történetfilozófiai és a vallási témák iránt. Az emigráns vallásbölcselekre a századforduló spirituális reneszánsza — Tolsztoj, Dosztojevszkij, V. Rozanov és főleg Vl. Szolovjov munkássága —, egyes nyugati filozófiai irányzatok (például a vallásos egzisztencializmus, a vitalizmus, az újkantiánizmus és Nietzsche elméletrendszere), történetfilozófiájukban és egyháztörténet-felfogásukban az abszolutizmus kialakulása óta középpontba került állam-egyház (hit) -személyiség kapcsolatának kérdései hatottak leginkább. Gyakorlati szempontból az elemzéskor nem tekinthetünk el az orosz vallásbölcseletnek és maguknak a filozófusoknak az emigrációbeli helyzetétől, kapcsolataitól, és az egyháznak az új szovjet állambeli gyökeresen megváltozott pozíciójától. A fentiek abban az irányban hatottak, hogy a századelőn a nemzeti identitást többféleképp (szláv újjászületés, az Eurázsia-eszme, a G. Florovszkij-féle neopatrisztikus szintézis) fogalmazták újra,² és az utóbbi kettő továbbfejlődött az emigrációban. Az eurázsiaiak történetfilozófiája és mozgalma például az 1920–1921. évi megjelenéstől az 1926-os és az 1927-es Manifesztumokig, majd az 1927–28. évi bal- és jobbszámra szakadásig.³ Az eurázsiai történetfilozófia és mozgalom fejlődése jól példázza, hogy minden irányzat evolúciója csak egymással összefüggésben tárgyalható. Lásd erre a Szent Zsófia Társaságban a "vehovisták" és az eurázsiaiak 1921–1925 közti viszonyának teoretikai és szervezeti szempontú változását.⁴ Sem az Eurázsia-eszme képviselőinek, sem például Sz. Bulgakovnak (a keresztény aszkézisről és a vallásos személyiség gazdasági tevékenységének etikai aspektusairól vallott) korai, majd az emigrációban kifejlődött gondolatmenete nem szakítható el a nyugat-európai filozófiai trendektől (így Bulgakov esetében a Max Weber Protestáns etikájával való összefüggésrendszerrel, az eurázsiaiaknál pedig a német „konzervatív forradalom” képviselőinek elméleteitől).⁵ Noha az emigrációban Oroszország újjászületésének valóban különböző történetfilozófiai megközelítései jöttek létre, mégis azt mondhatjuk, hogy a megújulás idealista metafizikus és a személyiséget előtérbe állító (perszonalista) felfogása volt a legpregnansabb, amit jól mutatnak az olyan nézetek, mint „az ember Istentől adományozott szabadsága”, „történeti autonómiája”.

² *Az orosz vallásbölcselet virágkora*. 1. kötet. Válogatta és a bevezetőket írta: Török Endre. Bp., 1988. (a továbbiakban: Török 1988) 23–65., 67–147., 189–224.; Török Endre: *Az orosz vallásbölcselet virágkora*. Vigilia, 1988. 10. sz. 730–737.; Török Endre: *Vlagyimir Szolovjov*. Vigilia, 1986. 7. sz. 83–487.; Kulakovszkaja, D.: *Szlarjanszkaja igyeje v tvorcsesztve Dosztojerszkovo*. Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1989. 4. sz. 25–39.; Gyakov, V.: *Szlarjanszkij voprosz v russzkij obszesztvennoj miszli v 1914–1917 godov*. Voproszi isztorii, 1991. 4–5. sz. 3–11.; Gyakov, V.: *O naucsnom szoggyerzsanyii i politiceszkijh interpretacijah isztorioszofii jerrazijsztva*. Szlavjanovegyenyije, 1993. 4. sz. (a továbbiakban: Gyakov 1993) 101–115.; Gyakov, V.: *O darmyih i ninyejih szporah vokrug "russzkij igyeje"*. Szlavjanovegyenyija, 1994. 6. sz. (a továbbiakban: Gyakov 1994) 33–46.; Horuzsij, Sz.: *Tranzsformacii szlarjanofilszkij igyeje v XX veke*. Voproszi filosofii, 1994. 11. sz. (a továbbiakban: Horuzsij) 52–62.

³ Horuzsij 55–60.; Ljuksz, L.: *Jerrazijsztvo*. Voproszi filosofii, 1993. 6. sz. (a továbbiakban: Ljuksz) 105–113.

⁴ Korolov, M.: *Bratsztvo szv. Szofii: "vehovci" i jerrazijci (1921–1925)*. Voproszi filosofii, 1994. 10. sz. 143–166.

⁵ Davidov, Ju.: *Weber i Bulgakov (hrisztijanszkaja aszkeza i trudovaja etika)*. Voproszi filosofii, 1994. 2. sz. 54–73.; Ljuksz 112–114.

Lényegesek azok az intézményes keretek, amelyekben a külföldre szakadt filozófusok tevékenykedhettek. Meglepő, hogy Berlinben és Párizsban aránylag rövid idő alatt létrehozták azokat a társaságokat, tudományos és oktatási intézményeket, kiadói fórumokat, amelyek lehetővé tették a filozófia, a vallásbölcselet, a vallás- és egyháztörténet magas szintű tanulmányozását, tanítását és a publikálást.⁶ Ezen célok elérését kitűnő szakembergárda segítette. Elég ha Bergyajevon kívül Bulgakovra, G. Fedotovra, G. Florovszkijra, Ny. Losszkijra, vagy a későbbiekre nézve K. Mocsulskijra és V. Weidlére utalunk. Akár az oktatás-nevelés, akár a tudományos élet támogatása terén nem feledkezhetünk meg a YMCA (az Amerikai Fialatok Keresztény Egyesülete) egyes befogadó országokbeli mecenatúrája és a hasonló orosz ifjúsági mozgalom közösségsszervező, az identitástudatot vallásos alapon megőrző és a fiatalok értékrendjének újradefiniálását elősegítő tevékenységének jelentőségéről. Ugyanígy a diaszpóra kulturális életére nagy hatást tettek a tudományos és művészeti centrumok (Berlin, Párizs, Prága és Belgrád), a különböző profilú és társadalom-tudományi értékrendű kiadványok, és végül a kulturális rendezvények (főleg Az Orosz Kultúra Napja).⁷ A fentiek az orosz emigránsok szellemi életének sokszínűségét, és ugyanakkor a társadalomelméleti és az ebből fakadó gyakorlati kérdésekben az erős megosztottságot egyaránt jelezték. A keresztény ihletésű filozófiai-társadalmi gondolkodás és az ilyen mozgalmak elég nyitottak voltak a különböző emigráns orosz és nyugati szellemi áramlatok és mozgalmak felé.

Komoly figyelmet érdemel a római katolikus és a protestáns asylumországok és az emigráns orosz értelmiség közti kapcsolat. Franciaországban már az első világháború előtti intelligencia is élénken érdeklődött a bergyajevi szabadságfilozófia iránt. A tárgyalt időszakban ez csak fokozódott. Szoros kapcsolatok jöttek létre az Esprit (Szellem) — E. Mounier baloldali keresztény perszonalista folyóirata —, és a Bergyajev alapította Szabad Spirituális és Filozófiai Társaság tagjai között. A francia szellemi életben nagy figyelem övezte Ny. Losszkij, Sz. Frank és F. Sztjepun munkásságát. Párhuzamok is föllelhetők Lev Sesztov egyes elgondolásai és J. Wahl vallásos egzisztencializmusa között. 1919 és 1939 között a német konzervatív, nacionalista, romantikus, „szociális lutheránus” trendek hatottak például F. Sztjepun, Sz. Frank és B. Izbolgyin munkásságára.

A két világháború között a hazáján kívül legjobban ismert, művei lefordított kiadásait és szervező munkáját tekintve leghatásosabb orosz emigráns filozófus Ny. Bergyajev volt. Lesújtóan szólt a fő politikai áramlatok (konzervativizmus, liberalizmus és szocializmus) oroszországi lehetőségeiről. Valójában Bergyajev a kezdeti marxizmustól (és részben a liberalizmustól) a keresztény perszonalizmus felé mozdult el. Úgy látta, hogy miután az orosz értelmiség a századelőn — persze nem csupán saját hibájából — elszalasztotta a polgári, liberális átalakulás lehetőségét, egy másik utópia, a bolsevik forradalom alternatívája felé fordult. Látnunk kell azonban,

⁶ Raeff 126–154.

⁷ Raeff 73–93., 126–127., 131–137., 144–154.; Medusevskij, A.: *P. Ny. Miljukov: ucsonij i polityik*. Isztorija SzSzSzR, 1991. 4. sz. (a továbbiakban: Medusevskij) 37–39.; Omelcsenko, Ny.: *"Vehovszkaja" tragycija v duhovnoj zszizmnoj russzkoj emigracii*. Voproszi isztorii, 1995. 1. sz. (a továbbiakban: Omelcsenko) 48–49., 51.

hogy ez az értékelése valójában hosszú utat bejárva alakult ki. A fejlődés állomásait 1909 és 1946 között olyan művek, tanulmánykötetbeli írások jelzik mint a *Vehi* (Mér földkövek), a *De profundis* (A mélységből), a *Novoje srednyevyekomje* (Új középkor), az *Isztoki i szmisl russzkovo kommunyizma* (Az orosz kommunizmus értelme és eredete) és a *Russzkaja igyeja* (Az orosz eszme).⁸ Szólnunk kell arról is, hogy a századfordulón VI. Szolovjov volt az, aki vallásfilozófiai istenember-fogalmával előkészítette a forradalmároknak mintegy Isten alkotótársaiként való értelmezését. A történetfilozófiai és vallásbölcseleti megújulás gyökereiről és emigrációbeli fejlődéséről alkotott képünk ugyanígy nem lehet teljes „a lázadó vallási öntudat” képviselőinek: V. Rozanovnak és D. Merezsikovszkijnak a kereszténységről, az ortodoxiáról, a morálról és a társadalmi forradalomról vallott nézeteik hatásainak mérlegelése nélkül.⁹

Bergyajev szabadságfilozófiájában a fő hangsúly az emberi személyiségen van. Perszonalizmusa egyfajta közvetítő láncszemként is fölfogható az orosz vallásos eszme (az ilyen jellegű történetfelfogás), és a nyugati keresztény megújulás között. (Lásd az *Út-ban* [Puty] és a *Szellem-ben* [Esprit] közölt írásait a korábban idézettekén kívül.) Jól látta a nyugati eszmék és ezek oroszországi átvételének (az ottani feltételrendszer miatti) akadályait; a szlávság problematikájának, az orosz tradíciónak (eszmének) — az otthoni Nyugat-kép, a saját magukról alkotott és a „külön orosz útról” megfogalmazott gondolatok — küldetészerű-messianisztikus felfogását.¹⁰ Bergyajev még száműzetése előtt szembekerült mind a hivatalos ortodoxiával, mind a forradalmi beállítottságú értelmiséggel. A polgári átalakulás feltételeinek oroszországi hiánya miatt nem bízott sem a jobboldali konzervatív, sem a baloldali radikális krízis-feloldásban.

A megváltástudat, a profetikus utópizmus az orosz szellemi életben már régóta megvolt, a kérdés csak az, hogy mikortól kapcsolódott egy osztályhoz, egy párthoz, egy személyhez (például a proletariátushoz, a bolsevikokhoz, Leninhez, vagy Sztálinhoz). További probléma az, hogy a folyamat köthető-e „az orosz történeti fejlődésből eredő irracionális szellemi evolúcióhoz”, általában véve az egész orosz intelligenciához, avagy csak a forradalmi mozgalom különböző vonulataihoz, sőt azon belül is a bolsevikokhoz, és ott is pregnánsan csak a sztálini fordulat után jelentkezett. Maga Bergyajev hangoztatta, hogy az új társadalom az állam növekvő hatalmával járó átmeneti szakaszokon keresztül alakul ki. Amikor azonban

⁸ Bergyajev, Ny.: *A filozófia igazsága és az értelmiség igaza. Az orosz forradalom démonai*. In: *Az orosz forradalom démonai*. Szerkesztette: Kiss Ilona. Bp., 1990. 11–32., 267–304., 307., 315–320., 323–324.; Bergyajev, Ny.: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég füzetek. 5. Bp., 1989. 211–238.; Könczöl Csaba: *A marxizmustól a kereszténységig*. Kritika, 1992. 4. sz. 43–44.

⁹ Török Endrének a 2. jegyzetben idézett írásain kívül Szolovjov, VI.: *A kereszténységről*. Vigilia, 1986. 7. sz. 488–495.; Dremova, Sz.–Gaponyenkov, A.: *Iz arhiva V. Sz. Szolovjova*. Voproszi filozofii, 1993. 6. sz. 169–171.; Gajdenko, P.: *Cselovek i cselovecsesztvo v ucenyii V. Sz. Szolovjova*. Voproszi filozofii, 1994. 6. sz. 47–54.; Chambers, Ross: *VI. Solovjov and the State*. Australian Slavonic and East European Studies, 1992. (vol. 6.) no. 1. 43–72.

¹⁰ Gyakov, V.: *Szlarjanszkij voprosz i russzkaja dusa v mirovozzrenyii Nyikolaja Bergyajeva (predoktyabrszkoje gyeszjatyiletyije)*. Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1992. 1. sz. 60–69.

történétfelfogásában az államrendszerek humanizálását hangsúlyozta, nem az 1917 utáni és különösen nem a sztálini etatizált modellre gondolt, hanem a keresztényszocialista perszonalizmus jegyében fogant, mindkét (kapitalizmus, szocializmus) rendszer visszasságait kiiktató ún. harmadik útra. A felvetett kérdésekre a választ a korabeli orosz — akár otthoni, akár emigráns — értelmiség történetfilozófiájára és társadalomképére ható sajátos tényezők adják. A Messiás-lelkület jóval szélesebb körben jelentkezett, mint a forradalmi mozgalom (nem beszélve annak egyik áramlatáról), sajátos transzformációjában viszont 1917 és a sztálini hatalmi fordulat valóban határvonalnak tekinthető.¹¹ A fentiek nemcsak Bergyajev, hanem emigráns értelmiségi társainak történetfilozófiai nézetrendszeréből is kiszűrhetők, sőt ami talán még lényegesebb, az ezüstkortól a második világháborúig terjedő szovjet-orosz és emigrációbeli szellemi (történetfilozófiai, historiográfiai és szépirodalmi) irányzatok sorsából. A mai orosz útkereséshez is megszívlelendő tanulságul szolgálhatnak az ország sajátos múltjának a két világháború közti plurális megközelítései, amelyek megkímélhetik az oroszokat a már átélt illúzióktól, hozzásegíthetik őket a reális ön- és helyzetértékeléshez, valamint a válságból való tényleges kilábaláshoz.

Bergyajev bölcséletének egyik fő tétele, hogy az egyén alkotói szabadsága megszabaduljon az objektív körülmények béklyóitól. Perszonalizmusában az emberi szabadság és a természet és társadalom szabta korlátok állnak egymással szemben. Dosztojevszkij, Szolovjov és bizonyos fokig Nietzsche nyomán a tragikus szabadság metafizikáját fogalmazta meg. Történetfilozófiájában az emberiség válságának okaként a keresztény szellemtől való eltérést (Isten országa helyett az ember országát választották, a szerves kultúra helyett a személyiség- és vallásellenes mechanikus civilizációt, a hitnélküli humanizmust stb.) jelölte meg. Azaz még O. Spengler előtt megfogalmazta azt a tételt, hogy a polgárság győzelme a valódi kultúra tagadását, egy még rosszabb „új középkorba” való átmenetet tükröz, amikor megjelennek az „erőszak idealistái”. Ebből a helyzetből a kiutat Bergyajev a kereszténységhez való magasabb fokú visszatérésben látta. Ezután nem véletlen, hogy elvetette a technika történelembeli kiemelt szerepét, az 1917-es októberi eseményekben, a fasizmusban és a második világháború bekövetkeztében pedig nézeti beigazolódását látta.

Rövidebben szeretnénk szólni még három emigráns keresztény filozófusról: L. Sesztovról, Sz. Frankról és Ny. Losszkijról. Sesztovnál, aki Bergyajev barátja és kollégája volt, többféle hatás érződik (Pascal, Kierkegaard, Dosztojevszkij, Nietzsche), jómagya pedig hatott honfitársain kívül a korabeli német és francia értelmiségre. Eszmerendszerében a szkepticizmus és az irracionizmus jegyei (a világban a bűn és az igazságtalanság uralkodik, megalapozatlan azt várni, hogy az élet bármiféle átalakulása száműzheti az eredendő tragédiát, az igazság legfőbb ellensége a ráció stb.) egyaránt föllelhetők. Ugyanakkor Sesztovnál mindez sajátosan jelentkezik. Isten nevében a vallásos hit és az „emberfeletti szabadság” összekapcsolódik, a teremtménynek Isten és a világlelek révén való védettségét hangoztatja, amivel egész

¹¹ Krausz Tamás: *Bergyajev aktualitása*. Esmélet, 8. szám. 58–70.; Török 1988. 2. kötet. 181–244.; Török Endre: *Bergyajev, Ny.: A történeti lényegéről. Ami metafizikai és ami történeti*. Vigilia, 1986. 11. sz. 836–849.; Bergyajev, Ny.: *A szubjektum és az objektíváció*. In: *Ész, élet, egzisztencia*. II–III. Szerkesztette: Csejtei Dezső. Szeged, 1992. 213–240.; Szénási 161–162.; Omelcsenko 51–56.

filozófiája és történetmagyarázata kívül kerül az orosz vallásbölcseleti reneszánsz fő vonulatán és a hit misztériuma felé közelít. Fontosak Sesztov tudományos és „publicisztikai” írásai, így Kierkegaard-tanulmánya (1939) és a Szovremennijje zapszki-ben (Korszerű jegyzetek) közölt eszmefuttatásai, de ugyanilyen lényegesek a korabeli filozófusokkal (Camus-vel, Husserllel, Buber-rel) fenntartott kapcsolatai. Öröndetes, hogy művei ma már hazájában és nálunk is hozzáférhetővé válnak.¹² Megjegyzendő, hogy Sesztov mutatott rá az egzisztencialista párhuzamokra és eltérésekre egyfelől Dosztojevszkij, másfelől Nietzsche és Kierkegaard nézeteiben. A francia egzisztencializmus megértéséhez elengedhetetlen Bergyajev és Sesztov munkásságának tanulmányozása.

Sz. Frank Németországban, majd a zsidóüldözések után Franciaországban és Angliában alkotott és oktatott. Hatása az orosz emigráció körében szerényebb, mint például Bergyajevé, de nem lebecsülendő, különösen a keresztény misztikától áthatott etikája révén, amit társadalom- és történetfilozófiájában és politikai antropológiájában is alkalmazott. Munkásságának több teoretikai elemével (a világ tökéletesítése összefüggésben az emberi akarat korlátaival, a hitetlenség és az önkényesség kapcsolata, az egyetemes egységnek a despotizmusban és az anarchiában testet öltő torz formája), egyetemi oktató tevékenységével, az orosz emigráns és a korabeli német és francia bölcselet kölcsönhatásával (ami rajta kívül például Losszkijnál és Sztjepunnál is megfigyelhető) elősegítette az orosz diaszpóra identitásának fennmaradását, az értelmiség (történet- és állam-) filozófiai műveltségének fejlődését. Losszkij bölcseletének eredetiségét (az erős Bergson- és Szolovjev-hatás miatt), csakúgy mint az emigráns értelmiségi elitre gyakorolt befolyását többször megkérdőjelezték. A fenti összefüggések valóban nem tagadhatók, de a filozófus önálló gondolatrendszer alkotott. Történetfilozófiai szempontból igen lényegesnek minősül az emberi szabadságról és felelősségről, a világfejlődés lehetőségeiről vallott felfogása és gyakorlati ténykedése, illetve a jelzett szláv-nyugati kölcsönhatásban játszott szerepe csak növelte a diaszpórán belüli pozíciójának súlyát. Frank és Losszkij írásai, nézeteik elemzései hazájukon kívül (így nálunk is) jórészt már megjelentek, Oroszországban viszont különösen az utóbbi időben váltak aktuálissá.¹³

Úgy véljük, ebben a részben kell szólnunk a két liberális politikus és történész, P. Miljukov és A. Kizevter történetfilozófiai nézeteiről. Ezeket Ny. Karejev, D. Petrusevszkij, P. Szturve, M. Tugan-Baranovszkij, a keresztény filozófusok és történészek közül pedig G. Fedotov és F. Sztjepun és a köztük lefolyt viták

¹² Raeff 95., 104.; Török 1988. 1. kötet. 253–319.; Török Endre: *Az orosz vallásbölcselet virágkora*. Vigilia, 1988. 10. sz. 734.; Sesztov, L.: *A gondolkodás második dimenziójáról*. In: *Ész, élet, egzisztencia*, II–III. Szeged, 1992. 241–286.

¹³ Török 1988. 2. kötet. 99–143., 145–180.; Török Endre: *Sz. Frank*. Vigilia, 1986. 12. sz. 925–927.; Sz. Frank: *„Világosság a sötétségben”*. Vigilia, 1986. 12. sz. 927–932.; Bezrodnyj, M.: *Zur Geschichte des Russischen Neukantianismus. Die Zeitschrift "Logos" und ihre Redakteure*. Zeitschrift für Slawistik, 4. sz. 489–511.; Barabanov, Jc.: *Russzkaja filozofija i krizisz identicsnosztyi*. Voproszi filozofii, 1991. 8. sz. 102–116.; Frank és Szturve 1922 és 1925 közti levelezéséről: Voproszi filozofii, 1993. 2. sz. 115–139.; Kettejük nézeteinek különbségéről: Omelcsenko 44–51.; Malahov, V.: *Russzkaja duhovnoszty i nyemeczkaja ucsonoszty (O nyemecskih isszledovanyijah isztorii russzkoi miszli)*. Voproszi filozofii, 1993. 5. sz. 111–114.

illusztrálhatják legjobban. Miljukovnak fontosak voltak a történeti folyamat törvényszerűségei, de nem értett egyet sem Karejev szociológiai szubjektivizmusával, sem Petruszevszkij neokantianus alapú fogalmi nyelvezetének igényével és a társadalmi törvényszerűségeknek csupán logikai konstrukcióként való felfogásával. A nyugati pozitivisták filozófiai és szociológiai iskola (pl. A. Comte és H. Spencer) hatására, kiegészülve a historiográfia és a demográfia elméleti vonatkozásaiban Leopold von Ranke, K. Lamprecht, valamint Th. Malthus munkásságával Miljukov másként látta a történettudomány elméleti megalapozottságát, mint a fenti orosz gondolkodók. Szerinte a történelem alakulására ható belső és külső, objektív és szubjektív tényezőket, mivel összefonódva jelentek meg, érvényesülésük pedig nagyban függött a mindenkorin konkrét körülményektől, önmagukban nem lehet elsődlegeseknek, vagy másodlagosoknak tekinteni. Kizevetter szintén bírálta a történeti törvényszerűségek neotomista szellemű monista felfogását.¹⁴

A két liberális gondolkodó másként ítélte meg a történeti személyiségek szerepét mint Karejev és Sztruve. A nagy egyéniségek hatása az általános törvényszerűségek szabta keretek közt érvényesülhetett, azaz egyaránt óvtak az abszolutizálástól és a negligálástól is. Kizevetter a tömegmozgalmakkal kapcsolatban Karejevvel szemben a behaviourista megközelítést inkább kiegészítő, semmint előtérbe helyezendő eljárásnak tartotta. Prágai emigrációjában a történelembeli szubjektív momentumok túlzott kihangsúlyozását látta Fedotovnál és Sztjepunnál és ezért vitázott velük. Miljukov a gazdasági tényezők történeti szerepét fontosnak, de nem kizárólagosnak tartotta. Szerinte anakronisztikus a szellemi és az anyagi faktorok szembeállítása és a gazdasági materializmus végül is a fatalizmusig jut el. Kezdeti munkásságában Miljukov kontrasztolta a nyugati és az orosz gazdasági (ipari) fejlődést és emiatt vitakozott Sztruvéval és Tugan-Baranovszkijjal. Valójában azonban nem egyértelmű ekkor még a gazdasági determinációról vallott felfogása, ez inkább pozitivisták tudomány-meghatározásából és történetiszemléletéből ered. Az utóbbira a nyugati pozitivisták trendek mellett az orosz államjogi iskola, Sz. Szolovjov és V. Kljucsevszkij hatott leginkább. Jól látta, hogy az orosz történeti fejlődés elmaradt a nyugatitól, kevésbé intenzív és szervezeten. A gazdasági-társadalmi elmaradottság jegyei (a kezdeti kapitalista fejlődés a gazdaságban, az államot kiszolgáló egyház és iskolarendszer, a nép és az értelmiség távolsága, a gyenge civil társadalom, a sajátos orosz kultúra stb.) a külső hatásokkal együtt a politika- és kultúrtörténetben erős állami dominanciát eredményeztek. Mindazonáltal Miljukov elmozdult a kontrasztelmélettől és a fokozatos fejlődésen (evolúción) alapuló keleti-nyugati szintézis lehetőségét látta. Kizevetterrel együtt életük végéig kitartottak az evolúció mellett (szemben a revolúcióval), és ádáz ellenfelei voltak az Eurázsia-eszmének. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az orosz alkotmányos rendszer békés megvalósulását ők alapvető változásnak tekintették. Kizevetternek komoly vitái voltak G. Fedotovval és F. Sztjepunnal a Szovremennije zapiszki-ben a forradalmak és népfelkelések genezisééről, lefolyásukról, a lehetséges restaurációról, a nemesi, értelmiségi és paraszti résztvevők ideológiájának tartalmáról és eredetéről, magának a forradalmaknak a tipológiájáról.

¹⁴ Vandalkovszkaja, M.: *P. Ny. Miljukov, A. A. Kizevetter: isztorija i polityika*. Moszkva, 1992. (a továbbiakban: Vandalkovszkaja) 121–125., 129–132., 138–153.; Medusevszkij 24–25., 35.

Petrusevszkijel szemben Kizevetter hangsúlyozta az egyes történeti fejlődésbeli szakaszok és jelenségek kapcsolatát, a konkrét körülmények vizsgálatának szükségességét, azaz védte a historizmus elvét.¹⁵

Összefoglalóan elmondható, hogy mind az orosz emigráns keresztény vallásbölcselet, mind a liberális gondolkodók történetfilozófiája elmélyítette az eziüstkor kritikai reneszánszát, és hozzájárultak ahhoz, hogy az orosz tudomány kilépjen a nemzetközi szintérre. A széles tematikára és a különböző megközelítésekre épülhetett az orosz emigráns historiográfia.

Történetírás

Az orosz emigráns történettudomány helyzetét több körülmény határozta meg. 1922-ben különféle irányzatú és gyakorlati politikai beállítottságú historiográfusok kényszerültek külföldre. A diszciplína jellegéből adódóan komoly nehézségeket okozott az orosz nyelvű források szűkös volta, az anyagi és a nyelvi problémákból adódó publikálási lehetőségek erős behatároltsága. A nyugati tudományos közelet pedig legalábbis ambivalensen viszonyult az orosz múlthoz, a közvéleményt pozitív, vagy negatív élel leginkább a korabeli események foglalkoztatták. Ráadásul történeti témákkal szépírók, publicisták és a rokon tudományágak művelői is foglalkoztak, ami tovább csökkentette a szűken vett emigráns historiográfia súlyát.

A hazájukon kívülre került történészek munkásságára hatott emigráció előtti alkotói korszakuk, indirekten pedig esetleges politikai ideológiai beállítottságuk, amiből sok esetben az orosz történeti tematika szelektáltsága, egyes korszakok, témák túl- vagy alulpreferáltsága, metodológiai eltérések (pozitivisták, deterministák, indeterministák, vallásos-egyház történet központú, az Eurázsia-eszme szerinti), különböző szintű és tartalmú kutatási eredmények adódtak. Természetesen ezek a tendenciák 1919 és 1939 között komoly átalakuláson mentek át, és mint látni fogjuk, az emigráns történetírás időálló alkotásokkal jelentkezett, amit az óhazában most kezdenek igazán bemutatni és sokrétűen értékelni.

Az emigráns tudományos központok 1917 után Berlinben, Párizsban, Prágában, Belgrádban, Varsóban és Szófiában alakultak ki. A történelemtudomány szempontjából a legfontosabb a prágai Orosz Egyetem, az Orosz Történeti Társaság (Russzkoje isztoriceszkoje obscsesztvo v Prage), és időszaki kiadványa, a Közlemények (Zapiszki) voltak. Kitérő történészek (pl. E. Smurlo, A. Kizevetter és G. Vemadszkij) dolgoztak itt, vendégoktató volt Berlinből Frank és Sztjepun, Sztrove Belgrádból és P. Miljukov Párizsból. Az utóbbi kettő munkásságáról a Közleményekben tanulmányok láttak napvilágot.

Természetesnek tűnik, hogy az orosz értelmiséget érdekelte hazájuk század eleji fordulatainak okrendszere és kapcsolata Európa nyugati felével. Ezekre a kérdésekre és a lehetséges fejlődési alternatívákra 1917 előtt és után is keresték a választ (ehhez hozzátehetjük, hogy napjainkban ugyanez a helyzet). Más volt azonban a szépírók — Dosztojevszkij és Tolsztoj szláv (orosz) eszméje, amikor népükben az univerzális

¹⁵ Vandalkovszkaja 157–160.

emberi szellem megtestesülését hangsúlyozzák, másfelől K. Leontyev bizantinizmuson és Aldanov szkepticizmuson alapuló gondolatrendszere¹⁶, a vallásbölcselek közül legtöbben azt a nézetet vallották, hogy a kereszténység tragédiája teljesült be a polgári fejlődésben és színre léphettek az "erőszak idealistái", lásd ezt Szolovjovtól Bergyajevig —, a száműzetésbe került fehérgárdista tábornokok, politikai vezetők és a szakudósok érvelése.¹⁷ A történetíróknál maradvá meglepőnek tűnhet, hogy 1917-ről és a polgárháborúról az emigrációs memoárokon kívül alig akad átfogó, egzakt tudományos munka. A bolsevikok hatalomra kerüléséről kétfajta magyarázat született: egyesek szerint a forradalom megtörte az 1861 óta tartó szerves fejlődést és a véletlenszerű momentumok domináltak benne, mások (köztük például a liberális Miljukov) ezen finomítottak, és hangoztatták a politikai és társadalmi reformok elmaradását, a cári hatalom (amely már gyenge volt) ellenállását a békés átalakulásnak, ami miatt a régi rend bukása elkerülhetetlenné vált.¹⁸

Az emigráns történészekre komolyan hatott az „orosz eszme” különböző terminológiái megközelítése. VI. Szolovjov az igazi nemzeti felfogást a keresztény civilizáció értékeinek érvényre juttatásában látta és elítélte az „egoista nacionalizmust”, az idegen teóriák erőszakos bevitelét az orosz szellemiségbe. Bergyajev Oroszország küldetésének tartotta a keleti és a nyugati szellemi hagyaték alkotó módon való „összekapcsolását”, a terminus szemléletes történeti transzformációjának három szakaszát különböztette meg (a társadalmi igazságosság elérésére való törekvés, az államhatalom elleni lázadás, a 20. sz. eleji kulturális reneszánsz és messianizmus), ugyanakkor az orosz nép meglehetősen szubjektív karakterológiáját adta munkássága során. G. Fedotov 1926 és 1929 közti írásai azt mutatják, hogy 1917 előtt a monarchiát támogató pártok sajátították ki a nemzeti eszmét, azután pedig épp komplexitásáról (valójában vallásos, erkölcsi és kulturális elemeket tartalmaz) és pozitívumairól (az igazi Oroszországot csak a népek „szövetségének” lehet felfogni) feledkeztek meg. Az 1870–1880-as évek fordulójától ettől a helyes szociokulturális megközelítéstől távolodtak el az etnonacionalista teoretikai felfogás felé, ami utat nyithat a (szeparatista izolacionizmus és a kozmopolita messianizmus) szélsőségek előtt.¹⁹ Ma már jól látható, hogy válsághelyzetekben — a tárgyalt időszakban ilyen mind az óhazában, mind az emigrációban gyakran előfordult, például Nyugaton szellemi téren még a volt "vehovisták" között is, s komoly formában ez jutott kifejezésre, igaz még 1917 előtt Miljukovnak a Mérföldkövek egyes szerzőihez címzett *Az értelmiség és a történelmi hagyomány* c. vitacikkében²⁰ — az „orosz eszme” csak akkor játszhat pozitív szerepet a történetfilozófusok, szaktörténészek és a

¹⁶ Rabkina, Ny.: "Vizantizizm" K. Leontyeva. Isztorija SzSzSzR4. 1991. 6. sz. 28–44.; Setschkareff, V.: "Die Nacht von Ulm." M. Aldanovs skeptische Philosophie. (Ein Beitrag zur Wirkung Descartes's in Russland). Die Welt der Slaven, Jahrgang XXXVII, 1+2, N. F. XVI, 1+2, München, 1992. 107–131.

¹⁷ Török 1988. 2. kötet. 189.; Raef 163., 218–219.

¹⁸ Raef 164–166.; Medusevszkij 30., 34–36.; Vandalkovszkaja 66–68., 97–99.

¹⁹ Gyakov 1994. 45–46.

²⁰ Kantor, V.: *Isztoria ruszkoj kulturi-prakticeszkij polityik* (P. Ny. Miljukov protyiv "Veh"). Voproszi filozofii, 1991. 1. sz. 102–103., 114., 119., 124–128., 130–132., 137–138., 145–149., 153–159.; Omelcsenko 40–44.

politikusok között, ha megtisztult a birodalmi ambícióktól, és demokratikus (nem pedig idejétmúlt szlavofil) államiság-felfogással telítődött. Ez, mint látni fogjuk, csak egyes történetírói irányzatoknak és historiográfusoknak sikerült, és hozzátehetjük, hogy egész munkásságukat tekintve részben és időlegesen.

Az emigráns történészek többsége a pozitívista történetfelfogáson nevelkedett. V. Kljucsevszkij módszertanának haladó elemei: Oroszország természetföldrajzi adottságainak, társadalmának és a történelmet alakító személyiség pszichikai, szellemi tulajdonságainak összekapcsolása²¹ nem nyertek igazán polgárjogot a külföldre szakadt szakemberek munkáiban. A fenti történetfelfogás tényorientáltsága, a fejlődésbeli szakaszok merev elhatárolása miatt — holott ezek összefüggtek — nem lehetett igazán oknyomozó, az egész história menetét bonyolult kapcsolatrendszerében feltáró, átfogó tudományos szintézist létrehozni. Metodológiai legmértánylandóbbnak a liberális történészek közül Miljukov és Kizevter örökségét tarthatjuk. Mindketten alkalmazták a dedukció, a történeti statisztika, (óvatosan és konkrét történeti anyagon) az összehasonlítás, (a reális és nem önkényes) hipotézis-alkotás és a történeti tipológia módszereit. Nem véletlen az sem, hogy az 1920-as évek konzervatív ihletésű összefoglalási kísérletei (talán a legelismerésre méltóbb S. Mirsky-é volt) után a három kötetben megjelent (Miljukov, Eisenmann és Seignobos által szerkesztett), az 1930-as évekbeli orosz emigrációra nagy hatást gyakorló, Miljukov, Kizevter és Mjakotyin által írt liberális szintézis volt a legsikerültebb. Nézetünk szerint viszont a legeredetibb válaszadással koncepcionálisan az Eurázsia-elmélet képviselői, legfőképp G. Vernadszkij (Vernadsky), és az írásunk időkereteit túllépő ifjabb történésznemzedék egyes képviselői, így M. Karpovics (Karpovich) és A. Lobanov-Rostovsky jelentkeztek.

A korai emigráns konzervatív és a későbbi liberális beállítottságú műveken „mintegy felülemelkedve, és egy lehetséges kiutat kínálva” alakult ki az eurázsiai historiográfiai irányzat. Létrejöttében a kutatók az időben és teoretikailag is elnyúló előzményeket hangoztatják. Egyetértenek abban, hogy önálló koncepcióvá az új, emigrációbeli történeti helyzetben a szlávság problematikájára adott transzformált válaszként jelentkezett. Az 1921 és 1927–28 közti felfelé ívelő szakaszában alakultak ki fő sajátosságai. Ilyenek például a Nyugat és Kelet viszonya az orosz történelem kapcsán, az orosz etnikum, kultúra, állam, a pravoszlávia, a népek együttélése, a polgári értékekhez való viszony, az orosz és a nyugati közelmúlt és az akkori jelen megítélése, politikai-ideológiai heterogenitásuk, és végül a külső és belső tényezők által determinált sorsuk.

Az Eurázsia-elmélet egy sajátos antitézis, reakció a forradalmak utáni helyzetre, az előbbieik és a Nyugat (Európa) kritikájával egy sajátos válságból kivezető út fölvázolása. Eszerint Oroszország nemcsak megvédte a Nyugatot a nomád támadásokkal szemben, hanem kialakult egy külön egység, amelyik közvetített is a kettő között: ez volt Oroszország-Eurázsia. P. Szavickij geopolitikailag, G. Vernadszkij, E. Smurlo (igaz a koncepciót behatárolva az oroszok és az Urálon túli népek közös állambeli együttlétére), N. Raisanovsky történetileg, Ny. Kondakov (a híres

²¹ Kljucsevszkij, V.: *Szocsinyenija v 9-i tomah*. T. 6. Metodologija ruszszkoj isztorii. Moszkva, 1987–1990. 28.

bizantinológus a korai orosz história kapcsán a köznapi életben a bizánci kulturális hatás mellett a közép-ázsiai is kiemelte) kultúrtörténetileg, P. Bicilli és Ny. Alekszejev az irodalom és végül Ny. Trubeckoj a nyelvészetben (sőt a legáltalánosabban) járultak hozzá az elmélethez. Historiográfiailag Vernadskij koncepciója a legeredetibb. Eszerint az orosz történet genezise nem a kijevi Ruszhoz, hanem a tatár uralomhoz kapcsolódik. Ez az örökség nála pozitív értékelést kap („az állam talpazata”), míg a bizánci hagyaték szellemi síkon figyelemre méltó. Az oroszok szerint a szláv etnikum mellett a mongollal is kapcsolatba kerültek, így kettős arculatuk lett. Vernadskij az erdő és a sztyepp harcaként (konfliktusok és egyesülési kísérletek) mutatja be az orosz történelmet a kezdetektől 1917-ig, amit szakaszolása illusztrál legjobban. Láthatjuk, hogy Vernadskijnál, Szavickijnél és Trubeckojnál az 1920-as években átalakult az orosz etnikum, az ország történetének és kulturális fejlődésének megítélése.²² Már vegyes etnikumról van szó, a tatár uralom az orosz történelemben konstruktív (a korábbi destruktív helyett) szerepet kap, ami még az államfejlődésre is pozitívan hatott, a kulturális Európa-központúság helyett egyfajta kulturológiai relativizmus (az antikvitás és Európa jelentősége csökken) következik be ezen gondolkodóknál. Nyugodtan kimondhatjuk, hogy ez etnikailag, általános, politika- és kultúrtörténetileg egyaránt utópisztikus, irreális, ahistorikus. Különösen az a tatárok orosz történetbeli értékelésénél és az ún. turáni etnikai örökség pozitívumai kapcsán.

Az a környezet, amelyben az orosz eurázsiai szellemiségű emigránsok a polgári Csehszlovákiában és a Balkánon éltek²³ szintén hatott rájuk. Ez értendő egyfelől a kormányzervekkel, a tudományos és oktatási, segélyezési (például az Action russe) intézményekkel fenntartott kapcsolatokra (a közreműködésre és a támogatásra t.i. rászorultak), és figyelembe kellett venniük az orosz emigráció politikai-történet-értékelési heterogenitását is. Így több jeles tudós (így Trubeckoj és Vernadskij) elvetette a későbbi direkt pártpolitizálást (annak historiográfiai „lenyomatát”). A pravoszlávia történeti jelentőségének elismerését nemcsak a vallásos emigráció miatt vélték fontosnak, hanem értékrendjük is ezt diktálta. A nyugati individualizmussal, a személyiségi jogokkal és a jogállammal ők a történelmi determinizmust, az állam-

²² Toporov, V.: *Ny. Sz. Trubeckoj — ucsonij, miszlityel, cselovek*. Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1990. 6. sz. 68–84., 1991. 1. sz. 80–82.; Horuzsij 58.; Ljuksz 106.; Gyakov 1993. 103–107.; Robinszon, M.: *Ob jevrazijsztye Ny. Sz. Trubeckovo*. Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1992. 4. sz. 68–82.; Gorizontov, L.: *Jevrazijsztye 1921–1931 gg.: vzgljad izrnutri*. Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1992. 4. sz. 86–104.; Szavickij, P.: *Geopoliticeszkije zameki po russzkoj isztorii*. Voproszi isztorii, 1993. 11–12. sz. 120–139.

²³ A balkáni emigrációról: *Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije*, 1992. 4. sz. 3–67.; a konstantinápolyiról: Ippolitov, Sz.—Karpenko, V.—Pivovar, Je.: *Rosszizszkaja emigracija v Konsztantyinopole v nacsale 1920-h godov (Csiszlennoszty, matyerialnoje polozsenyje, repatriacija)*. Otyecsesztvennaja isztorija, 1993. 5. sz. 75–85.; a Csehszlovákiában élő orosz emigrációról: *Szavickij, P.: Szlavjanovegyenyije*, 1993. 4. sz. 28–109. Különösen: Szladek, Z.: *Russzskaja emigracija v Csehszlovakii: razvityije "russzkoj akcii"*. Uo. 28–38.; Dosztal, M.: *Rosszizszkije szlaviszti-emigranti v Bratyiszlave*. 49–62., Akszonova, Je.: *Insztitut im. Ny. P. Kondakova: popitki reanimacii (Po matyerialam arhiva A. V. Florovszkovo)*. 63–74., Dosztal, M.: *Nyeopublikovannaja sztatija A. A. Kizevettera po problemam szlavjanszkoj igyeologii*. 81–94.; Kruglij sztol. *"Rosszizszkaja emigracija v szlavjanszkih sztrana"*. Uo. 127.

hatalom mindenekfelettségét (az állam biztosítja majd a harmonikus társadalmi együttléte), a társadalmi monizmust, a pravoszláv testvériséget és szolidaritást állították szembe.

Az eurázsiai történészek az evolúciós fejlődésről, mint lehetőségről, alig szóltak. Az oroszországi forradalmak okait determinista, fatalista módon értelmezték, így szemléletük leegyszerűsített, felületes ideológiává alakult. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy egyesek jól látták, hogy a más vallásokkal (így pl. a nyugatiak közül a katolicizmussal) szembeni pozíció irreális, utópikus. Az orosz vallásos megújulás képviselői szerint (lásd pl. Bergyajevet és Florovszkijt) a pravoszlávia és általában a vallások földrajzilag nem oszthatók jókra és rosszakra. Azt is hozzátehetjük, hogy az orosz forradalmak bekövetkeztét az eurázsiaiak opponensei is (a fentiekén kívül pl. a Puty és a Szovremennije zapszki több írója is) elkerülhetetlennek tartották. A leegyszerűsített történetfilozófiai és historiográfiai magyarázatok pedig az 1920-as években más csoportoknál is megtalálhatók. Az eurázsiai tudósok nézetei nem azonosíthatók a „szmenovchovci” és a „mladoruszi” nacionalista megközelítéseivel. Ők a sajátos orosz fejlődési útra adtak választ és ezért nemigen lehet ma nagyorosz nacionalizmussal, antiszemitizmussal és rasszizmussal vádolni az eurázsiaiakat. Igaz viszont, volt eszmétársuk; Florovszkij 1928-as írása. Szerinte ugyanis ideológiájuk már akkor egyfajta „kísértés” volt. A szent hazát a népek békés lakóhelyeként felfogni, korlátlanul hinni egy megváltó filozófiai-történeti eszmében (ahogy az eurázsiai tudósok tették), valamint a „bolsevizmus felváltásában”, ezt inkább a tények jó szándékú, naiv (mert ezt vallásos megújulással, erőszak nélkül, hazájukra kívülről hatva) megítélésével lehet magyarázni. Az 1920-as években azonban a fenti világ- és történetfeldfogás egyes aspektusainak még volt táptalaja, ez csak az 1930-as évek elejére (a totális diktatúrák kiépülésével) zárult le. Azt is hozzá kell tennünk, hogy az Eurázsia-elmélet a korabeli orosz és európai krízisjelenségek emigráns feldolgozásának egyik formája volt,²⁴ amit — miután Raisanovsky, Vernadszkij munkásságában, majd még hosszú idejű hatásában például A. Lobanov-Rostovsky-nál valóban maradó szellemiségű irányzat volt — az egész emigráns orosz történettudomány, annak historiográfiai koncepciói és módszertana szempontjából tovább kell kutatni.

Történetírói berkekben általában is komoly dilemmát jelentett ekkor az, hogy milyen alapelvekre építsék fel országuk históriáját. Ha az összorosz birodalom kialakítására teszik a hangsúlyt, kívül rekednek a korábbi korszakok és a későbbi eltérő etnikai, kulturális sajátosságokkal bíró területek, másrészt épp a birodalom törekvése vezetett többek között a cárizmus bukásához (és mivel a polgári állam nem valósult meg), magához az emigrációbeli keserű sorshoz. A másik lehetséges kiindulópont — és elsősorban a konzervatív történészeknél — a kereszténység felvétele lehetett. A kezdeti nekibuzdulás után ez az irányzat veszített jelentőségéből. Először a balkáni püspöki szinódus az Orosz Kultúra Napjával Szent Vlagyimir Napját állította szembe, majd 1938-ban a kereszténység felvételének 1050. évfordulójára Belgrádban kiadták a Vlagyimir-évkönyvet, amikor is az emigráció körében a két világháború közt utoljára kapott nagy hangsúlyt a kijevi korszakbeli egyház autonómiája (a Szent Oroszország eszméje) a moszkvai állambeli alávetett

²⁴ Gyakov 1993. 102–111.; Horuzsij 56–60.; Ljuksz 108–109., 111–112., 114.

helyzettel szemben. A történészek többsége világi beállítottságú volt, és ahogy csökkent a restauráció lehetősége, úgy nőtt a mérsékelt liberális történetfelfogás pozíciója. Az ilyen megközelítésű szakemberek megvetették a moszkvai történeti szakasz barbárságait, és nem mutattak nagy érdeklődést a kijevi Oroszország és a szétagoltság históriája iránt sem.

Az emigráns történészek különböző preferenciákkal közelítettek az orosz történelem egyes szakaszaihoz, a vallástörténészek kivételével csak érintőlegesen írtak a kijevi Oroszországról. Szinte mindannyian elítélőleg szóltak a moszkvai korszak belső rendjéről, de érdemként kiemelték „az orosz földek összegyűjtésének” jelentőségét. Érdekes Miljukov szelekciója és a korszakok kapcsolatáról leírt több gondolata. A kijevi szakasz kevésbé érdekelte, a szétagoltságot pedig szinte mellőzte, ezzel szemben újszerűen közelítette meg (Kizevetterrel együtt) a későbbi történeti periódusokat és jelenségeket. Miljukov és Kizevetter szerint a moszkvai nagyfejedelmek ún. össznemzeti érdekeket juttattak érvényre a részfejedelmekkel szemben. Rámutattak arra, hogy Moszkva felemelkedése milyen gazdasági és katonai körülményekkel függött össze. Mindkét történész újszerűen elemezte a központosító ideológia (vallási, morális, politikai) komponenseit. A moszkvai uralkodók ellenzéke az önállóságot csorbító centralizáció kapcsán szerveződött meg. Nagy jelentőségűnek vélik Mikjukov és Ny. Pavlov-Szilvanszkij (igaz témánk kronológiai kereteit megelőző, de Miljukov későbbi műveire ható) vitáját az orosz feudalizmusról. Miljukov a feudalizáció elhúzódását és sajátosságait a földtulajdon jellegével és a birtokosok társadalmi és jogi státuszával hozta kapcsolatba. Szerintünk a tudóst a megalapozatlan orosz-nyugati analógiák elkerülésének szándéka vezette, érvrendszerébe új elemeket vitt be, de ezzel együtt sem lett az orosz középkor olyan elismert szakembere, mint vitapartnere.²⁵

Miljukov és Kizevetter is kiemelten foglalkozott az orosz abszolutizmussal. Miljukov szerint I. Péter kormányzati rendszere nem jöhetett volna létre az előző moszkvai korszak társadalmi-politikai háttére, hivatalnoki mentalitása nélkül. Mindkét történésznél eltérő és főleg változó volt munkásságuk során a 18. sz. eleji reformokat előidéző okok, az intézkedések lefolyásának, tervszerűségének, eredményességének és a cár szerepének megítélése. Kizevetter például előzményként jobban kiemelte a gazdasági-fiskális és a katonai szükségleteket. Egyetértettek viszont abban, hogy az erőszakos, az orosz hagyományokat felszámolni igyekvő, túlzott állami dominanciát eredményező, és az eredményekkel összevetve nagy áldozatokat követelő átalakulás Oroszországnak Európához való közelítését szolgálta. II. Katalin korát Miljukov két részre bontotta, vele szemben Kizevetter egységes, nemesi érdekeket védő, a jobbágság intézményét fenntartó rendszerként tárgyalta. Mindkét tudósnak, de különösen Kizevetternek nagy érdemei vannak a primér (levéltári) forrásoknak a tudományos elemzésbe való bevonása terén. Így ez utóbbi érvényesült például, amikor a történész a II. Katalin kori törvényhozást, a városi önkormányzatot és az ott élő rétegek gazdasági, szociális és jogi helyzetét kutatta. A múlt századi reformokat (az 1860-as évektől az 1880-as esztendőig terjedő időszakot) mindkét történetíró alapvető jelentőségűeknek tekintette. Különösen az 1861. évi jobbágy-

²⁵ Vandalkovszkaja 173., 177–179., 185–186., 189., 206–208.

felszabadítás kapcsán rámutattak az evolúciós átalakulás elkerülhetetlenségére, és bizonyos liberális nézőpontú kritikai attitűd is jellemezte értékelésüket.²⁶ Az orosz történelemben a liberális felfogás szerint az ún. pétervári szakaszban alakult ki, majd virágzott fel a modern kultúra, az európai mércéjű tudomány, másfelől azonban a birodalmi kormányzati rendszer volt a politikai átalakulás (modernizáció) legfőbb akadályja.

Az emigráns történészek — a források szűkössége ellenére — több részterületen igyekeztek maradandót alkotni. Az egyik ilyen témakör a középkori parasztság történetével kapcsolatos. Példaként megemlítenénk V. Mjakotyin monográfiáját a 17–18. századi ukrán parasztságról, vagy a fiatalabb történétírók közül Sz. Puskarjov írását az orosz paraszti újrafelosztásos földközösségről, illetve a jogász V. Jelasevics művét a 16–18. századi orosz földbirtokjogról. Még a polgárháború idején a későbbi emigránsok közül többen kapcsolatba kerültek a birodalom határterületeivel, az ottani önkormányzat és közigazgatás problémáival. Ezen tapasztalatok alapján született meg Sz. Szvatyikov műve: *Oroszország és a Don, 1549–1917* címmel a doni kozákságról, B. Nolde 1920–30-as évekbeli kutatásain alapuló később kiadott munkája az orosz birodalom kialakulásáról, és V. Raisanovsky kötetei a mongol jogról. Az emigráns történészek közül a fiatalabbak (pl. Puskarjov, v. Karpovich), bár Miljukov és Kizevterter liberális historiográfiai felfogását követték, felsőfokú tanulmányaikat, tudományos pályájukat már külföldön fejezték be, illetve tették teljessé. Nehézségekkel ugyan, de a felnövekvő orosz emigráns tudósnemzedék ezzel beilleszkedett a nyugat-európai és az USA-beli tudományos közeletbe, és így az ő tevékenységük már nem az orosz polgári tudományosság folytatását jelentette, hanem a nyugati szlavisztika és russzisztika különböző ágainak kifejlesztését.

Az 1919 és 1939 közti orosz emigráns történetírás liberális vonulata mellett a másik lényeges irányzatot a vallásos kultur- és eszmétörténettel foglalkozó tudósok, közülük is legpregnánsabban G. Florovszkij és G. Fedotov képviselte. Mindketten enciklopédikus műveltséggel bírtak, akik számos tudományterületen, előbb Nyugat-Európában (például a párizsi Radonyecki Szt. Szerгий Teológiai Intézetben), majd az USA-ban (így Florovszkij a New Yorki Szt. Vlagyimir Teológiai Akadémián, végül a princetoni egyetemen) tevékenykedtek. Ezen tudósok munkáikban metafizikai, pszichológiai és perszonalista nézőpontból bírálták az orosz historiográfia materialista és determinista megközelítéseit, megalapozva így egy új szellemtörténeti irányzatot. Florovszkij nagy művében, *Az orosz teológia útjai*-ban a modern társadalmi gondolkodás fejlődését mutatta be a 15. sz. végétől 1917-ig. Az eszmék kialakulásának széles történeti, lelki és vallásfilozófiai feltételeit hangsúlyozta és rámutatott arra a dinamikára, amelynek eredményeként létrejött egy koherens világfelfogás. A személyiség kreativitása jelentkezik „a világ megismerésének folyamataiban”, valójában sajátos egymásra hatás érvényesül. Florovszkij nagy fontosságúnak vélte az orosz és a külföldi (főleg nyugati) eszmeáramlatok kölcsönhatásának alakulását, kezdve a korai bizánci, befejezve a neokantiánus gondolkodás befolyásával. Azt fejtette, milyen jellemző volt, hogy az oroszok az egyes korokban mely világi és vallásos szellemi áramlatok iránt érdeklődtek, és azokat hogyan igazították hozzá saját körülmé-

²⁶ Vandalkovszkaja 228., 240–242., 250–252., 266–270.

nyeikhez. Úgy véljük korunkban is aktuális az, hogy az adaptáció nem azonos a másolással. A szerző művében az értelmiségi eliteszoportok kitűnő kultúrtörténeti portréját vázolta fel.

Fedotov kezdetben a kora középkori hagiografikus irodalmat tanulmányozta, sok vallásbölcseleti, filozófiai, publicisztikai, kultúrtörténeti írása jelent meg.²⁷ Életműve tehát igen gazdag, ebből azonban két alkotást (*Az orosz vallásos gondolat és A régi Oroszország szentjei*) emelnénk ki. Fedotovot a frank királyság kori hagiográfia a kora középkori keresztény és világi értékrendszer, valamint az egyházi és a világi intézmények kölcsönhatása miatt érdekelte. Véggkövetkeztetése szerint a világi hatalom nem ismerte el a keresztény szabadságelveket. Szintén a szentek életrajza a forrása a 11–18. századi orosz egyház mártírjait bemutató művének (*A régi Oroszország szentjei*), amelyben valójában a középkori társadalom vallásos ideáljait tárja elénk. Mindezt azonban nem szűk vallástörténeti dimenzióban, mert a szentek tipológiájánál a világi hatalom politikai, morális attribútumainak, Oroszország honvédő, az igaz hitet oltalmazó szerepe áll a középpontban. Mint kitűnik, Fedotov alapideálja a diktatórikus hatalommal szembeni passzív rezisztencia. Az orosz vallásos gondolat (amelynek második kötete már 1966-ban, a szerző halála után jelent meg) alapműnek számít az adott témakörben. Konceptiója, amely összefügg Fedotov keresztényszociális elveivel és vallástörténeti fejlődés-felfogásával valóban eredeti az orosz historiográfiában, amit csak tovább erősítettek antropológiai és etnográfiai megközelítései. Az utóbbiak alapján Fedotov szemléletesen érzékeltethette a pogány és a keresztény hitelemek viszonyának változásait, „az egyetemes emberi érdekeket szolgáló” ortodox egyház-konceptiót.

Az emigráns orosz történetírók nehéz körülmények (rossz anyagi helyzet, figyelembe kellett venniük a befogadó országok kormány szerveinek álláspontját és magának az emigrációnak a heterogenitását, fokozatosan csökkent a hazatérés esélye, eredeti forrásokhoz már nem férhettek hozzá) között működtek. Ennek ellenére eredményeik nem lebecsülendők. Hamar kiépiült prágai és belgrádi központjuk, jelentősek összefoglaló szintéziseik (igaz, a monografikus örökség kevésbé), a korábbi hagyományok (például a szláv és az orosz eszme) újragondolásával több eredeti elgondolás született az orosz történelemre (lásd az Eurázsia-elméletet), és termékenynek mondható az emigráns történészvita többsége. Mindazonáltal az óhazabeli és a nemzetközi viszonyok változásai az 1930-as évektől abba az irányba hatottak, hogy az ifjabb tudósgenerációt már nem az orosz historiográfiához kell kötnünk, hanem a nyugati Kelet-Európa-kutatáshoz.

Szépirodalom

Az emigráns értelmiség fontos feladata volt a klasszikus irodalmi örökség ápolásával az identitástudat fenntartása. Ezt dokumentumkötetekkel és feldolgozásokkal kitűnő tudósok, írók és költők segítették elő. Vitathatatlan, hogy Puskin

²⁷ Gyakov 1994. 43.; Szerbinyenko, V.: *Opravdanyije kulturni. Tvorcseszkij ribor G. Fedotova*. Voproszi filozofii, 1991. 8. sz. 41., 45–48., 50–53.

életművét a klasszikus orosz irodalom csúcsteljesítményeként tartották számon. Fontosnak véljük azonban, hogy például a költő munkásságából kiemelték az alkotói szabadság eszméjét, illetve egyes kutatók a vallásosságot. Bonyolultabb az emigráció viszonya Dosztojevszkijhez és Lev Tolsztojhoz. Értékelésük alaptónusát — és sajnos a különböző tendenciájú egyoldalú megközelítéseket — D. Merezkovszkijnek még a század elején a két íróról írt műve adta meg, és indította el eszmerendszerük és az 1917. évi események közti kapcsolatról azóta is tartó vitát. Az orosz emigránsok eltérő filozófiai, politikai és vallási „csoportértékrendje” mintegy determinálta a különböző előjelű viszonyulást a két íróhoz. Hangsúlyoznunk kell, hogy az orosz irodalomban az aranykortól máig végighúzódik egy messianisztikus vonulat a próféta-, mártír- és etnek írókkal.²⁸ A sajátos dosztojevszkiji szellemiség megismerését a századfordulótól jól elősegítették az emigráció nagy egyéniségeinek (Bergyajevnek, Sz. Bulgakovnak, Florovszkijnek, V. Rozanovnak és Sesztovnak) filozófiai és vallásbölcseleti írásai. Nézeteiken lehet vitatkozni, de nélkülük nem érthető meg az író világszemlélete, az arra ható tényezők, a belőle levont (kritikai és helyeslő) következtetések, és az előbbiekhöz az emigráció különféle szellemi áramlatainak a viszonya.²⁹ Még ambivalensebben viszonyultak a külföldön élő oroszok Tolsztoj örökségéhez. Az irodalmi géniusz és a társadalmi-vallási gondolkodó „kvázi szétválása” már eleve kétséget támaszt az életmű komplex értékelését illetően. Meg kell azonban érteniünk az emigránsok helyzetéből fakadó kérdésfeltevést. Számukra az tűnt fontosnak, hogy az író eszméi mennyiben járultak hozzá a forradalmakhoz. Nem véletlen ezután értékítéletük, nevezetesen, hogy a tolsztojánus nézetek aláásták az ország stabilitását, az értelmiség szellemi koherenciáját.

Érthető és magyarázható a két író körüli emigrációs ambivalencia, hiszen itt saját közelmúltjukkal kerültek szembe (mégpedig igen kellemetlenül), és ez, valamint eltérő társadalmi-politikai nézeteik az írók egyes elképzelései elutasításához és bírálatához vezettek. Szerintiünk a két klasszikus valóban hozzájárult az orosz szellemi erjedéshez, de például a tolsztoji hatalomfelfogás és a század eleje között nem volt meg az emigránsok által tételezett ideológiai kapcsolat. El kell gondolkodnunk az ezüstkör, az emigráns, a korai szovjet-orosz és a nyugati szellemi áramlatok kapcsán az egymásra hatáson. Nézetünk szerint az ezüstkör óta fennálló fejlődési út nem szakadt meg, de alapjaiban átalakult. A diszkontinuitás mellett hangsúlyoznánk, hogy a külföldön élő irodalmároknál a korábbi orosz és a hagyományos európai kultúrával való kapcsolat (kontinuitás) is érződik. Gondoljunk csak K. Balmontra, Z. Gippiuszra, Vj. Ivanovra, M. Cvetajevra és V. Hodaszjevicsre. Cvetajeva például az emigrációban mindig honvágygal küszködött, megírta kitűnő Puskin-tanulmányát, de nem hagyta érintetlenül a korabeli európai és szovjet-orosz művészeti átalakulás

²⁸ Raeff 97–98., 212–213.; Szénási 159.

²⁹ Török 1988. 1. kötet. 7–10., Szolovjov, VI.: *Három emlékezés Dosztojevszkijről*. 98–132., Merezkovszkij, D.: *Tolsztoj és Dosztojevszkij*. 156–188.; Török Endre: VI. *Szolovjov*. Vigilia, 1986. 7. sz. 483–487.; Török Endre: *Ny. Bergyajev*. Vigilia, 1986. 11. sz. 836–839.; Török Endre: *A hatalom kísértésében (Dosztojevszkij, Nietzsche, A Karamazov-testvérek)*. Vigilia, 1990. 3. sz. 221–223.; Szolovjov, VI.: *Az Antikrisztus története*. Bp., 1993. 148–149. (Török Endre utószavából); Sesztov, L.: *Dosztojevszkij és Nietzsche*. Bp., 1991.; Stejnberg, A.: *Dosztojevszkij kak filozof*. Voproszki filozofii, 1994. 9. sz. 186–196.

sem, és hatott rá R. M. Rilke munkássága is. Noha Hodaszevics a szimbolizmus misztikus ágához sorolható, Puskin- és Gyerzsavin-tanulmányai, valamint verselése alapján azt is elmondhatjuk, hogy visszanyúl a hagyományokhoz. A fentiek azt mutatják, hogy a Kelet és/vagy Nyugat problematikája, a folytonosság és a diszkontinuitás kérdése, a kölcsönhatások megállapítása korántsem olyan egyszerű, mint az némelykor megfogalmazódik. Az emigrációnak fontos volt annak megválaszolása, hogy a politikai szabadgondolkodás és a művészeti modernizmus mennyiben járult hozzá egyéni kálváriájukhoz. Szerintünk nem lehet úgy megoldani ezt a kérdést, hogy a művészeti újításoknak velejárója a hagyományos morális és esztétikai értékek lerombolása és ebből teoretikai, vallási, művészeti nihilizmus, végső soron pedig politikai destabilizáció és katasztrófa következik. Az általános megközelítés helyett konkrétan kell értelmezni az akkori szituációt. Ez azt jelenti, hogy meghatározott körülmények között és egyes fiatal művészeknél a modernitás valóban együtt járt az orosz szellemi tradíció extrém tagadásával és az ország messianisztikus küldetésének hirdetésével.

Az emigráns orosz értelmiségnek fontos volt a korábbi hagyomány továbbvitele és munkásságuknak a nyugati értelmiségi körökben való elismerése. Az utóbbiakkal kapcsolatban nagy eseménynek számított I. Bunyin 1933. évi Nobel-díja. Ami az emigráns orosz prózát illeti, a legtöbben a realista tradíciókat fejlesztették tovább. Azonban itt is megvoltak az azonosságok és az eltérések is. Nosztalgiait éreztek az 1917 előtti orosz világ iránt, de más volt például M. Aldanovnak a történet- és politikafelfogása, és eltért ettől Bunyiné, aki fokozatosan el is fordult a politikától. A fiatalabb írók fogékonyabbnak bizonyultak a modernista trendek, az új témák és az abszurditás iránt. Erre a nemzedékre már főleg Kafka, Proust és a század elejének avantgárd spiritualizmusa hatott jobban, mint a hagyományos orosz múlt. Így jött létre az utópiák és az antiutópiák világa. Ugyanakkor ez a művészeti irányzat sem szakadt el teljesen az őt körülvevő világtól, V. Nabokov *Meghívás kivégzésre* című művében például áttételesen ugyan, de ott a németországi emigránsélmény.³⁰ A mai új orosz prózára való hatásokat illetően V. Jerofejev fogalmaz a legtalálékbán. Eszerint az „alternatív irodalom” kialakulásában segít majd a 20. sz. eleji orosz filozófiai hagyomány, Nabokov és a többi modernista tapasztalata, valamint a különböző kultúrák párbeszéde, ami sokjelentésűvé és többstílusúvá teszi ezt az irodalmat.³¹ Ugyanígy fontos V. Akszonov azon megállapítása, hogy a posztstálini írógenerációra nagy hatással volt a fiatalabb emigráns írónemzedék.³² Az emigráns prózaírók idősebb (realista hagyománykövető) nemzedékéből igazi kivételt D. Merezkovszkij és A. Remizov jelentett. Merezkovszkij alkotói spektruma igen széles: a vallásbölcselettől az irodalomtörténeten (-kritikán) át a prózáig és a költészetig terjed. A szolovjovi vallásfilozófia által kiformált ellentétekre (Krisztus — Antikrisztus, keleti és nyugati hagyomány stb.) építette fel regényeit, amelyek „újkeresztény” misztikája, mint az „orosz szellem” megtestesítése, hatott a nyugati

³⁰ Vargyas Zoltán: *Nabokov erődje*. Nagyvilág, 1991. 3. sz. 405–406.; Nabokov, V.: *Meghívás kivégzésre (regényrészlet)*. Nagyvilág, 1991. 3. sz. 407–416.

³¹ Jerofejev, V.: *Halotti beszéd a szovjet irodalom felett*. Nagyvilág, 1993. 6–7. sz. 129.

³² Ræff 113.

értelmiségi elitre csakúgy, mint szubjektív indíttatású irodalmi tanulmányai. Remizov novelláiban a tragikus orosz lét, a transzcendens felé elmozduló ember, és a középkori történeti múlt vízióinak örvözetével népe sajátos lelkiületét mutatta be olvasóinak.

Az emigráns orosz költészetben különböző tendenciák és nemzedékek voltak egyidejűleg jelen. Az ezüstkor, a szimbolizmus idősebb és ifjabb generációja, az akmeisták és az avantgárd képviselői. A szimbolisták idősebb nemzedékéből K. Balmont, Z. Gippiusz és Vj. Ivanov hagyta el hazáját. Az akmeisták hatása jobban otthon érvényesült, de az emigráció is nagyra értékelte A. Ahmatovát, Ny. Gumiljovot és O. Mandelstamot. Az egyik legjelentősebb költőnő M. Cvetajeva volt. Lírájának szuggesztivitása, szenvedélyessége és szatírája külön figyelmet érdemel. Külföldi tartózkodása alatt mint az irodalomkritikusokkal (például M. Szlonyimmal és K. Mocsulskijjal) kiterjedt kapcsolatokat fenntartó kitűnő esszéistaként is kiemelhető. Az emigráns orosz poétáknál különösen nagy erővel tört fel a magány érzése. Ennek csak látszólag mond ellent, hogy például párizsi csoportjuk egyes tagjai kapcsolatba kerültek az ottani avantgárddal. A fiatalabb nemzedék mégis Cvetajevában, Hodaszevicsben és az óhazabeli újítóknak látta azt a „munkásságmodellt”, amit követni akart. Szólnunk kell azonban az emigráns oroszok és a befogadó országok irodalmi kapcsolatairól. A fiatalabb íróknál és költőknél ilyenek a francia dadaista körökkel kialakult kontaktusok. Külön figyelmet érdemel R. M. Rilke munkásságának Cvetajevára gyakorolt hatása.³³ Az azonban kétségtelenül igaz, hogy a nyugati irodalmárok jobban támogatták fiatalabb orosz kollégáikat, akik közül viszont többen bilingvális írókká váltak. Ez együtt járt az emigráns szellemi élettől való bizonyos eltávolodással és vele párhuzamosan a befogadó országok irodalmához történő ismét csak korlátozott kötődéssel. Az orosz és a nyugati kultúra (irodalom) egymásra hatásáról századunkban az ezüstkor, a 20-as évek szovjet-orosz szellemi kísérletei, a fiatalabb emigráns írónemzedék és napjaink alternatív irodalma kapcsán beszélhetünk.

A két világháború közti emigráns irodalom kiemelt helyet foglalt el (az anyagi és nyelvi korlátok ellenére) a külföldön élő oroszok kulturális életében. Elősegítette identitásuk megőrzését, továbbfejlődtek a különböző alkotói trendek és az emigráns irodalom (tág kapcsolataival együtt) jelentős örökséget hagyott az orosz és a nyugati kultúrára. A három elemzett területen (történetfilozófia, historiográfia és szépirodalom) az 1919 és 1939 közti orosz emigráció döntően hozzájárult a tudományos koncepciók, a tematika, a metodológia és az irodalmi irányzatok evolúciójához, nemzetközi meg-, illetve elismeréséhez. Az 1920-as évek utolsó harmadáig érződött, elsősorban az irodalomban, egyfajta termékeny nyugati-orosz kölcsönhatás, ami azután a sztálinizmus kiépülésével az emigrációs orosz és a nyugati értelmiségi elit kontaktusaira szűkült le. Napjainkban, amennyiben az oroszországi gondok legalábbis enyhülnek és nem alakul ki egy más típusú ideológiai egyoldalúság, reménykedhetünk a pluralista szellemi élet feltételeinek létrejöttében.

³³ Pór Judit: *R. M. Rilke, B. Paszternak és M. Cvetajeva levelezése*. Nagyvilág, 1992. 5. sz. 595–599.

A Hóman–Mályusz ügy

Az alábbi forrásközlemény Hóman Bálint és Mályusz Elemér 1942 elején kibontakozott konfliktusának legfontosabb dokumentumait tartalmazza. A két vezető történész közötti összeütközés Mályusznak az *Egyedül Vagyunk* hasábjain megjelent, *Az utolsó órában* című cikksorozata miatt robbant ki.¹ Az 1942-ben könyv alakban is napvilágot látott cikksorozatban Mályusz az általa már a harmincas évek elején megalapított népiségtörténeti iskola nevében követelte az egész magyar történettudomány népi elven történő átszervezését. A támadás fő célpontja az akkori kultuszminiszter, Hóman Bálint, aki a népiségtörténet vezető teoretikusa szerint miniszteri működésének ideje alatt ennek az átszervezésnek egyik legnagyobb akadályozója volt. Az alábbi dokumentumokból kiderül, hogy Mályusz legfőbb sérelme, s ezzel cikksorozata megírásának mozgatórugója az volt, hogy 1941-ben, a Teleki Pál Tudományos Intézet megszervezésének idején, az Országos Levéltárban folyó felvidéki településtörténeti kutatások munkatársait be kívánták olvasztani az újonnan felállított intézetbe.²

Részlet Hóman kari beadványából, melyben a kari bizottság elbírálását kérte Mályusznak az *Egyedül Vagyunk*-ban ellene intézett támadása ügyében.³

¹ Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Bp., 1942.

² Hogy Mályusz cikksorozata valóban Hóman ellen irányult, azt bizonyítja önéletírása is, melyben így vall a keletkezés indítékairól: „Támadásomat teljes egészében Hóman ellen központosítottam. Azt tudtam — Sztálingrád előtt voltunk —, hogy minden baloldal felől jövő kritika csak malmára hajtaná a vizet, hiszen ő, mint jobboldali politikus foglalta el helyét Gömbös kormányában és ilyen minőségében tartotta is meg. Ha Szekfűhöz csatlakozom és a polgári szellemtörténet szemszögéből nézve bírálom történetírói kvalitásait, ezzel csak erősítem helyzetét a nemzetbarátok szemében. A német győzelemre számító hivatalos politikával szemben Szekfű és egész irányzata gyenge támogatást ígért Szekfű betegsége miatt is, de mert a történettudomány szervezetének hivatalos fórumait — Történelmi Társulatot, Akadémiát, Országos Levéltárat — mindenkor lenézte, s velük szemben újságírók, a Boldizsár Ivánok, Gogolák Lajosok, Katona Jenők társaságában keresett és talált neki való szövetségeket, amivel szemben én mindig intézményekhez kötve láttam a magyar történetírás fejlődését, változatlanul nem tudott magához vonzani. Szándékom úgy körvonalazódott, hogy a népiségtörténet szemszögéből nézve megvizsgálom valamennyi művelődési intézményünk és történettudományunk kapcsolatát, és az áttekintés során egymás után rámutatok Hóman mulasztásaira... Nem akartam igazságtalan lenni, de feljogosítottnak éreztem magamat Hóman alapvető cinizmusa láttára — ami oly élesen megkülönböztette őt Klebelsbergétől —, hogy rámutassak a kor politikai gondolkodásában és frazeológiájában oly nagy szerepet játszó népiesség az ő mulasztásai következtében nem jutott be történettudományunkba, s így, ha korszerűek akarunk lenni, nélküle kell reformokat megvalósítani.”

Mályusz önéletírását hagyatékának gondozója, Soós István bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton mondok ezért köszönetet.

³ Hóman beadványa az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának (a továbbiakban: OSZK Kt) Hóman-hagyatékában Fond 15/45, Mályusz Elemér és Hóman Bálint közötti ellentétrel kapcsolatos iratok (1932–1942) illetve a magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

„A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Tekintetes Bölcsészeti-tudományi Karának
Budapesten

Mályusz Elemér egyetemi ny. r. tanár f. évi január hó 22-i kelettel hozzám intézett és A/ alatt tisztelettel mellékelt levelében, valamint 1941. évi december hó 27-i kelettel Deér József egyetemi ny. r. tanárhoz, a Magyar Történettudományi Intézet igazgatójához intézett és B.3/ alatt mellékelt levelében, s végül az *Egyedül Vagyunk* c. folyóirat 1942. évi január hó 15-én megjelent cikkének E/ alatt mellékelt részében — ez utóbbi esetben nevem megemlítése nélkül, de a cikk számos olvasója szerint reám célozva — engem személyemben, tudós becsületemben és miniszteri minőségemben egyaránt súlyosan sértő inszINUÁCIÓKKAL, sőt a minősített rágalmazás büntetőjogi fogalma alá eső gyanúsításokkal illetett, s ezeknek az alátámasztására a valósággal homlokegyenest ellenkező állításokat kockáztatott meg.

Mályusz tanár úrnak ez az eljárása, tekintettel mindkettőnk közhivatali állására is, nézetem szerint a legsúlyosabb megítélés alá tartozik, s ezért elhatároztam, hogy magamnak minden törvényes eszköz felhasználásával elégtételt veszek. Mivel azonban hasonló ügyeknek nyilvános bírói tárgyalása kétségkívül kárára válnék a magyar tudományosságnak és annak a tiszteletreméltó testületnek is, amelynek Mályusz Elemér az én utódomként jelenleg tagja, helyesebbnek véltem, hogy mielőtt más lépést tennék miniszteri felügyeleti hatáskörben, s úgyis mint a Karnak volt tagja és tiszteletbeli doktora, a Tekintetes Karhoz forduljak, hogy Mályusz tanár úr eljárását elbírálja s bölcs állásfoglalásával neki is módot adjon súlyos hibájának nyilvánosság előtt teendő férfias jóvátételére.

A Tekintetes Kar tájékozódását megkönnyítendő kénytelen vagyok az előzményeket, a sértések és gyanúsítások alapjául szolgáló tényállást kissé hosszasan ismertetni.

Mályusz Elemér A/ alatti levelében saját 'tanítványi hűségének', 'hálájának', 'ragaszkodásának' kissé célzatos kihangsúlyozása mellett vele és vállalatával szemben tanúsított 'sértő', 'bizalmatlan', 'érdeklődést nem mutató', sőt 'az általa teremtet munkaszervezet szétrombolására, legsajátabb tudományos tervei kisajátítására' irányuló magatartásomról panaszkodik, s kijelenti, hogy 'velem szemben minden eszközzel, ami csak rendelkezésére áll, meg kell védenie a népiségtörténetet'. Az Egyedül Vagyunk c. folyóirat f. évi január 1-i számában megjelent és D/ alatt mellékelt cikkében pedig azt állítja, hogy a népiségtörténeti kutatás megszervezésére '1931-ben tett javaslata ha nem részesül teljes visszautasításban, de számottevő pártfogásban sem', amivel ismét csak nekem tesz szemrehányást, mert hiszen javaslatát is elem terjesztette annak idején.

Ez állításokkal szemben meg kell állapítanom, hogy bár én tanítványaimtól hálát, hűséget, ragaszkodást soha nem vártam, csupán becsületes munkát, ezt elősegítendő, tanári hivatásomból — meggyőződésem szerint — önként következő kötelességemhez képest érdemesnek tartott tanítványaimat, s köztük Mályusz Elemért

is igyekeztem pályájukon támogatni és tudományos munkálkodásukat teljes megértéssel előmozdítani. Mályusz Elemért, mikor magántanári előadásaimnak szorgalmas hallgatója volt, tanításaimmal és tanácsokkal segítettem. Első művéről a Századok 1921–1922. évi folyamában elismerő bírálatokat írtam,⁴ s mivel a történeti földrajz új módszerének kidolgozására és alkalmazására irányuló szándékát ismertem, a Magyar Történelmi Társulat által kezdeményezésemre és szerkesztésemben megindított kézikönyv keretében fiatal kora ellenére is őt bíztam meg Magyarország történeti föld- és néprajzának megírásával. Mikor néhai gróf Klebelsberg Kunó az Országos Levéltár státusát újjászervezte és fiatal történettudósokat óhajtott oda kinevezni, Domanovszky Sándor egyetemi tanár úrral együtt Mályuszt is kinevezésre ajánlottuk, aki így hajlamának és képességének megfelelő hivatali elhelyezkedéshez, s a gyűjteményegyetemi státus kialakításakor valamennyi kortársánál kedvezőbb ranghelyhez jutott.⁵ 1930-ban ugyancsak valamennyi kortársát megelőzően ajánlottuk Domanovszkyval és másokkal együtt Mályuszt a M. T. Akadémián megüresedett tagsági helyek egyikeére levelező tagnak. 1934-ben Domanovszky és Szekfű professzorokkal történt megbeszélés után, s a Tekintetes kar javaslata alapján, igen súlyos társadalmi és tudó-

⁴ Hóman recenziója Mályusz: *Turóc megye kialakulása* című doktori értekezéséről, Századok, 1921–22. 556–563.; Megjegyzendő, hogy Hóman — Domanovszky Sándorral együtt — 1921-ben támogatta Mályusznak a Lukács Krisztina alapítványhoz benyújtott pályázatát. Mályusz pályázatának címe: "A tótság letelepedése Magyarországon a középkorban." Ez bizonyos fókig az Országos Levéltárban (a továbbiakban: OL) folyó kutatások előzményének is tekinthető. Vö.: Akadémiai Értesítő, 1921. 104–106.

⁵ Hóman és Mályusz a húszas évek elején is közeli, munkatársi viszonyban voltak egymással, amire bizonyíték egymással folytatott levelezésük is. Ezek egyikében Hóman a Gazdaságtörténeti Szemle munkatársai közé kérte fiatalabb kollégáját. Mályusz válaszában kifejtette, milyen témájú cikkeket szeretne megírni.

"Tárgya a XVIII. sz-i magyarországi csatornatervek ismertetése volna (jórészt a helytartótanács levéltárából), amelyek néha csak jóakarati, a többségénél gondolkozóbb emberek tervezgetései, néha azonban már a közeli megvalósuláshoz is majdnem eljutottak. Természetesen a nyomtatásban megjelent javaslatok egyidejűleg, a folytonos láncba beállítva, kellőleg tárgyaltatának... e tervek, amelyek folytonosan oly sok s különböző állású embert foglalkoztattak, bizonyítják, hogy az egész közgazdasági élet érezte, hogy a folyton rohamosan növekedő forgalom lebonyolítására valami hathatós eszközt kell találni. Ők a meglevő víziutak tökéletesítésére gondoltak: nálunk csak tervek maradtak, nálunknál fejlettebb országokban (Franciaország) sok meg is valósult. Végre a vasút feltalálása egyszerre segített a régi bajon... Ez a dolgozatomban azonban nem lenne mégsem végcél, hanem leginkább azt szeretném vele kapcsolatban megvizsgálni, hogy a közlekedés története hogyan helyezhető el a történeti földrajz kereteiben?"

"Egy másik későbbi dolgozatomban Magyarország, helyesebben ennek egyes kisebb területei népességének gyarapodását szeretném megvizsgálni, s természetesen főleg a középkorra valami stabil arányszámot megállapítani. A városi lakossággal, mivel erről meglehetősen sok külföldi munka szól nem, hanem a földművelő elemmel volna kedvem foglalkozni. Egy pár kísérletet disszertációmban is próbáltam már tenni, de egy alapos utánajárást és hosszas számítgatást igénylő összefoglaló dolgozat megírása még sok munkába s még több időbe fog kerülni. Még egy egyszerű, tisztán informatív kérdést szeretnék feltenni: van-e már a magyarországi urbáriumok (főleg az 1526. előttről megmaradt) kiadására valami javaslat, terv... stb., foglalkozik-e valaki ilyen gondolatral? Ez azonban csak ártatlan érdeklődés."

OSZK Kt Fond 15/1021. Mályusz Hómanhoz írt levelei.

mányos tényezők előttem kifejezett aggályai ellenére is egyetemi tanári kinevezésre terjesztettem elő, hogy képességeit saját volt tanszékemen fejthesse ki, s így őt utódommá választva a legnagyobb bizalommal ajándékoztam meg, ami tanár részéről tanítványnak juthat.

Hasonló megértéssel karoltam fel Mályusz Elemér 'legsajátabb tudományos terveit' és 'az általa teremtet munkaszervezetet', melyeknek 'szétrombolásával' és 'kiszájtásával' vádolja munkatársaimat és rajtuk keresztül engem is. A Magyar Történettudomány Kézikönyve keretében neki juttatott megbízással, melynek — sajnos — Mályusz 20 év óta mind a mai napig nem felelt meg, módot kívántam neki adni, hogy a Kézikönyv célkitűzésében foglalt szavakkal élve: 'az előtanulmányok fogyatékossága miatt a jövő kutatás irányát és feladatát kijelölő vázlatos feldolgozás' keretében fejthesse ki módszerét és terveit. Tíz esztendővel később A magyar történetírás új útjai c. műben — az Egyedül Vagyunk hasábjain kifigurázott szellem-történészek társaságában írt tanulmányában s előttem előszóval és írásban is kifejtett javaslatai alapján néha gróf Teleki Pál segítségével — s nem helyette vagy vele szemben — megszereztem számára néhai Darányi Kálmán államtitkártól a miniszterelnökség anyagi támogatását, s ugyanakkor ugyancsak Telekivel együtt eljártam a M. T. Akadémia akkori elnökénél és főtítkáránál is, hogy e nagy jelentőségűnek ígérkező munkálatot az Akadémia vegye kiadóként gondozásába a nemzeti célok előmozdítására rendelt Vigyázó-Alapítvány terhére.

Az eredeti elgondolás szerint a támogatást nyújtó hatósági szerv kívánságára 'Magyarság és Nemzetiség' címmel jelölt 'népiségtörténeti' kiadványsorozat keretében a felvidéki vármegyék település- és népiségtörténeti anyaga Mályusz vezetése alatt álló külön munkaközösség által öt-tíz év alatt lett volna feldolgozandó, s tervbe vétetett a keleti, majd a déli részek település- és népiségtörténeti feldolgozása is. E munkaközösség támogatására a miniszterelnök 1932. május 10-én 8000 pengőt utalt ki avval az ígérettel, hogy a munka megfelelő előrehaladása esetén hasonló összeget fog évről évre rendelkezésünkre bocsátani.⁷

⁶ Vö.: *A magyar történetírás új útjai*. Bp., 1931.

⁷ Hómannak az OL-ben folyó kutatások megszervezésében játszott szerepét dokumentumok is igazolják. 1932. április 14-én az alábbi levelet intézte Mályuszhoz.

"Kedves Barátom!

Múltkori megbeszélésünk kapcsán az összes illetékes tényezőkkel sikerült a nagy munkálát ügyében érintkezést találnom, s nehogy hallgatásomat félremagyarázd, már most sietek az eredményt közölni.

1./ A miniszterelnökségen a legnagyobb rokonszenvvel fogadták és karolták fel a tervet, mint a kormány beavatkozásától teljesen független tudós munka tervét.

2./ A munkálatok Általad javasolt szerény javadalmazásához szükséges összeg biztosítva van, e tekintetben két oldalról is kaptam ígéretet, az egyik oldal az Akadémia, hol a főtítkár úr a legnagyobb lelkesedéssel üdvözlö a vállalkozást.

3./ A kultuszminiszter és Szily államtitkár úr elfogadták proposícióm oly formában, hogy egyelőre beosztás formájában kerülne a budapesti egyetemre, s ottan végeznéd a munka irányítását. Az egyetemen Domanovszkyval és Szekfüvel is tisztáztam a dolgot, hajlandók a javaslat megtételére. Az egyetlen akadály a szegedi egyetem. Ezért Szily legközelebbi látogatása alkalmával beszélni fog Veled, s e megbeszélés alapján az ottani faktorokkal is, hogy akadályt ne állítsanak a szép és jelentős nemzeti érdekű terv megvalósításának útjába."

A munkaközösség kialakításakor a Mályusz által kiszemelt ifjú tudósok száma nem lévén elegendő a terjedelmes munkát gyors lebonyolítására, volt hallgatóim közül több fiatalembert ajánlottam figyelmébe, köztük a szerinte 'rákényszerített' Oszetzky Dénest és Belitzky Jánost, akiket, félvélen át hallgatóim lévén, szorgalmas és megbízható kutatóknak véltem. (Közbevetőleg megjegyzem, hogy Oszetzkyt, akit Mályusz renitenskedéssel vádol, nem doktorátus nélkül neveztem ki — mint Mályusz állítja levelében — az Egyetemi Könyvtárhoz, hiszen doktori diplomája 1935. III. 27-én kelt, az Egyetemi Könyvtár segédőrévé pedig 1935. VII. 10-én neveztem ki az Egyetemi Tanács javaslatára: arról pedig, hogy Belitzky a Vigiliában megtámadta Mályusz módszerét, csak most értesültem Mályusz leveléből.) Nem kívánok kiterjeszkedni arra, mi volt az oka a munkaközösség lassú és késedelmes munkájának,

Hóman levele az MTA Kt még feldolgozatlan Mályusz-hagyatékában található. A megalakulás körülményeihez még hozzátartozik, hogy Mályusz, mint ez egy 1931. március 18-i keltezésű Hómanhoz írt leveléből kiderül, kezdetben nem akarta vállalni az OL-ben folyó munkálatok vezetését. Részlet a levélből:

"Mélyen tisztelt Méltóságos Uram!

Kissé utánagondolva rövid telefonbeszélgetésünknek, bátor volnék utólag figyelmedet felhívni, hogy a szóban levő munkát Paulinyi vagy Pleidell is éppen olyan jól, vagy még jobban elvégezhetné, mint én. Az elsőnek hivatali állása is olyan, hogy ilyesféle munkák egyenesen ügykörébe tartoznak... Mindezen súlyos aggályok dacára természetesen készséggel álllok rendelkezésére, ha úgy találod, hogy a munka nemzeti szempontból annyira fontos, hogy feltétlenül szükséges az én közreműködésem."

Ugyanezt vonakodását erősíti meg egy 1932. május 30-i levelében is:

"Engedd meg, hogy szóljak végre a kérdésnek engem érintő vonatkozásairól is. Én hajlandó voltam ugyanannyi fizetésért, mint amennyit — ha akarom — esetleges semmittevésért Szegeden kapnék, Pesten két ember munkáját végezni: előadásokat tartani és levéltárban dolgozni. Ezt az utóbbit minden honorárium nélkül végezném, egyedül abból a meggyőződésből, hogy magyar érdekből szükség van arra. Ez az álláspontom Szegeden és Pesten is azt a téves nézetet keltette, mintha nekem ez a levéltári munka valami személyes passzióm volna. Itt úgy tárgyalják, mintha személyemnek szóló különös kegy, jóindulat jele volna, ha szabadságnak."

Bizonyára így gondolja Szily is, legalább abból, hogy eszébe sem jutott, hogy nekem is beszéljen a kérdésről — az utolsó este magamnak kellett két percre hozzá tolakodnom — erre kell következtetnem. Ez a félreértés engem nagyon bánt. Nekem a felvidéki kérdésnél vannak érdekesebb problémáim, félig vagy háromnegyed részben kész dolgozataim a XV–XVI. sz-i magyar társadalomtörténetről és a XVIII. sz-i felvilágosodásról. A türelmi rendeleten pl. harmadik éve dolgozom, s az anyag szinte teljesen együtt van, igen jó szerződés biztosítván az azonnali megjelenését s hozzá a honorárium is számottevő. Mindezt hajlandó voltam a magam egyéni érdekeim ellenére félretenni, s hozzálátni egy másik munkához, amely nekem nem hoz sem dicsőséget, sem honoráriumot, mert mindkettő a levéltáriaké."

OSZK Kt Fond 15/1021; Mályusz ugyanakkor egy Domanovszky Sándorhoz írt 1933. december 11-i keltezésű levelében arról panaszkodik, hogy Hóman nem mutat igazi érdeklődést az ügy iránt:

"Nem hallgathatom el — írja levelében Mályusz —, hogy a kiadás kérdése is egyre aktuálisabb lesz, továbbá, hogy mi történjék azokkal, akik — most már nem előreláthatólag, hanem egészen bizonyosan — nem készülnek el 1934 nyarára munkájukkal. Engem aggaszt azoknak a sorsa éppen úgy, mint azon megyéké — valami revíziós tárgyalás lehetőségére gondolva —, amelyek nem megfelelő kezekben vannak. Sajnos a miniszter úr öccsellenciája nem mutat érdeklődést az ügy iránt, audiencián még mindig nem méltóztatott fogadni, s amint előrelátható, nem is fog." MTA Kt Domanovszky-hagyaték, Ms 4526/250.

egynéhány munkatárs renitenskedése s az én érdeklődésem hiánya, avagy a munkákat vezetőjének tévedései-e? Csupán annyit állapítok meg, hogy Mályusz ezért is engem kíván felelőssé tenni, viszont a munkatársak egy része az ő magatartásával és leki-csinylő modorával okolta meg elkedvetlenedését. Tény az, hogy én 1932 októberétől kezdve miniszterként nem foglalkozhattam a munkákat közvetlen gondozásával és ellenőrzésével, nevemet is csak Domanovszky határozott kívánságára engedtem az első kötetben feltüntetni. De a részemről miniszteri kinevezésem alkalmával erre felkért Domanovszky Sándornak sem igen volt módjában — nyilván Mályusznak leveléből is kilágló túlzott érzékenysége miatt — a munka irányításába közvetlenül befolylnia. Szepe csak a közvetítésre szorítkozott Mályusz és a miniszterelnökség között, s ennek eredményeképpen 1935. I. 25-én újabb 2000, majd 1937. IV. 24-én 3210 pengőt szerzett a vállalkozásnak. Az eredetileg tervbe vett évi 9000 pengő segély ugyanis nem volt folyósítható, mert a munka igen lassú ütemben haladt előre. 1937-ben csupán egy kötet jelent meg, Szabó István kiváló monográfiája Ugocsa megyéről,⁸ 1941-ben készült el Gömör vármegye feldolgozása, Ila Bálint munkája,⁹ melynek céljaira még ma is rendelkezésre áll a Magyar Nemzeti Múzeum gazdasági hivatalánál 1550 pengő az említett 13 210 pengő segélyből, miután az író tiszteletdíjára a múlt év utolsó napjaiban újabb 10 000 pengőt utalványoztam ki, most már az újonnan alapított Teleki Intézet javadalma terhére.

A Teleki Intézet megszervezése alkalmával tervbe vettem mindazoknak a tudományos vállalkozásoknak a támogatását és a velük való együttműködést is, amelyeknek célkitűzése beleillik az Intézet átfogó és széleskörű célkitűzésébe. Ezért 1941. szeptember 9-én magamhoz kértem Ligeti Lajos egyetemi tanár urat, az Egyetemi Magyarságkutató Intézet igazgatóját és Mályusz Elemér tanár urat, a Magyarság és Nemzetiség, valamint a Településtörténeti Értekezések szerkesztőjét, hogy velük a kooperáció és a támogatás kérdését megbeszéljem. A megbeszélés eredményeképpen mindkettejüknek kilátásba helyeztem a rendszeres támogatást elnöki javadalmam terhére, s az 1941. évi javadalomból tüstént kiutaltam a már említett 10 000 pengőt Ila Bálint művére. Felhívtam őket, hogy ha bármi nehézség merülne fel, személyesen forduljanak hozzám, de egyidejűleg megbíztam Deér József és Kniezsa István egyetemi tanár urakat, hogy az együttműködés módjait Mályusszal előzetesen megbeszéljék, s annak eredményéről nekem jelentést tegyenek, hogy azután szeptember 9-i ígéretemhez képest az ügyet Mályusszal tárgyalhassam. Deér és Kniezsa a B. 1-7/ alatt mellékelt levélváltás szerint a tárgyalást megejtették, s annak eredménytelenségéről nekem január hó 9-én jelentést is tettek, mely jelentést január 21-én vettem kézhez. Bár Mályusz Elemér Deér Józsefhez intézett december 15-i és december 27-i levelében a valóságnak meg nem felelő tényállításokat kockáztatott meg, s az utóbbi levelben egyenesen fenyegető hangon támadt Deér igazgatóra, s avval vádolta, hogy 'egyszerűen birtokába kívánja venni az ő módszerét és el kívánja vonni a begyakorolt munkatársakat', engem pedig avval vádol, hogy a pénz elvonásával kívánom az ő munkáját akadályozni, Deér kifogástalanul udvarias levében kérte Mályuszt újabb tárgyalásra, hogy vele a C/ alatt másolatban mellékelte

⁸ Szabó István: *Ugocsa megye*. Bp., 1937.

⁹ Ila Bálint Gömör megye című művének végül csak a 2. kötete jelent meg 1944-ben.

tervezet alapján megállapodást létesítsen, Mályusz január 9-én erre a levélre is elutasítóan felelt. Én ennek ellenére újabb levelet intéztem hozzá, arra kérve, hogy hivatalomban keressen fel az ügyek megbeszélése céljából. Ugyanakkor az A/ alatt mellékeltem levelet kaptam.

E levél vétele után értesültem arról, hogy Mályusz Elemér egyetemi tanár a közte és köztem, illetőleg megbízottaimmal folytatott szóbeli és írásbeli tárgyalások folyamata alatt még november hóban — a jelenlevők közül többeket megbotránkoztató modorban — éles támadást intézett ellenem az Evangélikus Tanáregyesületben, majd pontosan a levélváltással egyidőben két cikket írt az Egyedül Vagyunk c. folyóirat január 1-i és 15-i számaiban, s azokban a nevek említését a napisajtó egyes termékeiből jól ismert alattomos módszerrel óvatosan elkerülve, különféle aljasságok elkövetésével vádolt meg név szerint meg nem nevezett 'szellemtörténészeket'. Ezek közül a kijelentések közül csupán egyet idézek, amely teljesen kimeríti a minősített rágalmazás tényálladékát, mivel bebizonyulta esetén azt, akire vonatkozik, méltán és igazságosan közmegvetésnek tenné ki s — legalábbis az én tisztult etikai felfogásom szerint — a közéletből és a tudománytól leendő visszavonulásra kényszerítené az illetőt. Az E/ alatt mellékeltem hiteles szöveg szerint ugyanis Mályusz Elemér a szellemtörténetről elmélkedve azt írja, hogy 'még egyes társadalmi egyesületek is napirendjükre tűzték a kérdések megvitatását, amivel kétségtelenül nagy szolgálatot tettek egy-két szellemtörténésznek, főleg annak, aki értette a módját, hogy magának tulajdonítsa az úttörés dicsőségét, noha egész írói működése minden volt, csak nem szellemtörténeti beállítottságú és tőkét kovácsoljon politikai érvényesüléséhez'.

Mályusznak, noha már néhány hete tudása van arról, hogy ezt a kijelentését reám vonatkoztatják, mindaddig nem volt meg az erkölcsi bátorsága ahhoz, hogy a nyilvánosság előtt félreérthetetlenül kijelentse, kire vagy kikre vonatkoznak ezek a gyanúsító állítások, s hogy ha valóban reám vonatkoznának, ezért a durva rágalomért engem férfiasan megkövessen. Így tekintettel arra, hogy a szellemtörténeti irány jelentkezésével egyidőben sokat emlegetett 'átértékelés' fogalmának magyarázatát — aminek elmulasztásával vádolt mindannyiunkat cikkében — az F/ alatt mellékeltem idézet tanúsága szerint egy előkelő társadalmi egyesületben most 12 esztendeje éppen én kíséreltem meg, tekintettel továbbá arra, hogy a szellemtörténeti vizsgálatokra alakult Minerva Társaság alapítói közül csak hárman foglalkozunk gyakorlati politikai kérdésekkel s csupán ketten 'érvényesültünk' politikai téren, tekintettel végül arra, hogy történetírói pályám első felében én foglalkoztam a szellemtörténettől távol álló gazdaságtörténeti kérdésekkel, nem csodálható, hogy ezt a gyanúsító megállapítást igen sokan ma is reám vonatkoztatják...

A Tekintetes Kar elé terjesztett ügy az én ügyem, de emellett — meggyőződésem szerint — az egész magyar tudományosság és az Egyetem ügye is. Ezért kérem, szíveskedjék tárgyilagosan elbírálni és velem közölni, vajon a Tekintetes kar fölfogása szerint Mályusz Elemér egyetemi tanár úrnak itt ismertetett eljárása összeegyeztethető-e a közszolgálati és tudományos etikával, az egyetemi tanári méltósággal és a mindannyiunkra kötelező tárgyilagosság szellemével."

Hóman beadványához csatolta Mályusznak 1942. január 22-i keltezésű hozzá írt levelét, melyben a népiségtörténet szorgalmazója szemére vetette, hogy aka-

dályozta az Országos Levéltárban 1932-ben megkezdett munkálatokat, sőt a Teleki Intézetbe való beolvasztással munkaszervezetének szétrombolására törekedett.¹⁰

„Kegyelmes Uram!

A Deér József tanár úr és csekélységem közt 1941. december 15. és 1942. január 9. közt váltott összesen hat darab levélnek a másolatát bátor vagyok Nagyméltóságod elé, azonban nem mint miniszter, nem is mint a Teleki-intézet elnöke, hanem mint a Magyarság és Nemzetiség c. akadémiai sorozat egyik szerkesztője elé terjeszteni.

Legyen szabad egyszersmind néhány felvilágosítással szolgálnom az előzményekre vonatkozóan. 1932-ben Nagyméltóságodat azért kértem fel, hogy legyen a megítélem szerint elodázhatatlan felvidéki munkálatok patrónusa, mert egyrészt a magam és barátaim háláját, ragaszkodását is ki akartam fejezni, másrészt pedig egy történeti célkitűzésű munka védnöki tisztét helyénvalóbbnak láttam egy historikus, mint más tudomány szak művelőjének kezébe helyezni, bármily érdeklődést is tanúsított Shotwell professzor 1931-i látogatása alkalmával a kérdés iránt boldogult gr. Teleki Pál.¹¹ Amily nagy örömmel töltött el annak idején Nagyméltóságod kedvező döntése, éppen oly hamar — de mégis későn — észre kellett vennem, hogy Nagyméltóságod azt, amit egyik kezével ad, a másikkal mindjárt vissza is veszi. Reám kényszerítette olyanoknak a munkaszervezetbe való felvételét, akik iránt nem volt bizalmam, s midőn alkalmatlanságuk, mint Oszetzky Dénes esetében, bezonyosodott, a remítenskedőknek védelmet nyújtott. A fegyelmet semmiképpen sem erősíthette a fiatalok körében a látvány, hogy ugyanez az Oszetzky Dénes doktorátus nélkül is alkalmazást nyert az egyetemi könyvtárban, társának Belitzky Jánosnak a könyve elé pedig Nagyméltóságod írt előszót, noha ő a Vigiliában a nyilvánosság előtt kompromittálni

¹⁰ MTA Kt Ms 5383/142.

¹¹ Teleki Pál 1932-ben Shotwell amerikai professzor látogatása után írt egy feljegyzést Mályusz számára. Ebben tájékoztatta, hogy a Carnegie-alapítvány igazgatója nagy érdeklődést tanúsított a szlovák-magyar nyelvhatárra vonatkozó kutatások iránt:

„Magyarország Shotwellt ebből a szempontból annál is inkább érdekelte, mert nemcsak, hogy tipikus átmeneti területet látott itt maga előtt, amelyen Kelet és Nyugat kulturális és politikai hatásai megmérköztek egymással, s e kölcsönhatásban jelentősen egyedülálló és maradandó történeti egyéniséget teremtettek: hanem ezenfelül a történeti Magyarország területe egészen kivételes országútrá és gyűjtőmedencéje volt a különböző népelemeknek, amelyek itt hosszú időn át békés egységben megfértek egymással.”

Teleki szerint Shotwellt különösen az érdekelte, hogy melyek voltak azok a tényezők, amelyek e régiót egységgé formálták és békében tartották. Három kérdést tartott fontosnak: milyen volt a középkori Magyarország politikai szervezete, hogyan alakult a központi hatalom és az önkormányzatok viszonya; az egyes társadalmi osztályok valamint a különböző népcsoportok közötti viszony. Ez utóbbin belül felkeltette érdeklődését az a tény, hogy az Erdélyi Fejedelemség támogatta a román kulturális törekvéseket, s kutatásra méltónak tartotta a városok német polgársága és a magyar nemesség közötti viszony, valamint a nyelvhatár változásának problémáit is:

„...a néphatár mentén vegyesajkú közösségek és területek népének társadalmi és kulturális kapcsolata: a nyelvi kérdés áthidalása a községi közigazgatásban, a iskolában, a templomban, a vásártéren stb. Ezzel kapcsolatban merül fel a nyelvhatár változásainak nagy problémája, amellyel tudomásom szerint már régebben behatóan foglalkoznak magyar tudósok.”

Teleki feljegyzése az MTA Kt Mályusz-hagyatékában található.

próbálta munkánkat.¹² Az sem maradhatott sokáig rejtve előttünk, hogy Nagyméltóságod éveken át egyszer sem érdeklődött, hogyan is halad a munka, rajtam pedig adandó alkalommal, mint a levegőn néz keresztül. Mindebből joggal arra kellett következtetniök, hogy Nagyméltóságodnak nincs bizodalma a vállalkozás iránt. Amidőn Nagyméltóságod miniszteri kinevezése után Domanovszky Sándort, megkérdezésemet is feleslegesnek tartva, a munkálatok feletti felügyelettel megbízta, mint azt Domanovszky Sándornak megmondottam, azonnal le akartam köszönni megbízatásomról. Sajnos akkorra már úgy alakultak a viszonyok, hogy a lemondás az akadályok elől való meghátrálást jelentette volna, s arra a következtetésre adott volna alkalmat, hogy a program kivihetetlen. Feladatomnak ettől fogva azt tekintettem, hogy az első kötet megjelentetésével bebizonyítsam a munka életrevalóságát. Szabó István Ugocsa megyéje valóban el is némitotta a gáncsoskodókat, a tudományos siker azonban Nagyméltóságod bizalmát nem ébresztette fel a vállalkozás irányában. Engem pedig továbbra is annyira semmibe vett Nagyméltóságod, hogy még az első kötethez írt előszavamnak a megfogalmazására sem tartott alkalmasnak, hiszen kéziratomra Nagyméltóságod saját kezűleg jegyezte fel ceruzával: Írta: Domanovszky Sándor. (Ő azután a nevért kiradírozva adta vissza máig meglévő kéziratomat.)

Tapasztalataim arról győztek meg, hogy odaadó szolgálatom, amelyet a tanítvány hűségével végeztem, nem képes Nagyméltóságodban a népiségtörténeti kutatás iránt érdeklődést kelteni. Így kénytelen voltam rászánni magam, hogy a jövőben Nagyméltóságod nélkül fogok cselekedni. Amidőn településtörténeti értekezéseim kiadására sor került,¹³ már nem jutott eszembe, hogy Nagyméltóságodtól kérjek támogatást. Mégis midőn ez értekezésekre figyelmes lett Nagyméltóságod, 1941 tavaszán róluk is, meg terveimről is tájékoztatót kért, a közeledés által felébresztett bizalommal írtam azt meg, elfelejtve a sértő magatartást, amelyet Nagyméltóságod 1940. július 15-én, az erdélyi album ügyében tartott megbeszélésen tanúsított. 1941. szeptember 9-én Nagyméltóságod, bár semmit sem kértem, sok mindent ígért. A fejlemények azonban igen hamara rációfoltak az ígéretekre, mint a levélváltásból is kitűnik. Nagyméltóságod két megbízottja, Deér és Kniezsa urak, arra hivatkoztak, hogy a felvidéki megyék népiségtörténeti feldolgozását azért kell a Teleki-intézetnek kezébe venni, mert az én vezetésem alatt semmi sem történt. A nevezett urakkal nekem soha semmi bajom nem volt, igen jó baráti viszonyban voltunk, ennél fogva fel kellett tennem, hogy a kijelentés, valamint minden további ténykedésük, amely az együttműködést akadályozta, az általam teremtett munkaszervezet szétrombolása, leg-sajátabb tudományos tervem kisajátítása, mind Nagyméltóságod akaratából történik.

Ha Nagyméltóságod nekem szeptember 9-én ilyesfélét mondott volna: Tudja, hogy sok vesződségem volt a felvidéki munkával, most, hogy megalapítja a Teleki-intézetet, szívesen levonná rólam a terhet, adjam át Deér és Kniezsa uraknak, hadd le-

¹² Vö.: Belitzky János: *A magyar helytörténetírás problémái*. Vigilia, 1935/2.

¹³ Mályusz tanítványainak doktori disszertációiról van szó, melyek 1938 és 1943 között jelentek meg Település- és Népiségtörténeti Értekezések címmel. A sorozatban összesen nyolc disszertáció látott napvilágot. Minderről lásd Steven Béla Várdy: *Modern hungarian historiography*. New York, 1976. (a továbbiakban: Várdy) 248-249.

gyen intézetüknek valami komoly programja, noha ők még doktori értekezéseiket írták, amikor az én tervem készen volt, — ha így beszélt volna Nagyméltóságod, biztosíthatom, örömmel adtam volna át a munkakört és szívesen segítettém volna át Nagyméltóságod megbízottjait tanácsaimmal az első akadályokon. Az az elbánás, amelyben Nagyméltóságod engem részesített, arra kényszerít, hogy a leghatározottabban szembeszálljak intézkedéseivel és a népiségtörténetet Nagyméltósággal szemben is megvédjem. Minden eszközzel, ami csak rendelkezésemre áll, mert itt most már többé nem személyi érdekről, egyéni sérelmek türelmes elviseléséről van szó.

Abban a reményben, hogy soraim megkönnyítik Nagyméltóságod számára az ügyek áttekintését, maradok Nagyméltóságod

Budapesten, 1942. január 22-én.

alázatos szolgálja
Mályusz Elemér”

Mályusz Hómanhoz intézett leveléhez mellékelte a Történettudományi Intézet igazgatójával, Deér Józseffel 1941 decemberében folytatott levélváltását. A levélváltás tárgya, hogy a Deér vezette intézet átvesszi Mályusz munkaszervezetének munkatársait, s az esedékes béketárgyalásokra felkészülve dolgozza fel a szlovák-magyar nyelvhatár alakulását. Mégpedig — Mályusz munkatervével ellenkezőleg — nem megyénként, hanem tájegységenként és az újkorra korlátozva.

Mályusz egy Deér Józseffel 1941. december 15-én folytatott megbeszélésükről:¹⁴

„Kedves Barátom!

Bizonyára te is hasznosnak, sőt szükségesnek véled, hogy az október 2-i beszélgetésünk alkalmával létrejött megállapodást írásban megörökítsük, és ezzel mindennemű félreértésnek elejét vegyük. Kérnélek tehát, légy szíves aláírásoddal, esetleg megfelelő záradékkal ellátva visszaküldeni jelen levelem másolatát, amelyben megállapodásunkat pontosan megfogalmazni igyekszem.

Mint hangsúlyoztam, mind a 'Magyarság és Nemzetiség' című sorozat, amelynek szerkesztését a Magyar Tudományos Akadémia bízta rám, mind a 'Település- és népiségtörténeti értekezések' című sorozatot, amely tanítványaim disszertációit tartalmazza, továbbra is fenntartom. Az első, mint a megjelent Szabó István-féle kötet s a közvetlen befejezés alatt álló Ila Bálint-féle munka, egy-egy magyarországi megye tüzetes feldolgozását fogja hozni a magyarság megtelepedésétől Mária Terézia koráig bezárólag. Mégpedig nemcsak oly megyékét, amelyeken a szlovák-magyar nyelvhatár húzódik keresztül, hanem kelet-magyarországi és dunántúli megyékét is, megfelelően eredeti programomnak. A disszertációk, tanszékem jellegének megfelelően, lehetőleg középkori tárgyú témákat fognak feldolgozni, azonban nem kizárólagosan, mint a

¹⁴ MTA Kt. Ms 5383/143.

sorozat megjelenés előtt álló két füzet is mutatja, amelyek a felsőőri magyar népszigetről, illetőleg a bácskai református magyarság megtelepedéséről szólnak.¹⁵

Te, mint a Magyar Történettudományi Intézet igazgatója szíves voltál felvilágosítani, hogy intézeted a két év múlva esedékes béketárgyalásokra óhajtván felkészülni, a szlovák-magyar nyelvhatárt teljes egészében, tehát nem megyei keretek közt fogja feldolgozni, mégpedig az újkorra korlátozódva, viszont napjainkig terjedőleg, s e célból nagyméretű másolati anyagot fog gyűjteni, oly módon, hogy az anyaggyűjtés és a feldolgozás két különböző munkakörnek számít.

Terveink előadása után örömmel állapítottuk meg, hogy azok nem ellenkeznek egymással, mivel két teljesen elütő jellegű munkáról van szó.

Szíves voltál a továbbiakban biztosítani, hogy számomra nem fog hátránnyal jární az a körülmény, hogy Intézeted a miniszterelnökség dotációjának azon részét megkapta, amelyből a múltban a 'Magyarság és Nemzetiség' írói tiszteletdíjának és a disszertációk nyomdaköltségének kiutalása történt, mivel a dotációkkal együtt a terheket is elvállalván, a miniszterelnökség ígéretének megfelelően utalványozni fogod az akadémiai kiadvány írói honoráriumát és a disszertációk nyomdaköltségét. Szíves voltál továbbá megígérni, hogy miként Jakó Zsigmond és Maksay Ferenc a miniszterelnökségtől utólagos jutalmul kb. 240-240 p-t kaptak, Te sem zárkózol el különösen érdemes doktorandusok hasonló méretű megjutalmazásától, sőt a vidéki levéltári kutatásaikat is, kész- kiadásaik megtérítésével, ajánlatomra támogatni fogod.

Első biztosításodat, amely különben megegyezett a Miniszter úr szept. 9-i előszóbeli közlésével, megnyugvással, utóbbi ígéretedet pedig nagy köszönettel fogadtam.

Abban a meggyőződésben, hogy hűen foglaltam össze megállapodásunk lényegét, maradok szívélyes üdvözléssel:

kész híved
Mályusz Elemér"

Deér válasza:

„Kedves Barátom!

Mindenkor készségesen állok rendelkezésedre, ha együttműködésünk valamely számodra nem világos részletére vonatkozóan felvilágosítást kívánsz tőlem. Éppen ezért most is szívesen ismétlem el azt, amit október 2-i beszélgetésünkben lényegesnek, s a jövő szempontjából fontosnak tartok. Óhajodnak azonban, hogy f. hó 15-én kelt ajánlott levelednek egyidejűleg megküldött másolatát aláírom, illetőleg jóváhagyó záradékkal lássam el, őszinte sajnálatomra nem tehetek eleget. Nem tehetem ezt egyrészt azért, mivel leveled beszélgetésünktől és közös ügyeinktől függetlenül több — főként a Teleki Intézet belsőbb szervezetét és feladatkörét érintő — téves feltevést tartalmaz, másrészt pedig azért, mivel beszélgetésünk rögzítésének ez a módja meggyőződéseim szerint nem felel meg a Teleki Intézet és a Te vállal-

¹⁵ Kálózi-Nagy Balázs: *A jászok reformátusok beköltözése Bácskába II. József korában*. Bp., 1943., illetve Kovács Márton: *A felsőőri magyar népsziget*. Bp., 1942. című munkáiról van szó. Vö.: Várdy.

kozásaid természetes viszonyának. E felfogásomat egyébként az Intézet elnökségének több tagja is osztja.

Ennek előrebocsátása után rátérek okt. 2-iki megbeszélésünk két lényeges pontjának tisztázására.

1. Kniezsa István barátommal Elnökünk megbízásából közöltük Veled, hogy az ő szeptember 9-iki előszóbeli tájékoztatásának megfelelően két sorozatot ad a Teleki Intézet azon javadalmának terhére, mely az ő elnöki rendelkezése és utalványozási joga alá tartozik, anyagi támogatásban kívánja részesíteni. Ugyancsak megbízása értelmében érdeklődtünk azután is, hogy e támogatást ez idő szerint mily célra és mily összeg erejéig óhajtod igénybe venni. Felvilágosításaid alapján elnökünk saját hatáskörében Ila Bálint munkájának szerzői tiszteletdíjára a közelmúltban 10 000 p-t folyósított. Legyen szabad megállapítanom, hogy Elnökünknek törekvéseid iránt már annyszor mutatott megértésére változatlanul számíthatsz. Meggyőződésem szerint sorozataid folytatását ez a jóindulat és megértés, nem pedig valaminő pontokba foglalt megállapodás biztosítja.

A m. kir. Minisztériumnak a gróf Teleki Pál Tudományos Intézet szervezése tárgyában kibocsátott 8.646/1941. M. E. számú rendelete alapján, mely a Budapesti Közlöny 1941. december 10-iki számában jelent meg, Magad is közvetlenül meggyőződhet arról, hogy az érvényben levő jogszabályok szerint nevezett vállalkozásaid kizárólag az Intézet elnökének diszpozíciója alá tartozó javadalomból, nem pedig valamely tagintézetnek, így jelen esetben a Magyar Történettudományi Intézetnek javadalmából nyerhet támogatást. Így azon kívánságod teljesítésének, hogy vállalkozásaid segélyezése a vezetésem alatt álló tagintézet javadalmának terhére, mintegy automatikusan történjék, törvényes lehetőség nincs. Ugyancsak tévedésem alapul levelednek az a feltevése is, mintha akár a Teleki Intézet, akár pedig bármelyik tagintézete a Miniszterelnökség dotációjának azon részét, melyből eddig a Te sorozataid támogatását folyósították, átvette volna. Ily rendeltetésű javadalom hiányában vállalkozásaidnak a jelenben és a jövőben a Teleki Intézet elnöke részéről történő támogatása nem valamely örökölt kötelezettségre, hanem egyedül munkád érdemének és fontosságának spontán felismerésére vezethet vissza. Meggyőződésem, hogy munkád szempontjából egyedül a támogatás tényének, nem pedig e támogatás költségvetés-technikai vonatkozásainak és jogcímének van fontossága.

2. Megbeszélésünk másik fontos pontját munkaköreink elhatárolása alkotta. Magától értetődőnek tekintettük, hogy sorozataidat, melyeknek kiadása egyrészt a Magyar Tudományos Akadémia megbízásán, másrészt pedig egyetemi tanári tevékenységeden alapult, folytatni kívánod.

Ami mármost a 'Magyarság és Nemzetiség' című sorozatodnak a Magyar Történettudományi Intézet kezdeményezésre megindított település- és népiségtörténeti munkálatokhoz való viszonyát illeti, félreérthetetlenül kijelentettük, hogy adatgyűjtésünk kizárólag bizonyos gyakorlati célokat szolgálva nem tettünk, nem kevésbé beszélhetünk a béketárgyalások bekövetkezésének időpontjáról.

Nem valamely megállapodás pontjaként, hanem csupán baráti tájékoztatásként közöltük Veled azt a szándékunkat, hogy a gyűjtött anyag tudományos feldolgozását a Te sorozatodtól eltérően nem megyék, hanem nagyobb tájegységek szerint kívánjuk

elvégezni. A feldolgozásnak ez a különbsége természetesen nem érinti az anyag összegyűjtésének egyedül lehetséges módszerét.

Abban a reményben, hogy felvilágosításaimmal a félreértéseket sikerült eloszlatnom, s hogy álláspontom ismeretében bizalommal tekintesz együttműködésünk és kiadványaid jövője felé, maradok szívélyes üdvözzel!

Budapest, 1941. december 19.

kész híved
Deér s.k.¹⁶

Mályusz Deérnek:

„Kedves Barátom!

Igen köszönöm dec. 19-i lekötőlemez értesítéset, amelyben megmagyaráztad, hogy a 'Magyarság és Nemzetiség' c. sorozatnak, valamint doktori értekezéseimnek az anyagi támogatása nem tartozik a vezetésed alatt álló Magyar Történettudományi Intézetre. Felvilágosításod után természetesen nem foglak többé ezekkel a dolgokkal terhelni. Nem fojthatom el azonban csodálkozásomat: okt. 2-án miért hangoztattad előttem, többször is, hogy akár Ila Bálint könyve, akár egyes értekezések kiadása, sőt tanítványaim levéltári támogatása ügyében is Hozzád forduljak. Akkori biztatásaid homlokegyenest ellenkeztek az elnök úr szept. 9-én és 25-én tett kijelentéseivel, amelyek szerint egyenesen neki kell ínom, ha valamire szükségem van, s a jövőben igen gyakran fogunk találkozni, de ellenkeznek iménti felvilágosításoddal is. Nagyon lekötőlemeznel, ha a homályt szíves volnál eloszlatni.

Sajnálatomra nem oszthatom nézetedet, hogy a sorozatoknak nincs szükségük tárgyi alapokon nyugvó támogatásra. Tegyük fel ugyanis, hogy valamelyik tanítványom négy év szorgalmas kutatás után akkor készül el értekezésével, amidőn én éppen nem élvezem az Általad aposztrofált jóindulatot és megértést. Munkája aligha jelenik meg és ártatlanul fog szenvedni. Ily esetben csak a minden személyi érdektől és érzelemtől független tárgyas elintézési mód, amely automatikusan érvényesül, segíthetne át az akadályokon. A megoldás, elismerem, nem könnyű, de nem is lehetetlen.

Leveled 2. pontjából őszinte sajnálattal látom, hogy a szállongó hírek, amelyeknek sokáig nem akartam hitelt adni, valóknak bizonyultak. Mindenekelőtt a leghatározottabban megismétlem, hogy munkakörüinket úgy határoztuk el, mint előző levelemben leírtam, s ha Te ma már nem is emlékszel rá, a két év múlva esedékes béketárgyalást, az arra való felkészülés és a munkálatok anyaggyűjtési jellegét félreérthetetlenül hangsúlyoztatók. Beszélgetésünkről már okt. 4-én beszámoltam levéltári munkatársaimnak, majd Domanovszky Sándornak, s így nem lehet kétséges, hogy kettőnk közül én emlékszem jobban az elhangzottakra. Nem volt ellenben szó arról, hogy intézetekben településtörténeti munkálatok kezdődjenek. Ezt a szót, munkakörrel kapcsolatban, nem is említették. Kniezsa István is, munkálatok jellegét kifejezni óhajtván, azt — mint mondotta — egyetlen szóval így jelölte meg: Újkor!

¹⁶ MTA Kt Ms 5383/144.

Egyébként, ha úgy folyt volna a tárgyalás, mint ahogyan Te emlékszel reá, utólag is kijelenthetem: azonnal megszakítottam volna.

Természetesen nincs módomban megakadályozni munkátokat. Magyarországon az írhat népiségtörténetet, akinek jólesik. Baráti jóindulattal figyelmeztetek azonban, hogy nem fog sok örömed telni a munkában, és intézetednek az nem fog dicsőséget hozni. Az emberek ugyanis — velük együtt én is — természetesnek találják, hogy új módszerrel és elgondolással, új emberek új munkát kezdjenek. Nem fogják azonban megérteni, hogy egy tíz évvel ezelőtti megtervezett munkakört, sok vesződéssel megállapított, valósággal kikísérletezett módszert egy új intézmény egyszerűen birtokába vegyen, a begyakorolt munkatársakat elvonja, s csak azért, mert a régi vezető rendelkezésére nem bocsátottak anyagi eszközöket, az újnak azonban korlátlanul van pénze, győzedelmeskedjék. A pénznek olyan diadala volna ez, hogy általános felháborodást keltene. S a kedvezőtlen megítélés bizonyára károsan befolyásolná intézeted tevékenységét, holott arra valóban igen szép és nagy feladatok várnak. Sokkal több, semhogy idegen vetésbe kellene sarlóját vágnia. A tudományos és a nemzeti érdek vallja majd mindennek kárát, noha mindketten azt óhajtjuk szolgálni. Az áldatlan következmények elhárítása érdekében még egyszer, de egyszermind utoljára kijelentem, hogy hajlandó vagyok oly együttműködésre, amelyet előszóval okt. 2-án, majd dec. 15-i levelemben körülírtam. (Intézeted 'a szlovák-magyar nyelvhatárt teljes egészében, tehát nem megyei keretek közt fogja feldolgozni, mégpedig az újkorra korlátozódva, viszont napjainkig terjedőleg, s e célból nagyméretű másolati anyagot fog gyűjteni, oly módon, hogy az anyaggyűjtés és a feldolgozás két különböző munkakörnek számít'.)

Tartozom azonban annak kijelentésével, hogy ily együttműködésre engem nem személyi, hanem tisztán tárgyi érdekek ösztönöznek, következésképp feltételeim elfogadásával nem teszel nekem baráti szívességet. Bármint döntesz, vagy dönt az elnökség, én a megkezdett munkáimat tűzön-vízen keresztül folytatni fogom. Hivatást láttam a kezdeményezésben, hivatásnak érzem a folytatást is. Az akadályok nem riasztanak el. Minél több támad, annál vonzóbb számomra a feladat. Egyes-egyedül az az érzés bír az engedékenységre, hogy még igen sok elvégzésre váró munkát látok magam és valamennyi magyar historikus előtt.

Szívélyes üdvözléssel

kész híved

Budapest, 1941. dec. 27.

Mályusz Elemér s.k.¹⁷

Deér válasza Mályusznak:

„Kedves Barátom!

Legutóbbi leveledből úgy látom, hogy a szóban forgó kérdés elintézését a további írásbeli megvitatás aligha mozdítaná elő. Ezért arra kérek, hogy a jövő hét valamelyik napján tisztelj meg azzal, hogy a közvetlen eszmecsere során kölcsönös

¹⁷ MTA Kt Ms 5383/145.

megértéssel meg fogjuk találni a mindkettőnket kielégítő megoldást. Látogatásod időpontjáról szíves telefonértesítéset kérve (143-042) szívélyesen üdvözöl

Budapest, 1942. január 3.

tisztelő igaz híved
Deér s.k.¹⁸

Mályusz a következőket válaszolta:

„Kedves Barátom!

Január 3-i soraidra válaszolva sajnálattal közlöm, hogy a szóbeli eszmecsere, okulva 2-i tapasztalataimon, nem tartom célravezetőnek. December 27-i — úgy hiszem világosan megfogalmazott — levelemben egy pontra nézve felvilágosítást kértem Tőled, az együttműködés módját pedig megjelöltem. Mivel mindkét ügyre vonatkozólag választat könnyű megfogalmaznod, arra kérlek, hogy ezt írásban légy szíves közölni. Nagyon leköteleznél azonban, ha már a legközelebbi jövőben válaszod birtokába juttatnál.

Szívélyes üdvözlettel kész híved
Budapest, 1942. január 6-án

Mályusz Elemér s.k.¹⁹

Deér válasza:

„Kedves Barátom!

Január hó 3-án kelt levelemben azzal a szándékkal kértelek fel a vitás kérdések közvetlen megtárgyalására, hogy e megbeszélés során munkamegosztásunkra vonatkozó s a Magyarság és Nemzetiség című sorozat további kötetének megjelenését, másolati anyag átengedése révén, biztosító javaslatot tegyek. E javaslatot levelemmel egyidőben dolgoztam ki, foglaltam írásba s csatoltam az eddigi levélváltásunkat tartalmazó üggyirathoz.

Legutóbbi leveledből sajnálattal értesültem arról, hogy e megbeszélésre nem vagy hajlandó. Ily körülmények között nem áll módomban, hogy a nevezett ügyre akár szóban, akár írásban visszatérjek. Egyben szíves tudomásodra hozom, hogy levélváltásunk alapján megtettem azokat a lépéseket, melyeket a Részedről intézettemmel és személyemmel kapcsolatban elhangzott állítások és feltevések szükségessé tesznek.

Szívélyes üdvözlettel
Budapest, 1942. január 9-én.

kész híved
dr. Deér József s.k.
egyetemi ny. r. tanár,
igazgató²⁰

¹⁸ MTA Kt Ms 5383/146.

¹⁹ MTA Kt Ms 5383/147.

²⁰ MTA Kt Ms 5383/148.

Deér e Mályusznak küldött válaszához mellékelte a vele folytatandó megbeszélések céljára január 5-én készített ajánlatát:

„I.

A Magyar Történettudományi Intézet a magyar-szlovák nép- és nyelvhatár XVI–XVII. századi történetének kutatását és feldolgozását, valamint az ebből nyert eredmények közzétételét határozta el. E kizárólag nemzetiségtörténeti célú vállalkozás nem terjeszkedik ki az egyes felvidéki megyék egész területének monografikus jellegű település- és népiségtörténeti ábrázolására, hasonlóképpen feladatkörén kívül esik az illető megyék társadalmi és gazdaságtörténeti célú feldolgozása is. A fenti eltérések figyelembevételével megállapítható, hogy egyrészt a Magyar Történettudományi Intézet vállalkozásának, másrészt a 'Magyarság és Nemzetiség' című sorozatnak célkitűzései lényegükben különböznek egymástól.

II.

Egyezik viszont a nevezett vállalkozás és a nevezett sorozat adatgyűjtésének módszere és terjedelme. A nyelv- és néphatár megállapítására irányuló törekvés a feldolgozás szempontjából szélesebb körű, éspedig a tekintetbe jövő megyék egész területére kiterjedő település- és népiségtörténeti adatgyűjtést teszi szükségessé.

III.

Az adatgyűjtés módszerének és terjedelmének ez az egyezése lehetővé teszi a Magyar Történettudományi Intézet részére, hogy a gyűjtött anyag alapján a Felvidék megyéinek részletes település- és népiségtörténeti feldolgozására irányuló 'Magyarság és Nemzetiség' című sorozatot támogassa. A Magyar Történettudományi Intézet ezért tulajdonjogának fenntartásával készséggel vállalkozik arra, hogy az általa gyűjtött forrásanyagot a nyelv- és néphatárra vonatkozó kutatások eredményének közzététele után Mályusz Elemér professzor úr, vagy általa kijelölt munkatársai rendelkezésére bocsássa.²¹

Hajnal István Hóman beadványa nyomán szintén készített a Kar részére egy feljegyzést, melyben elismerte, hogy Mályusz megsértette a minisztert. Ennek ellenére megvédte a népiségtörténeti kutatások vezetőjét, mondván, azt nem lehet mondani, hogy Mályusz nem haladt előre s eredményei csekélyek.

„Tekintetes Kar!

Legyen szabad ismételtlen megokolnom azt, hogy miért tartok szükségesnek egy kari határozatot, amely kimondja, hogy a miniszter úrnak megszavazott bizalom és elégtétel nem jelenti azt, hogy a Kar a Teleki Intézet vezetésének eljárását Mályusszal szemben mindenképpen igazoltnak látja.

Sajnálatosnak tartom, hogy a miniszter úr irata ezt az kérdést belevegyítette az őt ért méltatlan sértés kérdésébe. Az elégtétel megadását, ismételtlen hangsúlyozom, feltétlenül szükségesnek tartom; de azért, mert Mályusz sértő magatartását elítélem,

²¹ MTA Kt Ms 5383/150.

még akkor is, ha mint állítja, az Intézet, sőt a miniszter úr eljárása sérelmes lett volna vele s tudományos akciójával szemben.

Azonban a miniszter úr irata az Intézet eljárását mindenben helyesli, az intézet vezetőinek információja alapján Mályuszt valóságnak meg nem felelő állításokkal vádolja meg. Sőt, miután bizonyítgatja a saját és az Intézet megértő és hathatósan támogató magatartását, mégis helyet ad irata a feltevésnek, hogy az akció vezetésére Mályusz alkalmatlan, s az *eddigyi eredmények állítólagos csekélyisége* az ő 'tévedéseinek', s 'modorának' tulajdonítható. (Hajnal István kiemelése — E. V.)

Tekintetes Kar! E kérdésben egy tudós egzisztencia teljes elítélése foglaltatik. A beállítás, hogy Mályusz akciója kevés eredményt hozott, ellenkezik egész tudós közvéleményünk eddigi felfogásával. Mindnyájan az utolsó évtized tán legjelentősebb történettudományos kezdeményezésének tartottuk Mályusz akcióját; ez kétségtelen, hiszen a Teleki Intézet is ezért vette fel fokozott, nagyobb arányú szervezettel s eszközökkel végrehajtandó programjának. Kilenc év alatt két hatalmas munka jelent meg az akció keretében, egészen új, európai viszonylatban is kétségtelen érvényű módszerekkel egész nemzeti múltunk megítélésére új, meggyőző, felemelő eredményekkel. Az Akadémia, a Történelmi Társulat s más tudományos társulatok s maga Egyetemünk is több ízben méltatták s elismerték az eredményeket. Köztudomású, hogy az elszakított területek visszaszerzését illetőleg kormányzatunk is a Mályusz akciója által kiképzett munkaerővel dolgoztatta ki a magyar igények történeti megokolását. Ha nem is készült el teljesen két nagyarányú munkánál több — ami azonban szintén több ezer nyomtatott oldalnyi kötetet jelent —, úgy a szakemberek kiképzett sora, amivel a Teleki Intézet az akciót a maga részéről is folytatni akarja, Mályusz teremtménye. A módszer kialakítása mindig a legnehezebb része a tudós munkának, fáradságos és idővesztéses, de egyben döntő része a munkának; nem lehet csak az ennek alapján tényleg elkészült s megjelent eredményekkel lemérni ennek jelentőségét.

Nem vonom kétségbe Mályusz egyéniségének nagy hátrányait a munkaszervezet vezetésére nézve, de ezek adottságok, amikkel szemben bölcs intézkedések szükségesek lehetnek — azonban mégsem szolgálhatnak az eredmények megítélésének alapjául.

Aminthogy a miniszter úr irata mégis felveti ezt a kérdést és határozottan sikerelenséget állapít meg, kénytelen vagyok itt a támogatás minőségére is kitérni, amely támogatásban a miniszter úr részéről Mályusz akciója az elmúlt 9 évben részesült. E támogatás végső összege 13 210 pengő; s csak most, legújabbban, ismét 10 000 pengő. Tucatnyi szakember dolgozott hosszú éveken át; ez az összeg az ő bármilyen vékony javadalmazásukra is kétségkívül igen csekély. Holott a koncepció az volt, hogy már munkaközben is részesüljenek bizonyos ellenértékben; a valóságban azonban kétségtelenül csak az önzetlen munkakedv tartotta meg őket feladataik mellett. Ha lassan haladt a munka, s ha egyesek fel is adták azt, kétségtelenül ennek is tulajdonítható be. Nem fogadható el tehát az az érvelés, hogy azért volt kevés a dotáció, mert lassan haladt a munka. Állandó, biztos, meghatározott dotáció kétségtelenül intenzívebbé tette volna a munkát. Tudtommal ezért akarja a Teleki Intézet is rendszeresebb javadalmazásban részesíteni azokat, akik az átveendő munkálatokban részt fognak venni — nem is szólva arról, hogy az erre begyakorolt

szakemberek közül többen, egyenesen ezzel a programmal, a Intézet kinevezett, állandóan javadalmazott alkalmazottai közé vétettek fel. Ezenkívül pedig az Intézet a maga részére átveszi a Mályusz alatt készült munkálatokat, adatgyűjtéseket, az eddiginél bővebb honoráriummal elégitvén ki az illető szakembereket. Voltak tehát eredmények, amik jutalmazására Mályusznak nem adatott meg a lehetőség, amíg az Intézet rendelkezésére bocsátattak az erre szükséges összegek.

Úgy látom, T. Kar, hogy a miniszter úr informáltsága e kérdésben egyoldalú volt, s hogy a Karnak nem szabad elfogadnia ezt az információt, ami tudományos életünkben nagy bonyodalmakat okozna.

A miniszter úr igenis gondjaiba vette Mályusz akcióját, de nem oly mértékben, mint azt most az Intézet kezeire kerülendő akciót támogatni szükségesnek látja. A miniszter úr nagyvonalúságot, önuralmat tanúsított Mályusz helytelen fellépésével szemben; de kétségtelen, hogy nem volt bizalma Mályusz egyéniségében. Ami, persze, még nem menti Mályusz mindenképpen elítélendő sértő magatartását vele szemben. Nem volt bizalma; ez kitűnik azon megjegyzéséből is, amely szerint aggodalmi voltak Mályusznak karunkra való kinevezésével szemben. Ez a megjegyzés arra a megállapításra készlet, hogy Mályusz kinevezése tudományos szempontból a legteljesebben beváltotta a legszebb reményeket is, kitűnően képzett, alaposan, bátran mondhatni, ridegen megfegyelmezett szakemberek sora került ki Mályusz kezei alól — és szerencsének mondható, hogy nem más, tán behízelgőbb modorú, de tudósak jelentéktlenebb egyéniség foglalta el a kérdéses katedrát.

Mályusz egyéniségének kétségtelenül vannak igen hátrányos oldalai, amik ellen talán, mint jelen esetben is, erőteljesen fel kell lépni — de ez nem vezethet az ő élete munkájának teljes elítélésére. A két kérdést nem szabad egybekeverni. Öszintén szólva úgy látom, hogy a miniszter úr Mályuszt illetőleg már hosszú idők óta egyoldalú információk hatása alatt áll.²²

Hajnal készített egy nyilatkozattervezetet is, melyben Hómant védte meg, mondván, hogy nem volt akadályozója a népiségtörténeti kutatásoknak. A nyilatkozat a *Századok* hasábjain jelent volna meg, s tervezett aláírói között szerepelt Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Szekfű Gyula és Lukinich Imre is.

"Mályusz Elemér egyetemi tanár tollából az 'Egyedül Vagyunk' számaiban egy cikksorozat jelent meg történettudományunk mai mozgalmairól. E közlemények egyes részei, bár név említése nélkül, szokatlan hangon kifogásolják a Történelmi Társulat elnökének, Hóman Bálintnak állítólagos tartózkodó magatartását a népiségtörténeti kutatás akciójával szemben, amely akciót Mályusz kezdeményezte és vezette; s kifogásolják azt, hogy e kutatásokat Hóman Bálint, mint kultuszminiszter, az eredeti szervezet megosztásával, a 'Gr. Teleki Pál Történetkutató Intézet' szervezetébe illesztette be.

Mint ezen tudományos és nemzeti szempontból oly fontos akciót mindig nagy méltánnyalással figyelemmel kísérő szakemberek, kötelességünknek tartjuk az érdeklődő közönség tájékoztatását, annak a megállapítását, hogy Elnökünk a népiségtörténeti kutatásokat kezdeményezésüktől mindig a legnagyobb megértéssel kísérte, tudós és hivatalos támogatásban részesítette. Mályusz Elemér érdemeit e téren senki sem akarja

²² MTA Kt Ms 5383/156.

kevesbíteni, s nyilván csak a szakembernek elfogult túlbuzgalma saját céljai iránt vezette őt arra, hogy a lehetőségekkel nem számolva elégedetlen a támogatással. Hóman Bálint, Mályusz nyilatkozata szerint is, további teljes erkölcsi és anyagi támogatásról biztosította az ő munkásságát akkor, amikor a népiségtörténeti kutatást felvetette a Teleki Intézet programjába; a tudós ambíciójának legszebb ösztönzése, amidőn módszereinek és feladatainak továbbképzését új munkaszervezetek vállalták magukra, elismervén a tudós kezdeményeinek szakértő útmutatásait. Ha Mályusznak ezzel kapcsolatban érzékenykedésre lett volna oka, a nehézségek elhárítására bizalommal kellett volna a kultuszminiszter úrhoz fordulnia.

Szükségesnek tartjuk mindezekben nyilvános állásfoglalásunkat, hogy megelőzzük annak a téves nézetnek az elterjedését közvéleményünkben, mintha e tudományos és nemzeti munkában bármely résztvevő szakember között lényegbevágó véleménykülönbség merült volna fel.

Domanovszky, Szentpétery, Szekfű, Lukinich, Hajnal.²³

Deér József és Hajnal az ügyben külön levelezést folytatott. Hajnal István levele Deér Józsefhez a kari ülés után:

„Kedves Barátom!

A Mályusz ügyben oly álláspontra helyezkedtem, amiből logikusan várhattam, hogy Te, Kniezsa barátunkkal együtt, neheztelni fogtok rám. Ezért már eleve is szándékom volt Nektek számot adni indokaimról. Én tudniillik igenis szeretek lehetőleg jóban lenni mindenkivel, akiben értéket látok. E magyarázkodásomnak igenis az a célja, hogy ne lássatok bennem ellenfelet, hanem csak valakit, aki egy bizonyos ügyben kénytelen volt helyteleníteni magatartásokat. Ebből következhet talán egy ideig bizonyos érzékenység egymás közt, de a magam részéről semmi esetre sem az, hogy ellenszenvvel kísérjem működésüket. Azt hiszem, a múltban Ti mindketten csak megértést s megbecsülést tapasztaltatok tőlem, bármily jelentéktelen momentum is volt ez a Ti pályátok számára. Az illető ügyben álláspontomat előadtam ott, ahol kellett: ezzel részemről be is fejeztetett az ügy, ha nem késztet újra rá valami hivatalos szerep, senki sem fogja hallani róla újra a véleményemet.

Természetes, hogy a miniszter Urat ért igaztalan sértés ügyében a teljes elégtételadás mellett foglaltam állást, sőt az én gondolatom volt, hogy a Karon kívül is nyilatkozzunk, történészek, mellette. Az ő nobilis magatartása az egész ügy folyamán meghódította mindenki szívét.

Én a kérdéses ügyről először csak akkor hallottam, amikor, emlékszel, a Német Tudományos Társaság estélyén együtt voltunk, s hazafelé Mályusz hozzám csatlakozott. Vagy öt év óta először állt össze velem hosszabb beszélgetésre, amióta összekülönböztünk. Panaszkodott rátok, én azzal végeztem, hogy szokott túlérzékenységet kiüzdje le, ne fantáziáljon, amit nekem elmondott, azt csak a gyanú és bizalmatlanság teheti nagy ügygé, viszont ha a jövőben mégis úgy fejlődnek a dolog,

²³ Hajnal nyilatkozattervezete mind a Domanovszky-, mind a Hajnal-hagyatékban megtalálható, MTA Kt Ms 4524/425., illetve Ms 5383/158. számú jelzetek alatt. A Századokban nem jelent meg.

hogy az ő érdemes tudományos vállalkozását érné méltánytalanság, mégpedig nem az ő elképzelésében, hanem nyilvános üggyé avatva az ügyet, úgy persze kész vagyok mellette felszólalni.

Eztán egy szót sem beszéltem vele az ügyről egészen a tegnapi napig, a kari értekezletig. Kerültem az érdeklődést nála, mert nem akartam, hogy biztatást lásson ebben. Másoktól hallottam egyes megjegyzéseket, amelyekből kivettem, hogy elfajult a dolog. Hallottam előadásáról az evangélikusoknál, de nem gondoltam rá, hogy az üggyel függ össze. Cikkeit csak az ügy kipattanásakor kértem kölcsön valakitől, addig csak annyit tudtam róluk, hogy támadják a minisztert. Végül Domanovszky tájékoztatót a miniszter energikus fellépéséről, s egyértelműen az elégtételadás mellett foglaltunk állást.

De már akkor hangoztattam, hogy Mályusz érdemeit nem szabad azért kétségbe vonnunk, és hogy a Köztetek keletkezett vitában nem szabad ez elégtétel által a Ti feltétlen igazolástokat s Mályusz elítélését kimondanunk. A hírek ugyanis erről mind mérgesebbekké váltak, és nem volt módomban, hogy utánajárjak, még csak kérdezősködni sem akartam, mi igaz belőlük, Mályusszal a dologról nem akartam beszélgetni, s ezért Tihozzátok sem mehettem tájékoztatásért. Egyáltalán az volt a felfogásom, hogy tartózkodjak bármilyen beavatkozástól e zavaros ügyben, amelyben Mályusz érzékenységet, merevséget, bántó bizalmatlanságát mindenestre egyik tényezőnek tartottam.

Másrészt azonban azt senki sem verheti ki a fejemből, hogy Mályusznak nagy érdemei vannak az akció körül. A kezdeményezés az övé. A módszerek kialakítása az ő vezetésével történt meg. Tanúja voltam akkoriban, hogy évekig mennyire foglalkoztatta a vállalkozás, szerény pénzügyi eszközökkel, s minden anyagi jutalmazásról lemondva. Nem akarom ezzel háttérbe szorítani munkatársainak érdemeit, különösen Kniezsáét és Szabó Pistáét. A tudós módszeralakítás művében ők is nagyszabású részesek. De a megalapozó és a teljes történeti sokoldalúságot érvényesítő munkát Mályusznak tulajdonítom. S velem együtt az ügghöz közel álló szakemberek túlnyomó része is, csak pár kivételt hallottam eddig másként vélekedni.

Hallottam már régebben is Mályusz szerencsétlen modoráról munkatársaival való érintkezésében. Nem kell előttem bizonyítani, hogy e panaszoknak volt alapjuk. Magamban azt is helytelenítettem, hogy Mályusz más nagyobb feladatokat is vállalt közben, amik kétségtelenül elvonták az akció vezetésétől. S mégis: ő volt a vállalkozás kezdeményezője, megalapozója, első igen szép eredményei az ő vezetése alatt mutatkoztak, a képzett munkatársak egész sora áll most a további munka rendelkezésére.²⁴

Deér válasza:

„Kedves Barátom!

Köszönöm a leveledben megnyilatkozó baráti őszinteséget. Nem szándékozom megállapításaidal vitába szállni, vagy eljárásomat mentgetni, mert annak helyességéről ebben az esetben teljesen meg vagyok győződve. Mindössze arra hívom fel a

²⁴ MTA Kt Ms 5383/162.

figyelmedet, hogy szándékaim csak Mályusz Elemérrel folytatott levelezésem egészéből, főként pedig abból a Pro memoriából állapíthatók meg, melyet a vele folytatandó személyes megbeszélés céljára és elutasító válaszána vétele előtt munkatársaimmal egyetértésben készítettem el, s melynek elfogadása minden méltányos igényt kielégített volna. December 19-iki levelem ezekből az összefüggésekből ki nem ragadható, s álláspontom kifejezésének már azért sem tekinthető, mivel abban bizonyos illetéktelen pretenziókkal szemben kellett védekeznem. Forráskritikai kiindulópontoddal tehát nem értek egyet.

Baráti őszinteséged ugyanakkor arra kötelez, hogy hasonló őszinteséggel mondjam el én is a magam véleményét. Mályusznak, mielőtt az 'Egyedül Vagyunk'-ig eljutott, igen hosszú kúnelleti időben volt része. Már a középkori nemzetiségi politikáról írott tanulmányának²⁵ petit-tel szedett befejező sorai egynéhányunkra — ismét név nélkül — oly megállapításokat tartalmaztak, melyek a mostanihoz hasonló fellépést teljes mértékben indokoltá tettek volna. Mályusz nem jutott volna cikksorozatáig és a pénteki kari ülésig, ha éveken keresztül nem azt tapasztalja, hogy korlátlan elnézésre számíthat. Annak bebizonyosodásától, hogy a helyzet mégsem ez, egy jobb atmoszféra kialakulását várom s ezért visszatérek a levelem elején tett azon megállapításomhoz, mely szerint úgy kellett történniök, ahogyan történtek.

Szeretettel köszönt tisztelő igaz híved és barátod

Budapest, 1942. február 24.

Deér József²⁶

Hajnal Mályusznak is írt egy levelet:

„Kedves Barátom!

Délelőtti beszélgetésünkben azt a vádat emelted ellenem, hogy sajnálatos fellépésednek a most lefolyt ügyben az én mulasztásom volt az oka, másoké mellett, nem adván támaszt neked a Téged ért méltánytalanságokban.

Emlékeztetlek arra, hogy egyetlen véletlen beszélgetésünkben is figyelmeztettek, nem történtek még véleményem szerint olyan támadások ellened, amiket közügygé lehetne tenni. Egyébként sem volt az az impresszióm, hogy Te a beszélgetést olyan információnak szánod, ami felhívás a beavatkozásra. De ha erre fel is szólítottál volna, kitértem volna előle, minthogy már eleve is Téged is hibásnak tartottalak az ügyben, ismerve gyanakvó és rideg magatartásodat mindenkivel szemben, aki nem cselekszik egészen tetszésed szerint.

Te hosszú évekkkel ezelőtt bántó módon kiadtad az utamat. Fáradtságomba került, hogy legalább addig ne fadjuljon el a dolog, hogy régi barátság után minden érintkezés meg ne szakadjon közöttünk. Én mégsem mulasztottam el semmit, hogy érdemeidnek, ha éppen arra került sor, elismerést ne igyekezzek szerezni. Úgy látom, Te ezt is úgy magyaráztad, hogy amikor aztán egyszer végre mégis bizalmasabban szóba állasz velem, siessek vakon hadakozni érted.

Én ezzel szemben szóltam ugyan pár kollégának, akiket egyébként már Te is tájékoztattál, mégpedig nemcsak véletlenül, mint engemet, s fel is vettem egy

²⁵ Mályusz Elemér: *A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok*, 1939.

²⁶ MTA Kt Ms 5383/161.

megbeszélés tervét, amelyben higgadt magatartásra igyekeztünk volna bírni. E tervet elejtettem, minthogy Téged ismervé csak az jöhetett volna ki belőle, hogy Te támaszt, biztatást vélsz bennünk még hirtelenebb és erősebb fellépésekre.

Amikor a miniszter iratmellékleteit áttanulmányoztam, s ekkor először győződhettem meg kézzel foghatóan, hogy Deérék részéről nagy hibák történtek: nevezetesen, Deér iratából, amelyben mindenféle szabályozó megállapodás elől ki akar térni. Ez az egyetlen kétségtelen s felhasználható bizonyíték, amire ellenük támaszkodni lehetett.

Te fellépésedben a miniszter ellen nem voltál tekintettel régi körödre, amelyet mindmáig azonosítanak Teveled. Mindenkit ránk szabadított ez az alkalom, aki ellen eddig sikerrel védekeztünk. Sértéseid után merészségnek számított minden hang, amely bármiképp is melletted szólalt fel.

Én mégis megtettem az értekezleten. Én voltam az egyedüli, aki nyomatékosan rámutattam Deérék hibájára, a Téged ért méltatlanságra. Elaborátumot készítettem erről, amit a Kar elé akartam terjeszteni az esetben, ha ott a Te eljárásod indokait ellenségesen tárgyalnák. Ez iratomról a másik fél tudomást szerzett és felkészülve vonult be az ülésre.

Amikor Tőled, szemrehányások után, elváltam, és az ülésterembe léptem, fenyegető megjegyzésekkel rohamoztak meg felszólalásom esetére.

Egész magatartásomban az ügy tárgyas meggondolása vezetett, s aztán meggyőződésemmnek köntörfalazás nélküli érvényesítése. Új ellenségeket szereztem magamnak. A miniszter valószínű bizalmatlanságáról nem is szólva.

Az egész esetből ismét azt a tanulságot vonom le, ami már régen is kétségtelen volt: hogy Te jogosnak érzel minden kíméletlen magatartást velem szemben, s tőlem megköveteled, hogy vakon kiálljak érted, úgy s amikor a magad szándékának megfelel. Ez alapon a barátságnak még a látszata sem tartható fenn.

Anélkül, hogy kollegiális érintkezést ezzel érinteni akarnám, felkérlek, kímélj meg ezentúl minden közléstől, ami a magad ügyeit érinti.²⁷

Mályusz válasza:

„Kedves Pista!

Nagy sajnálkozással, mondhatnám megdöbbenéssel olvastam leveledet, amikor ma, hétfőn ebédre hazajöttem. Azonnal kerestelek telefonon, de lakástok nem jelentkezett. Így hát a körülményesebb úton, levélben próbálom a zavart eloszlatni.

Ami megdöbbenett, az a kijelentés volt, hogy barátságunk régen megszakadt volna. Ezt nem éreztem eddig s így nem is érezhettem. Az igaz, hogy életünk (a gyerekek jövetelével) alaposan megváltozott, a munkám még jobban az íróasztalhoz kötötték, mint korábban, magam pedig úgy éreztem, hogy személyi ügyeim előadásával nem illik senkit sem, legkevésbé pedig a barátot terhelni — mindebből azonban, biztosíthatlak, nem lehet a baráti érzelmek kihűlésére következtetni. Terhedre a jövőben sem szeretnék lenni, s bizonyára elhiszed, hogy nem számításból írok most Neked, de hálámra biztosan számíthatsz. (Aminthogy hálás is vagyok kiállásodért és sok egyébért.)

²⁷ MTA Kt Ms 5383/163.

A pénteki nap, elismerem, nem éppen a legalkalmasabb időpont volt a kimagyarázkodásra. Bántani és — pláne — megsérteni azonban, elhiheted, igazán nem akartalak. Ha a dolognak ilyen látszata lett volna, azt nagyon sajnálom.

Egyébként szívem szerint ezt szeretném mondani: Egye meg fene az egészet s ne marhaskodjunk. Csak nem tudom, lehet-e még ma, amivel húsz év előtt a hasonló ügyeket elintéztük, ilyenent mondani, megengedi-e méltóságunk.

Akár igen, akár nem, én mindenesetre a régi barátsággal öllelek.

Budapest, 1942. február 23.

Mályusz Elemér²⁸

Az ügyben végül a kari tanács 1942. február 20-án tartott rendkívüli ülése hozott határozatot. Ezt azonban megelőzte Mályusz deklarációja, melyben megköveti miniszterét.²⁹

A kari ülésnek az ügyben elfogadott végső állásfoglalása:

„Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi Miniszter Úr, mint Karunk doktora és volt tagja, Karunk iránti jóleső bizalmának jeléül, magasrendű tudományos felfogástól vezérelve, a Kar tudományos és erkölcsi tekintélyéhez fordult elégtételért. Karunk egyik tagjának Mályusz Elemér nyilv. r. tanárnak azon eljárása miatt, hogy őt folyó évi január hó 22-én hozzá intézett levelében, és burkoltan az 'Egyedül Vagyunk' című folyóirat 1942. január 15-i számában megjelent cikkében személyében és tudós becsületében élesen megtámadta.

²⁸ MTA Kt Ms 5382/160.; Az ügyben megszólalt Domanovszky Sándor is. Részlet a Mályuszhoz írt február 3-i keltezésű leveléből:

„Kettőrok között áll a harc. Rajtad sérelem esett, amely mondjuk kilendített egy pozícióból. Ez olyasmi, ami az élet folyamán emberek közt számtalanszor megisik. Te visszavágtál, és olyan lépéseket tettél, amelyeket a harc szabályai szerint nem volt okos megkockáztatni. Egy embernek egész múltját, tudományos munkásságát, érdemeit a legkíméletlenebb, elfogult kritika tárgyává tetted, olyan módon, hogy nem csak őt sebezted, hanem különböző körökben keltettél ellenszenvet nem az ellen, akit támadni akartál, hanem önmagad ellen. Ez súlyos hiba volt. Meg kell vallanom, ha ellenem intézne valaki olyan támadást, mint Te a minisztered ellen tetted, minden eszközt igénybe vennék, hogy a rajtam esett sérelmet megtoroljam. Mert hiszen támadásaid olyan természetűek voltak, amelyek nem csak sérteni, de egyenesen kipellengérezni akarták az ellenfelet. Hogy ilyen körülmények közt a miniszter hajlandó volt bizonyos elégtétel fejében eltekinteni a sérelemtől, azt bizonyítja, hogy nobilis ellenfél.”

„Ha a dolog a Kar elé fog kerülni, a kérdés úgy lesz föltéve, összeegyeztethető-e az egyetemi tanári méltósággal és a tudósok mindegyikére kötelező tárgyalgosság szellemével az a hang, amellyel őt személyében, tudosi becsületében, valamint miniszteri minőségében súlyosan sértő insinuációkkal illetted, és ezek alátámasztására a valósággal ellenkező állításokat kockáztattál meg. Ez tehát azt produkálná, hogy a Kar és a nyilvánosság előtt, mintegy a Kar által kényszerítve, add meg a szükséges elégtételt. Régebbi adataidra vonatkozólag tanúskodni fognak a miniszter mellett Thienemann Tivadar, Horváth János és Szekfű Gyula. Ez az ügy semmiképpen sem végződhetik rád nézve kedvező eredménnyel és elindíthat egy lavinát, amelyről ma nem lehet tudni, hol fog megállni. A közvélemény egyáltalán nincs melletted.”

Domanovszky levele az MTA Kt Mályusz-hagyatékában található.

²⁹ Mályusz deklarációját közli még Horváth László Béla: *Hóman Bálint utolsó évei. (1945–1951.)* Sic Itur Ad Astra, 1993. 2–4. sz. 213.

A Kar természetszerűleg a tudományos kritika teljes szabadságának álláspontját vallja, amellyel azonban a tárgyilagosság hiánya éppúgy nem egyeztethető össze, mint ahogy nem adhat módot burkolt gyanúsításokra és a tudományos becsület megtámadására. Épp ezért a kar megnyugvással fogadja dr. Mályusz Elemér nyilvános rendes tanár következő nyilatkozatát:

„A Kar iránti mély tisztelettel kijelentem s őszintén sajnálom és mélyen fájlalom, hogy a Miniszter Urat akár személyében, akár tudós becsületében szándékom ellenére, bizonyos, mint baráti felvilágosításokból utólag meggyőződtem, téves feltevésekből kiindulva megsértettem.

Ennélfogva az 'Egyedül Vagyunk' 1942. január 1-i és 15-iki számaiban közölt cikkemben foglalt azon kijelentéseimet, amelyek az említett téves informálódásokon alapulnak és a Miniszter úr személye, vagy tudós egyénisége ellen irányulóknak látszanak, visszavonom. Egészen személyesnek szánt és felindult lelkiállapotomban írott 1942. január 22-i levelemnek éleshangú fogalmazásáért pedig megkövetem a Miniszter Urat.”

A Kar ez alkalommal szükségét érzi, hogy kifejezésre juttassa a vallás- és közoktatásügyi Miniszter Úr iránt érzett változatlan meleg szeretetét és ragaszkodását, valamint tudós egyéniségnek különös nagybecsülését.”³⁰

Sajtó alá rendezte, az összekötő szövegeket és a jegyzeteket írta
Erős Vilmos

³⁰ A kari ülés jegyzőkönyve az ELTE BTK levéltárában található. Ide még az a megjegyzés kívánczik, hogy Hóman a Magyar Történelmi Társulat 1943. június 10-i közgyűlésének bevezető előadásában visszatért Mályusz támadására, sőt az előadás gerince a fiatalabb történetész által szorgalmazott nép-nemzet fogalom visszautasítása volt. (Hóman elnöki megnyitója a *Századok* 1943-as évfolyamában olvasható.)

Mint ismeretes, Hóman itt együttesen utasította el Baráth Tibor és Mályusz népnemzeti felfogását. Baráth Tibor koncepcióját Az Új Magyarország történetírása (*Új Európa*, 1942. I. évf. 1. sz.) című cikkében fejtette ki, ahol a tér, faj, totalitás foglmainak a történetírásba való adaptálását követelte. Nézeteivel Hajnal István szállt szembe (Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. Recenzió a *Századok* 1942-es évfolyamában.) Hajnal, bár elismerte Baráth foglmainak bizonyos mértékű jogosságát, alapvetően elutasította az akkor Kolozsváron tanító történetész felfogását. Felhívta Baráth figyelmét, hogy az utolsó két évtizedben is születtek figyelemre méltó történettudományos teljesítmények, s ezek közül saját, az intellektualizmus fejlődését vizsgáló munkáit, ezen felül például Szilágyi Lóránd és Istványi Géza kutatásait, valamint Mályusz népiségtörténetét emelte ki.

„Krisztusért és az ő ellenségei ellen”

A Maigret grófok adománylevele 1687-ből

A Budavár visszafoglalásának háromszázadik évfordulója alkalmából megjelent, az ostrom kulcsfontosságú dokumentumait közrebocsátó gyűjteményes kötet előszavában az ostromlók hadrendjére vonatkozó adatok (többek között a hadvezetésben résztvevők neveinek) közlésekor joggal említi meg Szakály Ferenc, hogy a hadrendről és a résztvevő magasrangú tisztekről a kutatók rendelkezésére álló információs anyag még korántsem tekinthető teljesnek, hiszen „... az általunk közölt forrásokban is felbukkannak olyan tábornokok – mint pl. a több helyen is emlegetett, rejtélyes Maigret tábornok – akiket nem tudunk benne elhelyezni.”¹ Ez a megállapítás nyilvánvalóan önmagában véve is további kutatásokra is ösztönöz.

Jelen írásunk célja, hogy egy, a franciaországi kutatásaink során birtokunkba került forrás segítségével megpróbáljunk valamelyest hozzájárulni a „Maigret-rejtély” eloszlatásához, s ezáltal a Budavár ostromában résztvevő fontos személyiségek szerepének és életének jobb megismeréséhez. E szerint François-Guillaume de Maigret gróf, *főtrázsamester és gyalogezredbeli ezredes* Lotharingiai Károly vezérkarában szolgált a budai hadjárat idején, és az ostromló sereg katonái közül a *legeslegecsők* között hágott föl a „*kisebbik és a nagyobbik bástya közötti*” falra, s tartotta meg magát, egységével együtt, sikerrel a védővonal ezen pontján, mely a vár bevétele szempontjából döntő fontosságúnak bizonyult.

Az eddig itthon gyakorlatilag ismeretlen dokumentum² tehát, melyet az alábbiakban bocsátunk közre, a legszorosabban kötődik Budavár 1686-os visszavételéhez, és azon túl, ami a tényleges rendeltetése, a vár visszavételének, az ostrom utolsó napjának egy igen érdekes és fontos epizódját világítja meg, tehát a kutatók számára elsősorban hadtörténeti és kapcsolattörténeti jelentőséggel bír.³

¹ *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686.* Összeállította Szakály Ferenc. Bp., 1986. (a továbbiakban: Szakály) 15.

² Az eredeti dokumentum ismeretében végzett levéltári kontroll alapján sikerült megállapítani, hogy az adománylevél szövegének fogalmazványa megmaradt az Országos Levéltár 17. századi anyagában a magyar kancellária iratai között a szöveg kiadására azonban – ismereteink szerint – eddig nem került sor. Magyar Kancelláriai Levéltár. Királyi Könyvek, A 57, 19. kötet. 5. (Vissy Zsuzsa szíves közlése, melyért ezúton mondunk köszönetet.)

³ Rövid írásunk nem kíván kitérni a közlendő forrás részletes elemzésére. Szeretnénk azonban a publikálással felhívni a figyelmet ennek az érdekes dokumentumnak a létezésére, néhány támpontot adni a keletkezés hátteréhez, és utalunk a témával kapcsolatos legfontosabb irodalomra. A Budavár visszafoglalásával kapcsolatos kiterjedt szakirodalomból tájékoztatóként az alábbiakat emeljük ki: mindenekelőtt az önmagában is kulcsfontosságú, Szakály Ferenc összeállításában fent említett dokumentumgyűjtemény, mely „rövid szakirodalmi tájékoztató” is ad. Szakály 22-23. A korabeli forrásanyag első alapos összefoglalását adja *Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. 1683-1718.* A Fővárosi Nyilvános Könyvtár Budapesti Gyűjteményének Bibliográfiai Munkálatai III. Bp., 1935. Ma is nélkülözhetetlen alapos feldolgozás Károlyi Árpád: *Buda és Pest visszavétele 1686-ban.* Bp., 1886., és annak Wellmann Imre által a 250. évforduló alkalmából átdolgozott kiadása, Bp., 1936. Fontos és változatos dokumen-

Egy olyan *adománylevélről* van itt szó, melyet I. Lipót császár és magyar király (1657–1705) adott ki François-Guillaume de Maigret (1647–1707) burgundiai nemes számára, annak a kivételes hősiességnek az elismeréseként, melyet a kedvezményezett, mint az ostromló sereg egyik magasrangú tisztje, Budavár bevételénél tanúsított, s amelyben *széleskörű* kiváltságokkal *birodalmi grófi címet* adományoz a várvívó ezredesnek.

Az eredeti szöveg, melynek fordítását közöljük, a Maigret grófok családi levéltárában található.⁴ Ez a családi levéltár kétségtelenül kitűnik a dokumentáció gondozottságával és folyamatosságával, mely egyértelműen kifejezésre juttatja a Maigret család ragaszkodását ahhoz, hogy tagjainak tevékenysége, az általuk elért címek, tisztségek és sikerek feledésbe ne merüljenek, és bármikor bizonyíthatóak legyenek.⁵

A Maigret-család a hajdani (akkor még jogilag a Német-Római Birodalomhoz tartozó) Burgund grófság (a mai Burgundia Rhône-folyótól Keletre eső része, azaz Franche-Comté) területéről, Dôle környékéről származott, és a rendelkezésre álló adatok alapján történetük a 14. század elejétől (1307) kezdve követhető nyomon, amikor is először említenek egy bizonyos Guyot de Maigret nevű fegyvernököt (*"escuyer"*), és ekkor írják le először a későbbiekben majd a grófi címer egyik alapelemként is szereplő *családi címerüket*.⁶

tumanyagot, leveleket tartalmaz a *Buda ostroma, 1686*. Magyar levelestár. Válogatta Péter Katalin, fordította Péter Katalin és Teke Zsuzsa Bp., 1986. A legfontosabb feldolgozások közül az alábbiakat emeljük ki: ifj. Barta János: *Budavár visszavétele*. Bp., 1985. (a továbbiakban: ifj. Barta); *Magyarország története 1536-1686*. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. Bp., 1985. III/2. (összefoglaló bibliográfiával) 1622-1628, 1871-1876.; R. Várkonyi Ágnes: *Buda visszavétele 1686*. Bp., 1984.; A nemzetközi viszhangra és viszonyrendszerre lásd Buda expugnata 1686 – Europa et Hungaria 1688-1718. *A török kiűzésének európai levéltári forrásai*. I-II. Szerkesztette Varga János. Bp., 1986.; Fraknoi Vilmos: *XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól*. Bp., 1886.; Benda Kálmán: *A törökör német újságíróadalma*. Bp., 1942.; Köpeczi Béla: „*Magyarország a Kereszténység ellensége*”. *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp., 1976.; *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról, 1686*. Bilingvis kiadás. Szerkesztette Kun József, a bevezető tanulmányt írta Nagy László, a szöveget sajtó alá rendezte, fordította, a szójegyzéket és a mutatókat készítette Mollay Károly. Bp., 1986. (a továbbiakban: Lotharingiai) Igen érdekes információkat tartalmaz az a magyarul eddig kiadatlan hadinapló, melynek szerzője Michèle d'Aste (az egyéb szövegek többségében d'Asti): *Il Diario dell'assedio e liberazione du Buda del 1686 del barone romano Michèle d'Aste, a cura di Ernesto Piacentini*. Roma – Budapest, 1991.

⁴ Ezúton fejezzük ki köszönetünket Jean-Louis de Maigret gróf úrnak, aki volt szíves rendelkezésünkre bocsátani a családi levéltár teljes dokumentumanyagát, és értékes tanácsaival illetve pontosításával nagyban segítette munkánkat. Hasonlóképpen köszönetet mondunk Yves de Maigret gróf úrnak, valamint Branko Vuillemin úrnak, aki felhívta figyelmünket a dokumentumok létezésére, megszervezte a lehetőséget a Maigret-család archívumának tanulmányozására és segítette az anyag kiadásának előkészítését.

⁵ A családi archívum dokumentációjából kivonatolt adatokat közöl De Magny, L.: *Archives de la noblesse. Recueil de Généalogies de maisons nobles de la Franc*. III. Paris, 1894. 17-51. (a továbbiakban: De Magny) A teljes dokumentáció a Maigret-család archívumában található, melyet hagyományosan a „család feje” (*chef de famille*) őriz. (a továbbiakban: Archives Maigret)

⁶ A címer rajzát közli *Archives de la noblesse et du Collège Héraldique de la France*. (a továbbiakban: ANCH) III. 1896. p. 2.

Több hűbértokuk is volt Burgundiában, és a szóbeli hagyomány szerint a család kiemelkedésének kezdete a 12. századra, valószínűleg VII. Lajos (1137–1180), vagy II. Fülöp Ágost (1180–1222) korára tehető, annak ellenére, hogy írásos dokumentumok az 1307 előtti időkből nem állnak rendelkezésre. A család több tagja Chavanne (Haute-Saône) templomában nyugszik, a helység környékén a Maigre-k számos birtokkal rendelkeznek. Történetüket legrészletesebben először egy 1669-es „összeírás” dolgozza fel: ennek a Thionville-ben elrendelt összeírásnak a célja a burgund nemesség számbavétele és regisztrálása volt. Ekkor a Maigret és Neau *grófi címe* mellett a Stockhem *bárója*, valamint a Chavanne, Raveling, Ragny és Pinodiére *ura* címeket viselték, s a család különböző tagjai a történelem során Burgundiában, Németalföldön, Ausztriában és Lotharingiában telepedtek meg.⁷

Úgy tűnik, hogy a család történetébe sorsdöntő eseményként vonult be egy bizonyos Charles-Antoine de Maigret „*szerencsétlen kimenetelű párba*”, akinek ellenfele halála miatt rá váró büntetés okán el kellett hagynia Burgundiát, és aki végül Limburg hercegségben telepedett meg. A változás egyben azt is jelentette, hogy történetük ettől az időszaktól kezdve mind erőteljesebben kapcsolódott a Birodalom – pontosabban a *birodalmi hadsereg* – történetéhez. Ennek volt köszönhető, hogy III. Jean de Maigret *a birodalmi hadsereg főtisztje lett*, és Rudolf császártól 1587-ben elnyerte a Maigret grófi címet. (Ennek a címnek a François-Guillaume de Maigret számára kiadott *megerősítést* megtaláljuk a Lipót-féle adománylevélben is.)

A Maigret család férfitagjainak katonai karrierje ettől kezdődően töretlenül ívelt felfelé; számos új címhez és birtokhoz jutottak, és a hadseregben – ezzel összefüggésben is – rendre további előmenetelre volt alkalmuk.

A 17. század utolsó évtizedeiben a család története ismét döntő fordulatot vett: V. Jean de Maigret két házassága *két fiúgi* örökösödési vonulatot eredményezett, s ráadásul az a helyzet állott elő, hogy az *ifjabbik ág*, elsősorban François-Guillaume de Maigret kivételes vitézsége és a katonai pályán elért sikerei következtében dicsőséget dicsőségre halmozott, míg az idősebbik ág nálánál sokkal békésebb és szokványosabb – következőképp csillogástól mentesebb – életet élt.⁸

Mindenestre François-Guillaume nemcsak sikeres, de becsvágyó ember is volt, aki rendkívüli helytállása elismeréseként a Lipóttól kapott adománylevélben *saját maga és minden örököse* számára, *visszamenőleg* kérte – és kaphatta is meg – a családot illető korábbi címek – így a Rudolf császár által adományozott Maigret grófja-cím – megerősítését.⁹ A Lotharingiai Károly környezetéhez tartozó Maigret gróf katonai karrierjét pontosan vázolja fel az adománylevél szövege.

A Lipót által aláírt adománylevél mellett még számos további dokumentumot őriz a családi levéltár, így például egy François-Guillaume de Maigret gróf budai vitézségét igazoló – és az adománylevél szövegével teljes összhangban lévő – *spanyol nyelvről* íratot, melyet V. Lotharingiai Károly herceg, a szövetséges csapatok főpa-

⁷ ANCH III. 2-16.

⁸ A család történetének alakulását ebben az időszakban (Jean-Louis de Maigret véleménye szerint némi – itt nem részletezhető – pontatlansággal) bemutatja De Magny 17-51.

⁹ A latin szöveg első, francia nyelvű kiadását lásd De Magny, „Pièces justificatifs”, 17-22., az eredetije Archives Maigret.

rancsnoka állított ki számára 1687 májusában. Ugyanakkor viszont – legalábbis Lotharingiai Károly hadinaplójának az olvasásakor – némi meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy Maigret grófról a szöveg egyáltalán nem tesz említést, amikor azokról beszél, akik a vár megrohanásában kiemelkedő szerepet játszottak, hiszen csak annyit jegyez meg, hogy „*Spinola márki elesett, Michèle d'Asti halálos sebet kapott*”, majd megemlíti, hogy egy bizonyos (közelebbről nem azonosított) „*major Magni(?)*” megsebesült, „*de kötésekkkel visszatért*” a harcolókhoz.¹⁰ Nem találjuk meg Maigret gróf nevét Michèle d'Aste naplójában sem, s mindennek talán az is oka lehetett, hogy François-Guillaume nem mindig a leginkább figyelem központjában lévő várostromnál vitézkedett, hanem a védők segítségére küldött felmentő török sereggel hadakozott.¹¹

Annak ellenére, hogy a források jó részében Maigret gróf hadi tevékenységére pontos¹² utalást nem nagyon találunk, a François-Guillaume számára kiadott, és fentebb már idézett spanyol nyelvű ajánlásból mégis egyértelműen megtudhatjuk, hogy a gróf – rangja és katonai beosztása szerint is – Károly herceg egyik alvezére volt, és az alábbiakban publikált dokumentum igencsak valószínűvé teszi, hogy Maigret gróf (aki egyébként a Lotharingiai-házzal a későbbiekben is igen szoros kapcsolatban maradt) meglehetősen fontos szereplője lehetett az eseményeknek, ráadásul a vár ostromának döntő rohamában minden bizonnyal kulcsszerep jutott neki: az adománylevél indoklásának François-Guillaume gróf Budán szerzett érdemeire vonatkozó része egy igen pontos, rendkívül részletes, plasztikus, s szinte „puskapor- és vérszagú” leírást ad, mely tökéletesen illeszkedik a döntő roham más források és feldolgozások által ránk hagyományozott információihoz.¹³

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a magunk részéről egyetértünk ifj. Barta János azon okfejtésével, mely szerint a *várfalon első* vitézsége nagymértékben a *kollektív* hősiesség része, s ez a dicsőség nem mindig köthető egy adott személy nevéhez. Tekintettel azonban arra, hogy a csatában, vagy a várfalon „*első*”, az *egyéni* hősök azonosításának a hadtörténetben hagyománya, kultusza és a budai vár ostromával összefüggésben is kiterjedt *irodalma* van, úgy érezzük, hogy az adománylevél

¹⁰ De Magny 23-29., az eredeti spanyol nyelvű iratra és fordítására lásd Archives Maigret. Vö. továbbá Lotharingiai 208-214. Lotharingiai Károly hadinaplójában két Magni szerepel, az egyik máshonnan is ismert, a másik teljesen ismeretlen, személyére ez az *egyetlen* utalás. A spanyol szöveg a szeptember második ostrom taglalása mellett – az adománylevélhez hasonlóan – kitér arra a hősiességre is, melyet Maigret gróf a Buda török helyőrségének fölmentésére érkező nagyvezér seregeivel szembeni helytállásakor tanúsított.

¹¹ D'Aste báró naplója a szerző tragikus sorsa következtében nem folytatódhatott, így olyan információkat sem tartalmazhat, melyek áttekintést vagy értékelést adnának az utolsó napok eseményeiről.

¹² Így például Zenarolla prépost hadinaplójából megtudjuk, hogy Skóciából érkezett „*Kerry urat, Milord Orbein öccsét*” július 19-én „*Maigret gróf mellett*” érte a halálos lövés. Hadinapló avagy Buda visszafoglalása ... Összeállította Don Giovanni Paolo Zenarolla, a székesfehérvári Szent Miklós templom prépostja. Szakály 125.

¹³ A vita eldöntéséhez számos megkerülhetetlen részletet kellett tisztázni. Többek között meg kellett határozni, hogy az erősen rommá lőtt vár *mely részének* elfoglalása adhatott jogot az elsőségre. Úgy tűnik, hogy a hadtörténet kutatói egyetértenek abban, hogy ebből a szempontból *a nagy és a kisebbik bástya közötti várfal*, a „*cortina*” *elfoglalása és megtartása* volt az utolsó, mindent elsőprő ostrom döntő fontosságú momentuma. Erre a problémára lásd többek között ifj. Barta 196-205.

szövegének kiadásakor, különösen a sorsdöntő roham végső fázisának leírása alapján, fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy a már eddig is jelentékeny számú hős és vitéz katoná mellé (akik mind maguknak vindikálták, vagy akiknek a történészek a rendelkezésre álló források alapján „megadták” ezt a dicsőséget) valószínűleg egy újabb nevet kell felsorakoztatnunk: az összevetésből talán még az is kiderül, hogy valójában a François-Guillaume de Maigret-re vonatkozó adatok pontossága és hitelessége meghaladja azokat a forrásokat, amelyek a *valószínű első* többségére vonatkozóan eddig a kutatók rendelkezésére álltak.¹⁴

Az adománylevelén és a Szakály Ferenc által is említett sporadikus (szisztematikusan még össze nem gyűjtött) adatokon kívül nincs más információnk François-Guillaume magyarországi tevékenységéről. Adnak viszont némi további pontosítást azok a dokumentumok, amelyeket a bécsi *Staatsarchiv* (*Kriegsarchiv*) őrzött meg, és amelyeknek a további tanulmányozása lehetővé tehetné „*Franz-Wilhelm de Maigret*” karrierje Magyarországhoz kapcsolódó részének alaposabb elemzését is.¹⁵

François-Guillaume de Maigret utódai azonban szoros kapcsolatban maradtak a Habsburg-Lotharingiai-házzal, viselték, őrizték, bírták – és ha arra *lehetőség* kínálkozott, vagy a *szükség* úgy kívánta – *megegyeztettek* címeiket, amint azt tette François-Servais-Joseph de Maigret, aki Mária Terézia császárnétól, magyar királynőtől 1756-ban nyerte el az újabb megerősítést.¹⁶

François-Guillaume de Maigret katonai karrierje gyakorlatilag Buda alatt ért véget. Noha idősnek még nem számíthatott, hiszen Buda visszafoglalásakor még csak 39 esztendő volt, kora és a Budánál szerzett maradandó sebesülései együttesen már mind kevésbé tették őt alkalmassá arra, hogy az európai hadszíntereken tovább küzdjön.¹⁷ Brüsszelben halt meg az 1706-os esztendőt követően.¹⁸ Házasságából, melyet 1674-ben kötött, egyetlen korán elhalt fiúgyermek (halálakor mindössze 10

¹⁴ Az „első” problematikájára lásd ifj. Barta 215-220.; Némethy Lajos: *Kik voltak az első Budavárban*. Századok, 1886. 580-589. A különböző adatok alapján számba veszik mindazokat, akikről az írásos dokumentumok, vagy a szóbeli hagyomány alapján arra lehet következtetni, hogy *első* voltak Budavár 1686-os ostromakor. Az általuk szóba hozott személyek – a három magyar, Eörményesi Fiáth János, Ramocsaházy Endre és Petneházy Dávid, a bajor Martin Günther Pechmann, az itáliai Michèle d’Aste – elsőségét alátámasztó, illetve valószínűsítő források között mindenképpen figyelembe veendő a François-Guillaume de Maigret számára kiadott adománylevel, melynek bizonyító ereje akár meg is haladhatja (de legalábbis eléri) a többiek elsőségét igazoló dokumentumokét.

¹⁵ Maigret grófra vonatkozó adatokat (az 1685 és az 1687 közötti időszakra, ugyanis a későbbiekre Bécsből nincs adatunk) eddigi kutatásaink szerint a bécsi Kriegsarchivban az alábbi számú dokumentumok tartalmazzák: K.G. No 1243/A. E. No. 4400, és az ugyanott található 1685/2333, valamint az 1687/21157 jelzésű dokumentumok. Az 1930-as években készített *Staatsarchiv* (*Kriegsarchiv*) pecsétekkel ellátott kézírásos dokumentum-másolatok (és német nyelvű olvasatok) kigyűjtve a családi levéltárban is megtalálhatók. Archives Maigret.

¹⁶ De Magny 41-45., az eredeti a családi archívumban található, lásd Archives Maigret.

¹⁷ A családi archívum őriz olyan dokumentumokat, melyek szerint François-Guillaume – sikertelenül – ajánlotta fel szolgálatait többek között V. Fülöp spanyol uralkodónak, a bajor választónak és XIV. Lajos francia királynak. Archives Maigret.

¹⁸ De Magny 57., tévesen adja meg François-Guillaume halálának dátumát, melyet 1690-re tesz. Valójában Maigret gróf 1706-ban még annyira aktívnak érezte magát, hogy ekkor ajánlotta fel (igaz, sikertelenül) szolgálatait XIV. Lajosnak. Archives Maigret.

éves volt) és egy leánya született. Utolsó egyenes ági leszármazottja, Louis de Maigret, 1793-ban halt meg, s a családjára vonatkozó gondosan megőrzött dokumentumokat özvegye 1804-ben átadta az „*idősebb ág*” képviselőinek.¹⁹

Maigret gróf a budai várostrom után (tudomásunk szerint) többé nem tért vissza Magyarországra, és a családi levéltár nem tartalmaz információkat arról, hogy utódai ismét kapcsolatba kerültek volna az országgal, leszámítva azt a levélváltást, mely a Buda visszafoglalásának 200. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésre hívta meg a grófi család képviselőit Budára. Ez a látogatás azonban nem valósult meg. Így tehát a Maigret-család története mindössze egyetlen alkalommal fonódott össze Magyarország történetével, ez az egyetlen alkalom azonban olyan pillanatban következett be, mely mind a család, mind pedig az ország szempontjából *sorsdöntő* jelentőségű volt.²⁰

A fentiek ismeretében úgy érezzük, hogy a dokumentum, amelyet itt publikálunk, hozzá tud járulni az események és a csatában részt vett személyiségek jobb megismeréséhez, s gazdagítja a magyar-francia kapcsolatokról meglévő, illetve az Európa keleti részén a Kereszténység védelmében és általában a törökellenes harcokban (az 1396-os nikápolyi ütközettől számítva) immár évszázados hagyományokkal bíró *burgund* nemességgel kapcsolatos ismereteinket, akiknek harci kedvét a katonai előmenetel kivételes lehetősége, a mesés hadizsákmány reménye és a Buda visszavívását előkészítő és kísérő, Európa-szerte felfokozott, s önkéntesek tömegét Magyarországra sodró hangulat csak tovább izzíthatta.²¹

A latin nyelvű adománylevél az 1687. április 23-i dátumot viseli, I. Lipót császár aláírásával és sértetlen viaszpecsétjével van ellátva (a vörös színű viaszpecsétet fehér viasz fogja körül, s az egész egy bezárható arany pecséttartó dobozban helyezkedik el, mely két aranysinóron függ az adománylevélről). A szép, barokk díszítésű, élénk

¹⁹ De Magny 58.

²⁰ A bicentenáriumi ünnepekre vonatkozó meghívás és a hozzá kapcsolódó levelezés (mely Gerlóczy Károly Budapest polgármestere és a Maigret-család akkori feje, Gaston de Maigret között zajlott), és az ünnepek meghívói ugyancsak megtalálhatók a családi levéltárban. A kézzel írt meghívás dátuma 1896. augusztus 25., mely az 1896. szeptember elsején kezdődő ünnepekre szól. A meghívásnak eleget tenni nyilvánvaló képtelenség volt, a háromszázadik évfordulóra pedig F.-G. Maigret gróf budavári vitézkedése már teljességgel feledésbe merült. Archives Maigret.

²¹ Burgundiában a burgundiai nemesség körében az „önálló” (a hercegséget, a grófságot és a németalföldi területeket magába foglaló) Burgund állam bukását (1477) követően is különösen élénken élt még évszázadokon keresztül ez a „missziós tudat”, mely a 14. század végén született. A nikápolyi hadjáratra és a középkori Burgundia keleti politikájára lásd Atiya, A. Z.: *The Crusade of Nicopolis*. London, 1934.; Rácz Gyula: *A zsigmondkori Magyarország és a török veszély (1393-1437)*. Hadtörténelmi Közlemények, 1973. 403-444., Nikápolyra vonatkozó része 415-425.; Burgundiának az európai politikai rendszerbe való beilleszkedésére Csernus Sándor: *A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása Nyugat-Európában a 15. sz. elején*. Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Historica LXXVI. Szeged, 1983.; A francia elbeszélő források közül a legobjektívebb és legrészletesebb Pintoin krónikája, a *Chronique du Religieux de Saint-Denis*, kiadva Bellaquet, M. L. Paris, 1842. II. 485-510.; A későbbiekre és a burgund kereszties „misszió” születésére Lacaze, Y.: *Politique „méditerranéenne” et projet de croisade chez Philippe le Bon: de la chute de Byzance à la victoire chrétienne de Belgrade (mai 1453-juillet 1456)*. Annales de Bourgogne. n. 161-162. Dijon, 1969. I-II. 5-42.

színekkel megrajzolt címeres levél igen jó állapotban van, és egy vörös bársony tartóban maradt meg. A doboz tetején a császári pecsétnek egy mívés vésete található, az alábbi felirattal: „LEOPOLDVS D.(ei) G.(gratie). EL.(ectus) RO.(manorum) IMP.(erator) SEMP.(er) GER.(maniae) HVNG.(ariae) BOH.(emiae).z. REX. ARCHID.(ux). AVST.(riae) DUX. BVRG.(undiae).z. COM.(es) TYR.(olís)”

Figyelemre méltó (s ezt maga a dokumentum szövege is pontosítja), hogy ez a bizonyos császári pecsét az a pecsét, „melyet a császár, mint magyar király használ”, s az is feltűnhet, hogy a megadományozott személy érdemeinek történelmi bemutatása korántsem idegen a kedvezményezettek érdemeit részletekbe menően, szinte történetírói lendülettel leíró középkori magyar okleveles hagyománytól sem.²² A dokumentum valódiságát is igazolni hívatott nevek és címek a korabeli magyar főnemességnek a hivatalos iratokban is gyakran szereplő tagjait idézik: ez a dokumentum tehát, melyből (tekintettel a rendkívüli idők rendkívüli követelményeire és lehetőségeire, több hasonló is született),²³ és amelynek aláírója ezúttal Nyitra választott püspöke, Korompay Péter és a titkár Maholányi János, a korabeli magyar kancellária egyik érdekes produktuma.²⁴

Az adománylevélnek franciaországi használatra több mint egy évszázaddal a kiadását követően készült egy teljes és hiteles fordítása („Luxemburg hercegségben, Chigny grófságban” 1770. október 17-én), melyet a közelmúltban a „*Cahiers d'Études Hongroises*”-ban az adománylevél szereplő címer egyik változatával együtt publikáltunk.²⁵

(Az adománylevél fedőlapjának a felírata: „*Krisztusért és az ő ellenségei ellen*”.)

Lipót, az isteni kegyelem kedvezéséből kifolyólag a Rómaiak választott császára és Németalföld, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Ráma,

²² A gyakorlat kialakulására és sajátos, korai magyar hagyományaira lásd Mályusz Elemér: *Királyi kancellária és krónikatrás a középkori Magyarországon*. Irodalomtörténeti Füzetek 79. sz. Bp., 1973.; és *Középkori históriák oklevelekben (1002-1410)*. A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula, Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1. Szeged, 1992. 5-29. (Előszó).

²³ A koalíciós hadsereg sikereit követően Lipót császár több hasonló adománylevélben ismerte el a legkiválóbb katonák teljesítményét. Közülük megemlítjük itt az egyik legismertebb korabeli katonai személyiség, Bercsényi Miklós számára kiadott grófi címet adományozó dokumentumot (1689. június 21.). Kiadta Thaly Kálmán: *A Székesi Gróf Bercsényi Család 1525-1835*. I-II. Bp., 1885. I. 339-345. A Maigret család házasság révén távoli rokonságban van a franciaországi karriert befutott Bercsényiekkel.

²⁴ Lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I-XII és pótlék kötet. Pest, 1857-1868. vonatkozó részeit. Nevük gyakran szerepel Budavár ostromának fentebb már említett legismertebb forráskiadványaiban is.

²⁵ Vö. Csernus, Sándor: „*Pro Christo et contra inimicos ejus*”, Buda, 1686. Cahiers d'Études Hongroises. n. 7. Paris, 1996. A család birtokában lévő díszes, eredeti dokumentum Magyarországon először volt látható a Hadtörténeti Múzeumban, a vár visszavételének 310. évfordulója alkalmából rendezett emlékkiállítás, 1996. szeptember 2-án, melyen megjelent Armand-Ghislain és Yves de Maigret gróf is.

Szerbia, Halics, Lodoméria, Kunország és Bulgárország stb. királya, Ausztria főhercege, Burgundia, Brabant, Stájerország, Karintia, Krajna hercege, Morvaország ögrófja, Luxemburg, valamint Felső- és Alsó-Szilézia, Württemberg és Teck hercege, Svábsország fejedelme, Habsburg, Tirol, Pfirt, Kyburg és Görz grófja, Elzász tartományi grófja, az Enns fölötti terület, Burgau, valamint Felső- és Alsó-Lausitz szent római birodalmi ögrófja, Szlavónia ögrófságának, Pordenone és Montesilvano ura, stb., Néked, szeretett híruinknak, a nemzetes, tekintetes és nagyságos Vilmos Ferencnek, Maigret, Neau gróffjának, Stockhem szabad bárójának, Limburg tartomány és hercegség örökös marsalljának, császári hadseregünk főstrázsamesterének és gyalogezred ezredesének, kívánunk üdvösséget és császári és királyi kegyelmünk irántad való folyamatos növekedését. Mivel előttünk nemcsak felettebb ismeretes, hanem mindörökké dicséretes is, amit a régi és nemes Maigret családból származott különböző hősök több mint három évszázada mi módon teljesítették a rómaiak egykori császárainak, Burgundia királyainak, hercegeinek, valamint a legfennségesebb ausztriai-házunknak hűséges és hősközhöz méltó szolgálataikat, melyeknek figyelembevételével az ő nevük és nemzetségük már ezeröttszáznyolcvanhétben a grófság örökös címével ékesített fel, amiképpen ezt Maigret-i János grófnak, legfennségesebb rokonunk, a spanyolok királya Limburg, tartománybéli főadásának, badeni városi tanácsosunknak, az ő nevét és minden jelvényeit viselő összes leszármazottjaival együtt engedélyeztük, jóváhagytuk és megerősítettük a Szent Római Birodalom Maigret-i és Neau-i grófja, Stockhem szabad bárója és ura, Limburg tartomány és hercegség örökös marsallja címének, valamint azon megtiszteltetéseknek, kegyelmeknek, kiváltságoknak, engedélyeknek, szabadságoknak, előjogoknak, jogoknak és mentességeknek a most és mindörökké való használatát, az ezeknek való örvendezést és ezek élvezetét, melyeket a Szent Római Birodalom más grófjai és egyéb országaink és tartományaink ilyen címnek örvendező nemesei jog vagy régi szokása szerint, bármely helyen és földéken, úgy bíróságokon és a gyűléseken, mint azokon kívül, valamint fegyvereken, jelvényeken, komoly és játékként üzött csatákban, harcokban és küzdelmekben, lovagi lándzsajátékokon, tornákon, párbajokban, bajriadalokon és katonai gyakorlatokon és cselekményekben, továbbá pecséteken, takarókon, kárpitokon, szőnyegekben, gyűrűkön, zászlókon, pajszosokon, sátrakon, házakon és síremlékeken használtak, és amelyeknek örvendeztek, s amelyeket az örökkévaló időkben mindenkor használnak majd, és amelyeknek örvendezni fognak. Ám, Vilmos Ferenc, Maigret és Neau grófja, Stockhem szabad bárója, a Te erényeidet is felette dicsérték nekünk, nemes lelkületedet és valamennyi iradékad számára dicsérendő és emlékeztetőre méltó, igen jeles tetteidet, a te kiváltképpen nagy dicsőséggel együtt igen különlegesen jelentették nekünk, midőn az ezerhatszázötvenhatodik esztendőől fogva úgy Spanyol Belgiumban, Hollandiában, Burgundban, a Római Birodalomban, Ausztriában, mint Magyarországon, egészen Buda elfoglalásának a mostani időszakáig tetteiddel, úgy a különböző közönséges csatákban és ütközetekben, mint sok városnak és erődítménynek az ostromában császári-királyi kegyelmünkre kivált méltóvá tetted magadat; különösen midőn Utrecht, Dunkerque kikötő továbbá Bourclawelochem, Frisiven, Naarden és Wourden városok és erődítmények ostromában részt vettél és mint a velünk szövetséges Holland Allam Oráni fejedelme testőrcsapatának századosa és mint gyalogezredbeli tábornok nyújtottál. Mindezeket túl Maastricht város, Charleroy város és Saint Omer város bevételében, valamint Fauquemont erődítmény és Bonn város ostromában, továbbá a Seneffe-i kastély mellett és a Saint Denis, közönséges nevén Castian közelében vívott ütközetekben, valamint más támadásokban és hadmozdulatokban olyannyira

dereken vetted ki a részedet, hogy a részletes felvilágosítások szerint – melyeket azoktól a tábornokoktól kértünk meg, akik alatt szolgálatot teljesítettél, s amely felvilágosításokat ők mindennél kedvezőbben adtak meg nekünk – mindig teljesítetted szolgálati kötelezettségeidet, ami azután nyilvánvalóvá lett a Saint Gilles városának nyújtott felmentő segítségből is, ami miatt már korábban megkeresett Téged a Diefeldt nevű holland követ a Villa Ermosa-i herceg, Flandria és Burgundia általános kormányzója engedélyének következtében és Polimarchus fejedelem úrnak és Waldeck-nek a nevében, s a fentebb említett Waldeck fejedelem többi kiválasztottjai között voltál (miképpen ez eléggé nyilvánvaló az ő kijelentése szerint), s hogy ugyancsak alkalommal a Waldecki fejedelemnek segítségére leggyél; aki is visszatérésed után a segítség fejében neked ígérte rokonunk, a spanyol király hadizászlai alatt az első megüresed ő német ezredet; mivel azonban ő ennek megadásában meglehetősen késlekedett, végül a fentebb említett Oráni herceg gondoskodott számodra az ezredről Hollandia rendjeinek a nevében. Midőn pedig a keresztény fejedelmek között az 1684. esztendőben hársz évre megerősítést nyert a béke, – s miután erre Belgium redjeitől az engedélyt megkaptad – császári fenségünknek való engedelmeskedésre és szolgálatunkra bocsátottad magadat, ahol is Téged az 1685. esztendőben a császári hadseregek főtrázmesterei és ezredesi tisztével tüntettünk ki. Miközben ezen Neked adományozott tisztelet betöltötted, olyan nagy jártasságról és nemes lelkületről tettél tanúságot, hogy semmiképpen sem tagadható meg Tőled a valóságos hadvezér méltó címe. Miközben Magyarország fővárosának, Buda városnak dicsőséges ostroma idején a diadalban és a győzelemben korántsem csekély szerepet vívtál ki magadnak, minthogy megvetéssel néztél az ellenség mindenféle ellenállására, az ágyúk és bombavetők szüntelen lövéseivel szemben, puszkagolyók mordállyokból való kilövéseivel szemközt, robbanószerekkel teletömött kézígránátok, kövek, löporral töltött zsákok, nyilak, szabályák, vaskaszák, csillag alakúra formált dárdacsúcsok kivetései ellenében, és végezetül mindazon mesterkedések, cselek és hadifogások ellenére, melyekre valaha is a kétségbeesetteket Mars kegyetlenül rábírní volt képes, azt a közfalat (cortina), amely a nagyobb és a kisebb védőbástya között emelkedett, rettenthetetlenül elfoglaltad, heves és kitartó erővel legyőzted, s miután elfoglaltad, nagy bátorsággal meg is tartottad azt. Ezen tetted, összes hadvezéreink és tisztjeink jelentése szerint egyike volt a legfigyelemreméltóbb és leglátványosabb haditetteknek, melyeket valaha is látni lehetett, avagy a jövőben látni lehet, s olyannyira dicséretre méltó is volt, hogy a város és a vár berételében joggal és méltán Neked tulajdonítható a legnagyobb rész a győzelemben. Sem a város folytonos ostromában sem pedig a törökök Budára küldött felmentő seregének a feltartóztatásában nem szüntél részt venni, melyet minden módon keresztülhíttél, ahogyan csak képes voltál, törököket is öltél és efolott még kilenc, kardoktól és nyilaktól származó sebet is szerestél, sőt, bal karodat megcsonkították és egész testedet nemes véreddel bíbor vöröstre festették, egészen addig, míg nem – miután már nem jelentett akadályt az ottománok ereje és a nagyvezírnek teljes haderejével való jelenléte sem – a nemes keresztény vérmek Buda város és vár (mely nyolc heves ostromban mindig makacsul ellenállt) nagy erejű megrohanásában és ostromában történt bőséges ontása után császári fegyvereink diadalnaskodtak, és Buda az 1686. esztendő szeptember 2-án a pogányok ígájából – mely alatt az 1529. esztendőől fogva, mikor is Szulimán elbitorolta azt, keservesen nyögött – megszabadult és a mi császári és királyi fegyvereinknek vettetett alá. Mivel pedig császári és királyi felségünk fénye annál csillogóbban ragyog, minél különlegesebben nyernek méltó jutalmat azok az érdemesek, akik országaink és tekintélyünk megőrzésére nekünk szentelték életüket. Ebből

kifolyólag, mondott erényeid, összes ivadékaid számára dicséretes és igen jeles tetteid és számunkra háládatos cselekedeteid okán elhatároztuk, hogy Téged bőkezűségünk különleges zálogával fogunk felékesíteni. Tehát saját indíttatásunkból és biztos tudomásunkból, valamint eltökélt lélekkel, továbbá császári és királyi hatalmunk teljességéből Neked, FERENC VILMOSNAK, MAIGRET és NEAU gróffjának, Stockhem szabad bárójának, Limburg tartomány örökös marsalljának, hadseregünk főstrázsamesterének, gyalogezred-béli ezredesnek («...Exercitus Generali Vigiliarum Magistro, Legionis pedestris Colonello,» a francia változatban «General Major de nos Armées Impériales et Colonel d'un Regiment D'infanterie»), hitvesednek és korlátozás nélkül, a jövőben megszülető valamennyi ivadékodnak engedélyezzük, hogy használjátok, élvezétek és örvendeztetek a bejegyzett szent római birodalmi grófok Maigret-i és Neau-i, Stockhem-i szabad bárói, Limburg tartománybéli örökös marsalli címének, és azt akarjuk, hogy címekben, előjogokban és kiváltságokban az 1587. esztendőől fogva ismerjenek el Benneteket, továbbá így megerősítjük és engedélyezzük, hogy ezeket és minden más tisztségeket, kiváltságokat, engedélyeket, szabadságokat, előjogokat, jogokat, mentességeket használjátok, és azoknak örvendeztetek, melyeket a Szent Római Birodalom és országaink, valamint tartományaink grófjai jog és régi szokás szerint bármely helyeken és földeken, mind bírósági eljárásokon és gyűléseken belül, mind azokon kívül használtak és melyeknek örvendeztek, melyeket használnak és melyeknek örvendeznek. Sőt, a Te nagylekűséged és nemes lelkületed, valamint az általad bemutatott hűséges szolgálatok örökkévaló jeléül és emlékeztetére Neked és ivadékaidnak ugyanazon császári és királyi tekintélyünknel fogva és hatalmunk teljességéből a Te címeredet illetve családi jehrényeidet az alábbiakkal bővítjük és megerősítjük, hogy együtt vagy külön-külön, mind az eddig szokásos, mind pedig az alábbiakban megnövelt formában tetszésed szerint használj és birtokolj.

A négy részre osztott katonai pajzsot, melyet két barbár férfi tart, akik »KRISZTUSÉRT ÉS AZ Ő ELLENSÉGEI ELLEN« latin nyelvű felirattal nyársat tartanak, és úgy van díszítve és alkalmazva, hogy balról a felső mezőben arany alapon fekete császári sas, az alsóban pedig ezüst alapon, mellső lábait ragadozásra előrenyújtó vörös oroszlán, végül jobbról a felső mezőben arany alapon fekete, mellső lábával a fent írotthoz hasonlóan ragadozásra kész fekete oroszlán, végül az alsó mezőben vörös alapon ezüst kereszt; továbbá ezek között középtűt a Te szokásos nemzetségi címered. Ezekre a pajzsokra pedig arany korona illeszkedik. A pajzs mindkét oldalán pedig császári mórda, fehér és vörös szalagok illetve sallangok találhatók. Ezek fölött a Neau-i grófság címén fekete alapon arany féllóld, a Stockhem-i szabad báróság címén világoskék alapon hét arany csillag, a földek feletti mentességeknek jeléül. Mindenképpen mindezek jelen oklevelünk fejlapján illetve kezdetén a festő keze és művészete által a sajátos színekkel, megfelelően lefestve látszódnak.

Elhatároztuk, és ezen császári és királyi rendeletünkkel elrendeljük, hogy Te, Ferenc Vilmos, Maigret és Neau grófja, Stockhem szabad bárója, valamint az összes, mindkét nemű, már megszületett és a jövőben születendő törvényes gyermekek, örökösöd, ivadékod és utódod a fentebb kinyilvánított címerjelelnyeket az összes és minden egyes, tisztes és illő cselekedetetekben, úgy a komolyan, mint a játékból folytatott gyakorlatokban és hadjáratokban, lovagi lándzsajátékokban illetve gyalogos és lovas lándzsás küzdelmekben, háborúkban, párbajokban, egyéni viadalokban és bárminémű, ember ember elleni vagy távolról vívott harcokban, továbbá katonai pajzsokon, hadizászlókon, zászlókon, címerpajzsokon, sátrakon, koporsókon, síremlékeken, emlékműveken, ékszereken, gyűrűkön,

nyakékeken, pecséteken, épületeken, falakon, ablakokon, ajtókon, boltozatokon, szőnyegeken és egyéb háztartási holmikon szabadon, békességgel és mindenféle zaklatás és akadályoztatás vagy ellenmondás nélkül bírhasd, hordáhasd és viselhesd, és azokkal a körülmények szükségsszerűsége és a Te akaratom ítélete szerint bármi módon a Szent Római Birodalom, valamint országaink és hatalmunk alá tartozó területek más grófjainak és szabad báróinak szokása szerint élhess, és képes légy ezt megtenni, valamint tehessék és képesek legyenek utódaid is, továbbá alkalmas légy és legyenek arra, hogy az összes kegyelmeiket, szabadságokat, kivételeket, hűbéreket, kiváltságokat, bármiféle tárgyi, személyes és kevert jellegű kötelezettségektől és terhektől való mentességüket gyakorolhassd és elnyerhesd; s végül azokat az egyes jogokat – melyeket a többi általunk, vagy római császár illetve király elődeink által effajta ékességgel kitüntettek, és azok, akik hűbérnyerésre alkalmasak, vagy már el is nyertek, használnak, élveznek, és amelyeknek örvendeznek bármilyen szokás vagy jog alapján – használhasd anélkül, hogy bárkinek ezzel ellentétes cselekedete megakadályozhatna ebben. Sőt, mindezt megengedjük, megerősítjük, engedélyezzük, növeljük és kibővítjük jelen oklevelünk ereje által. Mely dolgot örök emlékezetre és örök erejére a jelen, titkos függő pecsétünkkel – melyet Magyarország királyaként használunk – megerősített, kiváltságos oklevelünket adományoztuk és engedélyeztük kegyesen Néked, Ferenc Vilmosnak, Maigret és Neau grófjának és összes, mindkét nemű örököseidnek és ivadékaidnak.

Kelt kedvelt hívünk, a tiszteendő Korompay Péter, nyitrai püspök és ugyanazon hely és megye örökös főispánja, tanácsosunk és gyakran emlegetett magyarországi udvarunk kancellárja keze által, az ausztriai Bécs városunkban, április havának huszonharmadik napján, az Úr ezerhatszáznyolcvanhetedik esztendejében, római uralkodásunknak huszonkilencedik, magyarországi stb. királyságunknak harminckettedik, a csehországinak pedig harmincegyedik évében. Midőn a Krisztusban főtiszteendő és tiszteletre méltó atyák és urak, Széchenyi György, az esztergomi érseki egyház, Borkovich Márton testvér, a kalocsai és bácsi kánonilag egyesült egyházak érsekei, Fenyessy György, az egri, a fentebb nevezett Borkovich Márton testvér, a zágrábi adminisztrátor, az említett Korompay Péter, a mondott nyitrai egyház választottja, Kolonich Lipót, a Szent Római Egyház bíbornoka, a győri, Benkovich Ágoston testvér, a váradi, Kada István, az erdélyi egyház választottja, Széchényi Pál testvér, a veszprémi egyház választottja, Balogh Miklós, a váci, Dvornikovich Mihály, a csanádi egyház választottja, a pécsi püspökség üresedésben volt, Iány Ferenc, a szerémi egyház választottja, Kapuun Gottfrid, a samandriai, Péterffy András, a novai egyház választottja, Csikuliny Ferenc, a skopjei egyház választottja, Homonnai Drugeth Bálint gróf, a korbiai egyház választottja, Haskó Jakab, a rozsnyói egyház választottja, Mikulicz Sándor, a tinnini egyház választottja, Radonay Mátyás, a skardonai egyház választottja, a zenggi és modrusi püspökségek székiüresedésben valának, Plumbeus Miklós testvér, a boszniai egyházak püspökeiként Isten egyházait szerencsésen kormányozták; továbbá midőn a tekintetes és nagyságos urak, Galanthai Eszterházy Pál gróf, Fraknói örökös gróf, a Mondott Magyarország nádora, Trakostyáni Draskovich Miklós királyi udvarunk bírja, Monyorókeréki Erdeödy Miklós gróf, a fentebb említett Dalmácia, Horvátország és Szlavónia országaink bánja, hasonlóképpen Monyorókeréki Erdeödy Imre gróf, tárnokmester, Zrini Ádám lovászmester, az említett Monyorókeréki Erdeödy György gróf, főpalotamester, idősb Zichy István gróf ajtónállómester, Illyésbázi Illésházy György gróf asztalnokmester, Battányi Ádám gróf pohárnokmester, Draskovich János gróf magyarországi udvarnokmesterünk és Erdeödy Pálffy János gróf, pozsonyi főispán, valamint

még igen sokan mások a sokat emlegetett Magyarországunk ispánságait és méltóságait viselik.

Lipót
(saját kezűleg)

Korompay Péter
választott nyitrai püspök sk

Maholányi János
(saját kezűleg)

(Az eredeti latin nyelvű szöveg a Maigret család levéltárában található. A hiteles francia fordítás, melyet a fenti magyar szöveg végleges változatának kialakításához is felhasználtunk, az 1770. október 17-i dátumot viseli. Az általunk közölt fordítás a Maigret Archívumban meglévő, ismeretlen eredetű magyar fordításra alapozódik. A fordítást az eredetivel egybevetette Gécz Lajos).

Bevezette és a jegyzeteket írta
Csernus Sándor

Modernizációs modellek, nacinalizmus és alkotmányosság Magyarországon a 19. században

Beszélgetés Bódy Pállal

Kérem, ismertesse életútjának legfontosabb állomásait!

Keszthelyen születtem, anyai nagyapám a helybeli iparosok ismert vezető személyisége volt, ő talán a stabilitást, s bizonyos konzervativizmust is képviselt a családban. Édesapám megjárta az első világháborút, a szibériai fogolytáborokat, tehát rendelkezett valamiféle történelmi tapasztalattal. Gyermekkorom nagyon nyitott és kiegyensúlyozott volt, édesapámnak angol és német nyelvtudása, történelmi érdeklődése természetesen befolyásolta az én érdeklődésemet is. 1944-ben, tíz éves koromban az egész család Ausztriába került. Grazban végeztem középiskoláimat németül, majd 1949-ben Amerikába kerültünk.

Egyetemi tanulmányaimat négy helyen folytattam. Az amerikai Creighton University, jezsuita egyetem négy éves programját végeztem el 1959-ben, melynek során megismerkedtem a háború utáni amerikai történelmi, társadalomtudományi módszerekkel, témakörökkel. Egyúttal bővítettem filozófiai ismereteimet, valamint betekintést nyertem az amerikai katolicizmus egyetemi gondolatvilágába. Katonai szolgálatom befejezése után Németországban, a tübingeni egyetemen két szemesztert hallgattam, aminek meghatározó szerepe volt későbbi tudományos és személyes fejlődésemben. Tübingenben 1957–58-ban a háború előtti korszak nagy személyiségei még ott tanítottak. A velük való találkozás szellemi élményt jelentett számomra a történettudomány és az európai valóság értékelésében. Közülük az egyik Hans Rothfels professzor, aki a bismarcki korszak elismert szakembere volt. Amerikából tért vissza 1945 után, és a háború alatti tapasztalatokat felhasználva, nemzetközi szemlélet alapján adta elő a német történelmet. Több szemináriumán is részt vettem. A másik meghatározó egyéniség Theodor Eschenburg volt, aki politológiát tanított, és jelentős szerepet játszott a demokratikus alkotmányrendszer kialakításában Németországban. Szemináriumaiiban az európai demokratikus eszmék tudományos vizsgálatát nyújtotta, ugyanakkor olyan közérdekű témákkal is foglalkozott, mint az 1956-os magyar forradalom. Az említett és más tanáraink az európai egység gondolatát támogatták, szemléletük az akkori tanuló nemzedékre hatalmas befolyást gyakorolt.

Az USA-ban a Notre Dame egyetemen 1958–1962 között doktori fokozatot szereztem. Ott elsősorban Kertész Istvánnal alakult ki közvetlen kapcsolatom, aki az 1946-os párizsi békekonferencián a magyar küldöttség vezetője volt. A Notre Dame Egyetem egyik nagy személyisége volt ő, elismert a kollégák és a hallgatók körében. Több tudományos intézetet alapított és irányított, tanulmányorozatot publikált a nemzetközi kapcsolatok, valamint Kelet-Európa kérdéseiről. Nemzetközileg elismert

angol nyelvű könyvei közül magyar fordításban az első 1995-ben jelent meg az Európa Kiadónál *Magyar békeillúziók 1945–1947* címmel. A negyedik egyetemi tanulmányi szakaszt Bécs jelentette, ahol mint Fulbright ösztöndíjas kutatást folytattam disszertációm elkészítéséhez. Itt a Gogolák Lajossal való találkozás volt számomra jelentős. Amint ismeretes, Gogolák Szekfű Gyula tanítványa volt, a Magyar Nemzet és a Magyar Szemle munkatársa, a cseh és szlovák történelem kitűnő szakértője. 1956 után Bécsben tanított, és ekkor jelent meg három kötetes részletes tanulmánya szlovák nemzeti mozgalomról Münchenben (1963–1972) németül. Elismert és értékelt személyisége volt a bécsi történészeknek 1987-ben bekövetkezett haláláig.

Tudományos érdeklődésem Eötvös József politikai eszméi, politikai pályafutása felé fordult, ez a téma alkotta disszertációm témáját is, *Eötvös József és a Habsburg-monarchia átalakítása 1848–1867 között* címmel. Későbbi kutatásaim során a téma részletes feldolgozását *Eötvös József és Magyarország modernizációja, 1840–1870* című könyvemben foglaltam össze, mely 1972-ben az Amerikai Filozófiai Társaság kiadásában, majd 1985-ben a Columbia University kiadónál jelent meg. Ezt követően a kivándorlás témája keltette fel érdeklődésemet, részben az 1970-es években megerősödő társadalomtörténeti kutatások nyomán. Részt vettem egy kutatócsoport munkájában, mely megbízást kapott arra, hogy a Kanadában élő magyar kisebbség történetét dolgozza fel. A csoport vezetője Dreisziger Nándor volt, akinek kitűnő koordináló munkájának köszönhetően megjelent a kutatás eredménye a *Struggle and Hope: The Hungarian-Canadian Experience* című, a nemzetközi szakkritika által is értékelt tanulmányban (1972). Tanulmányaimban a korszerű kivándorlás-irodalom kiindulópontjának megfelelően, a magyarországi kivándorlás társadalmi, gazdasági hátterét vizsgáltam. Egy harmadik témakör, amelyet elméleti és gyakorlati szinten is műveltem, az urbanizáció és a kapcsolódó szakterületek. 1975 után az Ohio Állami Egyetemen elvégeztem egy kétéves városfejlesztési szakprogramot, ennek keretében ismerkedtem meg az urbanisztika különböző elméleti és gyakorlati kérdéseivel. Városfejlesztési, valamint gazdaságfejlesztési munkakörben több amerikai városi és megyei intézménynél tevékenykedtem, leginkább Pittsburgh volt az a térség, ahol városi-megyei gazdaságfejlesztés kérdéseit vizsgáltam. 1983-ban a hagyományos nehézipar felújításának témakörében tanulmányokat folytattam Magyarországon és Németországban, ennek eredménye egy összefoglaló tanulmány volt, melyben a Ruhr vidék 1980 utáni gazdaságpolitikáját értékeltem.

1989-ben a pittsburghi egyetem megbízást kapott az amerikai külügyminisztériumtól, hogy irányítson egy tudományos felmérést a borsodi térség gazdasági, társadalmi problémáiról. Mivel urbanisztikai munkám során kapcsolatban álltam az egyetem városkutatási munkatársaival, mint társszerző részt vettem e munkában. Így kerültem kapcsolatba Miskolccal. Az említett felmérés három kötetben elkészült, egy kötetben a borsodi térség demográfiai, gazdasági, társadalmi kérdéseit mutattam be, valamint javaslatot dolgoztam ki a térség gazdasági helyzetének javítására. Ezek után elvállaltam egy megbízást a Borsod megyei vállalkozásfejlesztési központban, melynek lejártá után Faragó Tamás, a Miskolci Egyetem Történettudományi Tanszékének vezetője hívott az egyetemre. 1992 óta tanítok itt egyetemes történelmet.

Tudományos érdeklődése kezdetben a nacionalizmus s a már a 19. században megjelenő nacionalizmuskritikák, mindenekelőtt Eötvös József pályája felé irányult. Milyen tényezők motiválták ez irányú kutatásait?

Az amerikai akadémiai miliőben az 1960-as években mindinkább közkedvelt téma volt a Habsburg-birodalom. Vannak, akik egyenesen azt állítják, hogy akkoriban ott többet kutatták ezt a birodalmat, mint Közép-Európában. Ez tulajdonképpen nem meglepő. Egyrészt az amerikai egyetemeken számos szaktekintély tanított, aki a háború alatt vagy után Amerikába vándorolt, az ő tudományos működésük jelentősen meghatározta számos Habsburg téma nemzetközi szemléletű feldolgozását. Jelenleg is több olyan tudományos munkát tartunk számon, amely amerikai vagy Amerikában működő szerző műve. Egy másik ok az lehet, hogy a két világháború borzalmai után a Habsburg-monarchia egy stabilitási pontot, egy civilizált társadalmat jelentett, és példát adhatott arra, hogy különböző népek hosszabb ideig képesek voltak egy közös államalakulat keretei között élni és boldogulni. Saját érdeklődésemet ezek a tényezők szintén érintették, azonban nem ez volt az esetemben a meghatározó. A háború utáni korszakban két nagy kérdés állt úgy a történelmi, mint a politikai érdeklődés központjában, a demokrácia és a nacionalizmus. A fasiszta diktatúrák felszámolása, a nyugati demokratikus államok győzelme, valamint a háború utáni kétpólusú rendszer kialakulása nyilvánvalóvá tették, hogy a demokrácia politikai-társadalmi rendszerének megszilárdítása mint stratégiai cél fogalmazódott meg egyrészt az amerikai vezetés részéről, másrészt a nyugat-európai államok történelmi-politikai közgondolkodásában is. A nacionalizmus ideológiája és gyakorlata viszont éppen ellenkezőleg egy olyan irányzatot jelentett, amely a két világháborút és a fasiszta diktatúrákat készítette elő. Következésképpen a háború utáni történelemszemlélet és politikai irodalom a nacionalizmust egyértelműen elítélte, és úgy értékelte mint a diktatúrák, totalitarizmus előjátékát. Hannah Arendt, Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski munkái eléggé ismertek mint ennek a felfogásnak megfogalmazói. Engem az a cél vezetett, hogy megkísérletem a magyar reformgondolkodásnak egy olyan képviselőjét vizsgálni, aki egyrészt a liberális-demokratikus átalakulást feltétlenül támogatta, másrészt pedig a nemzetek, népek közötti együttműködést is előtérbe állította, vagyis a nacionalizmus veszedelmes hatását is érezte. Eötvös József politikája, gondolatvilága, igen leegyszerűsítve, ilyen irányzatot mutat. Különben Eötvös József iránti érdeklődésemnek Kertész István volt az egyik meghatározója, ő hívta fel figyelmemet az *Uralkodó Eszmék* címen ismert könyvére.

Ez tehát általános válaszom a kérdésre. Kutatásaim során azonban több olyan tényezőre lettem figyelmes, amely Eötvös József gondolatvilágát rendkívül érdekessé, a magyar és közép-európai fejlődés szempontjából történelmileg jelentőssé teszi. Két kérdés határozta meg Eötvös politikai gondolkodását és működését. Az egyik Magyarország társadalmi, politikai átalakulása az európai társadalmi rendszerek modellje szerint, természetesen figyelembe véve a magyar hagyományok szerepét; a másik kérdés pedig a Habsburg-monarchia szerkezetének olyan átalakítása, amely egyrészt megfelel a különböző területi egységek autonómiája fenntartásának, másrészt pedig az állam működését alkotmányos, felelős kormányzati elvek alapján rendezi.

1848-nak nagy kudarca tulajdonképpen az volt, hogy egyik programot sem valósította meg, hanem a nacionalizmust állította előtérbe. Ezáltal sem a reform-program, sem a Monarchia átalakítása nem történt meg. Eötvös 1848 utáni tevékenysége arra irányult, hogy e két kérdést a Monarchia politikai egységének fenntartásával oldja meg.

1848 utáni munkáiban (*Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* (1851) és *Ausztria hatalmának és egységének feltételei* (1859), valamint már említett kétkötetes állambölcseleti művében.) Eötvös két jelentős politikaelméleti kérdés tisztázására tett kísérletet. Az első a nacionalizmus kritikája, egyrészt a Monarchia keretében fenntartandó alkotmányos állam szempontjából, másrészt a liberális-demokrácia elvi álláspontjával ellentétes ideológia és törekvés elvetésével. Különbséget tett a területi nemzetiség és a nyelvi nemzetiség fogalma között, kimutatva, hogy a nyelvi nemzetiség alapján a nemzeti mozgalmak népek közötti konfliktusokat és diktatúrát eredményező rendszereket hoznak létre. Második törekvése arra irányult, hogy a Habsburg-monarchia átalakítására vonatkozó javaslatokat értékelve, a föderalizmusnak olyan értelmezését képviselje, amely a korszerű nyugat-európai — észak-amerikai föderalizmus eszményét alkalmazza. 1851-ben a Frantisek Palacky által 1848–1949-ben javasolt föderációs tervekre válaszolva, olyan módosítást javasolt, mely nem nyelvi csoportokat jelöl meg, mint a föderáció alkotóelemeit, hanem létező területi-önkormányzati egységeket. Ez az elv képezi a svájci és az észak-amerikai föderáció alapját. Eötvösnek ez az álláspontja egyrészt kielégíti a magyar különállás igényét, másrészt nemzetiségi és egyéni jogokat épít be a különböző önkormányzati területi egységek politikai rendszerébe. Végül pedig lehetővé teszi a központi kormányzat alkotmányos és felelős működését. Törekvésem arra irányult, hogy Eötvösnek mindeddig nem megfelelően értékelt gondolatvilágát, politikai szerepét magyar és nemzetközi történeti szempontból vizsgálja, s nem az, hogy bármilyen módon bizonyítsam eszméinek jogosultságát vagy realitását. A történelem másként alakult, mint Eötvös képzelte vagy remélte, de ez más kérdés, ami külön tanulmányt igényelne.

Munkáim két összefonódó szándék mutatható ki: egyrészt magyar történeti témák kiválasztása és vizsgálata, ugyanakkor azonban ezzel egyidejűleg az az igény, hogy ezeket a problémákat az európai politikatörténet, eszmétörténet tágabb keretébe szorosan beleágyazza, s ezzel kilépjen a szűk értelemben vett nemzeti történelem keretei közül. Mennyire hozható egyensúlyba ez a kétfajta törekvés, milyen lehetséges konfliktusok elé állítja ez a kettősség a történetst?

A nemzetközi történeti szemlélet Európában és az Egyesült Államokban már az 1960-as évek óta nagyon erősen érvényesült. Nemcsak hogy nem okoz ennek művelése konfliktusokat, sőt azt állítom, hogy ez a szemlélet nélkülözhetetlen a módszertan és megközelítés szempontjából úgy a kutatásban, mint az oktatásban. A tudomány nemzeti keretekbe való elszigetelése elavult és veszélyes. Ebből ered az a nacionalizmus, amely századunkban oly sok tragédiát okozott. Ennek a ténynek a felismerése vezetett a nemzetközi történeti szemlélet gyakorlatához és általános alkalmazásához a világháború utáni években. A magyar történettudománynak egyik

feladatát éppen abban látom, hogy kilépjen a nemzeti keretből és nemzetközi aspektusból szemlélje a magyar történelem eseményeit. Erre több példa is létezik már a kortárs történészek munkái között.

Érdekes lehet az amerikai példa. A második világháború után átmenetileg az az irányzat vált meghatározóvá, amely az amerikai történelmet nemzeti, egyedi, úgynevezett konszenzus szempontból szemlélte. Ez részben a századforduló utáni progresszív irányzat kritikája volt, részben pedig a háborúban győzedelmeskedő, amerikai politikának egy megjelenési formája. Ez az irányzat azonban rövidesen véget ért, a háború után működő történészek már teljesen más szempontból szemléltek és művelték Amerika történetét. Meghatározó volt az a befolyás, melyet R. R. Palmer korszakalkotó munkája, az *Age of the Democratic Revolution* (1959) gyakorolt az amerikai forradalom újszerű megközelítésére és általában az amerikai történelem nemzetközi szemléletére. Ebben a nagy művében az amerikai szerző együttesen tárgyalta a francia forradalom korszakában fellépő európai-amerikai demokratikus mozgalmakat. Hasonló nagy hatást gyakorolt elsősorban az amerikai forradalom és alkotmánykészítés korszakára vonatkozó nézeteket illető Bernard Bailyn munkája, az *Ideological Origins of the American Revolution* (1967). A szerző az amerikai ellenzéki mozgalom szellemi irányzatát a 18. századi angol politikai irodalom hatásából bontja ki, ennek következtében tanulmánya teljesen megváltoztatja a hagyományos amerikai felfogást a forradalmi mozgalom eredetéről és menetéről. Érdekes az is, hogy Bailyn a szerzője annak a Pulitzer-díjas kitűnő munkának, *Voyagers to the West* címmel (1986), mely az 1760 utáni nagyméretű kivándorlást mutatja be, melynek következtében 220 000 európai érkezett az angol gyarmatokra. A szerző munkájában úttörő módon, a kivándorlás-kutatás módszertanának kiváló alkalmazásával szemlélteti a kivándorlók társadalmi helyzetét, egyéni és családi körülményeit, a kivándorlást kiváltó okokat, ezáltal meghatározva a gyarmati korszak demográfiai, társadalmi, gazdaságtörténeti mozzanatát. Az amerikai történelem többi korszakára vonatkozóan is fel lehetne sorolni hasonló munkákat és szerzőket. Említésre méltó, ha röviden is, hogy a bevándorlás és urbanizáció tematikája is teljesen átalakult az elmúlt három évtized folyamán. Új szempontok, a bevándorlók társadalmi, gazdasági, demográfiai összetételének vizsgálatával azt kutatják, a bevándorlók hogyan hatottak az amerikai társadalomra. A kutatók hosszú sorát lehetne említeni, a kelet-európai és olasz kivándorlók szempontjából kiemelhető John Bodnar, Ewa Morawska, Rudolph Vecoli, Fejős Zoltán, Puskás Julianna, Kathleen Conzan, Dreisziger Nándor munkássága. Az urbanizációt szintén nemzetközi szempontok alapján, európai, amerikai és más területek városfejlődése alapján szükséges vizsgálni, hiszen valójában egy nemzetközi és hosszú periódusú fejlődésről van szó. Az amerikai történetírás új képét az amerikai történelemtől nagyon jól példázza Eric Foner: *The New American History* (1990) című munkája.

Az utóbbi években kutatásai a migráció jelenségére, az Észak-Amerikába történő magyarországi kivándorlás motívumaira, a befogadó társadalomba való integrálódás nehézségeire koncentrált. Melyek az Önt leginkább izgató problémák e területen, milyen további feladatok várnak a kutatásra e téren?

A szakma művelői körében ismeretes, hogy Frank Thistlethwaite, angol történész, 1960-ban tartotta emlékezetes stockholmi előadását, a XI. Nemzetközi

Történettudományi Kongresszuson, amelyben kifejtette a migráció kutatásának újszerű módszertanát. A kibontakozó nemzetközi migrációs kutatások nyomán mind mennyiségben, mind minőségi szempontból is nagy lépésekkel haladt előre ez a tudományág. Az európai kivándorlás már több száz éves múltra tekint vissza, s mégsem rendelkezünk a kivándorlás olyan értékelésével, amely az európai társadalmak szempontjából meghatározná ennek a társadalmi mozgásnak indító okait, jellegét, hatását, gazdasági jelentőségét. A konkrét kérdés az, hogy a kivándorlás jelenségét milyen megközelítéssel lehet egyrészt a nagyszámú kivándorlók, aggregátuma szempontjából, másrészt pedig mikro-szinten, tehát az egyéni, családi, községi, vallási, rokon kapcsolat szintjén meghatározni. A korszerű kutatás szempontjából mindkét megközelítés szükséges, sőt több olyan módszertani kérdés merül fel, mely túllép a történettudomány keretein, így hasznos lehet az antropológiai, néprajzi, szociológiai, urbanisztikai módszerek alkalmazása. A kivándorlás kutatásnak alapvető feladata az, hogy megismerve a kivándorló hátterét, választ tudjon adni arra a kérdésre, milyen utat tett meg az illető a kivándorlás pillanatától kezdve a befogadó társadalomba érkezés, elhelyezkedés, beilleszkedés folyamatain keresztül.

Két konkrét kérdését említenék, amelyek általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot. Az egyik az Amerikába irányuló kivándorlás folyamata, mely több száz éves múltra tekint vissza. Nagyon lényegessé vált az új módszertan elfogadása óta annak a megállapítása, hogy egy adott kivándorló csoport melyik korszakban, milyen társadalmi háttérből vándorolt ki. Az új kutatásnak egyik jelentős eredménye, hogy sokkal árnyaltabb, realisabb képet tud alkotni a történész, mint a hagyományos munkák. A hagyományos sematikus kép negatív vagy pozitív szempontból értékelte a bevándorlót. Az új kutatás komolyan kivizsgálja a bevándorló társadalmi hátterét és amerikai életútját. Ennek következtében például Stephen Thernstrom tanulmányaiban kimutatta Boston város bevándorlóiról, hogy társadalmi mobilitásuk rendkívül lassú és fokozatos volt, évtizedekig az alsóbb szintű társadalmi rétegekhez tartoztak, és csak a második nemzedéknél tapasztalható számottevő előrelépés. A másik jellegzetessége az, hogy a kivándorlókról nagyszámú, specializált kutatás folyik, melyek helyileg, származás alapján, szociológiai beosztás szerint erősen tagolva számolnak be a bevándorlók amerikai életéről. A regionális jellegű kutatások jelenleg előtérbe kerülnek, mivel ezen a szinten lehet realis képet kapni a bevándorló életútjáról, tapasztalatairól, felemelkedéséről.

A másik kérdés, amit érinteni szeretnék, a magyar kivándorlás, amelynek első nagy korszaka 1880 és 1914 között volt, amikor a történeti Magyarországról az ország mezőgazdasági munkásai közül toborzódtak a kivándorlók. Pontos statisztikai adatok erről nem állnak rendelkezésünkre, csak hozzávetőleges becslések. Puskás Julianna számításai és elemzése szerint az akkori magyarországi kivándorlás mérete az európai közepes mértéknek felelt meg. Kivándorlásról beszélünk később is, így a két háború között, a háború után, 1956-ban, de a számadatok nem közelítik meg a tömeges kivándorlását. A magyar kivándorlás korszerű kutatásának kezdete Puskás Julianna munkáinak megjelenéséhez fűződik. Ezekben részletesen elemzi a magyarországi kivándorlás társadalmi, gazdasági indító okait, a kivándorlás regionális jellegzetességeit, a kivándorlók társadalmi, foglalkozási, demográfiai, nemzetiségi összetételét, és végigköveti a kivándorlók életútját a befogadó ország társadalmában. A kanadai magyarságról a Dreisziger Nándor által szerkesztett, a korábbiakban már említett munka a magyarországi és kanadai források alapján átfogóan és szemléletesen

számol be a magyarság kanadai életútjáról. Az amerikai magyarság kutatását illetően meg kell állapítanunk, hogy még nem rendelkezünk olyan tanulmányokkal, melyek teljes mértékben feldolgozták volna ezt a témát tudományos igénnyel. Két alapvető hiányt emelnék ki: egyrészt a források megőrzésének és rendszerezésének szükségét, valamint olyan helyi-regionális jellegű tanulmányokat, melyek alapján országos jellegű felmérések elvégezhetők lennének. Fejős Zoltán kitűnő tanulmánya a chicagói magyarokról példát mutat e tekintetben, és a pittsburghi magyarokról folytatott általam irányított felmérés és adatgyűjtés is ezt volt hivatva elősegíteni.

Kérem, beszéljen jelenlegi oktatási és kutatási terveiről!

A közelmúltban a Miskolci Egyetemen létrejött az Egyetemes Történeti Tanszék. Súlypontunk az európai és amerikai történelem kutatása és oktatása a középkortól a huszadik századig. Ennek keretében két különleges fontosságú témát szeretnénk művelni: egyrészt az európai integráció történetét, az európai népek kapcsolatrendszerének kialakulását, másrészt pedig az észak-amerikai történelem kutatását és oktatását. Jelenleg két amerikai végzettségű oktatónk működik a tanszéken, tudományos gyűjteményünk az amerikai követség jószándékából hatékonyan segíti az oktatás és kutatás feladatait, törekszünk kapcsolatok kiépítésére észak-amerikai egyetemekkel.

Tudományos terveim két irányba mutatnak, s mint általában a tervek, szépek, de a kivitelezés még bizonytalan. A Miskolci Egyetem Egyetemes Történeti Tanszéke egy amerikai történeti programot kezdett megvalósítani, ehhez kapcsolódik az a tervem, hogy az alapvető amerikai történeti forrásokat, szakirodalmat, a különböző történettudományi irányzatok eredményeit hallgatóink részére elérhetővé tegyük. Az első, jelenleg szerkesztés alatt álló munka eredeti források gyűjteménye a grammatikai korszaktól a huszadik század végéig, a kísérő tanulmány pedig a legújabb történetírás irányzatait ismertetné. Egy későbbi munka a 20. századi amerikai társadalom és gazdaság változásait mutatná be önálló kutatásaink alapján.

Terveim másik része az urbanisztikára és gazdaságtörténetre vonatkoznak. Értékelést szeretnék készíteni az elmúlt 50 év európai, elsősorban németországi gazdaságfejlesztésre irányuló tervezeteiről, kísérleteiről, programjairól és azok hatásáról az urbanisztikai fejlődésre. A városfejlődés nagy átalakuláson ment át az elmúlt évtizedek folyamán, a gazdasági szerkezet átalakulása nyomán. A fejlesztési programok vizsgálata egyrészt az urbanisztikához, a városfejlesztéshez nyújt forrásértékű adatokat, másrészt pedig az urbanizált területek gazdasági fejlesztésének hatékonyságát méri. Egy harmadik lehetséges eredménye ennek a vizsgálatnak az, hogy fényt deríthet az állami és a magángazdasági folyamatok közötti kapcsolatra, ennek a kapcsolatnak az eredményeire, illetve kudarcaira. Mivel gyakorlatból is ismerem a gazdaságpolitika alapelveit és praxisát, ennek a témának a megközelítése nem okozna különösebb problémát.

Köszönöm a beszélgetést!

Szeged, 1995. április 5.

Az interjút készítette: Deák Ágnes

Bódy Pál munkáinak válogatott bibliográfiája

The Hungarian Jacobin Conspiracy of 1794–95. *The Journal of Central European Affairs*, XXII. (April 1962), 3–26.

Lord Acton and the Idea of the Nation State. *The University of Portland Review*, XVII (Fall 1965), 3–11.

Baron Joseph Eötvös and his Critique of Nationalism, 1848–1854. *The Historian*, XXVIII (November 1965), 19–47.

Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1972. Second edition: Columbia University Press, 1985.

Travel Reports on Hungarian Settlements in Canada, 1905–1928, *Canadian-American Review of Hungarian Studies*, II, No. 1, Spring 1975, 21–31.

Hungarian Immigrants in North America: A Report on Current Research. *Immigration History Newsletter* (May 1976), 1–6.

Hungarian Immigrants in Greater Pittsburgh, 1880–1980. Pittsburgh: Hungarian Ethnic Heritage Study, 1981.

Emigration from Hungary, 1880–1956. In: *Struggle and Hope: The Hungarian-Canadian Experience*, Toronto: McClelland and Stewart Ltd, 1982, 27–60.

The Rumanian-Hungarian Confrontation, 1840–1870. In: *Transylvania: The Roots of Ethnic Conflict*. Kent: Kent State University Press, 1983, 108–119.

Hungarian Statesmen of Destiny, 1860–1960. (Editor and Coauthor) Boulder: Social Science Monographs, 1989.

First Generation Values and the Immigrant Experience: Hungarians in the United States, In: *Search for American Values*, Budapest: Széchenyi National Library, 1990, 63–69.

A szlovákiai magyarok kiutasításának kérdése az 1946. évi békekonferencián. *Regio*, 1992, 131–138.

Ungarn-forschung in Nordamerika, 1960–1972. Ungarn Jahrbuch, München, 1974–1975. VI. 215–247.

Gergely von Berzeviczy, 1763–1822. In: *Historisch-Biographisches Lexikon Süd-osteuropa*, München, 1972.

Josef Freiherr von Eötvös, 1813–1871; Ferenc Kölcsey, 1790–1838; Ludwig Mocsáry, 1826–1916. In: *Historisch-Biographisches Lexikon Südosteuropa*, München, 1973.

European Industrial Development Strategies and Experiences: The Ruhr Industrial Region, Pittsburgh: Urban Redevelopment Authority of Pittsburgh, 1984.

Industrial Transformation and Redevelopment in Borsod-Abaúj-Zemplén County, Hungary, 1980–1995. Pittsburgh: University of Pittsburgh, University Center for Social and Urban Research, 1990.

The Pittsburgh Experience in Structural Change, 1980–1990. Pittsburgh: Allegheny County Department of Development, 1990.

A kivándorlás mint társadalomtörténeti jelenség, különös tekintettel a XX. századi Észak-Amerikába irányuló magyar kivándorlásra. *Studia Miskolciensiana*, 1996, 158–163.

BÓDY PÁL

Eötvös József politikai eszméi 1848 után

Eötvös József 1848 utáni politikai eszméi szorosan kapcsolódnak az 1848-as európai forradalmak, valamint a kortárs európai politikai közgondolkodás értelmezéséhez. Az Eötvössel foglalkozó hazai szakirodalom főképpen azért nem tudott eddig megfelelő és reális számadást készíteni politikai eszméiről, mivel ennek a két kérdésnek a szerepét nagyrészt elhanyagolta. Természetesen meghatározó szerepet játszott Eötvös magyarországi értékelésében az ideológiai szempontú megközelítés is, egyrészt a nacionalizmus, másrészt a marxizmus formájában. Ismeretes, hogy Eötvös mindkét ideológiának határozott bírálója volt. Jelen dolgozatom egy történettudományi-eszmetörténeti kísérlet, mely a megjelölt két szempont figyelembevételével, az eredeti szövegek megvilágításának segítségével értelmezi Eötvös politikai eszméit, elsősorban 1848 és 1851 között íródott műveire támaszkodva.

A nagyszámú Eötvös kézirat közül, melyek az 1848-as év eseményeinek hatására keletkeztek, kétségkívül a sokat idézett „Müncheneri vázlat” tekinthető politikai eszméi kialakulásának szempontjából a legjelentősebbnek.¹ Keletkezéstörténetéről kitűnő ismertetést olvashatunk Gángó Gábor 1993-ban közzétett tanulmányában.² A kézirat valószínűleg 1848–1849-ben keletkezett, amikor Eötvös a közép-európai forradalmak hatására az európai politikai eszmeáramlatok vizsgálata alapján a forradalmak kudarca utáni politikai rendezés járható útját kísérlete meg kijelölni. Legjelentősebb része az a 11. bekezdés, amely politikai elképzelésének kiindulópontját képezi. Ismerjük meg ezt a valóban eredeti és tanulságos szöveget:

„A monarchia régi alapjain nem állhat fel.

A hadsereg vitézsége megtartá az anyagot melyből a monarchia állt, neki köszönhetjük hogy belőle egy kö nem vett el, de a régi épületet azért senki nem fogja többé felépíteni.

Ne csaljuk ön magunkat a régi anyagból egész új monarchiának felépítése ez feladásunk

Nehezebb mint melly valaha létezett, mert az ó világnak eszméi között — nem véve ki a monarchiát sem nincs egy melly az utolsó események által tetemes kárt nem szenvedett volna

Mert soha Európában az eszmék világában nagyobb anarchia nem létezett: mint éppen most

¹ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1509. Közli Eötvös József: *Az 1848-iki forradalom története. Müncheneri vázlat*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gángó Gábor. Bp., 1993. (A továbbiakban: Eötvös)

² Gángó Gábor: *Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848–49-ből*. Századok, 1993. 3–4. sz. 486–515. (a továbbiakban: Gángó 1993.)

Mert végre magában a birodalomban elkövetett minden hogy a szétágazás a lehetőségig vezetessék 's az öszvetartásnak elemei megsemmisítenek.

De nem is volt soha fontosabb, mert ha a 'birodalomnak alkotmányos alapokon való átalakítása nem sikerülne a társasságot mondhatlan veszélyek fenyegetik. Forradalom után ha alkotmányt helyreállítani nem sikerül, csak két lehetőség van, Anarchia vagy Despotismus — oly helyen állunk hol a régi Absolutismus lehetetlené vált — ha valaha itt van a pillanat hogy abstrahálva ellenszenvainktól, a királytól az utolsóig mindenki ha szükséges áldozatokat hozzon. — A birodalomnak alakítása a' feltétel mellytől minden egyesnek jövője függ.

Hogy a birodalom ujja alakításában célszerűen járjunk el szükség, hogy az eszmék irányát keressük fel figyelemmel. Iször általján véve Európában 2szor Különösen birodalmunkban.

A birodalom új alakjában csak úgy lehet állandó, ha az Europa és saját helyzetének megfelelő módon alapított meg.³

A kézirat Eötvös 1848 utáni politikai gondolatainak és törekvéseinek jelentős szempontjait foglalja össze. Ezeket három alaptételben rögzíthetjük. Először: a Monarchia új alapelvek szerinti átalakítása a legfontosabb feladat; a régi abszolutista és rendi alapokon működő rendszer végleg megszűnt. Másodszor: az újjáalakított állam alkotmányos rendszer formájában képzelhető el. Harmadszor: az alkotmányos rendszer megalapozásának előfeltétele az európai és birodalmi politikai eszmék és áramlatok tisztázása. Eötvös ezért kezdi további vizsgálatát az európai és a birodalom-beli eszmék elemzésével. Ez a vizsgálat képezi a közzétett folytatását, amely később vázát alkotta három 1848 után közzétett politikai írásának: *Ausztria nemzetiségének egyenjogúságáról, A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra, Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai*.⁴

Eötvös ezen kéziratának tartalmát két jelentős történelmi tényezővel egészíthetjük ki. Ezek egyike Eötvös álláspontja azzal kapcsolatban, hogy milyen hatást gyakoroltak az 1848-as forradalmak a monarchia alkotmányos átalakítására. Nézeteinek részletes kifejtését az Országos Levéltár P 834. számú kéziratában találhatjuk.⁵

Két kérdést jelöl meg, melyek véleménye szerint lehetetlenné tették egy új alkotmányos rendszer megvalósítását 1848-ban. Mindenekelőtt Magyarországnak a Monarchiától való, az 1848-as törvények következtében megvalósuló különállásáról szól: „A különválás, melly ez által Magyarország és a birodalom többi részeinek érdekei között előidézett, az első s egyik legnagyobb kuforrása későbbi bajainak.”⁶ Másrészt a nemzetiségi kérdést és a nemzetiségi ellentéteket tekinti az alkotmányos rendszer bevezetése akadályának. Véleménye szerint olyan politikai

³ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1509. f. 6. lásd Eötvös 163–164.

⁴ N. N. *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. Pest, 1850. (a továbbiakban: Gleichberechtigung) B. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Bécs, 1851, 1854. — Eötvös, Joseph Freiherr von: *Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. Wien, 1851. 1854.; Eötvös, Joseph Freiherr von: *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*. Leipzig, 1859.

⁵ MOL P 834. Az 1848-iki forradalom története. Részleteket közöl Gángó 1993.

⁶ MOL P 834. Az 1848-iki forradalom története. 199.; Gángó 1993. 505.

rendszer bevezetése szükséges 1848 után, mely kielégíti a különböző nemzetiségek igényeit, és biztosítja a Monarchia kormányzati egységét: „A sanctio pragmaticán alapuló fejedelem egysége, az egész birodalom szerkezetének megváltozása után, a birodalom egységének az az hatalmának elégséges biztosítékot nem nyújtja többé, új szerződésről kelle tehát gondolkodni mely alkotmányos alapokra fektetve ugyan ezen eredményhez vezessen.”⁷

A másik tényező, mely Eötvös gondolkodására hatást gyakorolt, a monarchia alkotmányos átszervezését célzó törekvések jelentkezése 1848–1849-ben. Ennek egyik kiemelkedő támogatója a csehországi polgárság volt, mely egyrészt a német egység mozgalmát, másrészt a magyarországi szeparatizmust ellensúlyozván egy egységes, alkotmányos monarchia létrehozását szorgalmazta. A csehországi alkotmányos elképzelések vezető egyénisége, František Palacký cseh történész és politikai író, a frankfurti német birodalmi gyűlés ötvenes bizottságához írt híres 1848. április 11-i levelében fejtette ki a Habsburg-monarchia alkotmányos átalakítására vonatkozó javaslatát. Ő fogalmazta meg az 1848-as forradalmak nagy hatású, de pontosan nem körülhatárolt politikai jelszavát: a nemzetiségek egyenjogúságát (Gleichberechtigung der Nationalitäten). A Palacký által kifejtett koncepció számottevő hatást gyakorolt az 1848–49-es birodalmi alkotmányozó gyűlés tanácskozására. Elképzelései Eötvös 1848 utáni, a nacionalizmus és a szabadságjogok kapcsolatát tisztázó eszméit is jelentősen befolyásolták, és álláspontjának kifejtésére ösztönözték. Palacký a következőképpen fejt ki álláspontját frankfurti levelében: „Önök tudják, hogy Európa délkeleti területén, az Orosz Birodalom határai mentén, számos nép él, amelyek származásuk, nyelvük, történelmük és erkölceik tekintetében jelentősen különböznek egymástól ... amelyek közül önmagában egyik sem elég erős arra, hogy túlságosan hatalmas keleti szomszédjával szemben minden elkövetkező időben eredményesen ellenállhasson, erre csak akkor képesek, ha szoros és szilárd kötelék fűzi őket mind egybe. A népek e szükséges szövetségének az igazi ütőereje a Duna ... Valóban, ha az osztrák császárság nem létezne már régóta, Európa, sőt az emberiség érdekében a legsürgősebben azon kellene lennünk, hogy létrejöjjön.

De miért láttuk ezt az államot, amelyet a természet és a történelem arra hivatott el, hogy Európa védelmezője és őre legyen ... miért láttuk a kritikus pillanatban belső tartás nélkül és szinte tanácstalanul a feltámadó zivatarral szemben? Azért, mert szerencsétlen elvakultságában már régóta nem ismerte fel létének tulajdonképpeni jogi és erkölcsi alapjait, és megtagadta azokat: azt az alapvető szabályt, hogy valamennyi, a jogara alatt egyesült nemzetiség és valamennyi hitvallás együttesen teljes jogegyenlőséget és megbecsülést (Gleichberechtigung und Respekt) élvezzen. A természet nem ismer semmiféle uralkodó vagy szolgáló népet. Ha annak a köteléknek, amely több népet egy politikai egészbe fűz, szilárdnak és tartósnak kell lennie, akkor egyetlen népnek se legyen oka attól félni, hogy ez a szövetségzés legdrágább kincse elvesztésére vezethet...”⁸

⁷ MOL P 834. 202–203.

⁸ Niederhauser Emil (szerk.): *Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. 4. kötet. Kelet-Európa 1789–1900. Bp., 1968. 189–190.

Palacký levelének két alapgondolata, — a nemzeti egyenjogúság elve, és egy nemzeteket összefogó föderáció — későbbi alkotmányjavaslataiban is jelentős szerepet játszott. Ezek legismertebb példái az 1848 szeptemberében elkészített „Erster Entwurf einer Constitution von Österreich”, valamint az 1849 januári alkotmánytervezet, mely nyolc nyelvi-etnikai területre osztotta fel a Habsburg-monarchiát.⁹

Eötvös József első forradalom után közzétett munkájában, az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* című röpiratában részletesen foglalkozik a Palacký által felvetett „Gleichberechtigung der Nationalitäten” néven ismert programmal, különösen Palacký második alkotmánytervezetének nyelvi-etnikai kritériumrendszerével. Munkája ennek a programnak részletes kritikáját fejt ki. Ebben a művében mutatja be először 1848 utáni politikai eszméinek alapelveit, mindenekelőtt a nacionalizmus által felvetett, a Habsburg-monarchia átalakításához kapcsolódó elképzeléseit.

A Palacký által felvetett egyenjogúság fogalmát az európai politikai eszmék és joggyakorlat szempontjából vizsgálja. Arra hívja fel a figyelmet, hogy demokratikus alkotmányrendszerekben az állam egyáltalán nem szabályozza a különböző nyelvek közéleti szerepét, ezt a kérdést a szabad fejlődés függvényének tekinti. Szerinte az Ausztriában követelt „egyenjogúság” alatt azt értik, hogy az állam minden egyes nyelv részére egyenlő jogokat biztosítson azáltal, hogy a nyelvek közéleti alkalmazását kötelezően szabályozza, valamint a hivatalnokok kinevezését a különböző nemzetiségekhez tartozó lakosság számarányához igazítsa. Véleménye szerint ez gyakorlatilag megvalósíthatatlan, másrészt pedig ellentétben áll az alkotmányos rendszer működésével, a nyugat-európai és észak-amerikai demokratikus joggyakorlattal.

Részletesen szól a Palacký második alkotmánytervezetében javasolt nyelvi-etnikai kritériumrendszerről. E tervezetben a Monarchia területét nyelvi-etnikai alapon osztották fel területi egységekre, melyek önkormányzati és közigazgatási hatáskört gyakoroltak volna egy föderális alkotmányrendszer keretein belül. Eötvös két alapvető ellenvetést fogalmaz meg. Kifejti, hogy amennyiben az állam nemzetiségi azonosság alapján állapítja meg a különböző területek kiterjedését és az állampolgár jogait, szükséges egy egységes jogszabály meghozatala, melynek alapján minden állampolgár nemzetisége kötelezően meghatározható. Ennek következményeként az állam dönti el minden állampolgár nemzetiségi hovatartozását, s az egyén személyes döntése megengedhetlenné válik: „A kérdés, milyen nemzetiség mellett határozza el magát valaki, túlságosan nagy fontosságú ahhoz, semhogy ne kellene megkísérteni hatni a döntésre, és mivel az állam kötelessége, hogy minden nemzetiségnek egyenlő oltalmot adjon, már jóelőre gondoskodni kell arról, hogy olyan meghatározó normákat állítsanak fel, amelyek szerint minden egyén nemzetisége eldönthető legyen, és hogy ezen normák olyanok legyenek, hogy meg lehessen védeni segítőnkkel a tartomány jogait az egyén szeszélyétől és rosszakaratától.”¹⁰

⁹ Palacký, František: *Gedenkbücher*. Prag, 1874. 169–176., 206–214.; Žacek, Joseph: *Palacký. The Historian as Scholar and Nationalist*. The Hague, 1970.

¹⁰ Gleichberechtigung 87. Magyar fordítása Eötvös József: *Reform és hazafiság*. Sajtó alá rendezte Fenyő István. Bp., 1978. I–III. (a továbbiakban: Reform és hazafiság) II. 534.

Egy másik jelentős akadály Eötvös szerint az a körülmény, hogy a nemzetiségi számbeli viszonyok időnként változnak. Meg kell tehát állapítani a nemzetiségi határok kiterjedésének változását. Az egyes területek szükségszerűen támogatni fogják saját határuk kiterjesztését, illetve ellenezni azok szűkítését. A központi kormányzat viszont a fennálló határok megőrzését fogja támogatni annak érdekében, hogy a politikai egyensúlyt megőrizze. Ennek következtében az egyes területek politikai érdekeiknek megfelelően mindent el fognak követni annak érdekében, hogy lakosságukat, sőt más tartományokban élő személyeket is a területükhöz kapcsolódó nemzetiséghez tartozónak nyilváníthassák. Ennek szükségszerű következménye az általános nemzetiségi versengés lesz, a törekvés, hogy a tartományok kiterjesszék nemzetiségi és politikai hatáskörüket. Eötvös így vázolja fel előre ezt a konfliktushelyzetet: „Ha elfogadják, hogy Ausztria tartományait különböző nemzetiségei szerint kell felosztani ... akkor a legnagyobb bizonyossággal előre látható, hogy a legszigorúbb nyelvi kényszer rendszabályai egyetlen tartományban sem fognak hiányozni, és mivel minden nemzetiség, amelyet egy tartományban mint kisebbséget elnyomnak, egy másik tartományban mint többség megtorlást gyakorolhat, és ezért e kényszernem — a dolgok természetes fejlődése miatt — a legnagyobb mértékig kell fokozódnia, és végül arra a meggyőződésre kell vezetnie, hogy az egyenjogúság elvét ezen az úton csak annyiban valószínűsíthjük meg, amennyiben az osztrák monarchiában nincs olyan nemzetiség, amely ott, ahol kisebbségben van, ne érezze magát hátráltatva elnyomottnak.”¹¹

Eötvös tehát a Palacký által megfogalmazott egyenjogúság alapelveit nem fogadta el, s elvetette a nyelvi-etnikai alapon tervezett területi rendszert. Lényeges azonban annak hangsúlyozása, hogy egyértelműen támogatta a nemzetiségi egyenjogúság elvét egy alternatív alkotmányos szerkezet keretében:

„... az az alkotmány fog a nagy többség kívánságainak a leginkább megfelelni, amely az egyes nemzetiségek külön jogainak a leginkább tért nyitott, vagy legalábbis képes volt arra, hogy az egyenlőség elvét minden nemzetiségre vonatkozóan legteljesebben alkalmazza.”¹²

Eötvös alternatív javaslatát munkájának második részében fejtette ki. Ebben három fő célt állapít meg a Monarchia alkotmányos átalakítása és a nemzetiségi jogok biztosítása érdekében.

1. Egy egységes, erős állam alapjainak megvetése.
2. A Monarchia egyes területeinek a történelmi jogon alapuló nemzeti igényeit össze kell egyeztetni az egység követelményeivel.
3. Az egyes nemzetiségek nyelvi különbségén alapuló igényeit össze kell egyeztetni az egyes területek történelmi jogaival és a Monarchia egységének követelményeivel.¹³

Az első célmeghatározáshoz kapcsolódik Eötvös részletes fejtegetése arról, hogyan értelmezte ő az egységes állam „eine einheitliche Verfassung” fogalmát. Világosan elhatárolta egymástól a konföderáció és az egységes állam fogalmát.

¹¹ Gleichberechtigung 92.; Reform és hazafiság II. 538.

¹² Gleichberechtigung 63.; Reform és hazafiság II. 516.

¹³ Gleichberechtigung 123. Reform és hazafiság II. 561.

Elvetette a konföderáció eszméjét, a föderációs alkotmányrendszert azonban meghatározott korlátok között elfogadta, amint azt a következő kommentárban is megerősíti: „Amire szükségünk van, az nem több alkotmányos állam konföderációja, amelyek saját szuverenitásukat megtartják, és az egészhez csak egyes ügyekben és a perszónalunió által kötődnek, hanem egységes alkotmány, amely csak valóban szuverén hatalommal rendelkező államot illet meg. Ha nem akarják megsemmisíteni az egységes államot, ha a monarchiát nem akarják csak azért felosztani tartományokra, hogy majd később azon alkotó részeire hulljon szét, melyekből létrejött, akkor a szuverenitás nem osztható meg, az egész államra tartozó ügyek intézése nem osztható szét, és nem adható meg az egyes tartományoknak az a jog, hogy az államszerveit felelősségre vonhassák.”¹⁴

Eötvös alkotmánytervezete elsősorban politikai elveinek kifejtését célozta, ezért nem vállalkozott tervezetének részletes kifejtésére. Munkája megjelenésének időpontja (1850) ezt indokolja. A Habsburg abszolutizmus restaurálása arra ösztönözte őt, hogy a rendszer tarthatatlanságát mutassa be. Alternatív politikai rendszert is javasolt, ennek részletes kifejtését azonban a körülmények között nem tartotta időszerűnek. Javasolta, hogy egy közös birodalmi parlament és minisztérium gyakorolja az egységes állam hatáskörét. Hangsúlyozta, hogy a minisztérium teljes politikai felelősséggel tartozik a közös parlamentnek. A második cél elérése érdekében a nemzeti jellegű, a történelmi jog alapján kialakult területek, tartományok autonóm státusát jelölte meg. Ezek között említette Magyarország, Horvátország és Erdély példáját, anélkül, hogy részletes felsorolást adott volna. Javaslatára szerint ezek a területi egységek önkormányzati jogokat gyakorolnának, melyek biztosítanák területi és nemzeti különállásukat. A harmadik célt pedig a helyi önkormányzatok biztosításával, az egyéni jogok védelmével, valamint a nyelvi kisebbségek jogainak intézményes szabályozásával kívánta megalapozni.¹⁵

Eötvös politikai nézetének súlypontját a röpiratában mindenekelőtt az 1848-as forradalmak nyelvi nacionalizmusának kritikája képezi. A Palacký által felvetett programot vizsgálta meg egy alkotmányos, a nemzetiségi jogokat tiszteletben tartó birodalmi politikai rendszer nézőpontjából. Arra a következtetésre jutott, hogy ez a program nem védelmezné a nemzetiségi jogokat, sőt az egyéni jogok gyakorlását lehetetlenné tenné, s amellet a Monarchia államrendszerének felbomlásához vezetne.

Eötvös politikai elképzeléseinek realizmusát érdemes összevetni egy kortárs és egy 20. századi kritikával. A kortárs kritikát maga Palacký fogalmazta meg 1865-ben egy a *Národ* című folyóiratban közzétett tanulmányában. Ebben elismerte az általa 1849-ben felvetett nyelvi-etnikai elv tarthatatlanságát és elfogadta az Eötvös által javasolt területi-nemzetiségi elvet. Erre az vezette, hogy tapasztalatai szerint a csehországi parlamentben a német és a cseh nemzetiségi érdekek harca teljesen háttérbe szorította a közös csehországi és birodalmi érdekeket; másrészt pedig a birodalom közvéleménye is kedvezően nyilatkozott Eötvös nézeteiről: „Elismerem, hogy miután birodalmunk földrajzi-történelmi alapjai megerősödtek, és báró Eötvös elmélete a történelmi-politikai területekről nem csak a kormány részéről, hanem a

¹⁴ Gleichberechtigung 123–124.; Reform és hazafiság II. 561–562.

¹⁵ Gleichberechtigung 127–130.

népek körében is kedvező visszhangra talált, az 1849-ben készített javaslatom jelenleg nemcsak megvalósíthatatlan, hanem lehetetlen is.”¹⁶

A huszadik századi értékelés L. B. Namiertől az ismert brit történésztől származik, aki a történelmi tapasztalat távlatából a következőt írta az 1848-as forradalmak nyelvi nacionalizmusáról 1952-ben közzétett tanulmányában: „Az a követelés, hogy az állam kiterjedése azonos legyen a nyelvi nemzetiség határával, nemzetközi szempontból forradalmi tételt jelentett, amely — tekintve, hogy nemzetek nyelvi szempontból csak ritkán határolódnak el egymástól — egyrészt az alkotmányos fejlődést, másrészt pedig a nemzetközi egyetértést rombolóan érintette. 1848-ban a nemzeti érzelmeket nagyra értékelték, ami Európa megújulásához vezetett volna, ma viszont mint veszélyes rögeszmét elítélik, mint amely Európát romba döntötte: kezdettől fogva azonban társadalmi és politikai meghasonlottság kifejezője volt, az erőszak forrása és eszköze.”¹⁷

Eötvös munkájáról mindeddig nem jelent meg történettudományi vagy politikaelméleti méltatás a hazai szakirodalomban. Azok az értékelések, melyek e művet említik, nem alkalmasak arra, hogy Eötvös politikai eszméiről megközelítőleg is tudományos ismereteket közöljenek. A magyarázat valószínűleg abban keresendő, hogy Ferenczi Zoltán 1903-ban kiadott életrajzától Sótér István 1953-ban megjelent Eötvös tanulmányáig a későbbi munkák is abban vélik felfedezni Eötvös iratának tartalmát, hogy „Eötvöst nem hazájának —, hanem Ausztriának gondja nyomasztja. Magyarországot elmossa a többi osztrák tartomány sorsában, a 48-as vívmányok kérdését föl sem veti. ... A Gleichberechtigung: a magyar szabadságharc leverésével előállt helyzet tiltakozás nélküli, megadó elfogadása.”¹⁸ Ferenczi Zoltán árnyaltabban fogalmaz, ismerteti a munka tartalmát, következtetése azonban hasonló Sótéréhez: „elfogadja az összbírodalom eszméjét, sőt szükségesnek tartja... Eötvös tehát hazánkra nézve éppen nem követelné a történelmi jogokat mind, főleg nem a 48-iki törvényeket.”¹⁹ Ezen értékeléseknek hiányossága az, hogy nem kísérelték meg Eötvös munkájának alapvető célkitűzését méltányolni, sem pedig az eredeti írást, mint történettudományi forrást értelmezni. Valójában Eötvös műve nem a magyarországi politikai helyzet értékelése, hanem a közép-európai nagybírodalmak keretében jelentkező nemzetiségi kérdés alkotmány szervezeti elemzése. Kosáry Domokos *Kemény és Széchenyi 1849 után* című 1963-ban megjelent tanulmányában bizonyos vonatkozásokban érinti az általam felvetett szempontokat. „A kép még árnyaltabbá válik azonban — írja —, ha figyelembe vesszük a Schwarzenberg-féle politikát és azt, hogy Eötvös nemcsak általában érvel a központosítás ellen a forradalom veszedelmével, hanem konkrétan az abszolutista centralizmus ellen!”²⁰

¹⁶ Palacký, František: *Oesterreichs Staatsidee*. Prag, 1866. 37.

¹⁷ Namier, L. B.: *Avenues of History*. London, 1952. 20–21.

¹⁸ Sótér István: *Eötvös József*. Bp., 1967. 278. (a továbbiakban: Sótér)

¹⁹ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. Bp., 1903. (a továbbiakban: Ferenczi) 177.

²⁰ Kosáry Domokos: *Kemény és Széchenyi 1849 után*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 2. sz. 154.; Fenyő István „Magyarság és emberi egyetemesség. Eötvös József a publicista” című bevezetőjében elemzést közöl Eötvös 1850-ben megjelent munkájáról, s felismeri Eötvös gondolatainak európai jelentőségét: „Eötvös nemzetfelfogásának — ellentétben Keményével és a nemesi liberalizmus más képviselőivel — egy látnoki erejű, máig időszerű gondolatsora van.

Eötvös nacionalizmuskritikájához szorosan kötődik az a törekvés, hogy ennek a kritikának az európai politikai áramlatokhoz kapcsolódó elméletét fogalmazza meg. Ez hatja át nagyformátumú munkáját, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című 1851–1854-ben megjelent elméleti művét.²¹

A munka első kötetének kiindulópontja az 1848-as európai forradalmak elemzése, azok jelentősége. Központi kérdése a következő: hogyan magyarázható az a társadalmi és politikai forrongás, mely a nagy francia forradalom után az európai társadalmakban mint állandó tényező jelen van, és amely Eötvös értelmezése szerint az 1848-as forradalmaknak is alapvető meghatározója? A kortárs európai elemzések az 1850–60-as években szintén ennek a problémának a megoldásával foglalkoznak. Maga Eötvös a következőképpen fogalmazza meg munkájának kérdésfeltevését: „Miután azon veszedelmek, melyekkel a fennálló viszonyok ellen irányzott vita a közbékét fenyegeti, közösek Nyugot-europa valamennyi állodalmaival, ezeknek alapokát is oly valamiben kell keresnünk, mi szintén kivétel nélkül közös ez állodalmaikkal — névszerint, a kornak vezéreszméiben s azon ellentétben, melyben az álladalom mindenütt ezen eszmékkal áll. Ha tehát segíteni akarunk a létező bajokon, vagy olyképp kell szerkeszteni az állodalmat, hogy az uralkodó eszméknek tökéletesen megfeleljen, vagy pedig magokat ezen eszméket kell módosítani.”²²

Eötvös tanulmányának alapgondolata az, hogy a korabeli államszerkezet és az uralkodó eszmék között elvi ellentét áll fenn. Első kötetének célja annak elvi tisztázása, mit ért a szerző uralkodó eszmék alatt, hogyan értelmezi a fennálló államszerkezet jellemzőit, és mely alapelvek szerint javasolja az ellentét feloldását.

Mi a jelentősége az uralkodó eszméknek? Eötvös a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméit tartja kora azon eszméinek, melyek „jelkesedéssel felkarolva, irányt adnak a nyilvános életnek.”²³ Mielőtt az eszmékre vonatkozó álláspontját ismertetnénk, magyarázatot igényel az a kérdés, milyen szerepet tulajdonít Eötvös az uralkodó eszméknek az európai történeti fejlődés keretében. Az uralkodó eszmék Eötvös gondolatvilágában azt a közös szellemiséget képviselik, amely szerinte az európai társadalmakat közösen jellemzi. Ezek az eszmék időről-időre változnak, maradandó vonásuk azonban a „szellemi hatalom ... ellenállásának jogszerűsége.”²⁴ Sajátosságukat „a szellemi irányzat közös voltában s az alapfogalmak azonossága által feltételezett polgáriasodási egységben kell keresnünk.”²⁵ Eötvös felfogásában tehát az uralkodó eszmék az európai polgárosodás alapelveihez kapcsolódnak, egy közös

Azokra a fejtegetéseire gondolok, amelyekben felemeli szavát egyes nemzetek különleges jogai, egyeduralma ellen, messzetekintő előérzettel szorong — századunk igazolta leginkább, hogy mennyi joggal! — attól, hogy a nemzeti eszme nevében az állam alkalmaz erőszakot. Ennek jelentőségét a nacionalizmussal olyannyira áthatott kelet-közép-európai közgondolkodásban nem lehet eléggé hangsúlyozni.” Reform és hazafiság I. 51.

²¹ B. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Bécs, 1851. I. kötet. (a továbbiakban: UE)

²² UE I. 28.

²³ UE I. 45.

²⁴ UE I. 16.

²⁵ UE I. 16.

szellemi tényezőt képeznek, amely az európai társadalom és politika fejlődését meghatározza.

Műve első kötetében azt a bonyolult tételt elemzi, amely szerint az európai polgárosodás eszméi, tehát a szabadság, egyenlőség és nemzetiség a nagy francia forradalom hatására két ellentétes irányba tagolódtak. A francia forradalom a szabadság eredeti értelmezését kívánta megvalósítani, az európai államokkal folytatott harcok azonban oda vezettek, hogy a francia államot egy központosított állami rendszerre alakították. Ennek a következménye a népfeltség elvének az elfogadása volt, amely a szabadság és egyenlőség eszméjét teljesen újszerűen értelmezte. A szabadság értelmezése a francia forradalomban érvényesített népfeltség elve szerint abban áll, „hogy olyas hatalom ne létezzék az álladalomban, mely nem a nép nevében s nem általa — legalább közvetve — gyakoroltatik.”²⁶ Hasonlóképpen a népfeltség elve határozza meg az egyenlőséget, mégpedig úgy, hogy „mindenki ugyanazon mértékben s ugyanazonképp járul a közös népakarat alkotásához.”²⁷

A népfeltség elvének alkalmazása — Eötvös szerint — teljesen új irányt szabott az európai társadalom szellemi és politikai fejlődésének. Ennek az iránynak alapelve az, „hogy korlátlan hatalom létezzék az álladalomban.”²⁸ Így a polgári szabadság az állam korlátlan hatalmának függvényévé vált. Az egyenlőség fogalma pedig azt jelenti, hogy az egyén részt vehet a korlátlan államhatalmat megtestesítő törvényhozásban.

A francia forradalom (népfeltség) által képviselt eszmékkel ellentétben Eötvös úgy véli, hogy az európai polgárosodás eredeti szabadságfogalma az angol politikai hagyományokban érvényesült. A szabadság angliai fogalma pedig abban áll, „hogy az országban ne létezzék korlátlan hatalom.”²⁹ A különböző politikai intézmények önállósága biztosítja egyrészt a hatalmi rendszerek pluralitását, másrészt a polgári szabadság védelmét. Az angol felfogás szerint az egyenlőség az egyéni szabadság egyenlő mértékét jelenti.

Erre az alapgondolatra épül fel Eötvös művének politikai elmélete. Mielőtt álláspontját elemeznénk, indokolt szemlélete történeti gyökereinek ismertetésére kitérni. François Guizot történeti írásainak nyomán az európai társadalmak középkori fejlődését olyan intézményeknek és törekvéseknek tulajdonítja, melyek a későbbi európai polgárosodás eszméire jelentős hatást gyakoroltak. Ezek közé sorolja az egyház önállóságát az állammal szemben, melynek szerinte meghatározó szerepe volt az állam korlátok közé szorításában. Hasonló intézmények, mint például a városok és tartományok önállósága szintén támogatták az önállóság és önrendelkezés eszméjét. Az európai polgárosodás leglényegesebb tényezőjét azonban Eötvös az egyén önállóságában és tevékenységében látta, mely az anyagi és szellemi fejlődés leghatékonyabb tényezője volt számára: „Ha az egyeseknek kifejlődésére fordítjuk figyelmünket, azt tapasztaljuk, hogy mindenik osztálynál s mindenik egyesnél azon

²⁶ UE I. 48.

²⁷ UE I. 48.

²⁸ UE I. 52.

²⁹ UE I. 52.

mértékben növekedett a munkásság, s csak ott vezetett anyagi és szellemi kifejlődéshez, mely mértékben s a hol ezen önállóság megvolt...³⁰

A nemzetiség eszméjét Eötvös a nagy francia forradalom által képviselt felfogás alapján (a népfelség elve szerint) határozza meg, kritikáját erre az értelmezésre irányítja. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mivel Eötvös értelmezői ezt a kiindulópontot többnyire nem vették figyelembe. Ezen értelmezés szerint a nemzeti törekvések, valamint a nemzetiségek egyenjogúságát célzó mozgalmak a nemzetiség eszméjét a közös nyelv alapján határozzák meg. Ezeknek a mozgalmaknak célja olyan államok létrehozása, melyek egy meghatározott nyelvi nemzetiséget egyesítenek önálló állam formájában. A nemzetiségnek ez a felfogása a francia forradalom elveit alkalmazza a nemzetiségi törekvésekre, az európai államok hagyományosan elfogadott politikai legitimitása ellenében. A nemzetiségi törekvések irányát Eötvös teljesen újszerű jelenségnek ítéli: „Sem a bomlásnak induló római birodalom, sem a győzedelmes barbároknál, sem a keresztény egyházban, sem a középkor állodalmaiban nem találkozunk nemzetiségi fogalmakkal, ezek újak, újabbak valamennyi egyéb fogalmainknál.”³¹

Ennek magyarázatát abban találja, hogy az európai államok nem a nemzetiség elvére, hanem az állam, „a királyság eszméjére” épültek. A francia forradalomban érvényesült nemzetiségfelfogás viszont ellentétben áll az európai politikai hagyományokkal, az uralkodó eszmékkel: „nem szenved kétséget, hogy a nemzetiség elve s egyes néptörzsökök ezen alapuló jogosultsága nem léptethetik a történeti jog s az egyéni jogosultság helyébe, a nélkül, hogy egyszersmind valamennyi állodalom kölcsönös viszonyai, s minden egyes polgárnak viszonya az álladalomhoz tökéletes változást ne szenvedjenek, azaz, a nélkül, hogy valamennyi létező állodalom fel ne bomoljék. S épen a nemzetiség elve ezen szükséges következményeinek — melyeket lehetetlen nem látni — kell tulajdonítanunk, hogy ez elv mindazok által, kik a fennálló rendnek felforgatását tüzték ki célul magoknak, vezérmondatul használtatott.”³²

Eötvös következtetése a nemzetiségi törekvések politikai hatásáról három pontban összegezhető. Először: ezek a törekvések a nyelvi egyformaság elve alapján újfajta abszolutista államot létesítenek, ami ellentétben áll az egyéni szabadságjogokkal. Másodszor: ez az állam ellentétben áll a népek közötti megértés, együttélés elvével, mivel a népek közötti ellenszenvet fokozza, az egyéni jogokat tagadja. „Mindenuzt az a szándék, hogy az egyenjogúság eszméjével a nemzeti antagonizmus szelleme is terjesztessék; és bármi szűk körök közé legyen szorítva az egyenjogúság — az iskolákban, a községben — mindenuzt eszközül használtatik a saját fellsőbbségnek mások rovására szilárdítására.”³³ Harmadszor: ezek a törekvések támadják az európai államok legitimitását, mivel az államok nem a nemzetiségi elvre, hanem a történeti jogra, a történetileg kialakult államiságra alapozzák politikai rendszertüket. „A mozgalom eredménye, ha célját éri, azonagy fogott volna lenni, t.i. a létező

³⁰ UE I. 126.

³¹ UE I. 98.

³² UE I. 99–100.

³³ UE I. 69.

állodalomnak felbomlása... Jelenleg egy állodalom sem létezik Európában, mely mostani határait megtarthatná, ha ezek a nyelv szempontjából volnának vonandók.³³⁴

Eötvös felfogása a nemzetiség eszméjéről az egyéni szabadság és a történeti államiság elvéhez kapcsolódik. Elfogadta és támogatta a nemzetiségek azon jogát, hogy egyéniségüket megőrizték és fejlesszék. Ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy Európa politikai tekintetben nagy államokból áll, melyek területén több nemzetiség is fenntarthatja egyéniségét. A nemzetiségi jogok biztosításának terepét az egyes állampolgár, önálló szervezetek, testületek által kifejtett tevékenységben jelölte meg. A nemzetiség megőrzését olyan államszerkezetben látta biztosítva, melyben az egyéni jogok elismerése, az állampolgár politikai jogainak gyakorlata, a társadalmi tevékenységek szabadsága az alapvető jogrendszer keretében biztosított. Amennyiben az állam elismeri ezen jogokat, a nemzetiségi jogok szabadon gyakorolhatók, egyúttal pedig ezek a jogok korlátozzák az állam hatáskörét: „Vagy meg kell ismerni a többségek korlátlan felségjogát, s akkor mindenik többség — épen a nemzetiségi törekvések idejében — hatalmát a kevesebbségben lévő nemzetiségek elnyomására fogja fordítani, miglen az álladalom fogalma egygyé válandott a népiség fogalmával; vagy pedig a többség korlátlan felségjoga nem ismertetik meg, és külön mindenik nemzetiség számára bizonyos elidegeníthetlen jogok állapíttatnak meg, melyek a felségjog körén kívül fekiúsznek.”³³⁵

Miután Eötvös tisztázta az uralkodó eszmék értelmezését és szerepét a kortárs európai társadalomban, munkájának 11. fejezetében arra a kérdésre kísérel meg választ adni, hogyan értékelhető az európai államok történetileg kialakult szerkezete az európai polgárosodás szempontjából. Azt a tényezőt hangsúlyozza, hogy az újkori európai állam fokozatosan növelte és kiterjesztette hatalmát az egyén és a testületek rovására. Az újkori európai történelemben ezt az irányzatot tekinti a legjelentősebbnek, mely a nagy francia forradalomban érte el tetőpontját.

Figyelemre méltó Eötvös álláspontja a francia forradalom és a centralizált államhatalom kapcsolatáról. Az állami hatalom összpontosítását elsősorban a francia abszolutizmus gyakorlatának, a helyhatósági intézmények megszüntetésének tulajdonítja, valamint annak, hogy a forradalom az ancien regime centralizált közigazgatását fenntartotta, továbbfejlesztette: „Miután a forradalom az államoknak a korlátlan egyeduralom által saját érdekében alapított centralistikus szervezetét megtartá s miután minden egyes a népfelség nevében gyakorlott államhatalomnak épen oly tökéletesen maradt alája rendelve, mint azelőtt volt: világos, miszerint a forradalom által igenis elérhető vala a népuralom, de nem a szabadság.”³³⁶

Hasonló állami centralizáció érvényesült Eötvös szerint az 1848. november 4-i francia alkotmányban, mivel a parlament hatáskörébe tartozik az egyén jogainak korlátozása, az állami iskolák tanrendjének meghatározása, a közigazgatási egységek ellenőrzése. Egy centralizált alkotmányos rendszer nem kevésbé gyakorol abszolút hatalmat az állampolgárok felett, mint a forradalom által megszüntetett abszolutizmus. Álláspontját így fejt ki: „Hol absolut hatalommal találkozzunk, legyen bár

³⁴ UE I. 100–101.

³⁵ UE I. 74.

³⁶ UE I. 455.

egy egyénre, egy osztályra vagy az összes polgárok többségére ruházva, mindenütt az uralkodó vágyainak és szükségének kielégítése tekintetik legfőbb állodalmi célul, s ha a francia törvényhozás többsége azon meggyőződésre jöne, hogy az egyéni tulajdon megszüntetése az egésznek javára lesz, az általánosan elismert elvek szerint, épen oly kevéssé fog hiányozni a törvényes eszköz e nézetek keresztülvitelére mint XIV Lajos idejében.³⁷

Az 1848 utáni Európában az állam hatalmának és hatáskörének fokozatos növekedését jelöli meg Eötvös, mint a korszak jellegzetes irányzatát. Amennyiben ez folytatódik, elkerülhetetlenül abszolutista diktatúrák jönnek létre: „ha az irány, melyben eddig haladtunk, ugyanaz marad — egyes korlátlan uralkodása leszén korunk minden politikai törekvéseinek szükséges eredménye.”³⁸ Álláspontja elsősorban a többször kifejtett felfogásával magyarázható, mely szerint a központosított államhatalom alkotmányos formák keretében működő rendszerek esetében is szükségszerűen növeli az abszolutizmus esélyét: „Minél korlátlanabbá tétetik az állodalmi hatalom, hogy a társadalom biztosíthassék a fenyegető veszélyek ellen: annál közelebb áll a despotizmus veszélye: s a mely pillanatban a tulajdönt egészen biztosítottak tarthatni, mivel az azt védő hatalomnak semmi sem állhat ellent: egyszersmind meg lesz alapítva az egyes uralma. Oly hatalom ellenében melynek semmi sem állhat ellent, nincsenek biztosítékok; s oly állomány, melyben a polgár minden biztosítékot nélkülöz, mindenkor despotia, uralkodik bár XIV Lajos vagy egy választott kormányfőnök.”³⁹

Eötvös 1848 utáni politikai írásai következetes kritikát fejtenek ki az állami centralizmussal, valamint a nyelvi nacionalizmussal szemben. Mindkettőt, mint az európai szabadság értékeinek veszélyforrását bírálja. E veszélyek elhárítása csak oly módon lehetséges, hogy az állam hatáskörét és hatalmát lényegesen korlátozza, és biztosítékot nyújt az állampolgár szabadságának és önállóságának megvalósítására. Ezt a tervet elemzi munkájának második kötetében, melynek ismertetésére jelen dolgozatomban nem vállalkozhatom.

Természetesen felvetődő kérdés az, hogyan viszonyul Eötvös műve a 19. század közepének európai szellemi-politikai áramlataihoz. Ezzel a kérdéssel a szakirodalom természetesen foglalkozott, sok esetben azonban terhelve ideológiai és történetiszemléleti korlátokkal.⁴⁰ Új szempontot nyújt azonban Deák Ágnes 1994-ben közölt kiváló tanulmánya Eötvös és Lord Acton kapcsolatáról, melyben elsőként közöl eredeti adatokat Eötvös *Uralkodó Eszmék* című munkájának Actonra és angliai környezetére gyakorolt hatásáról.⁴¹ Figyelemre méltók azok a munkák is, melyek az elmúlt évtizedben Eötvös eszméinek kutatásával foglalkoznak, jelezve, hogy Eötvös

³⁷ UE I. 297.

³⁸ UE I. 308.

³⁹ UE I. 322–3.

⁴⁰ Concha Győző: *Eötvös József és a külföldi kritika*. Budapesti Szemle, 1909. 134. k. 187–212., 374–391. 135. k. 91–113.; Ferenczi 180–192.; Sőtér 245–277.; Szabad György: *Eötvös József a politika útján*. Századok, 1971. 3–4. sz. 658–669.; Nyiri Kristóf: *Forradalom után*. Kemény, Eötvös és Madách. In: *A monarchia szellemi életéről*. Bp., 1980. 35–65.

⁴¹ Deák Ágnes: *Eötvös József és Lord Acton: Találkozás a liberalizmus és a nacionalizmuskritika metszéspontján*. Holmi, 1994. január 25–36.

művének tudományos értékelése elkezdődött.⁴² Eötvös szellemi kapcsolatai, törekvései egyértelműen Alexis de Tocqueville eszmétörténeti álláspontjához hasonlíthatók. Tocqueville 1858. július 1-én kelt, Eötvöshöz írt levele erre nézve jelentős dokumentum.⁴³ Eötvösnek az állami centralizmusról, a francia forradalomról, az 1848 utáni abszolutista rendszerekről vallott felfogása Tocqueville álláspontjához áll közel. Ennek a közelségnek tanúságtétele Eötvös Tocqueville *L'ancien régime et la révolution* című munkájáról 1857-ben írt részletes ismertetése a Budapesti Szemle hasábjain. Írásának bevezető sorai híven vallanak szellemi kapcsolatukról: „Sohasem volt talán nagyobb egyetértés azok között, kik az állammal tudományosan foglalkoznak. S ha csaknem egyedül álltam, midőn az uralkodó eszmék befolyásáról írt munkámban azon meggyőződést fejeztem ki, hogy a létező bajok s azon forradalmi hajlam, mely korunkat jellemzi, és amely a kényuralom útját készíti elő, éppen azon elvek valósításából erednek, amelyeket a francia forradalom felállított: most, főleg Franciaországban, a jeles írók egész névsorát hozhatom fel, akik azóta hasonló nézeteket hirdetnek.”⁴⁴

Eötvös József 1848 utáni életműve azt a 19. századi európai politikai-eszmétörténeti koncepciót fejtette ki, melynek Alexis de Tocqueville volt a legismertebb képviselője. Mindkét író és politikai gondolkodó elsősorban arra törekedett, hogy megalapozza az európai társadalmi átalakulás olyan folyamatát, mely biztosíthatja az egyéni szabadság és szellemi fejlődés érvényesülését az új társadalomban. Felismerték a modern abszolutizmus valószínűségét, ezért olyan intézmények megvalósítását javasolták, melyek az egyéni szabadságjogok és a helyhatósági önkormányzat jogkörét biztosítják. Eötvös elsősorban a kollektív nacionalizmusban és a központosított államhatalomban jelölte meg a polgári társadalom és az egyéni szabadságjogok ellen irányuló veszélyforrást. Ez az álláspontja hatja át 1860 utáni közéleti tevékenységének célkitűzéseit: a nemzeti kisebbségek jogainak elismerését, az egyéni szabadságjogok biztosítását, valamint a közoktatás európai szintre való fejlesztését.⁴⁵

⁴² Eötvös József: *A francia forradalom története*. Sajtó alá rendezte Gángó Gábor. Bp., 1990.; Eötvös József: *Az 1848-iki forradalom története. Münchener vázlat*. Sajtó alá rendezte Gángó Gábor. Bp., 1993.; Gángó 1993.; Gángó Gábor: *Eötvös József első politikai-filozófiai szintézisterve*. Századok, 1994. 1. sz. 160–168.; Gángó Gábor: *Eötvös József írásai az Augsburgi Allgemeine Zeitungban*. Századok, 1994. 3–4. sz. 737–766.; Gergely András: *Eötvös korszerűtlen korszaknéi*. Új Forrás, 1985. 2. sz.; Gergely András: *Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években*. Világosság, 1990. 1. sz.; Deák Ágnes: *„A magyar nemzet jövője kultúra kérdése.” Eötvös József nemzeti-politikai koncepciója, 1850–1868*. Aetas, 1990. 1–2. sz. 7–27.; Deák Ágnes: *Eötvös József levele Trefort Ágostonhoz, 1850*. Századok, 1996. 1. sz. 119–128.; Schlett István: *Eötvös bírkódása a nemzeti démonnal*. Világosság, 1989. 12. sz.; Schlett István: *Eötvös József*. Bp., 1987.; Stourzh, Gerald: *Die politischen Ideen Josef von Eötvös und das österreichische Staatsproblem*. Der Donauraum, 11. (1966) 4. Heft. 204–220.

⁴³ Alexis de Tocqueville levele Eötvös Józsefhez, 1858. július 1. OSZK Kézirattár. Levelestár.

⁴⁴ Eötvös József: *A francia forradalom okai*. Budapesti Szemle, 1857. 323–373. Közli Eötvös József: *Reform és hazafiság* II. 582.

⁴⁵ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben. Buda, 1870. Közli Felkai László: *Eötvös József válogatott pedagógiai művei*. Bp., 1957. 266–319.

Egy másmilyen francia forradalom

François Furet:

Gondoljuk újra a francia forradalmat.

Fordította Hahner Péter, Tanulmány

Kiadó, Pécs, 1994., 215 o.

Franciaország nem is olyan régen a forradalomnak már a 200. évfordulóját ünnepelte, mégis még ma is, minden a forradalmi eseményekkel foglalkozó cikk, véleménynyilvánítás vagy megjegyzés politikai állásfoglalásnak számít. Racionálisan nézve ez senkit sem lephet meg, hiszen a politikai nézetek még ma is a francia forradalom által felvetett két nagy kérdés, a szabadság és/vagy egyenlőség kapcsán oszlanak meg. A forradalom mitikus esemény lett, szinte lehetetlen érzelmek vagy valamely párttal történő azonosulás nélkül megközelíteni.

Amint belekezdünk Furet könyvének olvasásába, szembetaláljuk magunkat a kérdéssel: milyen, illetve milyennek kellene, hogy legyen a viszony a történelem és a jelen között? Klisézámba megy: a történelem jelen van életünkben, a múlt ismerete és rendszerezése lehetővé teszi, hogy megértsük jelenünket, és hozzájárul ahhoz, hogy elgondolkozhassunk jövőnkéről. A francia forradalommal azonban már 200 éve valami egészen más történik, a kapcsolat megfordul, a történelem, illetve annak értelmezése alárendelődik a mindenkori politikai aktualitásnak, a történelem a politikum szolgájaként válik. Furet fellépése ezen a téren jelent szakítást az általános történetírói hagyománnyal. Nem fogadja el a forradalomba való behelyezkedést, elutasítja a „belső megértés” gondolatát (ebben az értelemben már a könyvcímek is beszédese: Furet „újragondolja” a Forradal-

mat, míg a marxista Albert Soboul „megérteni” szándékozik azt), természetes tehát, hogy a múlt nagy történetírói közül Alexis de Tocqueville szinte az egyetlen (Augustin Cochin mellett), aki módszerével elnyeri Furet helyeslését: analitikusan, a kívülálló szemszögéből és folyamatában tekinti a Forradalmat; bár van véleménye, nem vádol és nem ad felmentést, hanem elemez.

A napóleoni császárság viszonyulása a forradalomhoz meglehetősen felemás volt, hiszen Bonaparte tulajdonképpen a „Forradalom fia”, hatalmát ennek köszönheti, egy centralizált, autoriter rendszer azonban kétségtelenül kényelmetlenül érezheti magát, szembe állítva a szabadság hagyományával. Ez a felemás helyzet nemhogy nehézségeket okozott volna, hanem egyenesen segítette a Bonaparte-ok ügyét, hiszen a mindenkor külső és belső politikai helyzetben a rendszer egyszer a szabadság, egyszer pedig a rend motívumait varázsolta elő a kalapból a pillanat követelményének megfelelően. A legitimitás ilyen módon történő rugalmas kezelésével a második császárság „kis” Napóleonja is élt. A restauráció eljövételével a forradalom megítélése természetesen egyértelműen negatívvá válik. A kiindulási pont Edmund Burke *Töprengések a Francia Forradalomról* c. műve (magyarul: Atlantisz, Budapest, 1990), amely egy igen fontos kérdést tesz fel: joga van-e az embernek az isteni törvények helyett egy csak az emberi észen alapuló alkotmányt létrehozni, nem túlbecsülése-e ez a rációnak? A kor két leghíresebb ideológusának, Louis-Gabriel de Bonald-nak és Joseph de Maistre-nek véleménye egyértelmű,

úgy gondolják, hogy a forradalom maga a Bűn, Isten csak azért hagyhatta, hogy megtörténjen, hogy megbüntesse az ateista racionalizmus posványában fetrengő francia népet. A forradalmat magát nem vizsgálják, tulajdonképpen nem érdekli őket. Ami történt, egészében, minden mozzanatában bűn, nincs szükség szakaszolásra, Lafayette és Robespierre megkülönböztetésére, hiszen mindketten csak felforgatók. (Lásd Ludassy Mária: *A trón, az oltár és az emberi jogok*. Magvető, 1994.)

Hangvétele alapján ide sorolhatjuk (bár időben kissé korábbi) a jezsuita Augustin Barruel abbé híres-hírhedt művét, a *Mémoires pour servir à l'histoire du jacobinisme*-ot (London, 1797-1802), amely szintén iskolapéldája a forradalom árnyalatok nélküli, radikális elvetésének. A mű alaptétele szerint mindenért a racionalista góg bűnében vétkes, a filozófusokkal a Trón és az Oltár felforgatására szövetkezett szabadkőművesek a felelősek.

Mitikus esemény lett tehát a forradalom, méghozzá negatív előjellel. Jött azonban Edmond Michelet, a forradalom igazi prófétája. Ő volt az első, aki levéltárakban kezdett kutatni, meg akartán ismerni a forradalom igazi szellemét. Demokrata, minden szavával a nép oltárán áldoz. Romantikusan és vérbően ábrázolja az eseményeket, amelyeknek végső célja szerinte az emberiség felszabadítása a kereszténység alól. Abban azonban Michelet „mélto” követője elődeinek, hogy nem tartja meg azt a távolságot tárgyától, amelyet a tudományos nézőpont megkövetel. Lelkesedik egyesekért, megvet másokat, mindenesetre belülről tekinti az eseményeket. Forradalomtörténete egyébként 1789-ben kezdődik az előzmények teljes elhanyagolásával, és 1794-gyel, Robespierre bukásával be is fejezi, ami jól jelzi nézőpontjának korlátait.

A III. Köztársaság idejére, ha a módszerek nem is változnak, de a frontvonalak eltolódnak. III. Napóleon bukott autoriter rendszere után már senki sem (vagy csak nagyon kevesen) kérdőjelezi meg a Forradalmat teljes egészében. 1789 a szabadság eszméje egy egész nemzet krédója lesz, sőt, lassan kanonizálttá válik 1792, a laikus köztársaság ideája is. Természetesen ekkor is — a valóban korszakos jelentőségű — aktuálpolitikai események függvénye a forradalom megítélése: Jules Ferry és Georges Clemenceau évtizedei ezek. Ezután már csak egyetlen rezsim próbálta 89-et megvető gesztusokkal felépíteni legitimációját: a gyűlölt Vichy-rendszer. A kialakult republikánus konszenzus létét bizonyítja, hogy 1881 és 1891 között a Sorbonne-on létrejöhetett egy kizárólag a forradalommal foglalkozó tanszék, élén a történetírás egy kiemelkedő alakjával, Alphonse Aulard-dal. Természetesen ő is „választ” egy forradalmi figurát, aki bírja teljes történetírói szimpátiáját; elfogult Danton-hívó, ugyanakkor él benne (Furet szavával élve) egyfajta naiv öku-menizmus: mindenkinek megbocsát, mondván, mindenki szabadságot akart, de hát a körülmények...

Nem lehet viszont tőle elvitatni, hogy mint Tocqueville, ő is felismeri, hogy szabadság és egyenlőség nem összetartozó fogalmak, sőt, gyakran egymással ellentétes irányúak is lehetnek, hiszen míg az 1789-es Déclaration a cenzusos választójogot vallotta, 1793 terrorista diktatúrája demokratikus alapokon nyugodott. Olyan felismerés ez, amelynek Furet is sokat köszönhet.

A republikánus konszenzust balról éri kihívás. Abban a kényelmes helyzetben vagyunk, hogy egy pontos dátumhoz tudjuk kötni, mikor jelenik meg a marxista-szocialista interpretáció a forradalom történetírásában: a dátum 1908

— ez Albert Mathiez és Aulard szakításának éve. Mathiez-ről Furet igen éles hangon szól, felrója neki, hogy elkövette az összes lehetséges hibát, amit történész elkövethet. Mathiez ugyanis bevallotta jakobinuspárti, a mozgalomnak még nacionalista motívumait is átveszi (lásd 1914-es háborúpártiságát). Kultikus figurája Robespierre, kutatásának célja és így természetesen végeredménye is a Terror igazolása. A végletekig „bűnös” a történelem aktualizálásában, nyílt párhuzamot von a jakobinus és a bolsevik terror között, mindkettőt legitimálva. Furet elismeri, hogy annyi haszonnal kétségtelenül járt a jakobinus-bolsevik párhuzam, hogy a michelet-i szükségyszerűen felületes és idealizált Nép-fogalom után komolyabban kezdtek foglalkozni a sansculotte-okkal és a parasztsággal. De az így születő világgép leegyszerűsítő, mechanikus, a Jók és Rosszak, haladók és retrográdok harcára egyszerűsíti le a történelmet. Mathiez szerint a haladó erőknek (lásd *Robespierre és Sztyálin*) joguk van elpusztítani a másképp gondolkodókat, az Ellenséget. A múlt eszerint igazolja a jelent, az orosz forradalom tulajdonképpen a francia beteljesedése, a végre megvalósuló igazi egyenlőség megalkotója. Ez a felfogás Furet szerint nem is marxista, vagy csak alapjaiban az: „...így jön létre a francia forradalom értelmezésének szintjén egy sajátos leninista-populista szentírás, amelynek kétségkívül Soboul forradalomtörténete a legjobb változata, kánonjai megerősítésére pedig kisajátították a forradalom teljes baloldali történetírását Jaurés-tól Georges Lefebvre-ig. Jaj az elhajlónak, hiszen egyszerre árulja el Dantont és Jaurés-t, Robespierre-t és Mathiezt, Jacques Roux-t és Soboult. E különös keverékben, melyet csak kevésbé túlzunk el, könnyen felismerhetjük egy olyan történetírást

manicheus, szektás és konzervatív természetét, amely az értékítéletet állította az értelmezés, a célszerűséget az okság, és a tekintély kinyilatkoztatását a vita helyére.” (95. o.)

A forradalom ezen felfogása sokáig szinte egyeduralgó volt a francia szellemi életben. Furet természetesen nem minden marxistát vesz egy kalap alá, elismeri példának okáért, hogy Lefebvre helyesen ismerte fel, hogy a kapitalizmus, a kapitalista termelési mód már létezett a forradalom előtt is, és létrejötteinek ellenzői semmiképpen sem az arisztokraták és a nemesek, hanem a társadalom legszegényebb rétegei, a parasztok és a sansculotte-ok voltak. Ezt azonban csak mint korát megelőző jelenséget hajlandó figyelembe venni, nem adja fel tehát azt a tételt, miszerint 1789 nemcsak robbanásszerű változás, hanem kifejezett nullpont, ahonnan a társadalom épületét új alapokon újra kellett emelni (mi sem áll távolabb Furet-től vagy éppen Tocqueville-től, akik mindketten a kontinuitást hangsúlyozzák a 18. század eseményeiben). Soboul neojakobinizmusát még élesebben utasítja el Furet, megjegyzései párhuzamosak a Mathiez apropóján tett ellenvetésekkel.

Furet szakítása az egyre balra tolódó hagyománnyal elsősorban metodológiai ellenvéleményén alapul. A történész forradalom-értelmezése nem lehet saját világgépének tükré, és elutasítja az események logikájának „belső” megértését, naivitásnak bélyegzi azt a szemléletet, amely annak alapján ítéli meg a főszereplőket, amit azok állítanak vagy gondolnak magukról. Éppen ellenkezőleg — vallja — a történésznek szigorú távolságtartással és gyanakvoan kell tekintenie a politikai hitvallásokra, és feladata azokat az őket megillető helyre tenni. Ez azonban lehetetlen, ha saját világnézetünket akarjuk történelmi példákkal iga-

zolni. Furet először is megkérdőjelezi a forradalom Clémenceau által hangzatosan kinyilvánított egységét (lásd *La Révolution est un bloc*). Ez a kijelentés több síkon is értelmezhető; jelentheti először is azt, hogy a Forradalmat annak minden pillanatában ugyanaz a szellem, ugyanazok az érzelmek mozgatták. E felfogás a furet-i koncepció szerint káros és hamis. Káros, mégpedig azért, mert egyértelmű és árnyalatlan állásfoglalásra kényszerít a forradalommal szemben (ha elfogadjuk Lafayette-t, el kell hogy fogadjuk Robespierre-t és Bonaparte-ot is) — pontosan ez az az emocionális attitűd, amelyet Furet elfogadhatatlannak ítélt, és amellyel végső soron le akar számolni. A tételt azonban nemcsak károsnak, hanem hamisnak is ítéli, mivel koncepciója szerint egyáltalán nem ugyanaz a szellem mozgatja elejétől végéig a forradalmat. A forradalom csupa lendület és kiszámíthatatlanság, éppen ez adja forradalmi jellegét. Semmi sem úgy történik, ahogy azt egy osztály vagy egy társadalmi csoport előre kitervelhette volna. A *dérápage* (elcsúszás) furet-i fogalma szerint egy nemesi-polgári-felvilágosult-szabadkőműves-filozófus elit készítette elő a forradalmat. Valójában decentralizációt és liberális reformokat akartak, népi nyomásra lett belőle forradalom. Ez a felfogás sokat merít Tocqueville értelmezéséből: „A forradalomnak két élesen elkülönülő szakasza volt, először a franciák látszólag teljesen fel akarták számolni a múltat, majd a második szakaszban részben meg akarták őrizni maradványainak egy részét.” (Alexis de Tocqueville: *A régi rend és a Forradalom*. Atlantisz, Bp., 1994. 36. old.) Az első szakasz tehát egy liberális fázis lenne, amelynek során az elit biztosítani akarja magának, de a társadalom egészének is azokat a szabadságjogokat, amelyekkel védekezni lehet a királyi

hatalom túlkapásai ellen. Ez a forradalom Tocqueville által vállalhatónak ítélt szakasza — 1789 nagyjairól a legnagyobb tisztelet hangján szól. A forradalom új célkitűzése, az egyenlőség viszont tovább görgeti az eseményeket, ez azok lelkén szárad, akik „a szabadságtól többet várnak, mint magát a szabadságot”. Nem változik más csak az elnyomó hatalom legitimitása, amely monarchikus helyett immáron demokratikus lesz, de az egyén szabadságjogait éppúgy nem tartja tiszteletben, mint a megelőző rendszer. A test analógiájával élve, a fej változik csak meg, a test többi részének működése változatlan marad. Tocqueville-nél is, Furet-nél is a forradalmi szakadás (*rupture*) helyett az események folytonossága (*continuité*) kerül előtérbe, az 1789–93 közötti periódus és a megelőző kor viszonyát illetőleg.

Kétségtelenül nem ugyanaz a szellem mozgatja tehát 1789 és 1793 eseményeit, ebben az értelemben el kell fogadnunk a Clémenceau-i mondat kritikáját. A forradalom egységéről szóló kifejezésnek azonban létezhet egy másik olvasata is, amellyel mind Tocqueville, mind Furet szembe találják magukat. Az egység elmélete ugyanis bizonyosfajta determinizmust feltételez, a forradalom azért lenne tehát egységes, mert az események minden pillanatban egy meghatározott cél felé töreksenek. Természetesen ez azt jelentené, hogy minden a forradalommal foglalkozó történész az általa elképzelt ideális politikai berendezkedést igyekszik kimutani az események immánens végcéljaként. Ezzel a determinizmussal, a történelmi szükségszerűség gondolatával Furet szerint súlyosan visszaéltek a marxista történétírók, különösen Robespierre és a jakobinus diktatúra kapcsán. Ő és Tocqueville egészen másként gondolkodnak, probabilizmusuk elutasítja azt a vélekedést, hogy a forradalom az első pillanattól

kezdve „le lenne játszva” (nincs is első pillanat!), hogy a Bastille lerombolásában benne rejlene például Napóleon eljövetele és bukása. A forradalmakat gyarló és lelkes emberek csinálták, minden történhetett volna másképp is. Ennek egyáltalán nem mond ellent az, hogy Tocqueville szerint a forradalom második szakasza oly nagyon hasonlítható az ancien régime gyakorlatával. A centralizáció és a szabadság(ok) tiszteletben nem tartása nem előzmények nélküli, jelen van a szereplők mentalitásában, de ez még nem jelent determinizmust. Egy ok ugyanis több okot is meghatározhat, az eseményekre jellemző ugyanis szereplőinek egyfajta lelkesedése, bizonyos belső fluktuáció, dinamizmus, melynek hatása alatt a szereplők hajlamosak a szoros értelemben vett osztály-szempontoknak nem megfelelően viselkedni.

Ebben egyezni látszik Furet és Tocqueville véleménye, előbbi azonban a *Dictionnaire Critique de la Révolution Française* (Hachette, Paris, 1987) utóbbiról szóló szócikkében felhívja figyelmünket arra, hogy a szinte kortárs Guizot és Tocqueville mennyire különbözőképpen ítélik meg a forradalmat, hiszen Guizot a szabadság forradalmáról beszél, és meglepi a diktatórikus végkifejlet, Tocqueville viszont éppen ezt a végkifejletet tartja természetesnek, s meglepőnek inkább az 1789 októberéig, a Nagy Félelem kezdetéig tartó, tisztán szabadságpárti mozzanatokot ítéli. Állítása szerint ugyanis a centralizáció olyanmire kiölte az emberekből a felelősségvállalás és a szabadság vágyát, hogy a liberális (noha antidemokratikus) gondolat fellángolása nehezen magyarázható, még ha rövid ideig tartott is. Furet jelzi is, hogy a májustól októberig, a *dérive*-ig (elcsúszás, kisiklás; még a kifejezés is hasonlít a Furet által használthoz) tartó szabadságpártinak nevezhető hónapok, a múlttól való elszakadás,

a törés (*rupture*) magyarázatával adós marad Tocqueville. Hogyan lehetséges ugyanis, hogy egy nép, amelynek már emlékeiben sem él a szabadság annak igazi mivoltában, (legfeljebb a frázisok szintjén), egyszer csak a szabadság ilyen tiszta fellángolását mutatja? Hahner Péter is kiemeli a Tocqueville művéhez írt előszavában (26.o.), hogy szerzőnk kissé túlbecsülte a centralizáció és a társadalom minden szintjét sújtó alávetettség mértékét. (A főúri címek hangzatossága ellenére mindenki lényegében egyenlő az alávetettségben Tocqueville szerint.) A kérdés azért kap nagy hangsúlyt, hogy világosan lássuk: a forradalom autoriter volta teljes mértékben az ancien régime autoriter kormányzati módjának, illetve általános mentalitásának szellemi és politikai következménye. Bizonyos, hogy a Napkirály és utódai a Tocqueville által leírt mértékben akarták központosítani hatalmukat, de a másodlagos, lokális hatalmi tényezők, illetve azok rezisztens szellemisége nem tűnt el teljesen. Ez azonban nem jelenti Tocqueville koncepciójának csődjét, a kissé túlhangsúlyozott momentum nem több szépséghibánál, hiszen bizonyos, hogy a 17–18. század Franciaországában az igazi hatalom javarészt Párizsban, illetve a vidékre kihelyezett intendánsoknál volt. Méghozzá olyanmire, hogy újra kell gondolnunk elképzeléseinket az ancien régime-ről, amely a klasszikus és a marxista értelmezések szerint 1789-ig, egész pontosan augusztus 4-ének éjszakájáig, a nemesi privilégiumok eltörléséig tart. Ha azonban Tocqueville hatására és Furet-t követve más szemmel tekintünk az eseményekre, világossá válik, hogy a folyamat jóval bonyolultabb annál, mint hogy egy éjszaka alatt megtörténtnek tekintsünk egy korszakváltást, hiszen a nemesség politikai hatalma már a 17. század során erősen meggyengült, gazdasági szempontból nézve pedig a 18. század elejétől fogva

fellelhetők olyan jelenségek, amelyeket kapitalista terminusokkal írhatunk le. Ha tehát folyamatában nézzük az eseményeket, az előzményeket pedig nem a panaszfizetektől kezdjük vizsgálni, megrendül az ancien régime fogalma, illetve a forradalom abszolút nullpont volta.

Furet és Tocqueville mindketten nagy újítók, óriási változást hoznak, szakítanak a forradalom értelmezésének korokra jellemző hagyományával. Tocqueville érdemei elévülhetetlenek, ha arra gondolunk, hogy a forradalommal szimpatizáló történétírók az ő korában általában 1789-től kezdték az események elbeszélését az előzmények teljes mellőzésével, s csak az ultrakonzervatív-royalista írók hívták fel a figyelmet — természetesen szörnyülködve — a Felvilágosodás a forradalom között fennálló kapcsolatokra. Tocqueville ezt a kapcsolatot szintén észreveszi, de ő az első, aki ezt a kapcsolatot sokkal árnyaltabban, nem radikálisan elutasító hangnemben írja le, bár természetesen nem rajong a filozófusok nézeteiért. A Felvilágosodás szorosabb értelemben vett szellemi tartalmát azonban kissé egysíkúan és koncepciózusan ábrázolja. Véleménye szerint a filozófusok nézetei azért oly szélsőségesek, mert az angol példával ellentétben a túlcentralizált, csak saját embereire támaszkodni hajlandó királyi hatalom nem ad nekik lehetőséget a cselekvésre, így gyakorlati tevékenység híján nézeteik egyre elvontabbá válnak. Ez egyrészt nem logikus, hiszen szélsőségség és absztraktság nem feltétlenül együttjáró fogalmak, másrészt pedig nem szerencsés, hogy éppen azokat a fiziokratákat hozza fel példaként, akiknek egyik emblematikus alakja, Turgot, kipróbálhatta képességeit a *contrôle* *général des finances* hivatali posztján.

Furet újító volta, szakítása a hagyománnyal óriási fordulatot hozott az

eddig marxista dominanciájú forradalmi történetírásban. Az ancien régime fogalmának megkérdőjelezésével, a forradalom szakítás és korszakváltás jellegének kétségbevonásával és helyette a 17–18. század eseményei kapcsán a kontinuitás hangsúlyozásával alaposan felkavarta az állóvizet. Az is viták kereszttüzében állt, hogy a történetírói hagyomány igazán nagy neveit elhanyagolva vagy éppen bírálva, Tocqueville-hez és Cochin-hez fordul. Bármennyire objektív is Furet, ennek a hagyományválasztásnak van politikai üzenete is: az egyenlőség és a szabadság küzdelmében fordult egyet a kocka; az egalitáriánus vonalat hangsúlyozó marxisták és neojakobinusok után most a „liberális” Furet a forradalom történetírásának elismerten első számú személyisége. Sikereinek oka bizonyosan nem csak nézetei helyességében keresendő. Az 1960-as évek elején Cobban angol történész a forradalomról mint mítoszról kezdett beszélni, és 1789-cel kapcsolatban Furet mai felfogásához meglehetősen hasonló nézeteket vallott. Franciaországban azonban teljesen észrevétlen maradt, csak Furet felfedezésével fedezik fel őt is. Az akkori közöny oka sokféle lehet: magyarázható a franciák közmondásos nacionalizmusával; nekik egy angol ne magyarázza el, mi hogyan is volt a forradalom során. Mindenekelőtt azonban az értelmiség időközben megváltozott politikai hangulata lehet a legfontosabb tényező. Az 1950–60-as évek francia értelmisége Sartre-ot olvasott és baloldali beállítottságú volt, mára azonban összefüggésben a kelet-európai szocializmus megingásával és bukásával a marxizmus napja leáldozni látszik, az értelmiség pedig a liberalizmus felé orientálódik.

Balázs Péter

Egy tudós pap az emigrációban (avagy hogyan nem szabad forrást kiadni)

Rónay Jácint:
Napló (Válogatás)
Sajtó alá rendezte és az utószót írta
Hölvényi György.
Az előszót írta Katona Tamás.
A kötetet szerkesztette Zombori
István. METEM Könyvek 13. Magyar
Egyháztörténeti Enciklopédia
Munkaközösség, Budapest-
Pannonhorma, 1996. 400 o.

Az 1848–49-es és emigrációs napló- és emlékiratirodalomban tucatnyi katona és politikus munkájával találkozhat az olvasó, s a forradalom mindennapjait tükröző polgárnaplókban és emlékiratokban is bővelkedik a kiadott anyag. Az egyházi férfiak esetében jóval kevesebb ilyen munka áll az érdeklődők rendelkezésére, s ezek sorsa sem éppen irigylésre méltó. Hám János szatmári püspök és kinevezett esztergomi érsek emlékirata ma már szinte hozzáférhetetlen. A tévesen a honvédsereg „tábori püspökeként” aposztrofált Mednyánszky Cézár báró emlékirata előbb Londonban jelent meg, s csak az 1920-as években fedezte azt fel Óvári-Avary Károly. 1930-ban ő tette közzé magyar fordításban, s a munka alighanem joggal pályázhatna „a legrosszabb emlékirat-kiadás” címére. Óvári-Avary ugyanis beleírt a szövegbe és ki is húzott belőle, s munkája így módon talán az Alfons F. Danzer által sajtó alá rendezett Dembiński-memoárhoz hasonlítható. Eperjessy Ferencnek, a hevesi mozgósított nemzetőrség tábori lelkészének naplóján és Lubik Imrének, a 38. zászlóaljban szolgáló honvédpapnak Göbel Henrik és Telléry Gyula által

sajtó alá rendezett emlékiratán kívül jószerével alig lehet az egyházi rend tagjainak kiadott munkáival találkozni.

Pontosabban, van még egy emlékirat, amely egészen 1996-ig csak nagy jóindulattal volt kiadottnak nevezhető. Rónay Jácint, 1848–49-ben bencés szerzetes, a kiegyezés után országgyűlési képviselő, később főrendiházi tag, pozsonyi nagyprépost, majd szkodári püspök, fontos munkája 1884–1888 között jelent meg nyolc kötetben, összesen tíz (!) példányban, Pozsonyban, *Hetven év reményei és csalódásai* alcímmel. A munka mind az átfogott időt, mind tartalmát tekintve szinte példa nélküli a múlt századi magyar memoárirodalomban. Mivel a csekély példányszám gyakorlatilag hozzáférhetetlenné tette (jómagam is csupán az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányról tudok), az olvasók többsége legfeljebb azt a kivonatot használhatta, amelyet Tóth Gyula tett közzé az I. kötetből 1978-ban a *Küzdelem, bukás, megtorlás* című válogatásának II. kötetében. Ezért is örömteli, hogy a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség könyveinek sorozatában, 13. kötetként megjelent Rónay munkája (pontosabban egy ebből készült válogatás). Jómagam ugyan nem vagyok babonás, de úgy tűnik, a 13-as szám ez esetben nem hozott szerencsét a kiadványnak.

Rónay nem tartozott a reformkori politikai elit első, de még második vagy harmadik sorába sem. Családja nyomorú anyagi helyzete miatt lépett a papi pályára, az 1840-es években a liberálisabb egyházi irány képviselői közé tartozott, 1848-ban elkísérte a komáromi nemzet-

öröket a schwechati csatába, 1849 elejét Pannonhalmán zárda fogtságban töltötte, majd Győrött vállalt hitszónokságot Lukács Sándor és Gyapay Dénes mellett. Követte a visszavonuló honvédsereget Világosig, majd több hónapos bujdosás után 1850 májusában Árva megyében átlépte a határt, s ezzel kezdetét vette tizenhét évig tartó emigrációja. Rónay az emigráció pártjaitól és pártoskodásától is igyekezett távol tartani magát. Bár jó kapcsolatok fűzték az emigráció „feketé bárányaihoz”, Szemere Bertalanhoz, Thaly Zsigmondhoz s a rendszeresen mindenkivel összevesző, majd kibékülő Perczel Mórhoz, egyéni tisztessége, békés természete, becsületes lénye megszerezte számára szinte minden neves és névtelen emigráns megbecsülését és barátságát. Nem táplált túlzott reményeket a nagy emigráns felbuzdulások, a krími háború, az 1859–1860-as itáliai és az 1866-os porosz-osztrák háborúk idején. A „nagypolitikába” csupán egyszer avatkozott, akkor sem magától, viszont igen komoly hatással. 1858 őszén őt kereste fel Széchenyi Béla gróf az „Ein Blick” kéziratával, s Rónay szervezte meg a kötet megjelentetését és terjesztését, sőt, a nagyobb titoktartás kedvéért még a kéziratot is visszaszerezte a kiadótól. Az eredmény közismert: a gyűlölt osztrák belügyminiszter, Alexander Bach belebukott a rendszerét leplező kötet megjelenésébe.

Rónay igyekezett beilleszkedni a befogadó ország, az ő esetében Anglia társadalmába, s nyelvtanítással, nevelősködéssel, hazai lapok tudósításaival megkeresni a mindennapi betevőt. Ha az emigrációs fejezetek végén olvasható summázatokat, s a bennük megjelenő éves „elszámolásokat” tekintjük, jól látható, hogy beilleszkedési törekvése sikeres volt. A kezdetben szinte nyomorgó szerzetes 1867-ben már viszonylagos jólétből jöhetett haza, s Pannonhalmára

való visszatérése után anyagilag is segíthette rossz körülmények között élő testvéreit. A hazatérő szerzetes csakhamar a nagypolitikában és a társadalmi presztízs csúcsain találta magát. Nemcsak a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosa, hanem előbb Rudolf trónörökös magyar történelem tanára, majd Mária Valéria főhercegnő nevelője lett. 1876-ban ő adta fel a haldokló Deák Ferencnek a betegek szentségét.

Rónay — s ennek ő maga is tudatában volt — nem tartozott a reformkor, a szabadságharc és az emigráció történelemformáló (vagy magukat annak hívó) személyiségei közé, munkája mégis tucatnyi fontos adalékot jegyzett fel. Bár — a címmel ellentétben — nem naplót, hanem töredékesen vezetett naplójegyzetek alapján írott emlékiratot olvasunk, meglepő, hogy milyen pontosan emlékezett vissza a történetekre, s hogy milyen ritkán lehet tévedésen kapni. A munkát még becsesebbé teszi az a tucatnyi, Rónay által közölt levél, amelyeket emigránstársai hozzá vagy más menekültekhez írtak, s amelyek szerzői között ott találjuk Kossuthot, Klapka Györgyöt, Perczel Mórt és Miklóst, Mészáros Lázárt, Pulszky Ferencet, Szemere Bertalant, Ujházi Lászlót, Lukács Sándort.

Az első fejezet egy jómódú család anyagi lesüllyedésének s egy szerzetes egyhangú hétköznapijainak krónikája. Mégis fontos ez a 17 oldal, hiszen szemléletes képét adja az 1848 előtt az egyházon belül jelentkező liberális irányzatok kialakulásának, a reformkori egyházi tudományosságnak. Két fejezet mutatja be 1848–1849 küzdelmeit. Rónay rendkívül pontosan írja le Győr forradalmi ünnep- és hétköznapijait. Fontos leírása a komáromi erőd magyar kézre juttatásáról, hiszen ebből is kiderül: Klapka Györgynek nem volt semmifajta szerepe az erőd biztosításában, ellenében saját emlékiratai állításával. (Ró-

nay az emigrációs fejezetek egyikében külön ismerteti Klapkához fűződő kapcsolatát, de itt sem tesz említést Klapka illetén szerepéről, 159. o.) Igen érdekes az, amit Kossuth harmadik, dunántúli toborzóútjáról ír. Eszerint Kossuth megígérte a győri nemzetőröknek, hogy csupán őrszolgálatot kell ellátniuk a lajtai táborban. Ezért volt akkora a nemzetőrök csalódása, amikor 1848. október 30-án egyszer csak a schwechati csata kellős közepén találták magukat. Schwechatot Rónay „legszerencsésebb csatánk”-nak nevezi, mondván, hogy az összeütközés könnyen a magyar sereg teljes megsemmisüléséhez vezethetett volna. (47. o.) Irodalomtörténeti szempontból is fontos Czuczor Gergelyhez fűződő kapcsolatának bemutatása, s ha hinni lehet leírásának, Czuczor 1849. január elején több, „kiadatlan harcra lelkesítő versét” rejtette el a Horváth-ház fedele alatt. (51. o.) 1849. május 20-án este Rónay adta át Görgeinek a Tóth Gáspár szabómester által a Buda várára elsőként feljutó honvéd számára felajánlott nyolcvan aranyat. Pontos képét adja a fővezér lelkiállapotának és a főhadiszálláson uralkodó hangulatnak. (56-57. o.) A Vörösmarty-biográfia számára is hasznos az az epizód, amit a költővel való, 1849. június 28-i találkozásáról megörökít (61., 210. o.). Rónay számára Vörösmarty volt „a” költő, s a kötetben található versidézetek többsége Vörösmartytól származik. Hasonlóan érdekes az, amit Rónay Poeltenberg Emő honvédtábornok Világos előtti vélekedéséről feljegyzett: a katonákat ugyan egy ideig zaklatni fogják, de „lehetetlen, hogy a kibékülés bé ne következék” (65. o.).

Az évenként fejezetekbe rendezett emigrációs rész több tucatnyi emigránsról, különösen Lukács Sándorról, Perczel Mórról, Mészáros Lázárról, Szemere Bertalanról tartalmaz értékes életrajzi

adatokat. Érdekes leírást ad az emigráció életéről, Haynau londoni futásáról (89-91. o.). A hazai közhangulatot tükrözi egy 1850. szeptember 4-én Nádudvarról keltezett levél. A szabadságharc emlékének ápolásáról, az aradi vértanúk napján szervezett megemlékezésekről is olvashatunk (97. o.). Fontos adalék az emigráció irodalmi ténykedéséhez az, amit Lukács Sándor Kossuthról szóló drámájának tervéről, Thaly Zsigmond *The Fortress of Komárom...* című munkájának, Szemere jellemrajzainak születéséről ír (109-110., 158-160., 170-171. o.). Kiderül az is, hogy az angol *Blue Book* magyar fordítását, illetve annak kivonatát Rónay küldte meg a Császár Ferenc szerkesztette Pesti Naplónak. A magyar tisztképzés londoni kísérletéről is érdekes részleteket találunk a munkában. (151-152., 163-164. o.) A művészettörténeti kutatás számára kiemelkedő fontosságúak a Brocky Károlyról és hagyatékáról írottak (205-208. o.) Rónay a külföldi hungarica-kutatás előfutárának is tekinthető, mint ez a British Museum könyvtárában őrzött Turóczykrónika példány ismertetéséből kiderül (269. o.) Sőt, az Erdélyi Múzeum Egyletnek Melius Péter két, 1561-ben kiadott munkáját is megszerezte (319-321. o.). Fontos részlet az is, amit Kmety György tábornoknak az amerikai polgárháborúban tervezett részvételéről olvashatunk (295. o.) Közöl egy Vukovics Sebőhöz intézett Kossuth-levelet, amelyben a nagy emigráns a Duna-konföderációs tervszetről fejti ki véleményét. Ez azért is érdekes, mert Kossuth szerint az általa folytatott tárgyalások az esetleges Habsburg-ellenes háború folytatása után semmire sem kötelezik a nemzetet. (306-308. o.) Némileg megdöbben a olvasót, hogy 1865-1866 fordulóján hét nap alatt ért egy levél Londonból Pannónhalmára. (326-327. o.) A dualizmus első éveiről

írott soraiból kiderül: Rónay esélyt és nem végeredményt látott a kiegyezési műben, s ezért sem okozott számára különösebb fejfájást, hogy beilleszkedjen, pontosabban, visszailesszkedjen a magyar társadalomba. A monarchiát olyan államalakulatnak tartotta, amely biztosíthatja a magyar nemzet védelmét, s ezért sem tartotta időszerűeknek a függetlenségi törekvéseket.

A kötet ízléses küllemű, borítóját Rónay arcképe díszíti (kár, hogy az arckép alkotóját nem jelzi a munka). A kötet szerkesztésével azonban annál több a gond. Mondhatni, szinte csak gond van vele.

Először is érthetetlen, hogy Katona Tamás elegáns és lényegretörő előszava után miért kellett még egy utószót is illeszteni a kötethez, amelynek egyetlen értéke Rónay 1849. június 8-i felhívásának közlése. Bár hét oldal nem sok, valószínűleg az olvasó is, a kiadvány is jobban járt volna azzal, ha az utószó helyett újabb passzusokat olvashat Rónay munkájából. Hozzáteendő, hogy az előszó jelzi ugyan, hogy „a negyvennyolcas magyar emigráció egyik legfontosabb emlékiratát (pontosabban a hatalmas terjedelmű anyagból készült válogatást)” tartja kezében az olvasó, de a kiadványon belül semmi sem jelzi, hogy mi a mű viszonya az 1884–1888 között megjelent, meglehetősen kis tükörrrel és ritkásan szedett első kiadáshoz. A sajtó alá rendező ebből válogatott, vagy az első kiadás szövegének egészét olvashatjuk, s már az is válogatás volt a kéziratos eredetihez képest? Lehet persze, hogy a szövegben található „- -” jelek mutatják a kihagyásokat, legalább is erre látszik mutatni a 122. oldal, ahol, a szerkesztés nagyobb dicsőségére, egy kettőspontot követően találkozzunk e jellel. Ugyanígy a 135. oldalon is kimaradt Kossuth 1851 tavaszán írott tiltakozása is, holott a szöveg utal rá. Nem

derül ki az sem, hogy a — tudomásunk szerint ma is meglévő — emigráns-leveleket teljes terjedelmükben, vagy kihagyásokkal közli-e a kiadvány? A gyanúra a Szemere-levelek adnak okot, amelyek egy részét a *Szemere Bertalan levelei (1849–1862.)* című, Ráth Mómál két kiadást megért munka is közli, ám mind a Rónay, mind a Ráth által közölt levél-szövegek között vannak olyan passzusok, amelyek csak az egyik kiadásban szerepelnek. Mivel a kiadvány évekig készült, nyilván össze lehetett volna vetni a leveleket az eredeti szövegekkel.

A kötethez névmutató, az idegen szavak, illetve a hosszabb idegen nyelvű szövegek fordítása csatlakozik. A tudományos apparátus azonban csak látszat. A névmutató a szövegben előforduló nevek legalább egyharmadát nem tartalmazza, különös tekintettel azokra a nevekre, amelyek a szövegben itt-ott előforduló emigráns névsorokban szerepelnek, sok esetben rosszul (82., 129–130., 144–148, 147., 208–209. o.). De kimaradt pld. Kisfaludy Sándor (28. o.), Damburghy Ede (84. o.), Beck Vilma (149. o.) Bethlen Gergely (151. o.), Adriano Lemmi (148. o.), Józef Wysocky (148. o.), Rózsafty Mátyás (151. o.), nemeskéri Kiss Miklós (151. o.), Lafayette (152. o.), Majláth János (117. o.), Alekszandr Herzen, Louis Blanc, Stanislaw Worcell, Gottfried Kinkel (155. o.), Karl Marx (171. o.), Perczel Mór, Széchenyi István A felvett nevek írásában sincs sok köszönet. Pld. Dancs Lajos helyett „Daut(e)s”-t, Hülsemann helyett Hulsemannt. Josip Jellačić helyett Joseph Jellasicot találunk. Poeltenberg helyett Pöltenberg áll (a szerző tévedése a névmutató esetében nem mentség). A névmutató voltaképpen csak névmagyarázatok tára, hiszen a kötet oldalszámait nem tartalmazza, a nevekhez fűzött magyarázatok pedig sok esetben pontatlanok, néha egyenesen

komikusak. Hódító Vilmos valamilyen oknál fogva a H betűs nevek közé keveredett. Ihász Dániel 1859-ben csupán az itáliai magyar légió szervezője volt, nem pedig parancsnoka. Katona Miklós nem „a nemzetőrök parancsnoka volt Erdélyben”, hanem egy többségében nemzetőrökből álló seregé 1848 novemberében. Kmety György Buda ostrománál nem alezredes, hanem ezredes, s nem hadtest-, hanem hadosztályparancsnok volt. Lenkey János ellen a fegyverletételt követően indítottak eljárást, de megőrülése miatt nem ítélték halálra. Mednyánszky Cézárnál nagyon tapintatosan az áll, hogy „jelki meg hasonlításban halt meg”, holott Rónay szövegéből kiderül, hogy öngyilkos lett. Mihálóczy Géza aligha halhatott meg 1869-ben, hiszen az amerikai polgárháborúban 1864. február 24-én kapott halálos sebet. Pulszky Ferenc soha nem volt miniszter. Szabó Imre nem volt a Honvédelmi Bizottmány tagja, csupán az OHB katonai irodáján dolgozott. A két Szalay László közül csak a történetíró szerepel, holott a honvédezedes is előfordul a 84. és 113. oldalon. A születési és halálozási évszám helyén gyakran csak a „XIX. sz.” megjelölést olvashatjuk, a keresztnevek egy része téves. Például Hunkár Antal helyett Sándor áll, s téves a halálozási évszám (1842, 1862 helyett). Lendvayné Hivatal Anikó helyett Ildikót találunk. Mertz első keresztneve nem Ferdinand, hanem Friedrich volt. A 147. oldalon szereplő Szeredy Józsefből nemcsak honvédszázados lett, hanem István is.

Az apparátus többi részében sincs sok köszönet. A rövidebb idegen nyelvű kifejezések közül lefordíthatatlanul maradt a „SeDes PaLLaDI DoCrae saCra” (20. o.), a „vocalem breviant” (21. o.), „obediantia usque ad impossibilia” (27. o.), „charity is better than judgment” [helyesen: judgement] (26. o.), hippopotamus (89. o.), „chacun selon ses facultés, et

chacun selon ses besoins” [helyesen: besoins] (116. o.), „terra nullius” (118. o.), „Alien-Act” (125. o.), „Nemo miser, nisi comparatus”, „Fortuna multis dat nimis, satis nulli” (153. o.), „Quia docilis pauperim pati” (185. o.), „nil desperandum, labor improbus omnia vincit” (204. o.), „chevalier sans peur et sans reproche” (223. o.)

Lehet persze, hogy a sajtó alá rendező úgy gondolta, ezek olyan közkeletű kifejezések, amelyeket a kötet olvasóinak okvetlenül ismerniük kell. Ám ezt a maximalizmust kiterjesztette a hosszabb idegen nyelvű szövegekre is, s ily módon a sajtó alá rendező számára az átlagolvasó az, aki egyforma jártassággal rendelkezik a latin, német, francia és angol nyelvekben. Nem szerepelnek a lefordított szövegek között a következő idegen nyelvű passzusok: 57. (latin), 91. (angol), 99-100. (angol), 109-110. (német, hat helyesírási hibával), 119-120. (angol, két helyesírási hibával), 123. (angol, egy helyesírási hibával), 134. (német, egy helyesírási hibával), 137. (angol), 147-148. (angol), 166. (latin), 195-197. (angol és francia), 216. (angol), 230. (angol), 241. (francia, egy helyesírási hibával), 253-254. (latin), 279. (francia, egy helyesírási hibával), 289-290. (német), 304-305. (francia), 315. (angol, benne „for your” helyett „yor you”), 334. (latin), 338. (angol), 377. o. (latin). Két emberöltő múlva talán minden lehetséges olvasó képes lesz valamennyi nyelven olvasni, ám ezt az igényt ma még némileg túlzónak érezzük.

A nyomdahibák amúgy is igen jelentős számúak. A diplomatikából diplomácia lett (28. o.), Ledru-Rollinból Lodru-Rollin (98. o.), Irányi Dánielből „Jirányi” (124. o.) Hülsemann lovag hol „Chevalier”, hol „Shevalier”, ugyanazon az oldalon (131. o.). A kis Napóleon hol „La”, hol „Le Petit”. Karády Ignácól a

hazatérés nem „megtagadhatott”, hanem megtagadtatott (227. o.). A kancsuka nem „szabad”, hanem „szaband törvényt a népeknek” (249. o.). A 256. oldalon „jelentkezett vála” szerepel „jelentkezett nála” helyett. A Somme folyóból Some lett (281. o.). A 331. oldalon két bekezdés cserélődött fel (a „Kedves Jácintom...”, illetve „Hetek vonultak...” kezdetűek). A következő oldalon a bő kárpótlásból bőr kárpótlás lett. A 370. oldalon „minz sz élrz” olvasható „mint az élet” helyett.

A kötetnek jegyzetelése egyáltalán nincs. Pontosabban, csak Rónay jegyzetei szerepelnek. Holott meg lehetett volna jegyezni, hogy 1848-ban a Győrben megjelenő *Das Vaterland*-ból nem „Haza”, hanem *Hazánk* lett. (34. o.) A 36. oldalon található Vörösmarty-vers idézetek közül a *Szózat* kétségkívül ismert, de a *Fóti dal* már nem biztosan az az olvasók számára. Friedrich Wilhelm Mertz nem hozta be az oroszokat Magyarországra, hiszen Komárom elvesztése miatt haditörvényszéki vizsgálat alatt állt. (41. o.) Majthényi István alezredes pedig már Komárom biztosításakor a várban tartózkodott, ellenében Rónay állításával (42. o.). A móri ütközet nem december 29-én, hanem 30-án volt (49. o.) Buda ostroma idején Lenkey János aligha tartózkodott a főhadiszálláson; itt valószínűleg öccséről, Lenkey Károlyról, a 10. huszárezred parancsnokáról van szó (56. o.). Budát sem május 22-én, hanem 21-én vette be a magyar sereg (57. o.) A „G. D.” betűjellel említett hangos szónok valószínűleg a 48. és 59. oldalakon említett Gyapay Dénes. A Haynau által Nagyigmádon agyonlövett csákberényi (és

nem nagyigmándi) plébános neve is ismert, Mansbarth Antalról van szó (61. o.) A magyar menekültek közül kizárt K. D. betűjelű emigráns alighanem Kászonyi Dániel (79. o.) A többször is említett „éjszaki száz karú Briareus” az orosz birodalmat jelöli (94., 378. o.). A Rónay által említett Ko-hinur-ról is meg lehetett volna jegyezni, hogy a Kohinoor néven ismert indiai gyémántról, az angol korona ékkövééről van szó. (138. o.) Rónay szól Kossuth „marseille-i viselt dolgairól”, de jegyzet itt sincs (148. o.) A következő oldalon a Wilhelmine Beck, magyar kémnő, állítólagos bárónő ügyéről van szó, persze ismét jegyzet nélkül. A 207. oldalon említi Brocky Károly két, magyar tábornokról festett arcképét. Az egyik nyilván Kmety György portréja, ezt már többször is publikálták, de kié a másik? Szemere sógora nem Gyurkovich, hanem Jurkovich volt. (213. o.). Széchenyi Béla egyik levele említi „öreg Janó hercegünk”-et, aki remélhetőleg felköti a gatyát, s zárójelben megjegyzi: primás. Itt nyilván Simor Jánosról van szó. A 360. oldalon említett, párbajban elhunyt honvéd ezredes Asztalos Sándor, és nem Béla.

Örömteli tény, hogy végre a nagyközönség is megismerkedhet e fontos és érdekes munkával. Ám örömünket alaposan beárnyékolja, hogy a kiadás színvonala nem éri el a munkáét. Manapság, amikor annyi csúnya és színvonalatlan kiadvány jelenik meg, csak sajnálni lehet, hogy Rónay Jácint műve ilyen gondatlan gondozásban jutott el az olvasóközönséghez.

Hermann Róbert

Előtanulmány egy monográfiához?

Varga János:

Románok és magyarok 1848–1849-ben

A Magyar Tudományos Akadémián

1991. október 3-án elhangzott

székfoglaló szövege.

Magyar Országos Levéltár. Budapest,

1995. 72 o.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc során felvetődött kérdések közül a nemzeti önrendelkezésén kívül egy olyan, ezzel összefüggő kérdéssel találkozunk, amelyre illik a „máig ható” jelző: a nemzetiségi kérdéssel. Az Erdéllyel egyesült Magyarország lakosságának valamivel több, mint fele tartozott a magyar etnikumhoz, bizonyos vidékeken viszont a nemzetiségi lakosság abszolút többségről beszélhetünk. A nemzetiségek (ahogy akkor mondták, népiségek) erőszakos asszimilációjára józan magyar politikus sem 1848 előtt, sem 1848–49-ben, sem utána nem gondolt. Az ország lakosságának csaknem felét alkotó nem magyar lakossággal való együttélésnek két lehetséges modellje vetődött fel a reformkorban és a nagy év során. Az egyik az érdekegyesítés révén az „olvasztó felsőség”, azaz a rendi nemzeti hagyományokkal nem bíró nemzetiségek politikai jogegyenlősítés révén történő lassú asszimilációja; a másik a népiségek szabad kifejlése révén valamifajta modus vivendi megtalálása. 1848 nyarán a Délvidéken, őszén Erdélyben derült ki, hogy az „olvasztó felsősből” a katonai erővel rendelkező nemzetiségek nem kének. 1849 késő nyara után pedig nyitott kérdés volt: képesek lesznek-e az 1848–49-ben egymásra fegyverrel törő nemzetek az abszolutizmus súlya alatt megtalálni az együttélés módjait.

Varga János évtizedek óta kutatja a reformkor és 1848–49 történetét, s aligha túlzunk, ha azt állítjuk: nála jobban senki nem ismeri a korszak magyarországi forrásanyagát. Szaktanulmányok, részmonográfiák és összefoglalók sora jelzi páratlanul gazdag történeti munkásságát. A Jellasics elleni 1848. őszi népfelkelő- és gerillaharcokról írott monográfiája az 1950-es évek kevés, az idő és a kritika próbáját kiállt történeti munkája közé tartozik, az 1848-as jobbágyszabadságharcról írott monográfiája pedig témáján túlmutatva foglalta össze 1848 tavaszának sorsfordító pozsonyi, bécsi és pesti eseményeit.

Talán már két évtizede is van annak, hogy Varga János egy interjúban jelezte: tervezi az 1848–49-es magyar-román viszony történeti feldolgozását. A munka állomásait jelezték a Ioan Drágos küldetéséről írott tanulmány (Fogalmazvány, tiszttartó-eredeti, másolat. Egy 1849-i kormányzói irat viszontagságai. Levéltári Közlemények, 1982/1.), Alexandru Bătrîneanu román prefekt elítélésének Miskolczi Ambrussal együtt közzétett anyaga (Egy prefekt halála. Levéltári közlemények, 1988/1.). Az 1991-ben elhangzott akadémiai székfoglaló pedig a kérdés egészének — jóllehet, vázlatos — összefoglalóját tartalmazza.

Fontos ennek a székfoglalónak a közzététele, s csak sajnálni tudjuk, hogy nem az Akadémiai Kiadó *Értkezések* — *Emlékezések* című sorozatában jelent meg, ahol a székfoglalók általában megjelenni szoktak. Nem tudni, hogy ennek terjedelmi vagy más okai voltak-e, mindenestre magam attól tartok, hogy ily módon a kiadványt még kevesebben fogják olvasni, mint amennyi potenciális olvasója amúgy számíthatna.

Pedig fontos tanulmányról, vagyis —

a tudományos apparátus hiánya miatt inkább — esszéről van szó. A szerző „harag és részrehajlás” nélküli összefoglalót ad a két nép 1848 őszére kibontakozó konfliktusáról, a kibékülést akadályozó és elősegítő tényezőkről, az első, 1849 tavaszi békekísérlet kudarcának okairól, s a megbékülés útját jelző „Projet de Pacification”-ról, illetve az ennek elveit nagyjából érvényesítő 1849. július 28-i nemzetiségi „törvényről”.

Varga János hangsúlyozza azt a rendkívül szoros kapcsolatot, amely a román félíg egyházi és félíg világi értelmiség között 1848 előtt kialakult, s ezzel magyarázza azt az igen komoly agitációt, s ennek még komolyabb hatását, amelyet ez az értelmiségi csoport a nép között végzett a román nemzeti jogok érvényesítése és támogatása érdekében. Jelzi, hogy kétfajta argumentációról van szó: egyrészt a nemzetiségi jogegyenlősítés többségi elvű követeléséről, másrészt a történeti, a dákoromán kontinuitást használó érvelésről. Megállapítása szerint a román értelmiségi elit jelentős része a magyarokban látta nemzetiségi jogaik érvényesítésének legfőbb akadályát, elsősorban azért, mert a román jobbágyok és a magyar földesurak közötti konfliktus nem annyira társadalmi, mint nemzeti érdekellentétként jelentkezett tudatukban és érvelésükben. Ezért is érthető, hogy a magyarelles agitáció már az első (pontosabban, második) 1848. május 15–17-i balázsfalvi gyűlésen megkezdődött.

Varga a konfliktus kiéleződésének okát elsősorban az erdélyi magyar köz- és főnemesség magatartásában látja. Így abban a — formálisan teljesen jogos — érvelésben, amely azért nem volt hajlandó a románság (feudális értelemben vett) nemzetné nyilvánítására, mert az unió és a polgári jogegyenlősítés folytán úgyis megszűnnek a feudális értelemben

vett nemzetek. Ugyanígy végletes és végzetes vaktságot tanúsított az erdélyi földesurak többsége akkor is, amikor az úrbéres és nem úrbéres földek elválasztása során igyekezett minél nagyobb földterületeket kivonni parasztjai kezeléséből. Varga nem menti fel a felelősség alól a Batthyány-kormányt sem, de úgy véli, hogy annak tagjai nem ismervén az erdélyi viszonyokat, érthető módon engedték át az ottani konfliktusok kezelését az erdélyi politikusoknak. A konfliktus kibontakozását segítette elő a júniusi mihálcfalvi sortűz, majd az 1848 augusztus végén Erdélyben is elrendelt újoncösszeírás, s az ennek kapcsán lezajlott aranyoslónai incidens.

Igen érdekes az az elemzés, amit Varga János a szeptember 14–30. közötti balázsfalvi gyűlésen elfogadott dokumentumokról ad. Ezek „a román mozgalom két egymástól eltérő irányzatának meglétére utaltak”. A Batthyányhoz címzett beadvány szerzői bizonyos társadalmi és nemzeti kívánságaik teljesítése esetén hajlandók voltak a magyarokkal való megegyezésre. Varga János szerint ez a dokumentum vélhetően a balázsfalvi káptalan mérsékeltabb tagjaitól származott. A radikálisok által fogalmazott másik, a Guberniumhoz címzett beadvány sok tekintetben hasonló kívánságokat tartalmazott, ám deklaráltan nem ismerte el az uniót, s megtagadott minden együttműködést a magyar kormánnyal. A balázsfalviak vezérkara pedig már a gyűlés alatt megkezdte a fegyveres felkelés előkészítését. A fegyveres felkelés kibontakozásához alapvetően hozzájárult az, hogy az erdélyi magyar hatóságok statáriális eljárással halálra ítélték és kivégeztek egy prefektet és három tribunt, de a döntő lökést Puchner azon rendelete adta meg, amellyel Erdélyt katonai irányítás alá helyezte, s a pacifikációra, azaz

a magyar nemzetőrségek lefegyverzésére a román fölkelők csapatait használta.

Varga nem tér ki a magyarellenes román irtóhadjáratok részleteire, hiszen történelemszempontból nem a még oly felháborító és fájdalmas epizódok, hanem a folyamat érdekli. Túlzottnak érezzük viszont azt az állítását, hogy „november végére nem maradt Erdélyben magyar haderő”, hiszen Háromszék székely felkelői december végéig Erdélyben belül jelentősnek számító cs. kir. erőket kötöttek le (34. o.). Megállapítása szerint 1848. december 30-án Nagyszebenben összeült románok három ponton is túllépnek a szeptemberi határozatokon. Egyrészt követelik egy, az általános választójog alapján összehívandó erdélyi alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását, másrészt egy országos román haderő megszervezését, végül a Habsburg-birodalom románjainak egyesítését. A kívánságok azonban ekkor — Bem sikeres észak-erdélyi hadjárata miatt — enyhén szólva is időszerűtlenek voltak.

Bem amnesztiapolitikáját a katonai célszerűség szabályai diktálták, de nem találkozott a magyar politikai vezetés elveivel. Kossuth és társai nem akarták kompromittálni Bemet, ezért a közkegyelem korlátozása mellett döntöttek, azaz csupán a politikai, de nem a köztörvényes ügyekre terjesztették ki annak hatályát. Ez pedig oda vezetett, hogy 1849 június végéig a statáriális és rendes törvényszékek összesen 234 halálos ítéletet hoztak, s ebből 174-et végre is hajtottak. A kivégzettek 10 %-a volt magyar, a többi román vagy szász. Varga részletesen ismerteti a megbékélést nehezítő magyar akciókat is. Így utal a vadász- és szabads csapatok fegyverbeszedés ürügyén végrehajtott megtorló akcióira, a becsbizottságok létrehozása körüli zavarokra, vagy Csányinak az amnesz-

tiával dacolókat botbüntetéssel fenyegető rendeletére.

A legrészletesebben a Ioan Drágos nevéhez köthető békeakcióval foglalkozik. Figyelemre méltó az a megállapítása, hogy Kossuth két okból nem akarta közkegyelemben részesíteni a román fölkelőket. Egyrészt azért, mert a köztörvényeseknek továbbra sem akart megbocsátani, másrészt azért, mert a közkegyelem feltételezte volna a románok kollektívumként való elismerését.

Az elbeszélés részleteire itt — területi korlátok miatt — nem térek ki. Jelezni kívánom viszont Varga János néhány megállapításával kapcsolatos fenn tartásaimat. Egyrészt, 1849 tavaszán, Drágos békeküldöttsége idején nem alakult ki hatásköri vita a magyar hadügyminisztérium és Bem között a zarándi dandárral kapcsolatban. Bem nem a Zarándban és Biharban állomásozó csapatokra nézve, hanem a zarándi dandárban szolgáló, s 1849. február elején szállítmánykísérőként Nagyváradra küldött 27. honvédszászlóaljra, illetve parancsnokára, Csutak Kálmán őrnagyra (és nem alezredesre) nézve igényelte magának a diszponálás jogát. Ez az alakulat volt az egyetlen reguláris egység a zarándi dandárban. A hadügyminisztérium pedig igenis tisztában volt a dandár létszámával, mert Csutak jelentette azt. Varga szerint Csutak nem volt jogosult a kilencnapos egyoldalú fegyverszünet meghirdetésére. Ismereteink szerint 1848–49-ben meglehetősen csekély számú fegyverszünetre került sor a hadakozó felek között, de ezek között arra is van példa, hogy az érintett parancsnok kormányzati engedéllyel, s arra is, hogy ilyen engedély nélkül kötött fegyverszünetet a másik féllel. Varga János szerint Kossuth már akkor közölte Drágossal, hogy fegyvernagyvárról és

kollektív közkegyelemről szó sem lehet, amikor április 14-én átadta megbízólevelét. Kossuth 1849. július 5-én Simonffy József alezredeshez írott levelében valóban azt írja, hogy Drágos akkor kérte őt erre, amikor „legelőbb nálam jelenté magát avégett, hogy az oláh lázadásnak lecsillapítását saját merényletére megkísérteni óhajtja”. Am a levél további részeiből úgy tűnik, hogy erre a kérésre Kossuth és Drágos április 26-i találkozásán került sor. Kossuth ugyanis arról ír, hogy miután kijelentette, nem hajlandó fegyverszünetet adni, megfogalmazta békefeltételeit. Ezt pedig — mint április 14-i leveléből kiderül — Drágos kiküldésekor még nem tette meg, nem akarván megkötni a magyar fél kezét. Április 26-án, Drágossal való újabb találkozásakor viszont valóban megfogalmazta e feltételeket. A Simonffyhoz írott levél ezt követő passzusa is ezt erősíti meg: „A szerencsétlen Drágos ezzel elmenvén a lázadók közé, (...) ismét fegyverszünetre, az amnesztia magyarázatára, alkudozásra szólított fel, mire úgy mint előbb, s úgy neki, mint Hatvaninak, tudtokra adám, hogy én alkudozásokba, fegyvernyugvásokba, magyarázatokba nem ereszkedem, s Drágos eljárása miatt a hadi operációknak gátot vetni nem engedek”. Ez az utalás pedig egyértelműen Drágos május 2-i levelére vonatkozik, amit Kossuthal való április 26-i tárgyalása után írt.

Szintén található néhány pontatlanság a Hatvani Imréről leírtakban. Így például — ellentétben Varga állításával — tudjuk, hogy Hatvani szabadcsapat-alakítói megbízatását 1849. január 2-án magától Kossuthtól kapta, s 11-én az OHB állított ki számára újabb rendeletet. Hatvani nem a zarándi tábor őrnagyaként tevékenykedett, hiszen fenn-

maradt iratai szerint soha nem használta az őrnagyi rangot, csupán szabadcsapat-alakítóként, majd szabadcsapat-vezérként írta alá magát. Nem tartom valószínűnek, hogy Bánffy János ezredes csupán a havasok szigorúbb zárolására vonatkozó utasítást adott volna Hatvaninak. Hatvani első hadijelentésében ugyanis szerepel az a passzus, hogy utasítás alapján támatta meg Abrudbányát. Márpedig ez az utasítás egyenes folyománya volt azon parancsoknak, amelyet Bem még április elején küldött Csutak Kálmánnak, s amelynek mellőzése miatt leváltotta Csutakot a dandárparancsnokságról. Csak Hatvani hadijelentésében van nyoma a május 6-án Mihelénynél vívott összecsapásnak, aminek megtörténtét ezért kétségbe kell vonnunk. Az Abrudbányáról érkezett állítólagos menekülőkről és ezek beszámolóinak Hatvanira gyakorolt rossz hatásáról viszont csak egy századvegi emlékirat szól, s egyéb források erősen valószínűtlenné teszik.

Varga János szerint a békekísérlet kudarcát és a tragédiát „mulasztások, hibás lépések és téves döntések egész sora” okozta. Szól mind a magyarok, mind a románok felelősségéről. Így megemlíti Kossuth, Drágos, Csutak, Bem és Hatvani felelősségét, de Iancuét is. Röviden összefoglalja az ezt követő havasi hadjárat eseményeit és kudarcának okait, majd a júniusi, esetleges magyar békeakciókat és Iancu visszautasító válaszát ismerteti. Megállapítása szerint Iancu válaszában volt egy biztató pontja: tárgyalási alapként nem az 1848 szeptemberi, hanem a májusi balászfalvi kívánságokat jelölte meg. Ezután szól a Nicolae Bălcescu nevéhez kötődő békeakcióról és a nemzetiségi törvény születéséről. Kiemeli, hogy Európában „a magyar törvényhozás volt az első, amely

a nemzetiségi kérdés megoldására rendszeralkotás formájában tett kísérletet. Olyan rendszer kidolgozásával, amely egyrészt átfogja a problematikának csaknem egészét, másrészt sehol másutt nem tapasztalt mélységű önkorlátozásról tanúskodik. Még ha nem is mondta ki, konkrét rendelkezéseivel valójában feladta a magyar szupremáciát filozófiai köntösben kifejező egységes magyar politikai nemzet eszméjét”. (69–70. o.) A katonai összeomlás azonban lehetetlenné tette a törvény jótekon-

hatásának érvényesülését. Varga summázása szerint az utókor „gyakorlatilag lezáratlan román-magyar vizsályt és vele üszkös sebet örökölt (...) A nemzetiségi törvény pedig olyan szimbólum maradt, amely irányt jelölhetett ugyan, a változó viszonyok azonban az eljövendő generációktól tartalmának újragondolását igényelték”. (72. o.)

Hermann Róbert

Egyház és társadalom, egyház és állam viszonya a francia forradalom alatt

Timothy Tackett:
La Révolution, l'Église, la France: le Serment de 1791,
 Cerf, Paris, 1986.

Timothy Tackett munkája a színvonalához méltó, gyors és sikeres karriert futott be. Angol nyelvű megjelenése után egy évvel már lefordították franciára, és a szakterület legjobb ismerői (Michel Vovelle, Claude Langlois) írtak elő- és utószót a könyvhöz. A tágabb szakmai közönség is gyorsan és pozitívan reagált, bizonyíték rá, hogy egy 1989-es bővebb tematikájú munka már mint megfellebbezhetetlen tekintélyre hivatkozik Tackett könyvére (B. Cousin – M. Cubelles – R. Moulinas: *La pique et la croix*. Centurion, Paris, 1989. 135–140). Érdemes tehát a könyvnek nemcsak a végkövetkeztetéseit rögzíteni, hanem végigtekinteni egész gondolatmenetén, mely metodikailag, a történeti statisztika módszereivel nyújt igazán meglepőt, valamint kézzelfoghatóan biztosat és újat.

A téma az oldalszámhoz viszonyítva meglehetősen szűknek tűnik. A Törvényhozó Nemzetgyűlés a gallikán hagyományok szellemében megalkotta a Papság Polgári Alkotmányát (*Constitution Civile du Clergé*), és az összes áldozárt kötelezte, hogy erre esküt tegyen (1790. november 27.). Nem ez volt a törvényhozás első egyházzal kapcsolatos intézkedése. Az év elején eltörölték a szerzetesrendeket (február 13.), kihirdették 400 millió frank egyházi vagyon eladását

(március 17.), a többi kezelését pedig polgári közigazgatásra bízta (április 14.). A katolikus papokat fizetett állami alkalmazottakká nyilvánították, és később az eskütételt megtagadókat is mint állásukról lemondó funkcionáriusokat kezelték.

Az eskütétel kérdése, bár lényegtelennek tűnik, egészen a 20. századig meghatározta Franciaország egyházi és vallási felépítését. Az ekkor hozott döntés, a papok állásfoglalása az esküvel szemben, lényegében egybeesik a mai egyházi viszonyokkal. Tackett a döntések indítékait próbálja feltárni a lehető legtöbb tényezőt számba véve.

Az 1791-es esküvel el kellett fogadni a papság teljes újjászervezését, és egyben társadalmi szerepének, ha nem is előzmények nélküli, de lényegében új felfogását. Már maga a kontextus – társadalmi szerep, utilitás – is botrányosnak tűnhetett némelyek szemében. Nem csoda, hogy vegyes fogadtatásban részesült az eskü, sokan tagadták meg letételét. (Őket *réfractaire*-eknek, *eskütagadóknak* nevezték, míg az esküt elfogadókat *constitutionnel*-eknek, *alkotmányosoknak*.) Az eskütagadókkal szemben azonban a paphiány miatt sok helyütt nem tudtak fellépni, megtarthatták állásukat egymásfél évig is. Egy 1791 januári dekretumban még a kevés tapasztalattal bíró papoknak is engedélyezték a misézést, ezzel próbálva enyhíteni a gondokon. Tackett ezzel kapcsolatban utal a 18. század korábbi papi mozgalmaira, a janzenizmusra és a richérizmusra; az első szekularizációt követelt, az egyházi hie-

rarchia leépítését, a második a plébániák hatalmi súlyát szerette volna növelni az egyházi szervezeten belül. A felső-papságtól is indultak reformtörekvések, így Loménie de Brienne, Le Franc de Pompignan, De Lau és Boisgelin érsek az 1770-es 1780-as években javasolták az Assemblée Générale du Clergé (a francia papság Általános Gyűlése) és az egyházi adózás reformját. A reformmal az alsópapság jövedelmének emelését akarták elérni, minek következtében a papok közt verseny alakult volna ki a jól jövedelmező állomáshelyekért, és vikáriusként plébánosi kinevezésük előtt tanulásra kötelezték volna őket. A korszak utolsó éveiben néhány egyházi rend eltörlését is fontolgatták. 1788-ban tartották az utolsó ilyen gyűlést, ahol a reformtervek megbuktak.

A parlament összehívása után az 1790 év végi tervezetig a javaslatok ennél jóval konzervatívabbak voltak. Egy, a *Constitution*-hoz hasonló haladó tervezet született ugyan 1790. július 24-én, de ennek nem lett különösebb hatása. November 27-én született meg a dekrétum az esküről. A forradalmi tanácsok közül a Comité des recherches és a Comité des rapports szavaztatta meg, míg az egyházi ügyekkel foglalkozó Comité ecclésiastique részben ellenezte, kiváltva ezzel a parlamenti baloldalt haragját. A király 1791. január 3-án szentesítette a rendeletet, de ez csak újabb vitákat szított. Január 23-án a nemzetgyűlés kibocsátott egy *Instruktion*-t, mely enyhített a *Constitution* kemény hangvételén, s amely kijelentette, hogy a nemzetgyűlés szellemi, vallási kérdésekben nem lévén kompetens, azokban nem kíván állást foglalni.

A januári dekrétumot már a hónap elején ismerték Párizsban, máshová

viszont, például a Moselle vidékére csak februárban jutott el a híre. Az eskütétel hivatalos ceremóniaként zajlott. Megszervezése jóval könnyebben ment, mint később az eskük érvényesítése, hiszen sokan voltak, akik csak bizonyos megszorításokkal voltak hajlandók eskü tenni. A ceremóniát 1792 nyarától helyi szinten a jakobinusok ellenőrizték. Ők nem tétováztak annyit mint elődeik, mikor el kellett dönten, melyik pap alkotmányos és melyik eskütagadó. Határozott intézkedéseiknek köszönhetően augusztusra az eskütagadó papok többségét már helyettesítették is.

A következő fejezetben Tackett az eskütétel historiográfiáját veszi szemügyre. A kérdésről már a 19. század végén készültek regionális feldolgozások, egy-egy tájegységben, megyében vizsgálták a papság viselkedését, és még ennél is gyakoribb volt a „plébánia-történet”, melyben elődei történetét dolgozta fel az éppen soros plébános. Az első átfogó vizsgálatot 1906-ban Philippe Sagnac végezte, sok hibával. Munkájával elérte viszont a kutatások fellendülését, minek következtében a következő években kiváló regionális feldolgozások készültek, mint például abbé Giraud-é.

A feldolgozás során Tackett pontosan meghatározza, hogy kiknek az esküjét veszi figyelembe, és mely esetekben tekinti az eskü szövegét megtoldó kitételeket olyanoknak, melyek az egész aktus értelmét kétségbe vonják. Csak az 1791 januárjában állásban lévő plébánosokat, paptanárokat és hivatalos állást betöltő áldozárokat (börtön, kórház, hadsereg) veszi tekintetbe. Az eskü alapszövegét kiegészítőket a végleges, 1792 őszi elhatározásukat figyelembe véve sorolja egyik vagy másik kategóriába. Három különböző időpontban vizsgálja ugyanis meg – 1791

tavasznán és őszen, majd 1792 őszen –, hogy milyen arányban tették le az esküt. A globális vizsgálat 1791 tavaszán 55% eskütevőt mutat, s ez az arány 5-6 százalékkal csökken a harmadik időpontig. (A vizsgálat alapjául szolgáló adatokat jórészt már a 19. századi pozitivisták történetírók összegyűjtötték.)

A papság különböző kategóriáit vizsgálva azonban jóval árnyaltabb és változatosabb képet kapunk. Az alsópapságnak körülbelül a fele az alkotmány mellett foglalt állást, de a 164 püspök közül csak hét, a plébánosok 57%-a, a vikáriusoknak pedig 47%-a volt *alkotmányos* (a kortársak fordítottan gondolták az arányt). A nem plébániai papok többsége az eskütételt megtagadta, s a középiskolákban tanítók a plébánosokhoz hasonlóan viselkedtek. A nemzetgyűlés egyházi tagjainak kevesebb mint harmada tett esküt. (Többségük Párizst és képviselőtársait egyházellenesnek tartotta.)

Az eskü topográfiájából első megközelítésben is sok mindenre lehet következtetni. Tackett különválasztja a 2000 főnél több lakost számláló helységeket, s ezekben 43% volt az *alkotmányosok* aránya. Számuk a település nagyságával fordítottan arányos, az egyes régiók központjaiban (50 000 főnél nagyobb lélekszámú városok) a papoknak már csak 25%-a tette le az esküt (Párizs kivétel ez alól a maga 47%-ával). Ha a vidék megoszlása szerint vizsgáljuk az adatokat, eskütagadó Nyugat-Normandia, Bretagne, Alsó-Poitou, Anjou, valamint Velay, Auvergne, Gévaudan és Rouerge a Massif Centralban, Garonne, Gascogne, Landes, Roussillon, Baszkföld, Artois, Flandria, Hainaut. A Párizsi-medence viszont tisztán alkotmányos. Itt a papok 85%-a tette le az esküt, jóllehet Orléans

püspöki székhely. Az ellentét ezen területek közt 1792 végéig tovább erősödött.

A könyv második része a papok mentalitásában keresi döntésük indokait. Az eskü kérdésében szinte mindegyikük kötelességének érezte az állásfoglalást. A hierarchia csúcsán állók egyrésze már 1790. október 30-án deklarálta elutasító álláspontját *Exposition des Principes* címmel, mások pamfletekben támadták a reformokat (például a boulogne-i püspök), de a másik oldal is publikálta érveit (Grégoire, Camus, Treillard, Martineau püspökök).

Az alsópapság véleményét korántsem ismerjük ilyen jól. Tackett különböző forrásokból csak 200 plébániai pap indoklását tudja reprezentálni. E kétszáz indoklás távolról sem egységes, ezért a szerző megpróbálja statisztikai módszerekkel kiszűrni az egyéni indokokat.

Az eskütagadó papok gyakran négyöt érvet is felsorakoztattak rangsorolás nélkül. Néhány esetben saját anyagi érdekekre hivatkoztak, de gyakrabban homályos teológiai magyarázatokkal hozakodtak elő. Olykor kifejezetten ultramontán beállítottságúak voltak, máskor általánosságban hivatkoztak a hierarchiára, főképpen Bretagne-ban és Normandiában, mondván „a fegyelem a hit alapja”. Sokan Diderot-t, Voltaire-t okolták az intézkedésekért. A királyi legitimitásra kevesen hivatkoztak, a többség az eskütől függetlenül a forradalom pártján állt. Voltak, akik még a szigorító intézkedések előtt fenntartásokkal tettek esküt, s később ennek érvényességére hivatkozva nem voltak hajlandók újra esküdni. Sokaknak komoly lelkiismereti válságot okozott a nemleges döntés, több plébános lelkiismerete parancsára hivatkozott.

Az *alkotmányos* papság viszont fordít-

va érvelt. Néhányan bevallották, hogy anyagi előnyök miatt döntöttek így, az esküt nem tekintették vallási cselekménynek. Többségük a másik fél érveire is reflektált. A püspöki kart laza erkölcsiért rótták meg. A gallikanizmus megtagadásának tartották a pápára való hivatkozást. A püspökök viselkedésében látták az eskütagadók tartózkodásának legfőbb okát. A reform szerintük visszavezet a krisztusi egyházmodellhez. Sőt, néhányan a forradalmat egyenesen Isten rendelkezésének tekintették, hisz a *Constitution*-t szerintük úgy kell fogadni, mint a vallási dogmákat.

Új fogalmat vezetnek be, a *prêtre-citoyen*-ét. A pap a társadalmi struktúra eleme. Az erkölcs fontosabb a teológiai kérdéseknél. Hivatkoztak a felvilágosodás erkölcsi kategóriáira, a *bonheur*re és az *utilité*re. A vallás számukra „hasznos”.

Tackett megpróbál részletesebb portrét rajzolni az eskütagadó és alkotmányos papokról, cáfolni vagy igazolni a róluk kialakult sztereotípiákat. Tíz régiót vizsgálva reprezentatív mintát alkot. A mintában Gap (88%) és Cher (77%) megyékben a nagy többség esküt tesz. A másik véglet Moselle, Vendée, Haut-Rhin (32%, 33%, 40%). A maradék öt megye az országos átlaggal azonos arányokat mutat. Pikárdia, Languedoc közepe, a normandiai tengerpart és Burgundia homogén. Haute-Maine két részre oszlik, a keleti az alkotmányos. Ez a minta is összességében az 53-54%-os arányt mutatja. Hiányosak az adatok a Massif Centralról és a délnyugati országrészről.

Tackett mindenek előtt arra keres választ: mi determinálta a döntéseket? Vizsgálódását az életkorral kezdi. Megyénként 4000 fős mintát vesz, melynek átlagéletkora 43-44 év. 1791-ben az eskütagadók 48%-a 40 év alatti,

közülik a plébánosok valamivel idősebbek, a vikáriusok fiatalabbak az *alkotmányos*oknál. A 23-27 év közöttiek jobbára eskütagadók, míg a 35-39 évesek inkább alkotmánypártiak. Az elemzés alapján mégis úgy tűnik, hogy nincs korreláció az életkor és az eskütétel között.

Tackett a szolgálatétel időtartamát is boncolgatja. A plébánosok kinevezésük után általában életük végéig a faluban maradtak, a vikáriusokat ellenben gyakran áthelyezték, így rájuk ez a szempont nem vonatkoztatható. Az öt évnél kevesebb idő óta plébániával rendelkezők közt a legmagasabb az *alkotmányos*ok aránya. Ez a szolgálatétel éveinek növekedésével csökken, egészen a 15-19 évig, ezt követően ismét nő az arányuk. Feltehetően az idők már nem akarták kockáztatni biztos állásukat, s ez nagyban befolyásolta döntésüket.

A történések korábban tévesen úgy gondolták, hogy az alsópapság alacsony jövedelmekkel rendelkezett. A legtöbb helyen 700 és 3000 livre között mozgott. 1790-es adatok szerint délkeleten volt a legalacsonyabb a fizetés, míg nyugaton kétszerese-háromszorosa az országos átlagnak. A *Constitution* egységesen 1200 livre-ben szabta meg a fizetést, de a nagyvárosiak számára pótlékot is biztosított, és egy ideig a régen ennél többet keresőknek is folyósította a régi és az új bér közti különbözetet. Az alkotmány életbe lépése előtt a 2500 livre-nél többet keresők 3/4-e letette az esküt, ezek talán karrieristák, akik igyekeztek helyüket megőrizni, mert még a csökkenés után is jól kerestek. Az eddig keveset keresők szintén *alkotmányos*ok maradtak. Viszont éppen azok, akiknek anyagi helyzete nem változott, lettek eskütagadók.

Tackett azt vizsgálja – bár statisztikai

eszközökkel s ez gyakorlatilag lehetetlen –, hogy milyen jellemvonások határozták meg a döntést, arra kíváncsi, hogy azok, akik a helyi többséggel ellentétes döntést hoztak, eltérnek-e másban is az átlagtól. A mintából csak Le Mans-t tudja érdemben vizsgálni, itt ugyanis Jouffroy-Gonssans püspök 1784-től felmérte új plébánosai, papjai múltját, jellemét. 180 papról van adat, mind 37 év alattiak. Az iskolát „jó” minősítéssel zárók 42%-a, a „gyenge, lusta” minősítésűek 52%-a, a „figyelmesek, kedvesek” harmada, a „büszkéek, borús kedélyűek” kétharmada, a kihágást elkövetők 70%-a tett esküt. A papok közül többen polgári tisztséget is vállaltak, például polgármesterséget, ez utóbbiak 72 %-a tette le az esküt. Tackett is elismeri, hogy a papok jellege nehezen meghatározható. Itt a vizsgálat eredményének éppen a negatív tapasztalatot, néhány sztereotípiát cáfolatát tartja.

A következő fejezet az egyházi környezet hatását vizsgálja a papok döntésére. A papok közösségi tudatát alapvetően volt szemináriumuk és püspökiük határozta meg. Néhány történész az egyházi rendek fontosságát hangsúlyozta, de Tackett kimutatja, hogy az öt nagy és számos kisebb kongregáció, mely a 140 szemináriumot irányította, nem mutat egységes eskütagadó vagy alkotmányos magatartást. A lazariták intézményeiben pl. 10-90%, a szulpiciánusoknál 22-88% az alkotmányosok-eskütagadók aránya, ami az országos arálynak megfelelő. (Az egykori vádakkal ellentétben tehát bizonyos, hogy több szulpiciánus mint lazarita tett esküt.) Az eudisták is az átlag alatt maradtak, feltehetően azért, mert Bretagne-ban és Normandiában ellenőrizték a legtöbb szemináriumot.

Felmerült az ultramontanizmus befo-

lyásoló hatása is. Ez az ország periferiáján lehetett erős (Rousillon, Flandria, Hainaut, Franche-Comté, Lotharingia, Elzász). Bretagne többek között éppen ezért lehetett eskütagadó (1741-ig papjainak 3/5-ét a pápa jelölte ki). Két erősen eskütagadó vidéken általános volt, hogy a papoknak versenyt hirdettek, és a bizottság a legmegfelelőbbnek ítélte oda a plébániát (Franche-Comté, Lotharingia).

Tackett ezután vizsgálja a püspökök álláspontját. Boisgelin érsek fogalmazta közös nyilatkozatukat, az említett *Exposition*-t, melyben többek között követelték, hogy az egyház ratifikálhassa az alkotmányt. 1790 után az alsópapságot is igyekeztek az eskü ellen hangolni. Közülük néhányan elmenekültek, így befolyásuk is megszűnt. Igaz, a püspöki székhelyeken kevesebb volt az eskütevő, mint más hasonló nagyságú városokban, de egyénileg csak a püspökök 1/3-a foglalt állást, miután papjaik szembekerültek az esküvel, így nagyon valószínű, hogy komoly befolyásuk nem lehetett.

A következő tényező, amit Tackett számba vesz, az a papok egymásra gyakorolt hatása. Sok helységben tartottak összezejöveleteket, melyek hangadói komolyabban hathattak társaikra, mint a távoli püspökök. Tackett szerint ez a magyarázata a kis eskütagadó és alkotmányos szigetek létrejöttének. A „papcsaládokban” a testvérek döntése általában egybeesett. A nemzetgyűlés pap tagjainak is nagy volt a befolyása. Ennek ellenére az eskütagadó többségű Artois, Bretagne, Hainaut, Franche-Comté, Flandria képviselői *alkotmányosok*. Montpellier, Amiens, Cambrai papjai egységesen döntenek, és az ilyen fellépés általában eskütagadó volt. Tackett tiltakozik az adatok olyan egyszerűsítő értelmezése ellen, miszerint ahol a papok

közösen döntenek, elvetik az esküt, magukra hagyatottan elfogadják azt. A falusi papság döntését a papok számával összefüggésben elemzi. Ahol egy plébános és vikárius él együtt, ott az esetek 3/4 részében ugyanúgy döntenek. Azokon a területeken viszont, ahol sok volt a vikárius, nagy az eskütagadó többség a közös állásfoglalások miatt.

A következő fejezetben a francia papság politikai előéletével foglalkozik a szerző. Két jelentős mozgalom szerzett híveket ebben az időszakban. Az egyik a richérizmus, mely a plébánosi tisztelet Istentől eredezteti, és csak a püspök felettes tekintélyét ismeri el. Sokan próbáltak a 17. században emiatt függetlenedni. Az önszerveződést már 1659-ben betiltották, így e mozgalom lassan elsorvadt. A janzenistákat 1750-től figyelik, ha lehet, leváltják. Számuk bizonytalan, ezért Tackett csak egy 1727-es ügy – felszólalások Senez püspöke érdekében – kapcsán tudja térképre vinni az adatokat. Eszerint ezen mozgalom követői sokan vannak Toul, Vannes, Auxerre, Blois, Troyes városában és Párizsban. Később a Párizsi-medence paraszti vidékeire, monostoraiba menekültek. Az említett ügy alapján a janzenista papok állásfoglalása térképre vetítve az *alkotmányos* papságénak megfelelő területeket fed le.

Tackett külön ábrázolja az 1730 és 1786 közötti megmozdulásokat. A legtöbb illegális gyűlést az 1776-ig önálló Lotaringiában találja, Bretagne-ban, Gascogne-ban, Normandiában és Lotharingiában pedig évente plébánosi zsinatot tartottak. Ezeken gyakran csak fizetésemelést követeltek. Languedocban működött Henri Reymond, aki a richérizmushoz kapcsolódva írt könyvet a vidéki papság követeléseiről *Les droits des curés* címmel. Megjegyzendő, hogy

itt a protestáns jelenlét miatt jobb volt a kapcsolat az alsó- és felsőpapság között.

Minden egyházmegyében, ahol 1789 előtt kollektív fellépés volt, az országos átlagnál nagyobb (57%) az *alkotmányosok* aránya. Valójában igazán ott jelentős, ahol pénzügyi kérdésekben tiltakoztak (Orléans, Provence stb.).

A politikai aktivitás 1780-ig nő, ezt követően 1782-ben a király püspöki jóváhagyáshoz köti e gyűléseket. Az 1787-es választáson a plébánosok is indulhattak, de legtöbb helyen a felsőpapság képes volt kirekeszteni őket. 1788-ban az Assemblée Nationale du Clergé összehívása előtt a plébánosok komoly propagandába kezdtek, pamfleteket írtak annak érdekében, hogy számárányuknak megfelelő politikai szerepet biztosítsanak nekik. Végül egyéni szavazati jogot kaptak, míg a rendek csak kollektívet. A választást többnyire közösen szervezték, a plébánosok mintegy 90%-a, a többi pap 70%-a szavazott, és a választások óriási sikerrel zárultak: a jelöltek 2/3-a plébános lett.

Tackett a plébánosok hangulatát az egyház társadalmi szerepéről a nemzetgyűléshez benyújtott panaszfüzetek alapján vizsgálja. Legkevesebb öt helyről küldött az alsó- és felsőpapság külön panaszfüzetet, főleg délnyugatról. E füzetek az eskü előtt álló papok véleményét tükrözik: a papi gyűlések 85%-án felajánlják a tehervállalást, követelik az egyéni szavazást az Assembléban. A füzetek 10%-ában említik a richérizmust, a janzenizmust egyszer sem. A helyi papoknak csak 15%-a kér részt a tizedből, nagyobb politikai hatalmat jobbra délen és délkeleten követelnek. Lotharingiára, északnyugatra ez nem jellemző. A rendeket a füzetek felében védik, és a reformok végrehajtására alkalmas

intézményt nem tudnak megnevezni. Összegzőképpen a szerző megállapítja, hogy kivételesek azok a vidékek, ahol maguk a papok megelőlegezték a forradalom intézkedéseit (Lotharingia, Párizsi-medence, Dauphiné, Provence), bár a *Constitution* sem érte váratlanul őket.

A könyv harmadik része a laikusok véleményét vizsgálja. A forradalmárok és a történetírók véleménye szerint a nép ellenforradalmi érzelmeit a papság agitációja keltette fel. Példa erre Buisson és Creuse, ahol csak az eskütagadó szigetek lakói voltak ellenforradalmárok. Az eskütagadó papok az eskü és az alkotmány ellen prédikáltak a forradalmi adminisztráció szerint. Az eskütétel épp a Húsvét előtti böjti időszakra esett, így a papok minden gyónás alkalmával beszélhettek a hívekkel. Több helyen az eskütagadó papok sztrájkba kezdtek, az alkotmányt támogatókat nem gyóntatták meg. A törvény szerint őket felelősségre kellett volna vonni, de ilyen eljárásra nincs sok adatunk.

A történetírás nem számolt a laikusok papokra gyakorolt hatásával, pedig nekik is voltak elvárásaik papjaikkal szemben. Sok helyen megakadályozták a ceremóniát (Vendée, Massif Central), az eskütevőket bántalmazták (Haute-Loire). Ugyanakkor Párizsból menekülni volt kénytelen, aki nem tett esküt, Marne-ban pedig a Nemzeti Gárda védte meg az eskütagadókat a népharagtól.

Tackett aprólékosan megvizsgálja a nők szerepét is. Sok helyen ők a legenergikusabbak az eskü védelmében vagy ellenzésében. Pontos statisztikát e tárgykörben azonban ne tud készíteni a szerző.

Felhívja a figyelmet a falusi lakosság érzékenységre is a kérdéssel kapcsolat-

ban. Provence falvaiban pl. a vallási kérdések egyben politikai kérdések is voltak. Az eskü által kirobbantott viszályok alapja gyakran a régi és új falusi elit közötti ellentét, a pap régi bűneit is felemlítették, ha döntésével nem értettek egyet. Tackett szerint a plébánosok és a hívők szimbiózisban éltek egymással, és az eskü kérdésében leggyakrabban megegyezett a véleményük. A következő fejezetben megpróbálja kiszűrni azon vidékeket, ahol a népi agitáció igazán jelentős lehetett.

Közismert, hogy 1790-ben nagyon sok helyen tört ki felkelés, parasztok, polgárok egyaránt zúgolódtak a gabonahiány, a hűbéri rendszer átalakításának némely formája és a pénzügyi reform ellen. Robert Bois történész szerint főleg néhány hűbéri jog fenntartása hangolta a nemzetgyűlés és az eskütétel ellen a népet. Tackett térképre viszi az adatokat, és így látható, hogy nem volt köztük érdemi korreláció. A fiskális reformja talán jobban számított, mert ahol sok volt a bérlő (*fermier*, a legsúlyosabban érintettek), ott sok volt az eskütagadó pap is. A városok és a falvak kapcsolatát, a településhálózatot vizsgálva sem található – néhány helytől eltekintve – összefüggést. Ahol más centralizációs intézkedések ártottak a településnek, ott az esküvel szemben is ellenségesek (például St. Pol-de-Léon, Montauban). Ez mégsem elégséges magyarázat a városok általános ellenző reakciójára, mert a kistelepülések ennél is komolyabb változásokat szenvedtek el.

Már a kortársaknak is feltűnt, hogy elsősorban a periféria eskütagadó, csakúgy mint azok a területek, ahol működött saját parlament, vagy netán a francián kívül más nyelvet is beszéltek (lásd Elzász, Roussillon, Lotharingia, Bretagne, Flandria). Néhol az

összességében kb. 700 000 (az összlakosság 2-3%-a) protestáns jelenléte is tetten érhető. Ezek közel harmada evangélikus (Elzász, Lotharingia, Franche-Comté), a többi református (Saintonge, Guyenne, Languedoc), ám erős közösségük csak Elzászban volt. 1789-ben 15 protestáns került be a rendi gyűlésbe, s 1789. december 24-én a katolikusokéival egyenlő jogokat kaptak. A katolikus papok ezután a catholica religio államvallássá tételét szerették volna elérni, s erre a protestáns vidékek katolikusai pozitívan reagáltak.

A *Constitution* intézkedései némi-képp hasonlítottak a református egyházi gyakorlatra, és a katolikusok gyakran protestáns dolognak tekintették magát az esküt is. Minden részadat ellenére Tackett végül azt állapítja meg, hogy a protestáns vidékek papjai az országos átlagnak megfelelően esküdtek fel. Néhány terület van csak, ahol a katolikusok egyházuk hagyományos értékrendjével azonosultak, és elvetették az esküt.

A forradalom megváltoztatta a vallási szokásokat is, bezárták a zarándokhelyeket, a papok 60%-ának (közel százezer fő) felszámolták a státuszát. A változás a hívőket nem mindenütt érintette egyformán. A vidékek változatos sikerű klerikalizációja is befolyásolta a *Constitution*nal szembeni álláspontot. Egyes régiókból sok pap származott (Normandia, Júra, Massif Central), ám ez kevésbé befolyásolhatta az eskütételt. Ahol több pap élt, ott a társadalom elfogadta jelenlétüket. Ahol 1/3-nál nagyobb az idegen származású papok aránya, azon települések általában esküpártiak. (Főleg a Párizsi-medencében, Poitou és Bordelais falvaiban becsülték kevésre a városi papokat.)

Tackett csak jelzi, hogy az egyes kon-

fraternitások (Confrérie de la Rosaire stb.) hatása is nagy lehetett, de erről általános képet alkotni igen nehéz. Vidékek szerint vizsgálja továbbá a vallásos jellegű könyvek kiadását és szerkesztését, regisztrálja, hogy sok ilyen készült az eskütagadó területeken. Egy másik térképre vitt adat a házasságkötések száma a böjti időszakban (ezt az egyház tiltotta). A kihágások száma a Párizsi-medencében háromszor annyi, mint Anjou, Bretagne vagy Normandia területén. S még egy sokatmondó adat: az 1790-ben választott képviselőtestületekben Bretagne-ban, északnyugaton a papok aránya nagy, Párizsban egy százalék.

A szerző szerint a fenti szociokulturális tényezők összessége mutatja az egyes provinciák klerikalizációját, s részben indokolja az esküvel szembeni magatartást. Ezek alapján lehet regionális topológiát készíteni. Bretagne-ra, Anjou-ra, Maine-re, Normandiára általánosságban igaz, hogy a papok paraszti származásúak, jók az anyagi körülményeik, a vallási gyakorlat formái rögzültek, jellegzetesek: ezek eskütagadó területek. A Párizsi-medence, Pikárdia, Champagne ennek ellentettje, és alkotmányos. Más régiók is jellemezhetők így, s néhány területen megfogható még a protestáns jelenlét is.

A következő fejezet a városi elit és a papság viszonyát elemezve próbálja pontosítani ezt a topográfiát. Ebből az elitből került ki a papok többsége a 17. században, de a forradalom idején jellemző rá az antiklerikalizmus, főleg a papság városi birtokai miatt. A vallási szokások is változtak, kevesebbet jártak templomba az emberek. Húsvétkor néhány vidéki városban a lakosság 90%-a áldozott, de Bordeaux-ban például csak a fele. Sokkal kevésbé vonzó immár a

papi hivatás, nem véletlen, hogy a városi papok aránya 1760-tól 1787-ig 45%-ról 27%-ra csökkent. Legszembetűnőbb a hanyatlás Párizsban, Berryben, Provence-ban, a Bourbonnais és Nivernais területén, viszont Maine, Anjou és Alsó-Poitou több falusi papot nevel, s itt még nagyobb az ellentét falu és város között.

Tackett az elitnek az egyházzal alkotott véleményét a harmadik rend nemzetgyűlésre küldött panaszfüzeteiből (*cahiers de doléance*) próbálja rekonstruálni. Ezeket többnyire tisztviselők, jogászok írták, és az egész megye véleményét közvetítették a király felé. Valójában azonban csak saját sérelmeikkel törődtek. Vallási kérdésekről nemigen írtak, bár néhol az ünnepnapok számának csökkentését szerették volna elérni, kifejezetten gazdasági okokból. A papságot viszont szinte kivétel nélkül kritizálják. A legtöbb panasz Elzász-Lotharingiában, nyugaton és Párizsban született, miközben átfogó egyház-reformot követel Nantes, Le Mans, Rennes, Angers is.

Tackett szerint a füzetek szisztematikus vizsgálata végleg igazolja, hogy nem volt egységes „francia” közvélemény. Több régióról nincs pontos kép, de megállapítható, hogy északon és keleten a határ közelében a többség konzervatív, a leghaladóbb a Párizs-medence és Nyugat-Franciaország, ez utóbbi minden bizonnyal azért, mert itt a legerősebb az egyház ellenállása. Végso soron úgy tűnik, hogy a papok döntését a városiak állásfoglalása nem, vagy csak negatív módon befolyásolta.

A következő Tackett által megvizsgált döntési helyzet egy évvel későbbi, mikor is ennek az elitnek kellett megesküetnie a papokat. Jellemzőek első reakcióik: sok körzetben ellenálltak, és a papokat védtek (Morlaix, Thouars stb.),

néhol a fenntartásokkal tett esküt is inkább elfogadták, ha nem sértette az alkotmány szellemét. Tackett több példát hoz az intoleráns viselkedésre is (például Angers, Nantes stb...). Az 1789-es füzetek által rajzolt képpel ez gyakorlatilag megegyezik.

1791. május 7-én hozták az úgynevezett „tolerancia-törvényt”, mely szerint az eskütagadó pap misézhet, ha a szószékről nem bírálja a *Constitution*-t, és csak jogi úton vonható felelősségre. 1792 elején a belügyminiszter felmérést végzett a törvény tiszteletben tartásáról. Ebből kiderül, hogy a legtöbb megye toleráns, az erősen alkotmányos vidékeken a fő probléma a papok megvédése a tömegtől, ugyanis 1792 áprilisától, a hadbalépést követően mind több papot üldöznek el plébániájáról. A nyugati városok a legszigorúbbak e téren, hiszen a király sikertelen vareinnes-i szökési kísérletét követően szinte azonnal internálják az eskütagadó papokat.

Tackett az eddigi vizsgálatok alapján úgy véli, hogy az egyéni és lokális tényezők egyike sem ad általános magyarázatot a papság döntésére. Célszerű nagyobb régiókat vizsgálni. Így érthető a Párizstól való kulturális és politikai távolság szerepe. Fontos a saját nyelv, a parlament, a vallási megosztottság. Számított még a népi vallásosság jellege, és ebben a papok szerepe. Ahol sok volt a plébános, ott nem épültek be a laikus társadalomba, eskütagadók lettek. A janzenisták alkotmányosok. A városokban az eskütevők száma a lakosokéval fordítottnan arányos (a püspöki székhelyeken ez bonyolultabb). Két papmodell létezett ekkor: a tridenti és a polgár papé, hogy ki melyikkel azonosult, az meghatározta döntését az eskü kérdésében is. Ezek a legfontosabb tényezők a *Constitution* fogadtatásának.

Végül Tackett hét körzet megkülönböztetését javasolja: 1. Párizsi-medence, Pikárdia, Champagne, Berry, Bourbonnais, Poitou, Saintonge, Bordelais — alkotmányos. Itt kevés volt a helyi születésű pap, sok az idegen származású, és még így is paphiány figyelhető meg. 2. A kis északi határmenti megyék; Hainaut, Artois, Boulonnais, Flandria — eskütagadó, a papság és a laikusok egyaránt. Erősek itt az ultramontán tradíciók, melyek még a szerzeteseket is védtek 1790-ben. 3. A keleti határvidék: Elzász, Lotharingia, Franche-Comté, ahol a lakosság fele nem is beszélt franciául — eskütagadó. Lotharingia déli részén más volt a helyzet, mert itt a nagy többség francia volt, a protestánsokkal a Vogézek miatt nem érintkezhetett. Toul egyházmegyében inkább a felsőbb egyházi vezetés ellenében szavaztak az esküre. 4. A Júrától délre Bresse, Bugey, Maconnais, Lonnais, Dauphiné, Provence alkotmányos, paphiány, erős konfraternitások és népi vallásosság jellemezte. A plébánosok itt is szemben álltak az egyházi vezetéssel, ők keresték a legkevésébbet, és rájuk hatott legerősebben Henri Reymond. 5. A Massif Central, Languedoc, a Rhone másik partja eskütagadó. Sok volt a helyi pap, a fizetést természetben kapták. Voltak reformátusok is, s a „nép” a papok mellé

állt. 6. A Pireneusok, délnyugat, ahol nem ilyen egyértelmű a helyzet. Itt is voltak reformátusok (Foix), de nem ez volt a jellemző. Roussillon és Baszkföld eskütagadó, ultramontán, jezsuita. Comminges, Bigorre, Couserans olyan, mint a Dauphiné, papjai politizáltak és készpénzt kaptak. 7. Poitou, Anjou, Bretagne, Maine, Normandia, tehát a nyugat eskütagadó. A vidéket is klerikalizálták, a papság itt volt a leggazdagabb, a janzenistáknak nem volt hatásuk csak a városokban. A falvakban jelentősen nőtt a papok száma. Ezen a körzeten belül az eltérések a városiasodás különbözőségeivel magyarázhatók. A közigazgatás élén állók ugyanolyan progresszisták voltak, mint a párizsiak.

A kiváló műhöz sok térkép tartozik, és a végén az eskü statisztikája, mely megyénként regisztrálja a papokat és döntésüket. Tackett könyve a ma rendelkezésre álló adatok alapján a lehető legtöbbet mondja el az esküről és indokairól. A sztereotípiákat megcáfolva ad részletes képet, és jóval többet, mint elégséges vitaalapot a kérdés – egyház és társadalom viszonya a forradalom alatt – további vizsgálatához.

Seláf Levente

Számunk szerzői

Balázs Péter	egyetemi hallgató, JATE Szeged
Bódy Pál	történész, Miskolci Egyetem
Čoralić, Lovorka	történész, Zágráb
Csernus Sándor	történész, JATE Szeged
Csorba László	történész, ELTE Budapest
Deák Ágnes	történész, JATE Szeged
Eördögh István	történész, JATE Szeged
Erős Vilmos	történész, KLTE Debrecen
Gulyás László	szellemi szabadfoglalkozású, Szeged
Hermann Róbert	hadtörténész, Hadtörténeti Intézet, Budapest
Kurunczi Jenő	történész, Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba
Miskolczy Ambrus	történész, ELTE Budapest
Puskás Julianna	történész, ELTE Budapest
Seláf Levente	egyetemi hallgató, JATE Szeged
Tóth Ferenc	történész, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely

A fordításokat Katona Tünde, Novák György, Zilahi Tibor
és Géczi Lajos készítette illetve ellenőrizte.

Beérkezett könyvek

Valuch Tibor: „Ötvenhatosok”. Debrecen, Cívis Kiadó, 1996. 199 old.
ISBN 963 85633 03

Pósán László: A Német Lovagrend története a 13. században. Debrecen, Debrecen University Press, 1996. (Történelmi Figyelő Könyvek 4.) 231 old.
ISBN 963 02 9993 3

Donáth Péter: Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez, 1919–1944. Budapest, 1996. 299 old.
ISBN 963 7156 38 0

Dominkovits Péter: XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából. Sopron, 1996. 150 old.
ISBN 963 8327 02 2

Statisztikai Szemle. A KSH folyóirata. 1996. 1., 2., 5-6., 7., 8-9., 10., 11., 12. szám.

Iskolakultúra. Kiadja a JPTE Tanárképző Enthused 1996. 10. szám.

Szociológiai Szemle. A Magyar Szociológiai társaság folyóirata. 1996. 1., 3-4. szám.

Debreceni Szemle. Kiadja a „Debreceni Szemle” alapítvány. 1996. 2. szám.

Győri Tanulmányok. Tudományos Szemle. 1993. 13., 1994. 14-15., 1995. 16., 1996 17. szám.

Horváth Gyula: A peronizmus. Szeged, 1996. 116 old.
ISBN 963 482 145 6

Anderle Ádám: Don Carlos. Örült vagy áldozat. Szeged, 1996. 170 old.
ISBN 963 482 143 X

Anderle Ádám–Kozári Mónika: A Monarchia utolsó követe. Kánya Kálmán Mexicóban 1914–1919. Szeged, 1996. 120 old. ISBN 963 400 274 9

INHALT

Studien

MISKOLCZY, AMBRUS

Nationalität, Freiheit, Politik. Kapitel aus der Geschichte
des Dialogs der ungarischen und rumänischen Emigra-
tion in Paris 5

HERMANN, RÓBERT

Görgeis Memoiren und die Kossuth-Emigration 40

PUSKÁS, JULIANNA

Ungarische Flüchtlinge, Emigranten — "DP"-s
und die "56er" (1944–1957) 67

GULYÁS, LÁSZLÓ

Die Anatomie einer erfolgreichen Emigration. Einige
Momente der Emigration von Eduard Beneš während
des Ersten Weltkriegs 103

Werkstatt

ČORALIĆ, LOVORKA

Ungarn im Venedig des 15–17. Jahrhunderts 139

TÓTH, FERENC

Militärische und politische Emigranten auf dem Gebiet
des Französischen Königturns im 18. Jahrhundert 154

EÖRDÖGH, ISTVÁN

Der diplomatische Hintergrund des Zusammenbruchs
des ungarischen Freiheitskampfes von 1848–49 im
Lichte der Konsistorialunterlagen 174

CSORBA, LÁSZLÓ

„Nebelschleier“. Betyarenillusion und Dichtung in der
ungarischen Emigration in Kütahya 192

KURUNCZI, JENŐ

Einige wichtige Gebiete der russischen Emigrantenkultur
in der Zwischenkriegszeit 202

Heraufbeschwörung der Vergangenheit

Der Hóman-Mályusz-Fall (Hrsg. v. Erős, Vilmos) 220

„Für Christus und gegen seine Feinde.“ Die Schenkungsurkunde der Grafen Maigret aus dem Jahre 1687. (Einleitung und An- merkungen v. Csernus, Sándor)	244
---	-----

Jenseits unserer Grenzen

Modernisationsmodelle, Nationalismus und Verfassungsmäßigkeit in Ungarn im 18. Jahrhundert. Ein Gespräch mit dem Historiker Pál Bódy	256
Auswahlbibliographie der Werke von Pál Bódy	263
Bódy, Pál: Die politischen Ideen von József Eötvös nach 1848 ...	265

Revue

Eine andersartige Französische Revolution (<i>François Furet: Gondoljuk újra a francia forradalmat. Fordította Hahner Péter, Pécs, 1994.</i>) Balázs, Péter	278
---	-----

Ein gelehrter Geistlicher in der Emigration (oder wie man keine Quelle herausgeben darf). (<i>Rónay Jácint: Napló/Válogatás/ Sajtó alá rendezte és az utószót írta Hölvényi György. Az előszót írta Katona Tamás. A kötetet szerkesztette Zombori István. METEM Könyvek 13. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest-Pannonhalma, 1996.</i>) Hermann, Róbert	284
--	-----

Eine Vorstudie zu einer Monographie? (<i>Varga János: Románok és magyarok 1848–1849-ben. A Magyar Tudományos Akadémián 1991. október 3-án elhangzott székfoglaló szövege. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1995.</i>) Hermann, Róbert	290
--	-----

Das Verhältnis von Kirche und Gesellschaft, Kirche und Staat während der Französischen Revolution. (<i>Timothy Tackett: La Révolution, l'Église, la France: le Serment de 1791. Paris, 1986.</i>) Seláf, Levente	295
---	-----

Autoren dieser Nummer	305
------------------------------------	-----

Eingesandte Bücher	306
---------------------------------	-----

TABLE OF CONTENTS

Essays

MISKOLCZY, AMBRUS	
Nationality, Freedom, and Politics. Chapters from the History of the Dialogue between the Hungarian and the Rumanian Emigration in Paris	5
HERMANN, RÓBERT	
Görgei's Memoires and the Kossuth Emigration	40
PUSKÁS, JULIANNA	
Hungarian Refugees, Emigrants — "DPs" and "56-ers" (1945-1956)	67
GULYÁS, LÁSZLÓ	
The Anatomy of a Successful Emigration. Aspects of the Emigration of Eduard Beneš during World War I	103

Workshop

ČORALIĆ, LOVORKA	
Hungarians in Venice in the 15th–17th Centuries	139
TÓTH, FERENC	
Military and Political Emigrations in the 18th-Century French Kingdom	154
EÖRDÖGH, ISTVÁN	
The Diplomatic Background to the Fall of the Hungarian War of Independence in the Light of Vatican Papers.	174
CSORBA, LÁSZLÓ	
„Misty Images”. Romantic Illusion and Poetry in the Hungarian Emigration in Kutahiya.	192
KURUNCZI, JENŐ	
Some Important Fields of Russian Emigree Culture Between the Two World Wars.	202

Recollection

The Case of Hóman and Mályusz. (Edited, commentary and notes by Erős, Vilmos)	220
---	-----

„For Christ and Against His Enemies.” The Deed of Gift of the Counts Maigret from 1687. (Introduction and notes by Csernus, Sándor)	244
<i>Beyond our Borders</i>	
Models of Modernization, Nationalism and Constitutionality in 19th-century Hungary. Interview with historian Pál Bódy.	256
Selected bibliography of Pál Bódy	263
Bódy, Pál: The Political Ideas of József Eötvös after 1848.	265
<i>Reviews</i>	
A Different French Revolution (<i>François Furet: Gondoljuk újra a francia forradalmat. Fordította Hahner Péter, Pécs, 1994.</i>) Balázs, Péter	278
A learned Priest in Emigration (or the Way Historical Records must not be published). (<i>Rónay Jácint: Napló/Válogatás/ Sajtó alá rendezte és az utószót írta Hölvényi György. Az előszót írta Katona Tamás. A kötetet szerkesztette Zombori István. METEM Könyvek 13. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest-Pannonhalma, 1996.</i>) Hermann, Róbert	284
Preliminary Study for a Monograph? (<i>Varga János: Románok és magyarok 1848–1849-ben. A Magyar Tudományos Akadémián 1991. október 3-án elhangzott székfoglaló szövege. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1995.</i>) Hermann, Róbert	290
The Relations between Church and Society, Church and State during the French Revolution. (<i>Timothy Tackett: La Révolution, l'Église, la France: le Serment de 1791. Paris, 1986.</i>) Seláf, Levente	295
Authors	305
Books received	306

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 400 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 100 Ft+postaköltség, könyvesboltban 120 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magister Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1-3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrásy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi Könyvtár, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Debrecen: Egyetemi könyvtár, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Székesfehérvár: Jókai u. 4. Könyvkereskedés, Jókai u. 4.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/454-000/3297

e-mail: aetas@jate.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

A szerkesztőség titkára: Homonnai Sarolta

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Technikai szerkesztő: Dávid Tamás

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Hajdan a kortársak körében és ma a szakirodalomban is élt és él az a vélemény, mely szerint Teleki és Kossuth elhidegülésének oka nemzetiségi kérdésben tanúsított nézetkülönbség lett volna, az, hogy Teleki, Klapka és Szemere e téren továbbblápett volna Kossuthnál. Valójában ez csak része annak az alapvető dilemmának, hogy milyen legyen az emigráció vezetése: egyyszemélyi vagy testületi. Kossuth a múlt tapasztalatai alapján a diktátorságot választotta. Az emigráció jelentősebb alakjai viszont a testületi vezetés hívei voltak és ebben Kossuthnak a primus inter pares szerep jutott volna. Batthyányi Kázmér és Szemere Bertalan gyűlölködve támadtak Kossuthra, s kétségbe vonták, hogy joggal használja a kormányzóí címet. Teleki leveleiben – hol némi arisztokrata fölényrel vagy éppen fölényeskedéssel – évődött, hol kesergett „Lajcsi”, „Rengeteg magyar” diktátori hajlamain, „parancsárságán”. A nemzetiségi kérdés csak egy érv volt Kossuth diktátorsága ellen. És hirtelen divat lett Kossuthra rálicitálni a nagy szólamokban és általánosságokban gazdag európai demokratikus frazeológia igényeinek megfelelően. Almásy Pál például 1852. november 18-án Szemeréhez intézett levelében Kossuth-, ill. diktátorelleses éllel hosszan ecsetelte, hogy olyan nyilatkozatban kellene kifejteti az emigráció politikáját, amely „a nemzetiségi kérdést a legdemocratább nézetek szerint taglalja, kiemelje; a népek solidaritását, fraternitását, vote universalet a republique democratique és némely kérdésekben socialt elfogadja”.

Miskolczy Ambrus tanulmányát számunk 5–39 oldalán olvashatják.